

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1998

Yayıma Hazırlayanlar
Ali Berktaş, Hamdi Can Tuncer

Kapak Resmi
(Ortada Türk, Ermeni ve Rum din adamları bir Rum kilisesinin bahçesinde;
önlerinde seçim sandığı, 1908)

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Ağustos 1998
ISBN 975-333-083-9

TARİH EĞİTİMİ VE TARİHTE "ÖTEKİ" SORUNU

2. ULUSLARARASI TARİH KONGRESİ
8-10 HAZİRAN 1995
İSTANBUL

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 62

SUNUŞ

Tarih Vakfı'nın düzenlediği “Tarih Eğitimi ve Tarihte ‘Öteki’ Sorunu” başlıklı İkinci Uluslararası Tarih Kongresi 8-10 Haziran 1995 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi’nde toplanmıştı. Kongreye sunulan tebliğlerin derlenip kitap halinde yayımlanması üç yıl sürdü. Bu gecikmeden ötürü tebliğ sahiplerinden ve okuyucularımızdan özür diliyor, bu arada kongrenin gerçekleştirilmesindeki değerli katkılarından ötürü Körber Vakfı’na ve Boğaziçi Üniversitesi’ne teşekkürlerimizi sunuyoruz.

İkinci Uluslararası Tarih Kongresi açılış konuşmaları dahil dokuz oturumdan oluşmuştu. Kongreye katılan bilim adamları bu oturumlarda “Arka Plan: Milliyetçilik, Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu”, “Oryantalizm, Milliyetçilik ve Türklerin Cevabı”, “Milli Eğitim Sistemlerinde ‘Ben’ ve ‘Öteki’: Yunanistan ve Güneydoğu Avrupa Örnekleri”, “Tarihte ve Osmanlı/Türk Toplumunda Millilik Dışı Marjinalleşme”, “Sovyetler sonrası Orta Asya’da Tarih Eğitiminin Yeniden Yapılanması” ve “Geleceğe Bakmak” ana konu başlıkları üzerine kırk üç tebliğ sundular. Elinizdeki kitap bu tebliğlerin elimize ulaşan nihai metinlerinden oluşuyor. Makaleler kitaba kongredeki sunuluş sırasına göre yerleştirilmiştir.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları

İÇİNDEKİLER

TARİHYAZICILIĞI VE ÖTEKİ KAVRAMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER İlhan Tekeli	1
“ÖTEKİLİK” ÜZERİNE BAZI YÖNTEMSSEL YORUMLAR Stefanos Pasmazoglou	7
OTORİTER VEYA TOTALİTER BİR GEÇMİŞLE NASIL HESAPLAŞILIR? DERS KİTABI YAZARLARININ ÖNÜNDEKİ SORUNLAR Robert Maier	13
TARİHİ PERSPEKTİFTE KİMLİK SORUNU ÖZDEŞİMLERİNİ BELİRLEYEN BAZI ETKENLER Bozkurt Güvenç	23
AYDINLANMA VE YUNAN KÜLTÜREL GELENEĞİ Paskalis M. Kitromilides	31
BULGAR TARİHYAZICILIĞINDA OSMANLI DÖNEMİ Maria Todorova	37
DOĞU DİLİ VE KÜLTÜRÜ HAKKINDA BATILI YAPITLAR (16.-18. YÜZYILLAR) Raia Zaimova	46
OSMANLI-RUM BASININDA TÜRK/MÜSLÜMAN İMAJİ Marina Sakali Lady Marks	51
TÜRKİYE’DE TARİH EĞİTİMİ VE DERS KİTAPLARI ÜSTÜNE DÜŞÜNCELER Salih Özbaran	61
TÜRK KİMLİK SÖYLEMİNİN TOPOGRAFYASI VE KRONOGRAFİSİ Etienne Copeaux	70
ERMENİLER: MİLLET-İ SADİKA MI, BEŞİNCİ KOL MU, GEÇMİŞİN YADİĞÂRLARI MI? Arus Yumul	85
TARİH DERS KİTAPLARINDA ULUSAL “BEN” VE ULUSAL “ÖTEKİ” Anna Frangoudaki	97
ULUSAL KİMLİĞİN YAPISI: YUNAN EĞİTİM SİSTEMİNDE ÖĞRETMENLERİN ULUSAL “BEN” VE ULUSAL “ÖTEKİ”Nİ TEMSİLLERİ Gerassimos Kouzelis	106

TEHDİT ALTINDAKİ MİLLİ KİMLİKLE BAŞA ÇIKMAK Thalia Dragonas	113
YUNAN [VE TÜRK] TARİH DERS KİTAPLARINDA “BEN” VE “ÖTEKİ” İMGELERİ Penelope Stathis	125
TARİHSEL ANILAR VE ÇOKETNİSİTELİ BİR BAĞLAMDA TARİH DERS KİTAPLARI: BAZI DENEYİMLER Falk Pingel	134
GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ TARİH DERS KİTAPLARINDA OSMANLI İDARESİ İMGESİ: GELENEKLER VE YENİ YAKLAŞIMLAR Fikret Adanır	141
TÜRK TARİH KİTAPLARINDA BALKAN SAVAŞLARI Didem Erel Erpulat	152
OSMANLI DİRLİK-KAPI DÜZENİ VE KUL KİMLİĞİ Metin Kunt	162
OSMANLI TOPLUMUNDA KÖLE KİMLİĞİNİ KUŞATAN UYGULAMA VE ZİHNİYET YAPILARI Y. Hakan Erdem	172
DELİ “ÖTEKİ” James Fentress	182
KADIN VE BİR MİLLETİN KADERİ: MİLLİ UYANIŞIN İLK DÖNEMLERİNDE KADINLARA BİÇİLEN ROL Jitka Malečkova	201
AZERBAYCAN'DA BASMAKALIP TARİH EĞİTİMİ VE MÜCADELE YOLLARI Hüsamettin Memmedov (Karamanlı)	215
GEÇMİŞTE VE ŞİMDİ TÜRKMENİSTAN'DA TARİH VE TARİH DERSİNİN VERİLİŞİ Orazpolat Akayev (Baharlı)	221
GENÇLİK VE TARİH: GENÇLER ARASINDA TARİH BİLİNCİ KONULU KARŞILAŞTIRMALI AVRUPA PROJESİ Bodo von Borries	234
“UYANIŞ” MECAZİ: ORYANTALİZM VE MİLLİYETÇİ TARİHYAZICILIĞI Gabriel Piterberg	246
TÜRK DERS KİTAPLARINDA “YUNANLILAR”: BÜTÜNLEŞTİRİCİ BİR YAKLAŞIM Herkül Millas	254

TARİHYAZICILIĞI VE ÖTEKİ KAVRAMI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

İLHAN TEKELİ

I. GİRİŞ

Günümüzün dünyasında, bir yandan küreselleşme söylemi sürerken, öte yandan, özellikle içinde yaşadığımız bölgede, mikro milliyetçilik akımlarının anakronik bir yükselişini izliyoruz. Bu akımlar da tüm milliyetçilik akımları gibi, kendi ideolojilerine desteği tarihte bulmaya çalışıyorlar. Bunun için tarih yazıcılığı kimi zaman bilinçli, kimi zaman bilinçsiz olarak, üstünlük iddialarını temellendirecek, çatışmalara meşruiyet kazandıracak “ötekiler” yaratmaya katkıda bulunuyor. Eğer tarih yazıcıları gerginliklerin artmasına katkıda bulunmak istemiyor, tersine barışın yaygınlaşmasına yardımcı olmak istiyorsa, öteki kavramının işlevleri ve nasıl yaratıldığı üzerinde düşünmelidirler.

“Biz” ve onun karşısında “öteki”nin yaratılması bir toplumsal süreçtir. Bir grup önyargısı geliştirme sorunuyla karşı karşıya bulunuyoruz. Grup önyargısı, bir grubun üyelerinin bir başka grup ve üyeleri hakkındaki ortak önyargıları diye tanımlanabilir. Genellikle de olumsuzluk yüklüdürler. Bu önyargıların tarih yazıcılığıyla ilişkilerini kurabilmek için önce iki soruyu yanıtlamaya çalışalım. Bunlardan birincisi pragmatik bir sorudur. Bir toplum niye grup önyargıları yaratmaktadır? Bir toplumun “öteki” kavramını yaratmasının pratik yararları nelerdir? İkincisi ise teknik bir sorudur. Grup önyargısını yaratmanın farklı mekanizmaları nelerdir? Bu iki soruyu açıkça yanıtladıktan sonra barışa yardımcı olmak isteyen bir tarih yazıcısının neler yapabileceğini ele almamız kolaylaşacaktır.

II. GRUP ÖNYARGISI NEDEN YARATILIYOR ?

Bu soruya olanaklı yanıtlardan birini, Nazi ırkçılığının en saldırgan

döneminde, 1943 yılında yazdığı *İrk Psikolojisi* kitabında veren Muzaffer Şerif Başoğlu;

Emperyalizmin büyük gelişme devresinde müstevliler kendilerinde üstün beşeri kıymetler görürler, buna dayanarak başkalarını kendi refahları uğrunda esir gibi kullanmayı en tabii bir hak telakki ederlerdi..... Bugünkü cihan harbine tekaddüm eden propaganda iddialarında ve müdafaalarında da aynı korkunç fikri görüyoruz. Bu harp üstün medeniyet ve “yeni nizam” kurmak davası ile yapılmış...

derken, üstünlük iddiasında bulunarak ya da bulunmak için yaratılan öteki kavramının, başkalarını denetim altına almaya, onları sömürmeye gerekçe oluşturmaya yaradığını anlatıyordu. Denetleyenler, hâkim olanlar, ötekini yaratmayı sadece kendi denetimlerine bir meşruiyet söylemi kazandırmak için yapmıyorlar, öteki, denetimi sürdürmek için araçsal amaçlarla da yaratılıyor. Ünlü böl ve yönet formülü ötekiler yaratılarak işletiliyor.

Öteki kavramına dayanarak yaratılmış pek çok olumsuz toplumsal akım ve olgu sayılabilir; ırkçılık, soykırım, etnikmerkezcilik, seksizm, tekkültürçülük, yabancı düşmanlığı vb. Aslında bir üstünlük iddiasıyla öteki kavramını yaratan bir toplumsal grup kendisini de bir kalıp tipe, ötekiyle belli bir ilişki biçimine ve belli bir ahlaka hapsedmiş oluyor. Hegel’in ünlü efendi / köle diyalektiğindeki gibi, varlığı ve özellikleri öteki tarafından belirlenir hale geliyor. Özellikle yeni gelişen mikro milliyetçilikler varlıklarını geçmişte kaybeden taraf olmaya dayandırdıklarından, yarattıkları yeni kimlikleriyle bir eşitlik talebinde bulunmuş oluyorlar, ama kendi ötekilerini yaratırken onu değiştirme olanağını da yitiriyorlar, onu belli bir biçimde korumuş oluyorlar. Yani onu değiştirecek yaratıcı bir yeni eylem geliştirmiş olmuyorlar, sadece yarattıkları ya da açığa çıkardıkları ötekiye hayır deme olanağını elde ediyorlar. Böylece yaratıcı eylemlerini, kendisinden olmayana hayır demeye indirgemiş oluyorlar.

Burada “öteki” kavramının olumsuz toplumsal sonuçları üzerinde durmamız, aslında onlardan kaçınma yollarını arayışımız dolayısıyladır. Ötekinin olmadığı bir toplumu düşünmek zordur. Ötekinin olmadığı bir toplumda kimlikten, toplumsal gruplardan söz etmek olanaksızdır. Öteki çatışmaya neden olduğu kadar, yaratıcılığın mekanizmalarını oluşturan özenmeye, yarışmaya, hatta olumlu işbirliğine de kaynaklık eder. Ötekinin olmadığı bir toplum arayışı anlamsızdır. Anlamli olan arayış, bir toplumda çatışma yaratmayan, dışlayıcı olmayan “öteki” anlayışlarının nasıl kurulacağıdır. Burada da anahtar kavram, ötekileri yaratan bizlerin bir üstünlük iddiası taşımamasıdır. Bizler ve ötekiler hiçbir biçimde üstünlük

ima etmeyen farklılıklar üzerine kurulduğunda ya da içten ve dıştan sürekli olarak eleştirilerek, üstünlük iddialarından arındırılarak sadece farklılıklara indirgendığında bir sorun kalmayacaktır.

III. BİR GRUP ÖNYARGISI OLARAK ÖTEKİ NASIL YARATILIYOR?

Bu önyargıların yaratılmasında genellikle bilimin kötüye kullanılmasıyla yararlanılmıştır. Önyargı yaratmakta kötüye kullanma bakımından başı, biyoloji, antropoloji ve tarih çekmiştir. Aslında Aydınlanma sonrasında gelişen modernite projesinin bilime yüklediği konum ve rol, bu ideolojileri geliştirmek isteyenlere bilimi kötüye kullanmaktan başka bir yol bırakmamıştır da denilebilir.

1930’lu yıllarda, ırkçılığın dayanağı olarak gelişen bir sahte bilim olan *eugenics*’le uğraşmak ve onunla başa çıkmak toplumbilimcilerin başlıca uğraşı haline gelmiştir. İrk terimi 18. yüzyılda kullanılmaya başlandığında masum bir terimdi. Sadece insanların dünyada yayılımında coğrafi grupları anlatmak için kullanılıyordu. Bu amaç için uygun bir kelimeydi. Blumenbach, Herde, Buffon ve Linaeus bu amaçla kullanmışlardı. Bir kısım antropologlar iyi işlenmemiş bu kavramı alarak onun etrafında yanlış kuramlar geliştirdiler. Üstünlüklerini temellendirme arayışı içinde olan ırkçılar da antropoloji ve biyolojinin bu üstünlüğü kanıtladığını ilan ettiler. 20. yüzyılın toplumbilimcilerini, bu sahte bilimi yalanlamak için önemli uğraşlar vermek zorunda bıraktılar. Artık biliyoruz ki dünyada insan cinsinin saf bir ırkı yoktur, bugün ırk denilenlerin hepsi önemli derecede karışmıştır ve tümü de 250.000 yıl önce, Afrika’nın ortasında bir yerde ortaya çıkan aynı genetik havuzdan gelmektedirler. İnsan tek türü vardır. O da *Homo Sapiens*’dir. Farklılıklar kültürel kaynaklıdır. Ulus, din, dil ve coğrafi bakımdan farklı gruplar arasında zekâ farklılığı yoktur. Biyolojik saflığın çevreye uyumda ve hastalıklara karşı dayanıklılıkta bir zafiyet olduğu, biyolojik çeşitliliğin ise üstünlük sağladığı anlaşılmıştır. Bilimsel çalışmalar ırkçıların üstünlük savlarının dayanaklarını çürütmüşler ve bu savı ellerinden almışlardır. Günümüzde ırkçılık eski biçimiyle savunulmasa da yabancı düşmanlığı vb. biçimde varlığını yine de sürdürmeye çalışmaktadır.

Önyargı öğrenilen bir davranıştır. Ailede büyüklerin önyargıları küçüklerin önyargılarını önemli ölçüde etkiler. Araştırmalar göstermektedir ki, çocuklar önyargılarının önemli bir bölümünü daha okula gelmeden ailesi içinde edinmektedir. Her insan belli önyargılar toplamına sahip olarak yaşamını sürdürmektedir. Grup önyargılarının gelişmesi, grup stereotiplerinin yaratılmasıyla yakından ilişkilidir. Etnik gruplara ve uluslara ilişkin yaygın stereotip kabulleri ya da genellemeleri vardır. Kendimizi zorlasak da ötekinin “ötekiliği” konusundaki genellemelerden kurtulamayız. İki

grup arasındaki ilişkiler de bu stereotip beklentilerine göre kurulduğu için, bu genellemeleri pekiştirmeye yardımcı olur. Zaman içinde bunlar içselleşerek vaziyetaliş haline gelir. Bu vaziyetalişlar ve stereotipler diğer gruplara karşı sosyal mesafe normları haline gelirler. Artık işlevsel düzeydeki ilişkiler bunları destekleyici yönde gelişme de dil aracılığıyla toplumda varlıklarını uzunca bir zaman sürdürürler.

“Öteki” ve ona ilişkin önyargılar zaman içinde içselleştirilerek, kısa dönemler için belli bir otonomi kazansa da, uzun dönemde gruplar arasındaki ilişkilerin yapısal özellikleri temel belirleyici olur. Eğer gruplar arası ya da uluslararası ilişkiler sıfır toplamı ise, yani biri kazanırken diğeri kaybediyorsa, bu ilişkilerin yapısı değiştirilmeden yani sıfır toplamı olmayan bir oyun haline getirilmeden önyargıların değişmesi beklenemez. Ama oyunun kuralları değiştirilirse zaman içinde önyargılar da değişmeye başlar. Bunun belki de en güzel örneği, Avrupa Birliği’nin kırk yıla yakın sürede bu konuda aldığı yoldur.

Ötekinin yaratılmasına birey düzeyinde yaklaşan psikologlar, grup düzeyinde yaklaşan sosyal psikologlardan farklı açıklamalar getiriyor. Onlar bireylerin ön yargılarına psikolojik sağlıkları bakımından yaklaşıyorlar. Freud’dan beri, benliğin varlığını sağlıklı biçimde sürdürebilmesi için, bir düşman yaratmaya gereksinmesinin bulunduğu, böylece kendisine olan kızgınlığını ve nefretini bu düşmanlara yönelterek, psikolojik sağlığını korumaya çalıştığı üzerinde duruluyor. Allport, önyargının temelinde kendinden nefreti görüyor. Aramızdaki kendinden nefret eden bağnazlar, kendi yetersizliklerini farklı olana yönelterek ondan nefret ediyorlar. Bu yetersizlikler siyasal hareketlerce kolayca yabancı düşmanlığı biçiminde kanalize edilebiliyor. Farklılıklar tehdit olarak görülüyor. Bu güçlülük ve haklılık iddialarının altında hep bir haksızlık ve eziklik bulunuyor.

IV. TARİH YAZICISI NE YAPABİLİR?

Eğer tarih yazıcısı çatışmalı bir dünyanın sürüp gitmesine katkıda bulunmak istemiyorsa, tarih yazıcılığının barışın yaygınlaşmasına katkısı olması gerektiğini düşünüyorsa, yapabileceği pek çok şey olabilir. Bunlardan aklıma gelen bazılarını şöyle sıralayabilirim.

Birincisi, tarihe bir bilim olarak yaklaşmak, bilim ahlakının kuşkuçuluk ilkesini ciddiye almaktır. Toplumda benimsenmiş dogmalara ve inançlara kuşkuyla bakmak, tarihi onların bakış açısına teslim olarak yazmamaktır. Tüm bu dogmalar ve inançlar dünyadaki çatışmalara meşruiyet kazandırmak için kullanılmışlardır. Tarihçi sürekli olarak bu savların çatışmaya götürücü yönünü sorgulamalıdır. Kuşkusuz bu sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Eğer bu dogmalar ve inançlar toplumdaki siyasal güçten destek

alıyorlarsa, hatta toplumda büyük kesimler tarafından destekleniyorlarsa tarih yazıcısından beklenen bunları sorgulaması değil, bu hakim inanca destek sağlaması, ona teslim olmasıdır. Bilimin kuşkuçuluk ilkesini tarihe taşıyan tarih yazıcısı, toplumunca dışlanmak riskini göze alıyor demektir.

İkincisi, kendi toplumunda ya da başka toplumlarda üstünlük iddiaları etrafında oluşturulmuş bizlerin ve ötekilerin üstünlük iddialarını sorgulamak, dayanaklarını demistifiye etmektir. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, çatışmalar farklılıklardan değil üstünlük iddialarından kaynaklanmaktadır. İnsanlık acılarının çoğunu, dramlarını bu aptalca üstünlük iddiaları yüzünden yaşamıştır. Üstünlük iddialarının bilimsel bir dayanağı yoktur. İdeolojik olarak kurulmaktadır. Onları demistifiye eden örnekleri ve olguları bulmakta tarihçi sıkıntı çekmeyecektir.

Üçüncü olarak, tarihçinin (*empatic*) kendisini onun yerine koyarak anlama yolunu benimsemesidir. Aslında olgular tarih yazıcısının kendisini koyduğu konuma göre çok farklı anlamlar kazanabilir. Karşısındakinin davranışlarını, kendisini onun yerine koyarak anlamaya çalışan kimsenin belli olgular karşısındaki yargıları birdenbire değişecektir. Çatışma değirmenine su taşıyan pek çok yanlış yorumlama birden anlamını yitirecektir. Çok yakınılan çatışmacı ötekiler yaratan resmi tarihler, empatik anlayışı olmayan tarihlerdir.

Dördüncü olarak, tarihçi, aralarında çatışmalı bir biz ve öteki konumu yaratılmış toplulukların ilişkilerinin tarihini eleştirel bir gözle yazabilir. Çünkü öteki stereotipi bu ilişkilerin belli bir gözle yorumuyla yaratılmıştır. Karşıtlığın nasıl doğduğu ve nasıl sürdürüldüğünün mekanizmalarını ortaya çıkarır, üzerinde serinkanlı olarak düşünmeyi olanaklı kılar. Çatışmanın doğuşunda ilişkilerin yapısının rolü yani eşitsizliği, sıfır toplamı bir oyun olup olmadığı, yanlış ve taraflı yorumlamaların etkisi analiz edilebilir, çatışmaların sürdürülmesinde her grup içinde iktidarın korunması kaygılarının ne derecede etkili olduğu sergilenebilir vb. Bu analizler karşıtlığı ve çatışmayı doğal görülmekten çıkarır, insanların gayretleriyle giderilebilecek bir hale getirir.

Beşinci olarak yapılabilecek olan, çatışan grupları üst kimliklerde bir araya getirmektir. Öteki yaratılırken üstü örtülenleri gün ışığına çıkaraktır. Ortaya çıkartılan üst kimlikler yoluyla çatışmayı yumuşatmaya katkıda bulunmaktır. Tabii dünya vatandaşlığı gibi yeni kimlik projelerine de benzer amaçlarla katkıda bulunulabilir. İnsan yaşadığı anın ötesine geçen amaçlar koyabilen, geleceğe yönelmiş bir varlıktır. Psikolojik kapasitesi onun kendisini dünya vatandaşı olarak görmesine olanak sağlar. Böyle bir tarihçi küresel bir mentaliteye sahip olacak, etnikmerkezçiliği yadsıyacak, ırkçı önyargılardan kendisini arındıracaktır. Başkalarının da bu noktaya

gelmesine katkı yapmak arayışı içinde bulunacaktır. Değişik grupların etnikmerkezci aptallıkları karşısında vaziyet alırken, farklı kültürlerin onurlu olma, saygı görme arayışlarına duyarlı olmayı becerebilecektir.

Bu bir barışçı tarih yazıcılığı arayışdır. Denilebilir ki, bu da resmi tarih gibi yanlı bir tarih yazıcılığıdır. Çünkü barıştan yanadır. Aslında bu soruyu sormaya bazı tarihçilerin hakları vardır. Bazılarının hakları yoktur. Pozitivistik bir tarih yazımının olanaklı olduğuna inananlar ve kendileri böyle bir tarih yazmaya çalışanlar bu soruyu sormakta haklıdırlar. Ama böyle bir tarih yazımını olanaksız görenlerin, hele kendisi resmi tarih yazarların bu soruyu sormaya hakları yoktur. Onların kendi tarih yazımlarını barışçı tarih yazımına karşı savunabilmeleri için önce barışçı olmayı yadsımaları gerekecektir. Bu yadsıma, içten içe gizli olarak yapılsa bile açık olarak yapılamayacaktır. Eğer açık olarak yapılabiliyorsa orada barışçı olmaya gereksinme daha da yüksek demektir. Barışçı tarih yazımına daha da büyük görevler düşmektedir.

“ÖTEKİLİK” ÜZERİNE BAZI YÖNTEMSEL YORUMLAR

STEFANOS PESMAZOĞLU

Her ne kadar kulağa paradoksal ve cüretkâr gelse de Yunanlıların çoğunun biraz (ama sadece biraz) Türk olması gibi, Türklerin de çoğu biraz (ama sadece biraz) Yunanlıdır. Bu, resmi olarak ifade edilen dikotomik imgelerle karşılaştırıldığında gerçeğe çok daha yakın bir başlangıç noktasıdır.

Bu dünyada birçoğumuzun birbirimizden ayrıldığı gerçeği göz önünde tutulduğunda, bizleri birleştiren unsurların siyasi ve ahlaki açıdan teşvik edilmesi gerekmektedir. Bizi birbirimizden ayırmayacak farkları baskı altında tutarak susturmadan (tıp terminolojisinden bir terim kullanırsak) eğitim “terapisi” alanında etkin olmak için, eğitim sistemleri ve iletişim ağlarının bir bütün oluşturacak şekilde anlaşılması ve bunlarla yüzleşmesi gerekir. Televizyon başta olmak üzere, kitle iletişim araçları ve okul sistemi kaçılması mümkün olmayan iki dev mekanizmadır; fikirleri yönlendirir, “öteki” stereotiplerini yaratırlar. Gerek metodolojik gerekse siyasi açıdan, özellikle de televizyondaki görüntünün okuldaki dilden her zaman daha etkili olduğu göz önünde bulundurulduğunda birini diğerinden ayıramayız.

Bu bildiride tarih yazımı, eğitsel açıdan tarihin okunması ve medya ile ilgili olarak üç aksiyomatik önerme, daha doğrusu üç dizi ilke öne süreceğim. Çözümlemenin sağlığı açısından bunların akılda tutulmasının yararlı olacağı düşüncesindeyim.

a) Uluslar arasında ezeli bir nefret yoktur.

Daha geniş anlamda: Dinler ve kültürler arasında ezeli bir çatışma yoktur.

Örnekler: Araplar ve Yahudiler, Ortodoks Hristiyanlar ve Müslüman Türklerin barış içinde yaşadığı ve etkileşimde bulunduğu uzun dönemler.

Genişletecek olursak: “Seçilmiş” insanlar ile küçük görülen (etnik ve ulusal sınırların ötesinde) “öteki”nin algılanmasına yol açan etnikmerkezci tarih öğretimi ve yayını gerilim ve çatışmayı beraberinde getirir. Bu tür

tarihlerin, eğitim kurumlarında veya radyo ve televizyon programlarında bütünleyici anlatıların ötesinde yeri olmamalıdır. Bu ilk aksiyom dünya vatandaşlığının, daha ziyade, bölgesel vatandaşlığın (bizim durumumuzda Avrupa vatandaşlığının) önkoşullarını destekler niteliktedir.

b) Uluslar arasında ezeli bir dostluk yoktur.

Daha geniş anlamda: Kültürel ve dini alanda.

Daha özel olarak: Ortak bir kültürel alt-sınıflandırma içinde tanımlanan etnik gruplar arasında.

Örnekler: Sırpların Balkanların güneyini istilası, Körfez Savaşı sırasında Araplar ve İslam uluslarının kendi içlerindeki tartışmalar, Arap İslamının Osmanlı-Türk İslamı ile ilgili acı hatıraları ve Hristiyan Avrupa'nın (Hristiyan) Nazi işgali ile ilgili anıları.

Genişletecek olursak: Avrupamerkezci bir bakış açısı ile Avrupa ulusları arasında ve aynı dini paylaşılan halklar arasında bölünmez bütünlük sağlamayı tek amaç olarak gören eğitim uygulamaları öngörülen alt-sınıflandırmalar gibi kurgudur. Alman-Fransız eksenli, Yunan-Sırp konfederasyonu. Kanımca Türkmerkezci Pan-Türkçü bütünlük kurgusu da buna koşuttur. Bu kurgular, düşüncüyü karanlıkta bırakan bir anlatım şekli geliştirirler.

c) Ezeli bir ulus yoktur, daha önemlisi, ezeli bir uluslar topluluğu yoktur (Avrupa ulusları dahil olmak üzere).

Daha geniş anlamda: Düşüncelerimiz ulusları ve uluslar topluluklarını tanımlayan soyut terimler tarafından yanlış yönlendirilmektedir.

Örnek: Alsaslılar “Fransa” kavramının dışında bırakılmışlardır; aynı şekilde Basklar da “İspanya” kavramı tarafından içerilmez. “Yunanistan” kavramında Türkler ve Pomaklar ile, “Türkiye” kavramında Kürtler için de durum kanımca aynıdır. Avrupa kavramı, hem günümüz hem de geçmiş için uyumlu bir birlik öngörmektedir.

Genişletecek olursak: Sürekli bütünlük, dostluk, karşılıklı özdeşleşme ya da aksine sürekli farklılık, gerilim ve çatışma arayan bu tür kaçınılmaz bir determinizm, sadece politik konuşmaları ve televizyon mesajlarını değil, okul kitaplarını, hatta üniversite ders kitaplarını etkileyen karakter stereotiplerine yol açabilir. Bu stereotipler olumlu, beyazın beyazı dostluk imgelerinden düşmanların olumsuz ya da şeytani imgelerine kadar farklılık gösterebilir. Bunlar -eğer yalnızca içsel bir geleneğin sonucu değilse- genellikle değişen siyasi, ekonomik veya stratejik çıkarlar tarafından belirlenen yanılsamalardır. Etnikmerkezci ifadelerin yerine, bütünleşmiş bir Avrupa ihtiyacı adına yeni dogmatik sahte ifadelerin konması, yeni ve daha geniş Avrupamerkezci kültür duvarlarının dikilmesine sebep olacağından eğitim açısından kabul edilmesi mümkün değildir.

On iki Avrupalı tarihçi tarafından yazılan eserde (Hachette tarafından

yayımlandı) olduğu gibi, Duroselle'in *A History of European Peoples* (Avrupa Halklarının Tarihi) örneğinde de her türlü rekabet ve çatışmadan arındırılmış, Avrupa içindeki husumetlerin ve büyük savaşların yalnızca en somutlarının asgari şekilde gösterildiği, birlik ve bütünlüğün vurgulandığı, Ortaçağ'dan günümüze idealleştirilmiş bir Avrupa tarihi söz konusudur. Bu, öğrencilere önce okul kitapları yoluyla, şimdi de Avrupa boyutu adına “yüksek öğrenim” müfredatlarında da bıkkınlık veren antagonistik etnikmerkezci kavramların başkalarıyla değiştirilmesi amacını güden retrospektif bir Avrupa apolojisi. Samuel Huntington başkanlığındaki Harvard grubu örneğinde olduğu gibi yeni ve daha geniş Batılı kültür duvarları örülmektedir. Kanımca bu, kendi kendini doğrulayan bir kehanetin ötesinde bir şeydir: İdeolojilerin sonu denen bu dönem yerini “Uygarlıkların Çatışması”na bırakacaktır. Bir ay önce Princeton konferansına katılanların ve *Le Monde Diplomatique*'in Haziran sayısındaki yazısıyla Ignacio Ramonet'nin, Huntington'un sadece dünya çapında bir kehanetten söz etmemiş olduğu konusundaki görüşlerine katılıyorum. Bir tehlike duygusu yaratmak ve saldırgan olduğu varsayılan İslama karşı direniş hissine neden olmak suretiyle yeni bir “düşman” yaratan bu söylem yabancı düşmanlığını körüklemektedir. Geçen Nisan ayında Oklahoma'da meydana gelen olaylarda başlangıçta bir İslamcı terörist organizasyonun sorumlu olduğunun medya tarafından açıklanması, sonunda ise söz konusu olayın sorumluları “canavar”ların, beyaz ve aşırı sağ kanada mensup Amerikalı Hristiyanlar olduğunun belirlenmesi bir kanıt olarak düşünülebilir.

Bütün yukarıda sözü edilenler göz önünde bulundurulduğunda kişi “kimlik mi, çeşitlilik mi” soyut dikotomisine nasıl son verebilir?

Perspektif: Kural olarak, farklı etnik, dini ve kültürel grupları ve aralarındaki ilişkileri kendine konu edinen araştırmalar başta olmak üzere, genel olarak tarihi ve sosyolojik çalışmaların yazılmasında ve okunmasında ancak öznellik olarak belirlenmiş birtakım anlatımlar söz konusu olabilir. Tarihi veya siyasi bir olayın kullanımı ile kurgusal olarak suiistimali arasındaki çizgi çok incedir. Örneğin, Asya-Avrupa, Hristiyan-Müslüman veya Yunan-Türk ilişkilerinde gerçek, ne çeşitliliğin çatışan ya da iki tarafı da tutan biçimlerinin, ne diakronik bir özdeşleşmenin doğrusal perspektifi, ne de bir altın denge kurmak için yapılan atılımlar olarak belirlenebilir. Bunun ötesinde, aynı (kavranamaz) gerçeklik farklı ideolojik algılamalar, pragmatik menfaatler ve siyasi amaçlarla bağlantılı olan (tamamlayıcı veya çelişik) bir gelenek çeşitliliğine yol açan farklı kurgusal yollara neden olacak malzemeyi sağlayabilir.

Bu önerilen (kontrpental)¹ eğitsel (daha genel olarak, iletişimsel) yaklaşımın esas noktası sadece kimlik ve farklılık unsurlarının birbirine koşul

olarak tespitinde değil, aynı zamanda ahenkli bir özdeşleşmenin ve reddedişin ikili yaklaşımında aranmalıdır. İronik olarak, bize en düşman “öteki” bize en yakın olandır. Bu, Avrupa için Araplar, Osmanlı Türkleri ve İslamdı. Sınırlarımız içindeki “öteki” en yakından tanıdığımız, kardeşimiz, hayatımızın bir parçası olabilir. Garip olmakla beraber, bu onun daha iyi anlaşılması gerektiği anlamına gelmez. Son tahlilde, birbirini kırma literatüründen [Yunanlılar için Küçük Asya Felaketi- Türkler için Ulusal Kurtuluş] çıkarılacak sonuç ulusal tarih ve sosyopolitik bilim için geçerli olabileceği gibi, gazetecilik, siyaset ve öğretime de yansiyabilir. Naiflik derecesi, ulusçuluk ve ahlakçı Maniheizm bu anlatıların, çalışmaların, raporların, politik analizlerin kalitesi ve karmaşıklığı ile ters işlevli olduğu gibi bir bütün olarak eğitim sürecinin düzeyi ile de aynı şekilde ilişkilidir.

En büyük sorun araştırmacıların çalışmalarını sarsılmaz bir sosyal-politik-kültürel temele dayandırmalarının zorluğudur. Baskın bakış açısının açıkça -genellikle birbirleriyle çatışan- ulusçu ideolojilerin damgasını taşıdığı anlar ve dönemler vardır. Korkarım içinde bulunduğumuz dönem de bunlardan biri. Kendi kültür dairesi ile mesafesini korumak gerçek bir iç gözlemin olmazsa olmaz koşuludur. Birey için başka ülkeler hakkında konuşmak ve yazmak, tabii ki, daha kolaydır. Kendi ülkesi söz konusu olduğunda ise birey, duygularının esiridir; gerçeği anlayabileceğini ve gerçek olmayandan ayırabileceğini sanır.

Bu tür bir perspektif için geçerli olan temel ilke, soyut kavramların, ne kadar açık olurlarsa olsunlar çoğunluğun yararına olmadıkları müddetçe kişilere bir şey ifade etmediğidir. “Öteki”ni (varlığını göz ardı etmediği zaman) ayaklar altında ezmek ya da ırkçı egoyu kutsamak yerine, onun tarihini ve kültürünü tanımak için her türlü çabayı gösteren, onun yaratıcılığına değer verip onurlandıran ve onun tutkularını ve ıstıraplarını anlayan bir eğitim ruhunu yaratmak gerekir. Bu, çeşitliliğe karşı hoşgörüyü geliştirecek ve “öteki”ne saygıyı en üst düzeye çıkaracak sürekli bir eğitim süreci olacaktır. Sanat, bilim ve kültürün dar şekilde kavramsallaştırılmış ulusal politika ve ulusçu demagojinin aleti olmadan, çıkarlara hizmet etme tuzağından kurtularak farklı etnisite, din ve ırka dayalı grupları bir araya getirmede katalizör işlevi göreceği bir eğitim, iletişim ve araştırma kavramından söz ediyoruz. “Öteki”ne olumlu atıflara sansür ve otosansür uygulamak yerine; “öteki”ni tiyatro kumpanyalarının ya da dans ve müzik gruplarının repertuvarlarından, farklı etnik kökenden gelen ya da ilham alan eser ya da şarkılardan çıkartmak yerine; okullarda yerel lehçelerin öğretilmesini yasaklamak veya baskı altına almak yerine, tüm bunlar paha biçilmez bir hazine ve aynı sınırlar içinde yaşayan “öteki”lerle hayati bir iletişim kaynağı olarak değerlendirilmelidir.

Kitle iletişiminin mutlak hâkimiyetinin söz konusu olduğu bir dönemde mesajların gücü (ve bununla birlikte kontrol edilemezliği) bizi, sınır ötesi veya bölgesel bir düzeyden alıp “küresel köy”e götürüyor. Belki de bu nokta sonsöz için uygundur. Bir ülkenin, yakın olduğu ölçüde “öteki” için *terra incognita* (bilinmeyen ülke) olduğu anlayışını aşmalıyız.

Dar görüşlü televizüel ulusçuluk ile aynılaştıran, türdeşleştiren imge (bireyselliğin yanılsamasının postmodern yorumuyla) arasında uzanan tehlikeli bir yoldan söz ediyoruz. Bu global süreç, yoluna çıkan farklılıkların en ufak izini bile silme tehdidini taşıyan (âşık kahvehanelerine şimdiden yaptığı gibi) Batılılaşma ve Avrupalılaşmanın uzun seyrinin parçasıdır.

Birleşik bir bütünde her bir unsurun bireyselliği önemlidir. Tıpkı *Moni tis Horas*’m (Kariye Camii) yekpare mozaiklerinde her bir çininin zaruri olduğu, ya da aynı şekilde, bir senfoni orkestrasında her enstrümanın kontrpuan olarak ayrı bir yeri olduğu gibi.

Her dürtüst zanaatkâr, diplomat, devlet memuru, politikacı, sanatçı, yazar, müzisyen, bilim adamı ve hepsinden önce öğretmen, kendi kendini bilme ve kendini çözümlemenin ıstıraplı sürecinden geçerek içindeki yabancı düşmanlığını ve ırkçılığı tamamen silemese de, bunların azaltılmasına bir etkide bulunabilir.

Sonuçlandırırken, söylenmiş olanlar ile günümüzde hâkim olan atmosferin arasındaki bağlantıyı kurmak istiyorum:

Bir yandan Yunanistan, Türkiye, Avrupa ve dünyadaki çeşitli derecelerdeki toplumsal sorunların birikimiyle sonuçlanan ekonomik gerileme, diğer yandan da Doğu Bloku’nun çöküşünün yarattığı ideolojik kargaşa yüzünden hızla yeni bir tarihi döneme girildi. Bu yeni dönem için yeni bir politik kültür, yeni bir medya kültürü ve tabii ki yeni bir akademik kültür gereklidir. Sınırlarımızda iç savaşlar sürerken, hangi düzeyde hangi eğitim koşullarının ırkçılığa ve milliyetçiliğe karşı güçlü bir panzehir işlevi görebileceğini tam olarak bilemiyorum.

Eğitim süreci bir bütün olarak ele alındığında, kanımca er ya da geç, ortak hoşgörüsüzlüğün her türlüünü besleyebilecek milliyetçilik kafesinden kurtulabilmek için, “öteki”nin çok daha derin anlaşılmasını sağlayacak bir eğitim sürecinin unsurlarına önem vermemiz, azınlıkların ve aynı sınırları paylaşan insanların anlaşılabilmesi için zorunludur. Bu vazifenin sadece ulusal düzeyde değil, aynı zamanda Balkanlar ve Avrupa düzeyinde de yerine getirilmesi gereklidir. Var olan tüm çeşitliliği koruyacak bir süreç sayesinde dünyanın bütünleşmesi bilişsel sürecin temel kurumu olan eğitimle ilgilidir. Bugün hepimiz etnik, dini ve bilişsel sınırlar içinde yaşıyoruz. Bölünmez, ahenkli, saf ve açık bir kimlik içinde gerçek bir güven duygusu olamaz. Mitsel ve hayali cemaatler adına gerçek toplumu-

muzdaki demografik, sosyal ve kültürel doku değişikliklerini göz ardı edemeyiz.

Sahip olduğum karışık hisleri ifade ederek bitirmek istiyorum. İçinde bulunduğumuz (bölgesel ve küresel) bütünleşme çağı, yeni bir aydınlanma çağı olabileceği gibi, yeni bir kör nefret ve cehalet taraftarlığı dönemine de varabilir. Yunanistan, Türkiye, Balkanlar ve Avrupa düzeyinde eğitimin (ve iletişimin) prensipleri, ilkinin kuvvetlendirecek, ikincisini zayıflatacak bir yapıya kavuşturulabilir.

en güzel zamanlardı
en kötü zamanlardı
bilgelik çağıydı
delilik çağıydı
inanç devriydi
inançsızlık devriydi
ışık mevsimiydi
karanlık mevsimiydi
umudun baharıydı
kederin kışıydı

Farklı bir zamandan, farklı bir mekân ve farklı koşullardan alınan aynı kelimeler bugün birleşmekte olan ama aynı zamanda parçalanmış bir Avrupa ile bölünmekte olan Balkanlarda var olan psiko-entelektüel iklimi betimliyor.

NOT

- 1 Konuyu biraz daha açmak gerekecek. “Kontrpantal perspektif” terimini tabii ki müziğe gönderme yaparak kullanıyorum. Bu terimi kullanmayı ilk defa dört beş yıl önce *London Times*’da Bernard Levin’in bir makalesini okurken düşündüm: Körfez Savaşı, saldırılar ve bir kontrpuan olarak Londra’daki Concert Hall’da (bizim Megaron’un benzeri) Mozart dinlediğim gece. Klasik harmonide “puan” ve “kontrpuan” sanata ya da tonların birleştirilmesi yöntemine karşılık gelir. Verili bir ana tonalitenin varolduğu kabul edilir. Böylece, terim sadece müzikle ilişkilendirilmez, daha geniş bir çerçevede güzel sanatlar çözümlemelerinde ve edebiyat kuramlarında da kullanılır. Müzikle ilişkili bir terimin sosyo-politik bağlamdaki tek mecazi kullanımı edebiyat kuramcısı Edward Said’i okurken dikkatimi çekti. Said, Schoenberg’in ya da Messiaen’in müziğindeki çoktonluluğa (*polytonality*) atıfta bulunarak *heterophony* terimini kullanır: Batı’nın tektonlu kültürel egemenliğinin demokratik çözümlemelerine benzerliklerini gösterir. Klasik bir hiyerarşi yoktur ve sürekli olarak ana tonaliteye dönüşüm şart değildir. Bir ana tema yoktur ve bu yüzden her melodi bağımsız gelişebilir. Ancak yine de, bir kompozisyon, bir yapı vardır ve melodiler birbiriyle örtüşür (Bu, Batı medeniyetinin dokunmadığı medeniyetlere bir atıf gibi gözüküyor.) Aslında, önerilen kontrpantal perspektif bir düşünceler silsilesiyle, örneğin Husserl’in *bracketing-off*, Paul Veyne’in formüle edilmiş farklılığı kayda geçirilmesi yaklaşımlarıyla ve Paul Ricoeur’ün ileri sürdüğü, kişinin inançlarını, dileklerini ve kişisel önyargılarını terk etmesi ya da sınırlaması yeteneğiyle ilişkilidir. Benzer fikirler Edward Said’in eserinde de görülür.

OTORİTER VEYA TOTALİTER BİR GEÇMİŞLE NASIL HESAPLAŞILIR? DERS KİTABI YAZARLARININ ÖNÜNDEKİ SORUNLAR

ROBERT MAIER

Geçmişle hesaplaşma ihtiyacı genellikle toplumsal altüstlüğü sonucunun özümsemesinin gerektiği devrim sonrası dönemlerde ortaya çıkar. Amaç, ya değişimin getirdiği aşırılıkları mahkûm etmek ve düzeltmeler sağlamak ya da önceki statükoyu yeniden yerleştirmektir. Bourbonlar’ın Fransız Devrimi’nden sonra geri dönüşlerini izleyen Restorasyon veya Almanya’da 1848 Devrimi öncesi olaylarından sonraki Reaksiyon, ilk geçmişle hesaplaşma girişimleri olarak değerlendirilebilir.

Geçmişle hesaplaşmayı, yeni bir haksızlık yaparak geçmiş üzerine düşünmeyi engelleyen şiddetli intikam eylemlerine, misilleme önlemlerine ve kanlı temizliklere alternatif olarak tanımlamak isterim. Geçmişle hesaplaşmak bütün toplumu ilgilendiren bir sorundur. Birçok insanın olayların içinde bulunduğunu ve bu olaylarda sorumluluk taşıdıkları veya onun kurbanı oldukları varsayımını beraberinde getirir. Oysa sadece modern çağda “kitleler” özerk ve tarihsel açıdan sorumlu bireyler olarak davranmışlardır. Bu bağlamda, geçmişle hesaplaşmak modern bir olgudur.

ALMANYA’DA GEÇMİŞLE HESAPLAŞMA: III. REICH’İN MİRASI

Almanların geçmişle hesaplaşma mücadelesini *farklı evreleri* ile ele almak ve bunlardan bazı tezler çıkarmak isterim:

1- Savaştan hemen sonraki ilk evreye savaşı kazanan güçlerin yönetimi, onların “denazifikasyon” ve “yeniden eğitim”, “esas sorumlular”ın

hapsedilmesi ve cezalandırılması politikaları, yeni bir siyasi elitin gelişmesi, Nazi rejimi süresince verilmiş yargı hükümlerinin bozulması ve siyasi suçlarla itham edilen kişilerin mesleklerinden men edilmeleri damgasını vurmuştur. Nasyonal Sosyalistlerin kamu hayatından uzaklaştırılmaları ilk defa Amerikan işgalindeki bölgede milyonlarca sorgulama yoluyla gerçekleştirildi. Herkesin Nasyonal Sosyalizm ile kendi bağlantısını belirtmesi gerekiyor ve sonrasında kendini savunma hakkı veriliyordu. *Spruchkammern* adı verilen ve esas işlevi suçlular hakkında yargıya varmak olan organlarda bazı Almanlar da bulunuyordu. Müttefikler Almanların denazifikasyona katılmalarına büyük önem veriyorlardı.

Batılı güçlerin elindeki bölgelerin tersine, Sovyet işgal kuvvetleri hapse atmayı anti-komünist eğilimlerin önünü kesmek ve kayıplarını dengelemek için işgücü kazanmak amacıyla kullanıyorlardı. Dolayısıyla suça karşılık cezalandırma ile muzaffer güçlerin kendi çıkarlarına yönelik önlemleri arasında ayırım yapmak oldukça güçtü.

Alman nüfusu, Almanlar tarafından ve Almanya adına işlenen suçların gerçek boyutundan haberdar olmaya başladığında ilk önce şoka girdi. Daha sonra bu şok, yaşanan zor günlerin etkisiyle şiddetini yitirdi ve yavaş yavaş bir inada ve kendini savunmaya kadar varan bir çeşit kendine acımaya dönüştü.

2- 50'lerin Başları

Siyasi açıdan suçlu görülenlerin Federal Alman Cumhuriyeti toplumu-na entegrasyonu önem kazandı. Amaç, yeni düzenin istikrarının sağlanması olduğu kadar, bir tehdit olarak algılanan Sovyet sisteminin yayılmasına karşı da yeni devleti sağlamlaştırmaktı. Bu entegrasyon özellikle Nazi rejimi sırasında keyfi olarak alınan önlemlerin yasal takibatının yapılması ve Yahudi vatandaşların elinden Aryenler'e verilmek üzere alınan malların iadesi şeklinde kendini gösteren, Nasyonal Sosyalist rejimin adaletsizliğinin tümüyle "tazmin edilmesi" yolundaki atılımla da bağlantılıydı. 1951'e kadar taleplerin yüzde yetmişi karşılanmıştı. Aynı zamanda, "denazifikasyona bir son vermek" eğilimi de toplum içinde gelişti. Hatta bazı kişiler genel af isteminde bulundular. Bu talepler kabul edilmedi, ama Nasyonal Sosyalist Parti'nin eski üyelerinin zımnen (hakkında hiç konuşmadan) eski işlerine iade edilmeleriyle sonuçlanan kanunların çıkarılması paralelinde bir entegrasyon süreci başladı. Kültürel düzeyde de geçmiş üzerine çok canlı bir tartışma başladı. Münih Yakın Tarih Enstitüsü'nün (*Institut für Zeitgeschichte*) kurulması da bilimsel düzeyde geçmişi analiz etme çabalarını destekledi.

3- 50'lerin Sonları, 60'ların Başları

Genel tartışma genişledi ve Nazi rejimi sırasında değişik meslek gruplarının, örneğin yazarların, aktörlerin, fizikçilerin, avukatların, vb. oynadıkları rol üzerine çelişkili görüşlerin ortaya atıldığı tartışmalara yol açtı.

1958'de Ludwigsburg'da Nazi suçlarının kanunlar yoluyla sistemli olarak aydınlatılması amacıyla bir merkez kuruldu.

4- 60'ların Sonları ve 70'ler

Lise ve üniversite öğrencileri arasındaki huzursuzluk, savaş kuşağının geçmişle hesaplaşma şekli konusundaki hoşnutsuzluk ile bağlantılıydı. İktidar "gerçekten üzüntü hissetmemek" ile suçlanıyordu. Gençler, ebeveynlerinin "her zamanki gibi" devam etmelerine, yakın dönemdeki tarihsel olayların sorumluluğunu tam anlamıyla üstlenmeyi reddetmelerine, bu olayları yok saymalarına ve yarım gönüllü özürlerine kızıyorlardı. Tazminatlardaki gecikme de şikâyet konusuydu. Savaş sonrası kuşağı, bu yüksek ahlaki bakış açısından yola çıkarak, aileler, üniversiteler, okullar, siyasi partiler kanalıyla geçmişle hesaplaşma konusunda yeni bir çizgi geliştirdi. Tartışmalar büyük ölçüde kuşak farkları ile örtüştü ve birçok durumda aile ihtilaflarına kadar varan sonuçları oldu.

5- 80'lerden Günümüze

Almanya bugüne kadar tarihi geçmişinin gölgesinde kalmıştır. İnsanlar *Holocaust* [Yahudi soykırımı] ve Almanlar tarafından yapılmış haksızlık hakkındaki raporları her gün duyabilir ve okuyabilirler. Bu konu okullarda o kadar çok işlenmiştir ki, bazı kişiler öğrencilerin bıkkınlığı hakkında uyarılarda bulunmaya başlamıştır. Nasyonal Sosyalizm üzerine yapılan araştırmalara üniversitelerde halen büyük fonlar ayrılmaktadır. Nasyonal Sosyalizm en iyi taranmış araştırma alanı olarak nitelendirilebilir. Kamuoyu Nazi suçlarının görelileştirilmesine ve tarihselleştirilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Tüm demokratik partiler geçmişin değerlendirilmesi ve Alman politikacıların kendi üzerlerine almak zorunda oldukları sorumluluk konusunda prensipte hemfikirdirler.

Özet Olarak

Almanya'nın 1945 sonrasında geçmişle nasıl hesaplaştığına bakıldığında bir dizi eksiklik göze çarpar. Özellikle de, *Volksgerichtshof* dışında, yargının denazifikasyon sürecinin dışında kaldığını görmek mümkündür. Aynı zamanda, bazı kurban gruplarının kamuoyu önüne çok gecikmeli olarak çıkarılması da haklı olarak eleştirilmiştir. Yahudilere karşı işlenen kor-

kunç suç, savaş tutsakları, zorunlu çalışma kampı işçileri, akli yönden rahatsız insanlar ve çingeneler gibi diğer gruplar üzerinde işlenen suçları uzun bir süre gizlemişti.

Savaş sonrasında Almanya'nın geçmişle hesaplaşması baştan sona bir başarının hikâyesi olmamasına rağmen, tümüyle başarısız da sayılamaz. Zira hiçbir ciddi gözlemci, Nazi rejimi ile Federal Alman Cumhuriyeti arasında bir süreklilikten bahsedemez. Ahlaki bir diriliş olarak geçmiş üzerinde ciddi ve inanılır çalışma, Almanya'nın Avrupa devletleri arasına dönmek için ve uygar Avrupa'ya kabulünün önkoşulu olmuştur.

TEMEL PROBLEMLER VE GENELLEŞTİRİLEBİLECEK SONUÇLAR

1- Geçmişin siyasi açıdan değerlendirilmesi için gerekli ve en iyi temeli yoğun bilimsel araştırma sağlar. Efsaneler inşa edilmesi ancak geçmişin bilimsel olarak aydınlatılması ile engellenebilir.

2- Savaş sonrası Almanya'da genel nostalji hissinin kesilmesi ya da yok olması çok yararlı olmuştur. Yaşanan felaket çok açtı ve ütopyik Sosyalist fikirleri savunanlara hiçbir şans verilmedi. Hiçbir siyasi hareket, "Nasyonal Sosyalizm özünde iyiydi ama kötü uygulanmıştı" şeklinde bir amentü ile var olamadı ve hâlâ da var olamamakta.

3- Siyasi arındırma ile topluma yeniden dahil etme arasındaki yol tehlikelidir ama kaçınılmazdır. İç barış, nüfusun belirli bir bölümünün gelecek için hiçbir şansı olmaması ve suçluların yargı önüne çıkarılmaması gerçeklerinin her ikisi tarafından da tehdit edilebilir. Uzun dönemde bir ayrımcılık olası görülmemektedir. Ama eski zalimlerin kurbanlarıyla hiçbir şey olmamış gibi karşılaşması da kamuoyunun havasını zehirleyeceği gibi kamu ahlakı üzerinde de yıkıcı etki yapar. Şöyle bir kural konabilir: Kurbanlara ne kadar büyük bir tazminat verilirse, "sorumluların" entegrasyonu da o boyutta tamamlanmış olur. Bu mutlaka parasal bir tazminat olarak anlaşılmamalıdır. Diktatörlüğün sonuçları zaten ortadan kaldırılamaz, ama örneğin kurbanlar kamusal anma törenleriyle onurlandırılabilirler.

4- Geçmişin tabulaştırılmasının bedeli ağırdır. İnsanların Nazi entrikalarındaki, hatta suçlarındaki payı konusundaki tartışmalar, yeni bir başlangıcın sırtında yük olan kuvvetlerin bastırılması için, başlatılmak zorundaydı. Diktatörlük tortusundan kurtulmak isteyen bir demokrasiye doğru ilerleyen bir toplumda değerlerin değişmesi zorunludur. Kısa vadede, keskin bir kriz tabular yaratmak suretiyle önlenemez ama bu, toplumda bir olgunlaşmaya varmaz. Geçmiş üzerine tartışma, değişim süreci için yol gösterici bir destek, yeni değerlerin şekillenmesinde de yararlı olabilir. Somut olarak, demokrasinin Amerika'dan mı ithal edildiği, yoksa demokrasi ihtiyacının eski dönemdeki eksikliğinin yarattığı kötü

deneyimlerin mi ürünü olduğu çok önemli bir farklılıktır. Bu olumsuz deneyim kitlelere yayılarak genelleştirilmeli ve herkesin ortak sağduyusu haline gelmelidir.

5- Geçmişle hesaplaşmanın hem bireysel, hem de kolektif boyutu vardır. Birincisi, sadece öznel ve kişisel bir düşünce süreci, bireysel bir ahlaki arınma çerçevesinde -bir tür *catharsis*- gerçekleşebilir. Bu zorlamayla olmaz, sadece dışarıdan teşvik edilebilir. Geçmişle kolektif hesaplaşma ise etkili toplumsal gruplar tarafından başlatılabilir ve örgütlenebilir; örneğin, eğitsel düzeyde ele alınabilir. Bu girişim, ancak söz konusu gruplar kamuoyunun gündemini belirleyebilecek, yeni kavramlar inşa edebilecek ve problemlerin ifadesinde yol gösterici olabilecek kadar güçlü oldukları zaman başarıya ulaşır.

6- Geçmişle böyle bir hesaplaşma çerçevesinde, istenen bir şey olan özeleştirici kendinden nefrete dönüşebilir. Kimlik yitimi, istikrarsızlık yaratabileceği ve aşırılıklar ile fanatizmin toplumsal alandan kovulmasını engelleyeceği için tehlikelidir. 20. yüzyıl insanların olanaklarının ve sınırlarının, kandırmacalar ve ideolojiler karşısındaki zaafının unutulmaması gerekir. Sosyalizm Alman toplumunun bir kısmının veya tamamının karakter zayıflığı ile açıklanamaz; 20. yüzyılın antropolojik ve sosyal tehlikelerine bir tepki olarak değerlendirilmek zorundadır.

7- Yeni bir sistemin kabulü ve aynı şekilde özveride bulunmaya hazır olma durumu da esas olarak eski diktatörlük ile aradaki mesafenin artmasına bağlıdır.

8- Geçmişle hesaplaşma ender olarak sadece bir siyasi ahlak sorunu olmakla birlikte, kural olarak günlük siyasi hayatın bir parçasıdır. Farklı tavırların arkasında, siyasi alanda meşruiyet kazanmak, kitleleri harekete geçirmek, karşıtlarını zor durumda bırakmak isteyen farklı çıkarlar vardır.

9- Daha önce sözü edilen şok ve bunu takip eden kendine acıma duygusunun yanında başka bir olgu daha vardır; birçok Alman kısa süre içinde "yarı-Amerikalı" olmuştu. Amerikan fikirlerini ve yaşam tarzını idealize etmiş ve kendi sistemlerinin yenilgisinden sonra eski ideolojik düşmanlarının saflarına katılmışlardı. Totaliter sistemin çöküşüyle el ele gider gibi görünen bu radikal saf değiştirme psikolojik olarak kolayca açıklanabilir bir tepkidir.

10- Hür teşebbüse dayalı ekonomi, prensipte vasıflı işgücünün siyasi geçmişleriyle ilgili olmadığı için, fazla düşünmeden bu işgücünü istihdam eder. Dolayısıyla, bu koşullar altında kesin bir tecrit en baştan sınırlı olmaya mahkûmdur.

11- Geçmişle hesaplaşma uzun süreli ve zor bir süreçtir. Ani eylemler ve devlet düzenlemeleri kalıcı bir etki yapmaz.

Son bölümde eski Sosyalist ülkelerdeki durumu ele alacağım. Günümüzde bu bölgede büyük bir geçmişle hesaplaşma gereği olmalıdır.

Bu ülkelerin başlangıçtaki durumu, geçmişteki Stalinist sistemlerine baktıklarında, Almanların 1945'teki durumlarından kesinlikle çok farklıdır. Nasyonal Sosyalizm açıkça Alman toplumunun bir ürünü iken, komünizm Sovyet imparatorluğunun pek çok ülkesinde Sovyet Rusya'dan zorunlu olarak ithal edilmişti. Bu yüzden de Sovyet komünizminin çöküşü birçok kişi tarafından bir kurtuluş olarak algılandı ve kutlandı. Alman milliyetçilik kavramı Nasyonal Sosyalizm ve onun korkunç suçları nedeniyle ciddi bir prestij kaybına uğrarken, (Doğu Avrupa'da) güçlenen milliyetçilikler kendilerini Ruslaştırmaya ve Sovyetleştirmeye karşı direnen ve sonunda Sovyet rejiminden kurtuluşu sağlayan güçler olarak ortaya koyabilmektedirler.

Bu farklı başlangıç ortamlarına rağmen paralellikler görülebildiği gibi, okul kitapları yazarlarının didaktik açıdan dikkate alması gereken özel problemler ve zorluklar da mevcuttur. Ben bazı argümanları ve düşünceleri size sunmaya çalışacağım.

- Geçmişle hesaplaşma gerekliliği, Almanya'da eskiden veya şimdi olduğu gibi çok açık olmayabilir, görmezlikten gelinebilir. Dışarıdan bir gözlemci olarak bana şaşırtıcı gelen şey, güçlü sosyalist dünya sisteminin, Sovyet imparatorluğunun şu anda yaşayan sorumlu kişilerini bulmayı çok zorlaştıracak denli çabuk buharlaşmış olmasıdır. Polonya'da veya Macaristan'da özgürlüğün her türlü gelişimini engelleyen unsurlar olarak Sovyet tanklarından bahsediliyor; Sovyetler Birliği'nde -yani Kazakistan veya Letonya'da- insanlar Sovyet işgalinin "Rus totalitarizmini" getirdiğini söylüyorlar. Rusya'da insanlar ulusal kimliklerinin çok zarar gördüğünü ve Stalinizm döneminde en fazla kurbanı Rusya'nın verdiğini söyleyerek, kendilerini bolşevizmin ilk sıradaki kurbanları olarak algılıyorlar. Bu bölgelerde -bir işgal kuvvetinin bulunmadığı durumlarda- dünya çapında Rus karşıtı bir komplo düzenlendiği yolunda çok muğlak görüşlerle karşılaşılması bir rastlantı değildir.

Tüm bunlar oldukça anlaşılabilir tepkilerdir ve sadece kaybedenler yaratan bir sistemin sonuçlarıdır. Bu kaybedenlerin her gün sistemin yaşamasını sağlamaları ve onu sürekli yeniden üretmeleri de aynı çizgide bir sonuçtur. Kısacası, hiç kuşku yoktur ki kıvılcık totalitarizm sadece Rus toprağında gelişip kaybolmuş değildir. Bunu bu şekilde kabul etmek çok önemlidir. Yoksa gelecek için dersler çıkaramaz, toplumu gerilemeye ve totalitarizme götürebilecek tehlikeleri ve mekanizmaları tespit edemezsiniz. Bu dersler yoluyla totaliter eğilimlere karşı direnç kazanabilir, insanların aldatılmaya genel olarak ne kadar hazır oldukları konusunda bilgi

edinebilirsiniz. Bir insan ya da bir insan topluluğu birtakım olumsuz tutumların kendilerinin bir parçası olduğunu fark ettiklerinde, bu olumsuz özellikleri başka bir şeye ya da insan gruplarına atfetmek suretiyle kendilerini başışık kılarlar.

- Günümüzde milliyetçiliğin eski sosyalist ülkelerde el üstünde tutulması, totaliter geçmiş değerlendirilirken ulusal görüşlerin de işe karışarak kutuplaşmaya yol açması tehlikesini taşımaktadır. Geçmişle hesaplaşmanın bu şekilde gelişmesi çatışmaları körükleyerek olması gerekenin tam tersi sonuçlar üretebilir: Başarılı bir tedavi yerine uyumsuzluk, güçlenen bir demokrasi yerine şovenizm.

- Nazi dönemine tekabül eden ideolojik eğitim 12 yıllık bir ara dönemdi. Üstelik, aile veya kilise gibi kurumlar henüz işlevlerini sürdürüyor ve prensipte Nasyonal Sosyalist eğitime karşı durabiliyorlardı. Sovyet davranış biçimleri ise insanlara kuşaklar boyunca yavaş yavaş öğretilirdi ve böylece *homo sovieticus* anlayışının şekillenmesi geniş bir ölçekte sağlandı.

- Sovyet sistemi ile ilişkisi olmuş birçok insan "daha iyi bir dünya için yapılan bir savaş"a katılmış olmak gibi bir yanılsama içindedir. Bu insanlarda bir hata duygusunun gelişmesini sağlamak çok zordur. Marksizm-Leninizm birçok insan için bir din gibi olduğundan bu insanlar akılcı argümanlara kapalıdır. Bu tür insanlar hatalarına yönelik suçlamalara karşı bağışıklık kazanmıştır. "Dinsel içeriği" ciddiye alarak ve onun kötüye kullanımına işaret ederek bir köprü yaratılabilir. Sorumluların ve onların takipçilerinin kendilerini dünyanın insancılaştırılması ve kurtuluşu adına kendilerine sunulan ideolojinin kurbanları olarak algılamaları elbette daha kolaydır. - Totaliter "devlet tarafından örgütlenmiş toplum" modeli halkta derin izler bırakmış; topluma ve devlete iki farklı bakış içeren (*dichotomic*) bir düşünce geliştirmişti. Devlet, bir tehdit, bir düşman olarak algılanmaktaydı. Bu görüşün demokratik bir topluluk oluşturulmasına bir katkı sağlamayacağı açıktır.

Toplum imajının uyum içine sokulması devlete karşı direnişin neredeyse köktenci denebilecek tavrına denk düşer. Toplum içinde çatışmaya yer yoktur. Ulus büyük bir aile olarak görülür. Bireysel özgürlük çok şey ifade etmez ve kolektif özgürlüğe tabidir.

- Almanya'da 1945'teki silahsızlandırma ve Nazi yönetim aygıtının bertaraf edilmesi sonrasında bir "sivil toplum" oluştu. Böyle bir gelişme eski SSCB ülkelerinde mümkün değildi. Bolşevizm sivil toplumu yerle bir etmişti. Böyle bir toplumun oluşması ve gelişmesi uzun bir süreçtir. Eski iktidar eliti olmaksızın eski sosyalist ülkelerde sivil toplumun inşa edilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu ülkelerde entegrasyon tecrübeleri çok daha büyük öncelik taşımaktadır.

- Geçmişle hesaplaşma günümüzde medya -ya da özgür basın- aracılığıyla ve onların heyecanıyla gelişen bir süreçtir. Savaş sonrası Almanya’da ise esas itki kültürel elitten, yüksek ahlaklı bireylerden ve Kilise gibi kurumlardan geldi. Geçmişle hesaplaşmanın günümüzde medya toplumu içinde gerçekleşmesi bir yandan politizasyona ve nüfusun büyük ölçüde buna dahil edilmesine yol açarken, öte yandan, oldukça yapay sonuçlar vermektedir.

- Almanya’nın aksine, eski sosyalist ülkelerde bir yeniden eğitim ya da -1989 sonrasında Almanya’da olduğu gibi- bir nasihat süreci olarak geçmişle hesaplaşma çağrısı yapacak muzaffer güçler yoktur. Aynı nedenle yenilmiş insanlar arasında bir dayanışma söz konusu değildir; bu tür dayanışmalar insanların zihinlerini revize edilmiş düşüncelere kapatmakta ve muzaffer güçlerin adaleti ile yargılanmayı kabul etmemelerine yol açmaktadır. Böyle bir muzaffer gücün yokluğu işleri karıştırıyor. Muzaffer bir güç, örneğin “büyük kapitalistler”in Nasyonal Sosyalizm’in gelişmesinde sorumlu olduğunu ifade eden bir faşizm teorisi dayatabilir -ve bu yapılmıştır. O zaman insanları bu kritere göre yargılamak çok kolaylaşır. Açık fikirli bir söylem içinde, açık suçlamalara yol açabilecek bu tür yorum ve teorileri dayatmak mümkün değildir. Böyle bir durumda, söylemin hiçbir somut önlemle sonuçlanmaması, hiçbir cezanın verilmemesi ve sorumluluğun sadece tartışmalara indirgenmesi gibi sonuçlarla karşılaşılabilir.

- Toplumsal tarih araştırmaları Nasyonal Sosyalizmin sadece gösterişli suçlar işleyen SS devletinden ibaret olmadığına işaret ediyor. Yakın tarihli araştırmalar çok daha karmaşık bir imaj geliştiriyor ve tüm toplumun çeşitli yollardan nasıl Nasyonal Sosyalizm ile dolaylı ilişki içinde olduğunu gösteriyor. Batılı tarih yazıcılığı yaklaşımı komünist geçmişle hesaplaşma konusunda çok verimli olabilir. Ders kitabı yazarları bu tür kaynakları göz ardı etmemelidir.

- Ders kitabı yazıcılığı totaliter geçmişin tüm gerçekliğini dikkate almak zorundadır. İnsanların yaşamış olduğu “büyük duygular” görmezden gelinmemeli, ama büyük bir yanılgı, yanlış bir inanç olarak aydınlatılmalı ve maskeleri indirilmelidir. Bu ancak konuya çok boyutlu bir yaklaşım ile mümkündür.

- Kitlenin kandırılmış olduğunu söyleyen sloganla yetinmemek gerekir. Bu birçok soruya yol açan zayıf bir açıklamadır. Neden? Hangi yollarla? Arka plan neydi? İnsanlar neden bu kadar kolay kabul ettiler? Totaliter sistemlerin insanları baskı altında tutmak ve onları sadık kılmak konusunda ne kadar akıllı, merhametsiz ve yaratıcı olduğu ve tek başına bir insanın buna direnmesinin zorluğu konusunda fikir sahibi olmak önemlidir. Herhangi bir toplumun sosyal krizleri çözmek için totaliter girişimleri ka-

bul edebileceği ve muhafazakâr tehlikelere açık olabileceği ihtimalini de göz önünde tutmak gereklidir. Bu tehlikelere karşı ancak uygun kurumsal önlemler ve kamunun uyanıklığı belli bir koruma sağlayabilir.

- Herhangi biri günah keçisi ilan edilmemeli ve herkes sorumluluktaki payının bilincinde olmalıdır. Suçu başkasının üzerine atmak ve böylece kendini suçsuz çıkarmak çok basit bir yöntemdir.

- Gençler çoğu zaman olayları ahlaki kriterlere göre değerlendirir ve ahlaki ilkelerin ihmal edilmesine toptan hükümler vererek veya siyasete ilgisizleşerek tepki verirler. Bir geçmiş hesaplaşmasının her zaman pürüzsüz ve adil sonuçlar vermeyeceğini göstermek gerekir. Son tahlilde entegrasyon kesin tecrit ya da ahlaki katılıktan daha insani ve verimli bir çözümdür. Bazı münferit vakaların cezasız kalmış olması haklı bir öfke uyandırır da bu nokta hatırdan tutulmalıdır. Komünist ülkelerde bu katı tutuma sadece genç insanların eğilimli olmadığı kanısındayım. Totaliter rejim tarafından etkilenen kamusal hayatta ahlakın yok edilmesi, genellikle dine dayalı ahlak ilkelerine geri dönüşü körükledi. Bu tür bir tepki muhalefet yıllarında manevi önder konumundaki kişilerin komünizmin çöküşünden sonra bunu sürdürmeleri ve bu önderliği hükümet düzeyinde eğitim alanına taşımaya çalışmaları sonucunu doğurabilir, bu da felakete yol açabilecek tehlikeli bir durumdur.

- Öğrenciler rasyonel ifadeler isterler ve buna da hakları vardır. Şeytanlaştırma bilgi edinmeye engeldir ve entelektüel algılamaya hiçbir katkısı da yoktur. Şeytanlaştırma ve kişileştirme çoğu zaman sadece küçültmenin bir varyantıdır. “Rusların damarlarında ‘bu Tatar kan’ı akmasaydı”, “Rusya böyle az gelişmiş olmasaydı”, “bürokrasiye karşı daha verimli bir şekilde karşı konulmuş olsaydı” veya “devrimci ideallerden sapmış olanlar engellenseydi Sovyet deneyimi başarılı olabilirdi” gibi faraziyeler bilinir. Bugünden bakıldığında bu düşünce tarzı çok naiftir. Aslında reel sosyalizm ile birlikte o da yok olmalıydı belki, bilmiyorum... Ama bu argümantasyonun kalıntıları gereksiz savunmalarla birlikte daha uzun süre yaşayacak ve Almanya’da olduğu gibi Doğu Avrupa ülkelerinde de geçmişle hesaplaşmayı engelleyecektir. Kalıplar aynıdır: Führer bir psikopat, bir şeytan, tek sorumlu olarak tasvir edilir; sorumluluktan kurtulmak için güçlükler, şanssızlık ve önüne geçilemeyen gelenekler vurgulanır; sorumluluk “ötekiler”e, en kötüsü de kurbanlara yüklenir; aşırılıklar belirlenir ve “her şey göz önüne alınarak” hafifletici bir yargıya varmak için cezalandırılır. Sahte olumlu olaylara dikkat çekilir ve “eski” propagandist tarzda zikredilir.

Tarih, bireyler tarafından alınan ve sorumluluğu da yine bireyler tarafından taşınması gereken gizli ya da açık sayısız kararın sonucudur. Kaderden, Tanrıdan, evrensel bir ruhtan, Führer’den veya kolektivitenden

bahsetmek ve olayların nedenlerinin bunlar olduğunu ifade etmek, bu gerçeğin gizlenmesine ve sorumluluğun reddedilmesine katkıda bulunur. Ama her bireyin kişisel sorumluluğu olayın sadece bir boyutudur. İdeolojilerin sebep olabileceği tehlikeler de günümüz tartışmalarının konusu olarak kalmalıdır. Sovyet deneyimi, kökü hümanizma ve Aydınlanmada olan ütopyik fikirlerin nasıl bir kinizm, kanlı terör ve kıyımla sonuçlandığını göstermesi açısından mükemmel bir örnektir. Geçmişle hesaplaşma bağlamında bu çerçevenin tarihsel açıdan yeniden inşası ve kendi iç mantığının maskesinin indirilmesi, değişmeyen antropolojik verilerinden biri, maalesef ve neyse ki, ütopya eğilimi olan insanlığın bütünü için yararlı olacaktır.

TARİHİ PERSPEKTİFTE KİMLİK SORUNU ÖZDEŞİMLERİNİ BELİRLEYEN BAZI ETKENLER

BOZKURT GÜVENÇ

“İnsanca şeyler bana hiç yabancı gelmiyor”
Terence

GİRİŞ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

“Kimsin, necisin, nereden gelmiş nereye gidersin?” sorusunun yanıtı olarak kimlik özdeşimi, bir kültür konusu olduğu kadar, benzeşme, farklılaşma ve değişme eğilimleri gösteren dil-kültür varlığına bağlı olarak bir tarih sorunudur. Bu açıdan, konu ve sorunların tarihi bir perspektif içinde ele alınıp tartışılması gerekli hatta zorunludur. Son yarım yüzyılda yapılan araştırmalar, psikoloji ve sosyal-psikolojiden sosyal-kültürel tarih alanına doğru kaymıştır. Konferansımız da sorunları bu bağlamda ele almaktadır. Kimlik (*identité / identity*) yeni bir kavram olmakla birlikte, “milli ruh” (*âme national*), milli hüviyet, *ethos* kavramlarına ancak tarihi bir perspektifle yaklaşılabılır (Braudel, Sahlin, Roux).

Geleneksel toplumların, *töreleri* (*mores / moeurs*) olduğu için, kimlik sorunları yoktu! Herkes bilirdi kim olduğunu (*Anatevka*). Çağımızın *kimlik sorunları*, ivme kazanan değişme sürecinin bir yan ürünüdür. Sosyal-kültürel değişmeler törelerin egemenliğine son vererek kimlik sorgulamalarına yol açtı; kimlik sorun oldu, olmaya da devam edecek gibi görünüyor.

Bu oturumda tebliğlerini izleyeceğimiz, Todorova, Kitromilides, Keyder ve Belge arkadaşlarımız, sırasıyla, Osmanlı Dönemi, Aydınlanma, İmparatorluktan Ulusa Geçiş ve Soğuk Savaş Sonrasının (varlık / kimlik) so-

runları üzerinde duracakları için, konuya daha *genel bir çerçevede* yaklaşmaya çalışıyorum. Anahtar sözcükler: *Kimlik, kimlik sorunu, imge (imaj), özdeşim süreci ve tarihi-kültürel etkenlerdir*. Konu ve sorunlar, *kimlik ve kimlik türleri, sorunların değişme süreciyle ilişkisi, kimlik özdeşimleri (seçimlerini) belirleyen faktörler ve geçmişten geleceğe bakış* boyutlarıyla tasarlanmıştır. Metinde geçen önemli kaynakların künyesi sonda gösterilmiştir.

Kimlik Kavramı ve Çeşitleri

En yaygın ve işe yarar tanımıyla *kimlik*, “Kimsin, necisin?” sorusuna, bilinçli bir varlığın verdiği yanıtıdır. Ötekilerin kimliği veya neliği ile ilgili görüşlerimiz, başkalarına attığımız nitelik ve özellikler -kimlik değil- imgelerdir (*image / imaj*). Kimliğin, *bireysel, kişisel ve ulusal* çeşitlerinden söz edilebilir. Cebimizde, yakamızda taşıdığımız kimlik, kredi kartları bize kurum ve örgütlerin verdiği geçici belgelerdir. Kişiyi ötekileriy-le birleştirmedeği gibi, işlevsel olarak ötekilerden ayırmaya yarar. Doğum sertifikası, pasaport gibi resmi (ulusal) belgelerse, kişinin hangi aile, toplum ve devletin üyesi (vatandaşı) olduğunu belgeler. İnsanlar, gruplar ve topluluklar, kimlik sorusu karşısında, bireysel ve ulusal belgelerden çok, kendilerine yakın buldukları din, dil, kültür gibi tarihi kimliklerini dile getirirler. Bireysel kartlar ile resmi kimlik belgeleri, kişiye verilmiş kimlikler olduğu halde, kişinin kendi varlığını nasıl algıladığı, nereye koyduğu bir kültür-dil (tarih) olgusudur -dil ve kültür, tarih içinde yaşayan ve zamanla değişen varlıklar olduğu için (Anday, Belge, Yücel). Kültürel kimlikler kişiyi belli gruplara yaklaştırırken ötekilerden ayırıp uzaklaştırabilir de.

KİMLİK SORUNU, SORUNLARI VE BUNALIMLARI

Bir toplumu oluşturan bireylerin birden fazla, farklı ve hatta karşıt kimliklere sahip olmaları kaçınılmazdır. Ancak toplumu oluşturan geleneksel kültür gruplarının kim oldukları konusunda anlaşılamamaları, ulusal (merkezi) devletlerce kendilerine verilen -veya dayatılan / empoze edilen- resmi kimliği kabul etmemeleri, kuşkusuz bir *kimlik sorunu*'dur.

Hemen her toplumda, her zaman şu veya bu ölçüde bir kimlik sorunu olması doğaldır. Toplum varlığı, karşıtıların bir dengesi gibi alınırsa, kimlik sorunu kaçınılmazdır. Bireyler ve gruplar, kendi kimliklerini yalnız kültür ve tarihleriyle değil, öteki varlıklara karşı algılamak eğilimi gösterdikleri için, karşıtlık kaçınılmazdır (*Ego vs autre!*, Lévi-Strauss.) Birey veya gruplardan birinin karşıtlığı, karşılıklık (*reciprocité*, Mauss) ilkesi uyarınca, kolayca karşıtlığa dönüşmektedir. Karşılıklık bu kadar evrensel bir olgudur. En küçük ve basit topluluklarda gözlemlenen “yarımlar” (*moitiés* /

moitiés) öylesine işlevsel bir olgudur ki, varsa yaşatılır yoksa yaratılır, yoktan varedilir: Söz gelişi, “Kaplanlara karşı Taşlar”, “Şahinlere karşı Bumeranglar” gibi. Oğuz Boylarının *Bozok* ve *Üçok* kolları da bu bağlamda, yapısal birliği sağlayan işlevsel *yarımlar* veya *ayrılımlar* olarak görülebilir. Çağdaş Japon dilinde de son derece dinamik ve duruma göre yer, ad, boypos değiştirebilen “biz ve öteki” grupları vardır. (Güvenç, 1993).

“Biz ve öteki”ler ayrımını yapanlar temel ilkelerde anlaştıkları sürece ciddi bunalımlar yaratmazlar. “Öteki” varlığın kabulü, ünlü Arap sözünde dile getirildiği gibi, kimlik seçimine ve onun sürekliliğine yardımcı olur. Ancak, kimliklerden birisi ötekini tanımamakla yetinmeyip, ona farklı bir kimliği zorla kabul ettirmeye kalkışsa bir *kimlik bunalımı* yaşanabilir. Çağdaş ulus-devletlerin, demokrasi ve insan hakları çağında karşılaştıkları “kimlik bunalımı” kısaca budur. Fransız köylüsünün ne kadar “Fransız olduğu” (Webster) bir kimlik sorusu veya sorunudur. Oysa, 1920 ve 1930’ların İspanya’sında bir kimlik bunalımı ve kanlı bir iç savaş yaşanmıştır. Günümüz Türkiye’sinde, laik Cumhuriyetin vatandaşları ile Şeriat isteyenler arasında süregelen kimlik sorunlarının sınırlı çatışmalara dönüştüğü bunalımlar yaşanmıştır.

KİMLİK SORUNLARININ DEĞİŞME SÜRECİYLE İLİŞKİSİ

Kimlik sorunu, *değişme sürecinin* bir sonucu, ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumlar bütün kurum ve öğeleriyle, aynı yönde ve aynı hızla değişemedikleri için, modern çağların evrensel olgusu değişme (gelişme, kalkınma, sanayileşme ve şehirleşme gibi) hemen her toplumda, kimlik sorunlarına, yabancılaşmalara, *kök-köken* arayışlarına yol açmaktadır. Hızlı ve başarılı çağdaşlaşmanın mucize ülkesi Japonya’da, kimlik sorunlarının adı “Kök arayışları”dır (*Nihonjin Ron*). Dışarıya yansımaya bile, Japonya’da son derece ciddi bir kimlik arayışı ve tartışması vardır. Yüzyıllık çağdaşlaşma denemesi ekonomik açıdan başarılı görünmekle birlikte, geleneksel Japonya’da daha önce görülmemiş Okyanusya, Ada ve Asya kökenli kimlik arayışlarına yol açmıştır. Sorunu ilk tanılayıp gündeme getiren düşünürlerden Eliade’a (1971) göre:

Köklere duyulan özlem, ya da çağdaş kimlik arayışı, resmi ulusal tarih ile evrensel tarih (veya herşeyi meşru kılan töre) arasındaki uyumsuzluklardan kaynaklanıyor.

Ulusal toplum ve devlet, vatandaşlarından yalnız yasalara uymasını, ülke çıkarlarına hizmet etmesini istemekle yetinmiyor, *ülkenin resmi tarihine, milli ülküsüne, mitoslarına inanmasını, resmi kimliğini bir üniforma gibi örünç ve inanç ile taşımasını bekliyor*. Siyasal güç veya ideoloji bu

uyumu gösterenleri cömertçe ödüllendirirken, uymayanları bazı vatandaşlık haklarından yoksun bırakabiliyor.

Sosyal-kültürel gelişme (kalkınma), hızlı ya da yavaş, başarılı ya da başarısız, kendiliğinden (evrimsel) ya da zorlanmış (devrimsel) olabilir, ama *düzenli olanı* hemen hemen yoktur (Wilson 1945). Öyle ki, değişmeye bağlı olan bütün gelişme denemeleri, kültür bütününde parçalanmalara, kimlik sorunlarına yol açmıştır.

KİMLİK SORUNLARINA YOL AÇAN (TARİHİ) ETKENLER

Nüfus Dinamiği; Artış ve Göçler

Kimlik sorunlarına yol açan etkenlerin başında nüfus hareketleri gelmektedir. XVII. yüzyılın ortalarında Kara Avrupa’ında başlayan nüfus değişmesini izleyen artışlar, ömür beklentisinin uzaması, göçler, işsizlik, yeni yerleşmeler, şehirleşmeler, geleneksel toplum yapısının (kültürün) törelerini alt üst etmiştir. Hane halkının yapısı dokusu değişmiş, evlilik yaşı uzamış, doğurganlık hızı azalmış, kadın / erkek ilişkileri değişmiş, yönetilen kitleler toplum yönetimine katılmaya başlamıştır. Kutsal kitapları okuyarak yetişen kuşaklar, bilinmeyen dünyayı, başka toplumları tanımaya başlamıştır.

Endüstrileşme ve Şehirleşme Devrimleri

İngiliz (1695), Amerikan (1776), Fransız (1789) ve İspanyol devrimleri, bütün Avrupayı etkileyen sanayi (yoğun) üretim devrimine yol açarken çok daha büyük nüfus kitlelerinin kent merkezlerine göçmesine ve giderek şehirleşmesine neden olmuştur. Siyasi ve ekonomik devrimleri izleyen aydınlanma (ansiklopedi) çağı bazı ülkelerde uluslaşmaya yönelirken, sanayileşme ve aydınlanmada birkaç kuşak gecikmiş komşu ülkeler, yapısal değişmelerin önünde, *uluslaşma ideolojisiyle* ulus olmaya çalışmışlardır (Gellner). Özenilmiş fakat zorlanmış bir uluslaşma hareketi, ulus ideolojisini davet ederken, ulusal birlik hareketleri, başarılarını, geleceklelerini ve güvenliklerini kendi yazdıkları ulusal tarihlerde aramışlardır. Ulusal tarihler, geleneksel toplum yapısına ulusal bir kimlik bilinci kazandırmaya çalışırken, kültürel kimliğini gayriresmi tarihlerde arayan etnik tepkilere yol açmışlardır. Kimi toplumlarda, sanayileşme, şehirleşmenin önünde giderken, diğer bazı bölgesel ve yerel toplumlarda, şehirleşme süreci (hızı) sanayileşmenin önüne geçmiştir. Bu tür düzensizlikler, *dengesizlikler* toplum kesimlerinin doğa ile, öteki toplumlarla, kendisiyle ilişkilerinde yeni arayışlara sebep olmuştur. Yaşanan toplumsal sorunlar, sosyal bilimlerin doğmasına yol açmıştır. Yatay hareketler, yerleşme büyüklüklerini de-

tirmiş, büyüyen kentlerdeki yeni iş-güç ve meslek oluşumları düşey hareketlerle sonuçlanmıştır. Yer ve sınıf değiştiren kitleler yeni kimlikler kazanmışlardır. Yeni bir bilim olarak doğan sosyoloji, değişimin kaçınılmazlığını savunurken, kimlik arayışlarını adeta meşrulaştırmıştır. Kentlerde doğan ve güçlenen orta sınıf (burjuva) kendi dünya görüşünü *ulusal bir ideoloji* olarak tüm topluma empoze etmiş, ulusal kimlik yeni güçlü sınıflara hizmet ederken, kültürel ve tarihi kimliklerine yabancılaşmıştır.

Toplumsal birlik ve barışın, ancak çeşitlilik içinde korunacağı anlaşıldığından “Birlik içinde çeşitlilik” (çoğulculuk, *unitas multiplex*) sloganı ortaya atılmıştır. Ancak, bu slogan ve onun yansıması olan “*Çeşitlilik içinde birlik*” veya “*Birlik içinde çeşitlilik*” ilkeleri, kültürel çeşitliliği (kimlikleri) korumaktan çok, ulusal kimliği (birliği) sağlamaya hizmet etmiştir.

Milli (İdeolojik) Tarihlere Eleştiri

Çağdaş devletlerin bu amaçla başvurdukları en popüler araç veya silah, *resmi ve ulusal* tarihtir. Bu kongremizde de örneklerini izleyeceğimiz gibi, saygın tarihçilerin ve tarih felsefecilerinin, resmi veya ideolojik tarihlerle yönettiği eleştiriler bu tutumdan kaynaklanır. Şöyle diyor tarihçi Buttenfield:

Okullarımızda öğretilen tarih dersleri, övünme, gurur ve küstahlık getirdi. “Herkes haksız sadece biz haklıyız” inancını (*etnikmerkezciliği*) kuvvetle besledi. Öğrendiklerimizin çoğunu unutmaktan başka çare yok.

TARİH BİTTİ (MI?) TARTIŞMALARI

Tarihle ilgili en güncel gelişme ise, (Milli) Tarihin bitip bitmediği tartışmasıdır. Değişme ve gelişmelerin bilgisi ve bilinci olan tarih elbet bitmez. Tartışmayı gündeme getirenler, tarihin değil “*milli tarihler*” döneminin kapandığını veya kapanmak üzere olduğunu savunuyor. Ekonomik ve teknolojik tarih, milli ve ideolojik tarihin yerini belki alabilir ama bu gelişme, tarihin sonu değil yeni serüvenlerin başlangıcı olabilir. Öte yandan, kuzey yarımkürede yaşanan iletişim (enformatik) devrimi, Bilgi Toplumu, Dünyalaşma ve Dünya Köyü söylemleri bütünleşen güçlü Kuzeyin dağınık ve yoksul Güneye karşı blokladığını gösteriyor. Belki geleneksel *etnikmerkezciliği* eğilimi sahneden çekiliyor ama, daha güçlü bir *Avrupamerkezcilik* onun yerini almıyor mu? Yeni bir Dünya Düzeni kurmayı vaad eden Batılı devletlerin, dünya sorunları ve İslam karşısında sergiledikleri çifte standartlar, başka nasıl yorumlanabilir? Amerika ile Japonya arasındaki serbest ticaret ve ödeme dengesi savaşları, ekonomik-teknolojik tarihin gene ulusal devletler tarafından yapıldığını düşündürüyor.

Bu koşullar altında ve gelişmeler karşısında, *yapılan, yazılan ve yorumlanan* tarihlerin ulusal kimlik sorunlarını -çözmek bir yana- beslediğini söylemek olanaklıdır. Bilişim (*enformatik*) çağı gibi büyük atılımların eşliğinde, insanlık ve uygarlık adına düşünenler önce büyük umutlara kapıldılar; ama hayal kırıklığına uğramaktan kurtulamadılar. Herbert Spencer yüzyıl önce, endüstri toplumunun getireceği *evrensel barışı* müjdeliyordu. İzlenimci sanatçı Gauguin, bilginlerin, felsefecilerin ve filozofların “barış”tan söz ettiği bir yüzyılın sonunda, günümüzün kimlik sorununu ünlü tablosuyla şöyle formüle ediyordu:

Nereden geliyoruz, Kimiz, Nereye gidiyoruz?

Barış adına iki büyük dünya savaşı yapanlar, üçüncünün eşliğinden dönenler aynı sanayi ülkeleri değil miydi? “Bütün savaşımlara son vermek” için açılan Birinci Savaş barış masasında General Wavel’in deyişiyle “*Bütün Barışlara Son Veren Bir Barış*”la sonuçlanmadı mı? (Fromkin).

YENİ ULUŞÇULUK

Ulusal devletler çağının kapandığı söylemleri sürerken, kurulmakta olan Avrupa Birliği’nde *yeni bir ulusçuluk* dönemi başladı. *Çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü* olacağı söylenen Avrupa Birliği içinde erimekten ve kendi ulusal sınırları içindeki etnik ve bölgesel bağımsızlık hareketlerinden paniğe kapılan ülkelere bugün yeni ulusçuluk eğilimleri gözlemleniyor. Avrupa Birliği’nin kuruluş ilkeleri belki büyük güçlerin dengesini koruyor, ama küçümenleri büyüklere karşı korumada ne kadar etkili olduğu ancak zamanla görülecektir.

Ulusçuluğu ve ulusal çıkarları, globalleşmeye engel olarak gören güçlü ülkeler, ulusal güvenlik gerekçeleriyle, uluslaşarak dünya sahnesinde bir yer tutmaya çalışan ülkelere karşı son derece ulusçu, (ulusal çıkarları) koruyucu politikalar izliyor. Tutarsızlık eleştirilerine karşı “ulusal çıkarlarım” gerekçeleriyle savunuyorlar kendilerini. Günümüzün “liberal ekonomi” görüşleri, uluslaşmaya çalışan ülkelere “serbest pazar” olarak pazarlanıyor. Oysa pazarın hiçbir zaman serbest olmadığı ve kolay kolay olamayacağı gerçeği ortaya konmuştur (Polanyi). ABD ile Japonya arasında yaşanan “serbest pazar” gerilimi, pazarın serbest bırakılamayacağını kanıtlamıyor mu?

SONUÇ OLARAK

Kimlik kavramı, olgusu ve oluşumu çok boyutlu organik bir yapıya benzemektedir. Bireyler ve gruplar, birden fazla kimlik simgesiyle özdeşim kurabilirler. Her düzey ve kategoride birden fazla kimlik sahibi olabilirler. Ulus kimliği taşıyan bir etnik Avrupalıya, Avrupa Birliği’nin vatan-

daşlık kimliği açıktır. Dış ekonomik güçler, uluslarüstü kimliği savunurken, demokrasi ve insan hakları adına ulusal birliklere yönelen eleştiriler, ulusal kimliği bölmeye yönelik iç dinamikler, ulus ve ulusçuluk ideolojisini şimdilik ayakta ve canlı tutuyor.

Dünya, demokrasiyi ve insan haklarını, yani ulusal kimliğe karşı kültürel kimlikleri, ulusal birliğe karşı kültürel çeşitliliği savunuyor. Ama güçlüye karşı güçsüzü yeterince savunamıyor.

Evrensel sorunlara evrensel ve kalıcı çözümlerin bulunamadığı bir çağda, çağdaş birlikler, insanlık sorunları karşısında küçük, kendi ulusal sorunları karşısında çok büyük kalmaktadır. Dünya ve insanlık yeni örgütlenme biçimleri aramaktadır. Ulus devletler eleştirilirken, yerini alacak seçenekler üzerinde yeterince durulmadığı gözlenebilir.

Bireyler ve toplumlar, “Ötekine *karşı* Ben / Biz” yönelimi içinde sürdürüyor varlığını. Bu yönelim “öteki”ni yaratmanın en kestirme yoludur. Sorunun kuramsal ve akılcı çözümü, hiç kuşkusuz, söylemesi kolay, gerçekleştirmesi güç olan “Öteki *ve* Ben / Biz”dir. Beni ben, bizi biz yapan *ötekilerden* vazgeçemediğimize göre, onları, yani çeşitliliği kabul etmekten başka bir çözüm yolu bulunmuyor. “Öteki *ve* Ben / Biz” yönelimi (çoğulcu demokrasi), buyurgan kişilerin, kendilerinden başka demokratik kuşaklar yetiştirmesine bağlı görünmüyor mu?

KAYNAKLAR

- Anday, M.C. “Dil ve Kültür Yazıları”, *Cumhuriyet*.
 Belge, M. *Tarihten Güncelliğe*, 1983.
 Braudel, F. *On History*, 1980.
 Eliade, M. *La Nostalgia des Origins*, 1971.
 Fromkin, D. *A Peace to End All Peace*.
 Güvenç, B. *Türk Kimliği*, 1993.
 Lévi-Strauss. *L’Identité*, 1967; *Structural Anthropologie*, 1963.
 Polanyi, Karl. *Great Transformation*, 1957.
 Roux, J-P. *Türklerin Tarihi*, 1987.
 Wilson, G. *Analysis of Social Change*, 1945.
 Yücel, Tahsin. “Dil-Kültür” yazıları, *Cumhuriyet*.

AYDINLANMA VE YUNAN KÜLTÜREL GELENEĞİ

PASKALİS M. KİTROMİLİDES

Modern Yunan kültürü anlayışına birçok alternatif yaklaşım vardır. Bu, parlak bir mirasın (üzücü) sonuna işaret eden klasik kültürün çağcıl bir zeyli olarak görülebilir. Bu tutum, genellikle klasiklerin -eğer klasik edebiyat dilinin daha geç bir tarihine bakmaya tenezzül ederlerse- tutumudur. Modernistlerin görüşünün aksine, Yunan kültürü birkaç belli başlı 20. yüzyıl şairi ve onların eserlerinin artalanlarından ibaretti. Bunlar, herkes tarafından kabul edildiği gibi, modern Yunan kültürü hakkında genel olmayan görüşlerdir. Eğer biri daha geniş bir perspektife sahip olmak isterse, Yunanistan'ı yukarıda verilen kültürel ifadenin unsurları, kendi iç birleşimleri, devamlılıkları ve devamsızlıkları, dönüşümleri ve çelişkileri ile birlikte, gelişen bir entelektüel gelenek olarak düşünmek zorundadır. Modern Yunanistan'ın kültürel mirası, bu daha kapsamlı düzeyde, farklı, çoğunlukla çelişkili fikir ve yaratıcı ifade akımlarının kesişiminin ürünü olarak düşünülür. Yapmak istediğim şey, Yunan kültüründe, "modern" olanın başlatıcısı olarak görülebilen böyle bir yaratıcı fikir akımı üzerine yaptığım çalışmada ortaya çıkan bazı fikirleri ve izlenimleri sizinle paylaşmaktır. Bunu yaparken eski Yunan geleneğinin önemli kaynaklarına dayanacağım.

İlgilendiğim kültürel dönem, Yunan edebiyatı tarihinde "Modern Yunan Aydınlanması" olarak tanımlanır. Aydınlanma terimi iki şeyi belirtmek için kullanılır; ilki, Batı Avrupa'nın felsefi ve bilimsel kültüründen, yani modernliğin seküler medeniyetinden doğan modellerin Yunan düşüncesine ve medeniyetine ithal edilmesidir. İkincisi ve daha geniş kapsamlı, Aydınlanmanın yoğun bir entelektüel hayata ve Yunan topraklarında -ve daha geniş olarak Güneydoğu Avrupa'da- yeni bir medeniyetin

doğuşuna atıfta bulunmasıdır. Bu özellikle, 1770'lerdeki Osmanlı-Rus savaşlarından 1820'lerdeki Yunan Bağımsızlık Savaşı'na kadar geçen elli yıllık süreçte gözlemlenebilir. Bu ikinci anlamıyla Aydınlanma, Yunan entelektüel tarihinde kritik ve önemli bir çağdır. Çünkü bu dönem bir entelektüel olgunlaşma, ruhunu arama ve günün çabalarıyla geleceğin umutlarının sürecidir. Temel olarak, Yunanlıların kendilerini derece derece modern bir ulus olarak tanımladıkları bağlamı biçimlendirmiştir.

Bunun için gerekli olan bütün saikler, Güneydoğu Avrupa toplumunun yeni ihtiyaç ve değişimlerinden kaynaklandı. Bununla beraber, düşünce biçimi ile yeni ilgilerin ve umutların ifadesinin söz dağarcığının çerçeveleri Batı kültüründen ödünç alındı ve ithal edildi. Bu intikal sürecinde Orta ve Batı Avrupa'daki tüccar ve entelektüellerin diasporası hayati rol oynadı. Bu anlamda, İstanbul, Bükreş, Yanya, İzmir, Sakız ve Güneydoğu Avrupa'daki ticari ve kültürel hayatın diğer merkezleri gibi Viyana, Budapeşte, Venedik ve Paris de Yunan kültürünün ve daha genel olarak Balkan kültürünün 18. ve erken 19. yüzyıllardaki yeniden canlanmasında eşit derecede önemli rol oynadılar.

Batı'nın Ortodoks olmayan ve gittikçe daha fazla sekülerleşen kültürlerinden ithal edilen Aydınlanma ile bağlantılı olan düşünüş tarzı, Osmanlı idaresi altındaki Yunan Doğu'sunda egemen olan Bizans sonrası ruhani gelenekteki bir kopuşu temsil eder. Bu gelenek temel olarak, Ortaçağ Bizansı tarafından bırakılan kutsal ve klasik öğrenimin mirasını kendi esas içeriği olarak kapsayan Doğu Ortodoksluğu'nun ruhani görünümü ve değerleri tarafından tanımlanmıştı. Osmanlı idaresinin kurumlarına ve yapılarına uygun bir şekilde uyarlanan bu miras, Bizans idaresinin yokoluşundan 19. yüzyıla kadar, Balkanlar'daki Ortodoks toplumların ve Ortadoğu'nun kolektif varoluşunun ideolojik içeriğini sağlamıştı.

Güneydoğu Avrupa'da Aydınlanmanın tarihsel önemi, kolektif varoluşun bu içeriğini yeniden tanımlamak için kendi ana bileşenlerini içinde barındırır. Aydınlanma, çağdaşları tarafından bu anlamda algılanmış, daha sonra gelen yorumcular bunu, Ortodoks Doğu'nun geleneklerinde bir kopuş olarak yorumlamıştı. Aydınlanmanın dereceli gelişimi, dört nesli kapsayan bütün bir zaman aralığında, Osmanlı sınırları içinde ve dışındaki coğrafi çemberleri genişletmede, halk kütlesinin entelektüel evrenine sadece yüzeysel olarak değinilmesine rağmen, kültür alanında yeniden yönelimin ve değişimin katalizörlerini sağlamıştı.

Entelektüel çevredeki değişiklikler siyasi kavramların yeniden tanımlanmasını sağladı. Yunan Aydınlanmasının en fazla dile getirilen boyutlarından biri de siyasi düşüncenin dönüşümüydü. Hristiyan yönetim anlayışının geleneksel kavramları, aydınlanmış mutlakiyetçi fikirlerin ilk

olarak geniş ve ayrıntılı şekilde işlenebildiği entelektüel temeli sağlamıştı. Tebaasının menfaati için çalışan Aristotelyan adil hükümdar kavramından reformcu bir monarşi fikrine geçiş yapmak kolaydı. Reform siyasi ideolojinin parçası olarak kabul edilmişti, bununla birlikte geniş kapsamlı sonuçlar ile yeni karışıklıkların ve tartışmaların ortaya çıkması kaçınılmazdı. Böylece adil ve reformist bir monarşi fikri siyasi değişim teorisinin bir unsuru oldu. Teorinin, önünde sonunda gidebildiği tek yön liberalizmdi. Siyasi söylemler düzeyinde kaynaklarımız, hükümet şekillerinin ele alınmasından tebaalık kavramlarının vatandaşlık kavramlarıyla yer değiştirmesine ve ulus-devlet fikrinin Ortodoks ulusunun yerini almasına götüren, 1770'ten 1820'ye dek elli yıllık bir zaman içinde gelişen dereceli, fakat sürekli bir geçişi kaydeder. Liberal Cumhuriyetçi bir görüş sonuçta, ideolojik değişim sürecinin en son noktası olarak ortaya çıkmış ve Bağımsızlık Savaşı sırasındaki Yunan iddiaları ve arzularının ifadesi için sembolik bir söz dağarcığı sağlamıştı.

Kültürel değişimin bu sürecinde, etkisi 1790'ların başından Napoléon'un 1815'teki düşüşüne dek Güneydoğu Avrupa'da artan bir yoğunlukla hissedilmiş olan Fransız Devrimi, siyasi düşüncenin dönüşümünde bir katalizör oldu. Devrimin ideolojik prensipleri ve retorisi, siyasi değişimin isteklerine yol göstermesi için Erdem Cumhuriyeti'nin modellerini ve siyasi radikalizmin simgesel dilini sağladı. 1789 yılı, Balkanlar'da radikal bir hareketin meydana gelmesi açısından bir dönüm noktasıydı. Balkanlar'da başı çekenler, etnik kökene bakmaksızın kendilerini öncelikle Yunanca ifade ettiler. Bununla birlikte devrimci etkiler, özellikle 1793'te kralın katledilmesinden sonra Napoléon'un 1798 Mısır seferiyle zirveye ulaşan ideolojik kutuplaşma ve çatışmanın bir katalizörü oldu. Aydınlanmanın tüm bu vesvesecilerine ve kültürel değişimin faydalarından şüphe duyanlara Fransa'daki olaylar toplumun yıkılışının bir kehaneti, anarşi ve ateizmin bir kaynağı gibi görünmüştü. Yunan düşüncesinde Aydınlanma ile gelen çatlağın bir sonucu olarak, Yunan halkının ortak kaderinin iki rakip ve çoğunlukla düşman görüşü, 18. yüzyılın sonundan beri kendilerini Yunan toplumuna dayatmaya çalışmışlardır. Biri, genellikle Batılılaşma olarak bilinen liberal görüştü; diğeri ise ulusun geleceğinin yalnızca Ortodoksluğun çatısı altında olduğunu tahayyül eden inançtı.

Önceki çalışmamda daha çok, Yunan düşüncesindeki Aydınlanmanın içeriğini oluşturan entelektüel geçişlerin tanzimi üzerinde yoğunlaşmıştım. Yeni ve geleneklere uymayan, modern ve bu yüzden tepkileri ve ideolojik çatışmaları neredeyse kıskırtan şeyleri vurguladım. Aydınlanmayı tarihsel olarak kültürel değişimin açıklayıcı sürecindeki bir safha olarak düşünmek, kopuşlar ve geçişler kadar devamlılıkları da açıklar. Şimdi, 18.

yüzyılda Yunan düşüncesindeki entelektüel canlanmanın manifestolarını daha çok, Bizans sonrası toplumun kültürel geleneğindeki kopuşun bir parçası olarak gören revizyonist bir görüşe geliyorum. Bu görüşün, büyük bir bölümü için çok dar sosyal temellere sahip olan entelektüel olgunun esnekliğini kavramamıza izin verebileceğine inanıyorum. Bu, daha eski geleneklerden ve mevcut uygulamalardan aldıkları canlılığı; bu hususta sık sık karşılaştıkları marjinalizasyon baskılarına rağmen, Aydınlanmanın manifestolarını mümkün kılan varoluş ve gelişim için aşılandılar. Bu yüzden, Aydınlanmanın Güneydoğu Avrupa kültürünün bütünleştirici bir unsuru olarak kalmasını sağlayan devamlılığın bu güç kaynaklarını ve temellerini de ele almak tarihsel anlayış için önemlidir.

Aydınlanmanın kapsadığı entelektüel gelişim olgusu ve Yunan Doğu'sunun daha önceki kültürel geleneği arasındaki devamlılıklar birçok düzeyde izlenebilir: sosyal uygulamalarda, eğitim deneyimlerinde, yaşam tarihlerinde. Ruhani yenilenmenin bir hareketi olarak Aydınlanma farklı kökenlere sahiptir. Bu kısmen, Rum cemaatinde Konstantinopolis'in düşmesinden beri ortaya çıkan ilk seküler liderler ve âlimler grubunun, yani Fenerlilerin eğitim tecrübeleri ve kültürel üsluplarının ürünüydü. Daha sonra bu hareket, Rum cemaatinin liderliği, eğitimin ve Kilisenin denetimi için Fenerlilerle rekabet eden bir diğer seküler grubun, tüccarların tam desteğini aldı. Aydınlanmanın daha sonraki nesillerinin bu seküler gruplarla yakın ilişkisi ve kendi çevrelerindeki modern fikirlerin geçerliliği yüzünden, 18. yüzyıldaki kültürel değişim olgusunun bir diğer önemli yanı hatırlanamayabilir: Bu, Aydınlanma fikirlerinin Güneydoğu Avrupa düşüncesine girişinin yolunu açan eğitim yeniliğinin teşvikçilerinin, Yunan Doğu'sunun entelektüel geleneğinin başta gelen gözcüsü olan Ortodoks Kilisesi'ne mensup oldukları gerçeğidir. Fransız Devrimi yıllarında Kilise ve Aydınlanma arasındaki kapışma ve Fener Patrikliği'nin gösterdiği düşmanlık ve bunun ideolojik sözcüleri Kilisenin daha önceki tüm eğitimsel ve kültürel başlangıçlar tarihini gözlerden gizlemiştir. Bununla birlikte düşmanlık ve ideolojik polemik, 1793'ten ve daha kesin olarak 1798'den sonra başladı. 1750'lerde her şey gayet farklıydı. Ortodoks Kilisesi'nin kendi doktrinleri ve değerlerini modern seküler fikirler lehine uzlaştırmak için hazırlandığını söylemeye gerek yok. Doktrin ve gelenek meselelerine karışıldığı hissedildiğinde Kilisenin tutumu uzlaşmaz bir şekil aldı. Bireysel fanatizmin ve hoşgörüsüzlüğün, Eugenios Vulfaris, Nikiforos Teotokis ve İossipos Moisiyodaks gibi mağdurları Aydınlanmanın önde gelen entelektüel liderleriydi. Ancak bu fanatizmin Kilisenin resmi siyasasını ya da tutumunu yansıttığını söyleyemeyiz. Aksine, kaynakların dikkatli ve tarafsızca okunmasıyla açığa çıkan, esasen Ay-

dınlanmanın Kilisenin içinde geliştiği ve Kilisenin kendisi tarafından kurulan sosyal uygulamalar ve kurumlardan kesin olarak yararlandığıdır. Erken safhalarında, sosyal değişim ve ideolojik çatlak önemli farkları beraberinde getirmeden önce Aydınlanma, Ortodoks Kilisesi ile aynı kültürel temelleri paylaşmıştı.

Gerçekten, Yunan Aydınlanmasının erken safhalarıyla ve 1750'lerden 1790'lara dek, diğer Balkan uluslarının entelektüel canlanmalarıyla bağlantısı olan tüm entelektüeller ruhban sınıfının üyeleriydiler. Diğer Balkan uluslarından iki keşişi örnek verebiliriz: Dosithey Obradoviç ve Peder Paisi. Bunlar sırasıyla Sırp ve Bulgar ulusal ve kültürel "uyanış" hareketlerinin ruhani önderleriydi. Sonunda Aydınlanmayı benimseyen bu Ortodoks ruhbanlar ilk olarak Kilisenin bağrında, eğitim vasıtasıyla toplumsal hareketlendirmenin geleneksel örneğini takip ettiler. Düşüncenin geleneksel dini çatısında ısrar etmek yerine, bunun üstündeki bilim ve mantığın ideallerine ulaşılar. Bu, tabii ki, eklesyastik hiyerarşideki kariyerlerine mal oldu. Hareket noktaları, Kilise ve manastırlar tarafından desteklenen öğretim ağıydı. Üstelik, 1753'te Ortodoks hiyerarşinin tepesinde bulunan Fener Patrikhanesi Yüksek Ruhani Meclisi'nin himayesi altına alınan ve geleneksel Ortodoks öğrenim ağı içinde, din ve gramer eğitimi yanındamantık, bilim ve Latince gibi seküler konuların da öğretildiği bir koleji kuran da Ortodoks Kilisesiydi: Eugenios Vulgaris idaresindeki Athonite Akademisi'nin hikâyesi, Kilisenin eğitimdeki pastoral ilgisinin, Aydınlanma fikirlerinin geleneksel Ortodoksluğa girişine nasıl yol açtığının en karakteristik örneğidir.

Aydınlanma hareketinin, uygulamalarına ve Kilise tarafından kurulmuş olan temeller üzerinde inşasına devam ettiği bir diğer alan, Balkan uluslarından ve Yunanca konuşmayan Ortodoks etnik gruplardan Yunan eğitimi ve dili vasıtasıyla insan kaynakları sağlamasıydı. Aydınlanmanın bu "Balkan boyutu" ve onun demografik temeli, Kilisenin toplumsal kompozisyonu ve tarihinde eşit şekilde dile getirilmişti. Aydınlanma sadece Doğu Avrupa'nın geniş alanından -ya da Profesör Oblensky'nin deyişiyle "Ortodoks Ulusu"nun hâkimiyet sahasından- Ortodoks Kilisesi tarafından yüzyıllar boyunca uygulanan asker toplamanın bir örneğini tekrarlamıştı. Bu geniş teritoryal sahada ve daha tutarlı olarak Osmanlı Güneydoğu Avrupa'sı dahilinde Yunan eğitimi ve Yunan dili, Aydınlanmanın Kiliseden miras aldığı Ortodoks toplumlarının bir kültürel birlik aracı oldu -ta ki bu kültürel birlik 19. yüzyılda milliyetçilik tarafından kesintiye uğratılana kadar. Bu paradoks gibi görünebilir, fakat ekümenik değerler ve bu değerlerin kolaylaştırdığı toplumsal uygulamalar, milliyetçiliğin dışlayıcı ve dar fikirli değerleriyle karşılaşmada Ortodoksluğun üstün görünüşünü ve Aydınlanmanın

seküler felsefesini aynı kefeye koyar. Hikâyenin ironisi, gerçekte Aydınlanmanın ve Ortodoks Kilisesi'nin orijinal olarak geliştiği kültürel temeli sonuça yıkan milliyetçiliğe yol açan amilin yine Aydınlanma olmasıdır.

Sonuca gelmeden önce, bu yeni çağın önemini kısaca ele alarak, çok tartışılan aydınlıktan nelerin doğduğunu açıklamalıyız. Yunan Doğu'sunun kültürel kişiliğini oluşturan farklı ve genellikle karşılıklı olarak birbirine zıt gelenekleri bir arada tutan birleştirici entelektüel unsur, klasik bilimin mirasıydı. Yunan Doğu'sunu, Doğu Avrupa'nın Ortodoks ulusunun geniş Slav bölgelerinden ayıran bu unsurdur. Bu ikisi, Hristiyan öğretisinin hâkim geleneğini ve kutsal bilimin yaygın bir kültürünü paylaştı. Bununla beraber, klasik bilim Ortodoks ulusu içinde Yunanlıların farklı bir mirası olarak görüldü. Bizans döneminden Bizans sonrası kültüre nakledilen, Kilisenin çoğunlukla mücadele etmesine rağmen korunan bu miras, bir ilişki noktasını ve Yunan Doğu'sunda tüm resmi akademik kültürün dayandığı ortak bir temeli oluşturdu.

Ortodoks ruhani gelenek ve klasik öğrenim arasındaki ilişki çoğunlukla kavgacı bir ortak yaşama biçimi olarak görünen iç zıtlıklar tarafından işaret edilen karmaşık bir ilişkidir. 4. yüzyılda Hristiyan eğitimindeki pagan edebiyatı problemi için Büyük Basil'in bulduğu çözüm, Yunan Doğu'sunun Ortodoks kültürü içindeki klasik bilimin meşruiyeti ve nihai bekası için ideolojik temel sağladı. Bu beka Bizans literatüründe çeşitli klasik uyanışlar şeklini aldı. Daha da önemlisi, Aziz Basil'in çözümü, en dikkate değer olanı da Athos Dağı'nda bulunan, doğudaki manastır kütüphanelerindeki Yunan klasiklerinin, birçok Bizans yazmasının varlığının devam etmesini mümkün kıldı. Böylece Yunan Doğu'sunun Ortodoks geleneği pagan edebiyatının, *anchilla fidei* bile olsa, meşru kabulüne fırsat verdi. Bu, dini hümanizmin Bizans sonrası geleneğinin temeliydi.

Hristiyan hümanizminin mirası 18. yüzyıl boyunca Yunan eğitiminin temeli oldu. Atinalı âlim Ioannis Patousas tarafından derlenen zamanın en başarılı ders kitabının, *Filoloji Ansiklopedi*'sinin tarihi bunun ispatıdır. Bu, daha ileri okullarda, örneğin ortaokulda okutulan ve Yunanca öğretiminde bir el kitabı haline gelen, antik Yunan ve Hristiyan edebiyatı antolojisiydi. 1710'da Venedik'teki Yunanca yayınlar arasından çıkan ilk baskısından beri, 1811-1814'te St. Petersburg'da yapılan baskısı da dahil olmak üzere, 1839'a kadar en azından on beş baskı yapmıştır.

Bu, Aydınlanmanın eğitimsel ve entelektüel temeldeki asıl nedeniydi. Doğu Ortodoksluğunun entelektüel değerlerine entegre edilen ve Hristiyan hümanizminin farklı şekillerinden ayrılmayan klasik bilimin mirası ilk olarak, Bizans sonrası kültürün meşru bir entelektüel arayış olarak Aydınlanmayı kabul etmesini mümkün kıldı.

Bu, görünüşte birçok şaşırtıcı olguyu açıklayabilir. Aydınlanma çağıda Yunan kültüründe daha çok, klasik Helenizme doğru yeniden yönelim şeklinde kök saldı ve gelişti: 1750'de Charles Rollin'in *Histoire Ancienne* adlı eserinin on beş cildinin tercüme edilmesinden, Korais'in 1805'ten itibaren Yunan klasiklerini derleme projesi olan Helen Kütüphanesi'ne kadar, modern Yunan toplumu klasik geçmişin ahlaki ve siyasi mesajlarını kendi gelecekleri için bir rehber olarak keşfediyordu. Klasik bilimin Ortodoks gelenekle bütünleşmesi, Kilisenin, içerik olarak seküler olan, ruhani ve siyasi olarak tamamen yıkıcı olduğunu tanımlayan bu yeniden yönelmeye direnmesini zorlaştırdı. Halbuki modern bilim ve rasyonalist felsefe gibi Aydınlanma görüşünün diğer bütünleşme unsurlarına Kilise tarafından açıkça karşı konulabilirdi, zaten burada doğrudan Kitab-ı Mukaddes'in sözleriyle çelişmişlerdi, Aydınlanma projesinin en tehlikeli kısmı, yani klasisizmi, Kilisenin bağrındaki klasik bilimin irfanının ya da en azından hoşgörünün uzun tarihi karşısında kolaylıkla itham edilemezdi. Ortodoks Kilisesi yüzyıllardan beri, kendi entelektüel meşruiyetinin otantik bir unsuru olarak kabul edilen şeyleri nasıl itham ya da reddedebilirdi?

Aydınlanma tarafından yeniden yorumlanan klasik öğrenim mirası, sonuçta, yeni bir devrimci karakter aldı. Avrupa siyasi klasisizminin ve Fransız Devrimi'nin Cumhuriyetçi modellerinin etkileri, Ortodoks Doğu'nun kendi mirasının bir parçası olarak kabul ettiği şeylere dönüşmüştü. Yunan Aydınlanmasının daha geç ve en olgun safhasının en çok tanınan simgeleri, Velestinli Rigas ve Adamantios Korais farklı tarzlarıyla Yunan düşüncesindeki bu devrimci klasisizmi temsil ederler. Rigas'ın radikal eylemciliği ve Korais'in liberal bilimciliği, Yunan kültürünün bir kısmını yeni bir kimlikle aynı potada eritmede birleştirdiler. Bu, klasik mirasın benimsenmesi için önerilen, fakat o miras uzun zamandan beri besleyen Ortodoks geleneğine karşı yöneltilen modern seküler bir kimlikti. Bu beklenmedik gelişmelerle karşılaşan resmi Kilise sonunda, dini akidelerinde tutucu bazı kişilerin öteden beri iddia ettikleri şeyleri gördü: Ortodoksluk klasiklere sadece kendi mesuliyeti altında hoşgörü gösterebilirdi. Fakat Patrikhane 1818'de, V. Georgios'un üçüncü patrikliği zamanında, klasisizm aleyhinde kampanya başlattığında artık çok geçti. Devrimin ateşi her yanı sarmıştı. Aydınlanma görevini yapmıştı.

Bu, 19. yüzyılın başlarındaki Yunan tarihinde yeni bir devrin doğuşunun kültürel bağlamıydı. Kültürel çoğulculuğun geleneksel senkretizminden yeni bir sentezin osmozuna kadar sahne, modern bir edebi geleneğin ve siyasi özgürlük talebinin meydana çıkışı için kurulmuştur: Bunlar, 1821'de Avrupa tarihinin sahnesine etkili bir oyuncu olarak girmeye hazırlanan yeni bir ulusu tanımlayan can alıcı unsurlardı.

BULGAR TARİHYAZICILIĞINDA OSMANLI DÖNEMİ

MARIA TODOROVA

Başlığandan da anlaşılacağı üzere bu bildiri, Osmanlı döneminin Bulgar tarihçiler tarafından değerlendirilmesiyle, daha genel olarak, üç konuyla ilgilidir:

1. Ulus-devlet çerçevesinde tarihyazıcılığının ürünleriyle;
2. Tarihsel miraslar ve bunların algılanışıyla;
3. Kimlik arayışı bağlamında "ötekiliğin" tarihsel açıdan inşasıyla.

Bulgar devletinin kuruluşundan 19. yüzyılın sonlarına kadar kesintisiz olarak Osmanlı hâkimiyetinde geçen yaklaşık altı yüzyılın en uzun dönem olmasına rağmen, bu dönemle ilgili tarihyazıcılığı, tüm Bulgar tarihyazıcılığı göz önüne alındığında nispeten mütevazı bir paya sahiptir. 1960-1985 dönemiyle ilgili kesin bibliyografik veriler yardımıyla bir örnek vereyim. Bu dönemde yayımlanan 24.000 tarih çalışmasının %18'i Osmanlı dönemini kapsar, ama sadece %3'ü 15. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasındaki dönemle ilgilidir; geri kalan %15'i 19. yüzyıl üzerine yoğunlaşmıştır, ama bu bölüm bile neredeyse tümüyle Bulgar ulusal dirilişi ve bağımsızlık mücadeleleriyle ilgilidir. Bunun temel nedeni, tarihyazıcılarının -özellikle de genç olanlarının- ulus ve devlet gelişimi konusundaki doğal takıntısıdır. Ortaçağın görkemli dönemleri ve ulusal diriliş konuları üzerine yoğunlaşan Bulgar tarih söyleminde egemenliğini hâlâ koruyan siyasi tarih ve düşünce tarihi söz konusu olduğunda, bu durum daha da açıktır.¹

Osmanlı dönemini kapsayan tarih çalışmalarının karakteri, Bulgar tarihyazıcılığının temel evrelerini yansıtır. Bu evrelerden kısaca söz edeceğim. Tarihyazıcılığı, bağımsız Bulgar Devleti'nin yaratılmasından (fiilen 1878, hukuken 1908) ve ilmi kurumların kurulmasından sonra profesyonelleşmeye başladı. O zamana kadar tarihyazıcılığında, kültürel yeniden canlanma ve siyasi bağımsızlık fikirlerine tarihsel bilgi yoluyla heyecanla

hizmet edenlerin (ruhban sınıfı, öğretmenler, yerel amatörler) egemenliği söz konusuydu. Bu yüzden Bulgar tarihçiliği başlangıcında, soylu (ve tek) amaçları ulusal bilinci harekete geçirmek ve ulusal amaçları meşrulaştırma olan romantik öncülerıyla, o dönemde Avrupa’da hüküm süren pozitivizm ve romantizmin etkisi altında şekillendi.

Bulgar tarihyazıcılığının dönemlendirilmesi, ülkedeki siyasi hayatın evrelerini yansıtır. 1878 ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde tarihçilik, yeni doğmuş ve gelişmekte olan bir ulus-devlet çerçevesinde güçlü ve iyimser bir *irredenta* ile işlev gördü. Tarihçiliğin temel amacı ulusal bilinci ve itibarı tarihsel bilgi temelinde şekillendirmektir. Bulgar tarihçiliği başlangıcından itibaren, tarihin sosyal hayatta etkin bir eğitsel, kültürel, ideolojik ve siyasi faktör olduğu fikri doğrultusunda gelişti. Bu açıdan bakıldığında Bulgar tarihçiliği, çağdaş Balkan ülkeleri ve diğer Avrupa ülkelerinde tarihçiliğin işlevleri konusundaki egemen görüşler ile uyum içindeydi. İki dünya savaşı arasındaki dönem, ulusal *irredenta*’nın yarattığı şiddetli darbe tarafından şekillenmişti ve ciddi toplumsal ve siyasi çatışmaların olduğu bir dönemdi. Egemen pozitivist ve romantik eğilimlerin yanı sıra, tarihsel sürecin alternatif bakış açıları ile (psikolojik, Marksist, ırkçı vb.) yeniden değerlendirilmesine yönelik (ana mecranın dışında kalsa da) çabalar da vardı. Önceki dönemde formüle edildikleri şekliyle, tarihin temel hedefleri ve amaçlarının yeniden değerlendirilmesi ise söz konusu değildi.

İkinci Dünya Savaşı’nı takip eden yıllarda Marksizmin resmi tekeli vardı ve başka hiçbir seçeneğe izin verilmiyordu, ancak savaştan on yıl sonra keskin ve derin bir değişim oldu. Bence, kısa bir duraklamadan sonra 19. ve 20. yüzyılların ulusal/milliyetçi sürekliliği yeniden kuruldu. 1950’lerin sonlarından itibaren, geleneksel olarak Bulgar tarihçiliği tarafından geliştirilmiş olan konulara kesin bir dönüş oldu. Doktrine sadakat sahte bağlılıkla kanıtlanıyor, ardından ideolojik klişelerle kirlenmemiş, katı ampirik çalışmalar geliyordu. 1980’lerde sahte bağlılıklar bile geride bırakılmıştı. Bunun yanı sıra Bulgar tarihçiliği, sadece sosyal bilimlerdeki genel epistemolojik krizin veya tarihyazıcılığındaki temel teorik akımların değil, muhalefetteki ve iktidardaki Marksizmler arasındaki farkın acı bir yorumu olarak Batı Marksizmindeki gelişmelerin etkisinden de tamamıyla uzak kalmıştı.

1989’dan sonraki dönüşüm, ilk olarak tarih biliminde radikal değişim beklentilerini beraberinde getirdi. Kısa zaman içinde, yönetim ile ilgili problemlerin meslek ile ilgili endişeleri büyük ölçüde gölgede bırakacağı ortaya çıktı. Bugün ideolojik perdenin kaldırılması dışında geçmişin tüm engelleri yerli yerindedir; sınırlı kaynaklar, fen biliminin ve diğer hayati yeteneklerin tercih edilmesi, tarihin siyasetin “uşağı” gibi görülmesi, sos-

yal bilimlerde siyaset bilimi, işletme ve yöneticilik gibi yeni ve moda olan disiplinlerin rekabeti vb. Dahası, eğer tarihyazıcılığında bir devrim olacaksa, bu devrim var olan yapı çerçevesinde ve var olan tarihçiler arasında gerçekleşmek zorundadır. En önemlisi de, bazı istisnalar dışında Bulgar tarihçiliğinin içinde şekillendiği gelenektir ki, bu ulus-devletin geleneğidir.

Peki bu tarihyazıcılığı Osmanlı dönemini nasıl yansıtıyordu? Bulgar tarihçiliğinin doğumunun, Osmanlı döneminin sonuna rast gelmesi dikkat çekicidir. Zira bu sadece kronolojik bir rastlantı değildir; arada dolaysız bir ilişki söz konusudur. Bulgar tarihçiliğinin yansıttığı Osmanlı tarihsel tecrübesinin somut fenomenolojisini tasvir ederken, aslında daha genel bir sorunu gözlemliyor ve çözümlüyoruz: Milliyetçi bir söylemin emperyal tecrübesinin değerlendirilmesi. Bu noktada yeni bir kavramdan söz etmek istiyorum: Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi, Osmanlı dönemi ya da Osmanlı çağı ile aynı şey olmayan “Osmanlı mirası”. Miras ile, Osmanlıların Bulgaristan’daki dolaysız varlığının yok olmaya başladığı anda başlayan iki katlı süreci kastediyorum. Kelimenin dar anlamıyla, Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkanlardaki varlığı 14. yüzyıldan 20. yüzyılın erken dönemlerine uzanan bir zaman dilimini kapsadığından, Osmanlı mirası ilk önce ve en çok 18. ve 19. yüzyılların özelliklerini taşır. Ayrılma döneminde hemen her alanda (siyasi, kültürel, toplumsal ve ekonomik) şiddetli bir kopuş meydana geldi ve bu kopuş Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda büyük ölçüde tamamlandı. Osmanlı mirasının daha kalıcı ve sürekli bir niteliğe sahip olduğu halk kültürü ve nüfus alanında istisnai bir durum söz konusudur. Diğer boyut, sürekli olarak icat edilen ve yeniden icat edilen ve tarihsel kimlik Bulgar toplumunda önemli addedildiği müddetçe varlığını sürdürecektir olan, Osmanlı mirasının algılanışıdır. Gerek edebi gerekse tarihsel çalışmalarda söz konusu olan, geçmişin yeniden inşası değil, geçmişin az ya da çok vurgulanan alegorik motiflerle inşasıdır. Bu gelişme var olan sosyal düzenin güvenliğini sağlamanın ve her şeyin ötesinde devleti meşru kılmanın ve tüm zamanlar için bir kimlik aramanın merkezinde yer alır.²

Tanımlandığı şekliyle Osmanlı mirası, politikacılar tarafından olduğu kadar, tarihçiler, şairler, yazarlar, gazeteciler ve diğer entelektüeller tarafından şekillenmiştir ve şekillenmeye devam etmektedir. Bu probleme yaklaşmanın en verimli yolu, Osmanlı döneminin diğer dönemlerle yan yana konarak karşılaştırılabileceği ve uygun bir perspektife yerleştirilebileceği Bulgar tarihyazıcılığının çözümlemesini yapmaktır. Bu yaklaşım çok daha gelişmiş, ihtisaslaşmış monografilerin hakkını vermiyor olsa da, tarihyazıcılığıyla ilgili algılamaların evrimini takip etmenin en açık ve kolay yoludur. Popüler tarih ile aynı olmasa da, çeşitli yollarla ihtisaslaşmış

tarihsel bilgiyi yayması beklenen belirli bir (“kökenlerden günümüze” tarzı) tarihyazıcılığı türü vardır.

Bu tür bir bakışın doğal başlangıç noktası olarak Constantine Jirecek’in 1875 yılında, aynı anda Çekçe ve Almanca olarak yayımladığı *Bulgarların Tarihi* (*Geschichte der Bulgaren*) kabul edilebilir. Bu kitabın Odessa’daki Bulgarlar tarafından Rusça’ya çevrilmesi (1878), eseri Bulgar halkının daha büyük bir bölümü için ulaşılır hale getirdi. Jirecek’in Bulgar tarihindeki en acıklı ve karanlık dönem olarak resmettiği yıllar, Osmanlı dönemi hakkında bugüne kadar varlığını sürdüren standart yaklaşım (tabii ki bazı eklemeler, düzeltmeler ve farklı yorumlarla), daha sonraki değerlendirmelerin paradigması haline geldi. Osmanlı fütuhatı, Bulgaristan’ın 15. yüzyıldan itibaren Avrupa Rönesansından etkilenmemiş olmasının sorumlusu olarak görülüyordu. Hristiyan nüfusun durumunu değerlendiren Jirecek, Osmanlı devletinin siyasi gücüne paralel olarak, 15. ve 16. yüzyıllar boyunca görece bir ekonomik istikrardan bahsedilebileceği fikrindeydi. Ama 17. yüzyıldan sonra imparatorluğun çöküşü tâbi nüfusa tüm farklı yönleri ile yansdı: Başarısız savaşlar, ademi merkeziyet ve onu takip eden siyasi ve ekonomik karışıklık, dini taassubun artması. Osmanlı dönemi boyunca Bulgar toplumunun siyasi ve dini liderlerinden mahrum kalmasının, toplumun siyasi ve kültürel performansına kaçınılmaz etkisi olmuştu. Jirecek Osmanlı hâkimiyetine karşı Bulgar direnişini özellikle vurgulamaktaydı. Eserinin önemli bir bölümü, 19. yüzyıl ortasındaki kilise krizi ile en uç noktasına ulaşan Bulgar-Yunan anlaşmazlıkları hakkındaydı.

Kendisinden sonraki Bulgar tarihçileri üzerindeki büyük etkisi ve Osmanlı döneminin değerlendirilmesi hakkındaki temel noktaları özetlemesi göz önünde tutulduğunda, Jirecek’in Osmanlı dönemi hakkında yazdıklarının bu daha detaylı incelenmesinin nedeni anlaşılır. Jirecek ayrıca, Bulgar tarihçiler arasında yaygın olan pek çok klişenin de “kurucu baba”sı olmuştur. “Kurucu baba” terimi kullanılırken, söz konusu klişeleri Jirecek’in tek başına icat etmediği, ayrıca Osmanlı dönemi hakkındaki değerlendirmeyi de tek taraflı bir şekilde yapmadığı vurgulanmalıdır. Jirecek’in yaptığı, çağın siyasi retoriğinde, özellikle de siyasi risalelerde var olan bir dizi kategoriye tarihçiliğe sokmak olmuştur. “Türk boyunduruğu”, Yunanlıların dini boyunduruğu ve Türklerin fiziksel boyunduruğu hakkındaki fikirler bu türdendir. Jirecek bunlara ve bunlarla beraber tüm söyleme kendini kabul ettirmiş ve büyük saygı duyulan bir bilim adamı olarak damgasını vurmuştu. Tüm bunları söylerken bile, Jirecek’in eserinin 19. yüzyıl tarihçilik geleneğinin iyi bir örneği olduğunu eklemem gerekir. Henüz Osmanlı egemenliği altında olan Bulgarların ulusal dirilişlerinin

yoğun olduğu bir dönemde yaratılmış bir eser olarak temel amacı, ileride önemli olmaya aday bir soruna yalnızca profesyonel tarihsel bir yaklaşım getirmenin dışında, açıkça, Bulgarların bilincini uyandırmak ve iddialarını ortaya koymaktır.

Osmanlı dönemi hakkında neredeyse yüz elli yıldır yazılmış olan şeylerin detaylı bir şekilde yeniden gözden geçirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı dönemi hakkındaki egemen söylemin en göze çarpan özelliğinin, zaman içinde gösterdiği süreklilik olduğunu açıkça gösterir.³ İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde olduğu gibi, komünizmin çöküşünden sonra da, Osmanlı egemenliği hakkındaki genel değerlendirmede bir kesinti yoktur. Konu hakkındaki eserlerin hepsi, istisnasız olarak, Osmanlı dönemini Bulgarların siyasi, yönetsel, dini ve kültürel geleneklerine tamamiyle yabancı olarak tasvir ederek bu uzun dönemin olumsuz etkilerini vurgulamaktadır. Osmanlı yönetiminin gerçekte ne kadar baskıcı olduğu konusundaki hükümlerin şiddetinde farklılıklar olduğu açıktır. Bu farklılıkları takip etmenin en kolay yolu da, en sert ama en çok kullanılan ifade olan “Türk boyunduruğu”ndan, değişik ifadeler üzerinden en yumuşak isimlendirme olan “Osmanlı egemenliği”ne ya da hüsnütabir kabilinden “Osmanlı varlığı”na kadar uzanan terminolojiyi incelemektir.

Yine de -hatta yabancı hâkimiyetinin olumsuz etkileri olduğu sabit fikrini taşımasa da-, Bulgarların bu beş yüzyıllık tarihine genel, ortak ve organik bir Osmanlı tarihinin parçası olarak yaklaşan tek bir Bulgar tarihi yoktur. İkinci dereceden ve tâbi kılınmış bir topluluk statüsünde olsalar da, Bulgarlar, bu tür bir yaklaşım dahilinde, çokuluslu Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan çok sayıda halktan, dolayısıyla da bu imparatorluğun ve onun tarihinin vârislerinden biri olarak değerlendirilmiş olacaktı. Başka bir yerde daha önce belirttiğim ve burada da kısaca ifade edeceğim gibi, bu yaklaşıma alternatifler, diğer Balkan devletlerinin olduğu gibi Bulgarların da tarihsel tecrübelerinde var olmuştu. Ama bu, uzun vadede, “tarihi yapan” Osmanlı İmparatorluğu ile tam bir kopuşun devrimci alternatifiydi. Burası felsefi bir konu olan determinizm ve karşıt olaylara dayanan (*counterfactual*) tarih konusunun ele alınabileceği bir yer olmadığı için, 18. yüzyıldan itibaren ve 19. yüzyıl boyunca “ulus-devletin siyasi gelişimin doğal modeli olarak kurulduğunu ve gerek Versailles Antlaşması’na gerekse Milletler Cemiyeti’ne bu şekilde yerleştirilmiş”⁴ olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Buna koşut olarak, kesin kopuş ve birbirinden ayrı gelişim alanları görüşü milliyetçilik döneminde tarihin liberal yorumu, Bulgaristan bağlamında da pratikte tek yaklaşım haline geldi. Yerel nüfus ile yeni gelenler arasındaki derin ve aşılabilir farklılıklar, Bul-

garların tamamen yabancılaşması, benzersizliklerinin korunması konuları tüm eserlerdeki egemen temalardı. Bulgar tarihindeki “en mutsuz ve en karanlık dönem” olarak görülen Osmanlı dönemi, tarihsel revizyonizmin ortaya çıkmasından önce bu şekilde, Batı Avrupa “Karanlık Çağlar”ının historiyoğrafik eşi olarak ortaya çıkıyordu.

Özetle, modern Bulgar tarihçiliği, milliyetçilik fikrinin egemen olduğu bir yüzyılda egemen olan romantizm ve pozitivism eğilimlerinin güçlü etkisi altında şekillenmişti. Söz konusu tarihçiliğin kurumsal dayanağı, kendisini en önemli dayanaklarından biri olarak gördüğü ve onu aynı şekilde algılayan bağımsız ulus-devlettir. 18. yüzyıla kadarki tarihçiliğin ağırlıklı olarak ahlaki-didaktik ve dini yönelimi, aynı şekilde tek düşüncesi olan bir göreve dönüşmüştü: Ulusal bilinci şekillendirmek, ulus-devleti meşru kılmak ve böylelikle de önemli bir toplumsal işlevi yerine getirmek. Bu açıdan bakıldığında, Bulgar tarihçiliği diğer Balkan tarihçiliklerinden (Türk tarihçiliği dahil) farklı değildir. Öncelikle ulusal/milliyetçi tarihçilikler olarak gelişmeleri, görece dar fikirli olmalarını, bilgisizliklerini ve komşularının tarihlerini bilinçli olarak göz ardı etmelerini açıklayıcı niteliktedir. Balkan ulus-devletlerinin, gelişimlerini birbirlerinden yalıtılmış olarak gerçekleştirmeleri ve aralarındaki çoğu zaman problemli ilişkiler dolayısıyla, Balkan tarihçileri arasında dolaysız bir karşılıklı etkileşimin olmaması, Balkan ülkelerinde tarihe aynı rolün atfedilmesi nedeniyle Balkan tarihçiliklerinin birbirine çok bağlı olması ile bir paradoks teşkil etmektedir. Zira bu tarihçilikler, komşu ülkelerin tarihçiliklerinin tacizlerine karşı sürekli uyanık olmak durumundadırlar.

Marksist ve neo-Marksist tarihçilerin çalışmalarının, egemen olan bu ulusal/milliyetçi tarihyazıcılığı içinde az sayıdaki istisnaları teşkil etmesi beklenir. Her ne kadar romantik milliyetçi yaklaşımdan çok farklı bir şekilde formüle edilmiş olsa da, garip bir şekilde, bu yaklaşımın milliyetçi yaklaşımla bir buluşma noktası ve ortak bir tabanı vardır: Osmanlı İmparatorluğu’nun, organik ulusun doğal evrimini engelleyen bir unsur olarak algılanması. Marksist yaklaşım bağlamında bu algılama, farklı bir teleolojik değerlendirmenin neden olduğu bir hatanın sonucudur. Bu değerlendirme, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Osmanlı mirasının “ilerleme”yi ne dereceye kadar engellemiş olduğuyla ilgilenir. Osmanlı İmparatorluğu’nun modernizasyona engel olduğuna esas olarak -sadece değil-, ekonomik alan göz önünde tutularak hükmedilmiştir: Bölgeselcilik, dar görüşlülük, aile ve klanla bağlı olma, kapitalist üretim tarzının sürekli gelişimini sağlayan Avrupa teknolojisine, çalışma biçimine ve değerlerine rağbet etmeme, kadınların toplum içindeki ikincil statüleri, yozlaşma, konformizm, tutuculuk, dini cehalet taraftarlığı, kadercilik vb. Yakın dönem-

de yapılan araştırmaların, Balkanların geri kalmışlığının tüm suçunun Osmanlı mirasına yüklenmesinin haksızlığını göstermiş olması, bu mirasın ne o zamanki ve ne de bugünkü algılanışını değiştiremez.

Modern kimliğin diğer boyutlarının (ekonomik refah, sosyal hareketlilik kanallarının açıklığı, refahın diğer unsurları vb.) sağlayamadığı pozitif ve yapıcı işaretleri sağlayan tarihsel kimliğin, diğer Balkan ülkelerinde olduğu gibi Bulgar tarihçiliğinde de merkezi bir konumu olduğu daha önce de ifade edilmişti. Kimlikten bahsederken “Bulgarlar ve kendileri hakkında ne düşündükleri” gibi bir kavramın, hem yöntemsel hem de ahlaki açıdan şiddetle karşı olduğum bir kategori olan “ulusal karakter”den farklı olduğunun tamamıyla bilincindeyim. Dolayısıyla, ulusal kimlikten bahsederken, etnik, ulusal, dini, yerel ve daha birçok kimliklere sahip olan ya da en azından bu tür kimliklerinin farkında olan eğitimli seçkinler arasında bulunanların tanımladığı (yani reddettiği, kabul ettiği, şüpheli bulduğu ya da önem vermediği) varsayılan bir ulusal kimliği kastettiğimi eklemek istiyorum. Genel bir bağlamda Bulgarların kimlik sorunu, küçük çevre ülkelerinin sahip olduğu daha büyük bir kimlik sorununun bir alt türüdür. Paul Valéry’nin “*Comment peut-on être ce que l’on est?*” (Olduğumuz gibi nasıl oluruz?) şeklindeki retorik sorusu ele alınırsa, bunun çekirdek olan ya da çekirdek olarak algılanan şeyle aradaki mesafeye bağlı farklı bir anlamı vardır. “Merkez”den birisi kendine, “İnsan olduğu gibi nasıl olur?” diye sorarak soyut felsefi sonuçlara ulaşırken, “merkez”in dışındaki biri için aynı sorunun “daha az soyut ve daha az açık olması mümkündür”. Bu sorunun düşmanlık, güvensizlik, aşağılık, “kültürünün kenarda kalmışlığından ve geriliğinden duyulan keder ve [bunlarla] boşuna mücadele etme”⁵ hislerini uyandırması daha olasıdır. Bu bir suiistimal tavrını da harekete geçirebilir; sonuçta bazı durumlarda, yerine geçme yoluyla üstünlük kompleksine dönüşen bir nefreti körükleyebilir. Bu bağlamda Bulgarların bilinçliliği tek ve orijinal değildir. Onların hayal kırıklıkları, genel olarak “neredeyse istisnasız bir şekilde maddi eksiklerin ve teknolojik geri kalmışlığın kalıntılarından ilham alan” Balkan ve Doğu Avrupa aydınlarının hayal kırıklıklarının ayrılmaz bir parçasıdır.⁶

Bu kimlikte, uygarlıkların temaslarının kavşağında, kültürler arasında bir köprü karakterine sahip olma eğretilmesi yalnız Bulgar tarihçiliğinin değil, *mantra* benzeri bir nitelik kazandığı tüm Balkan tarihçiliklerin merkezinde bulunan bir eğretilmedir. Bu eğretilme Doğu-Batı ikiliğinin, özde bir karşıtlığın, Şark ile Garp arasında var olduğu kabul edilen temel bir farkın tasdiki olarak değerlendirilebilir. Tüm Balkan kimlikleri gibi Bulgar kimliği de, değişmez bir şekilde “Doğulu” bir “öteki”ne karşı inşa edilmiştir. Bu coğrafi bir komşu ya da hasım (çoğunlukla Osmanlı

İmparatorluğu ve Türkiye) olabileceği gibi, bölgeden de olabilir. Bugünün savaşan Yugoslavya'sında Oryantalizmlerin yuvalanması,⁷ söz konusu durumu açıklayıcı niteliktedir. Ama farklı Balkan ulusları, aynı toplum içindeki farklı etnik ve sosyal gruplar, hatta bireyin kendi geçmişinin dönemleri (genellikle Osmanlı dönemi ve Osmanlı mirası) arasında “doğululuk” hiyerarşilerinin varlığı söz konusudur. “Öteki” ontolojik bir veri olarak algılanır, tarihsel olarak oluşmuş bir olgu olarak değerlendirilmez. Balkanlardaki bu iç oryantalizmlerin varlığı, Erving Goffman'ın, damgalanmış bireyin “sahip olduğu damganın belirginliği ve sıkıntı vericiliği oranında ‘kendisini’ derecelendirme” eğilimine denk düşmektedir. Goffman'a göre, “bireyin kimliğini belirlemesindeki salınımlara en belirgin şekilde damgasını vuran şey, içinde bulunduğu daha bariz bir damga taşıyan bireyler topluluğuna olan yakınlığı ya da söz konusu topluluktan ayrı olmasıdır”.⁸ Balkanların geçişsel konumundan kaynaklanan tüm muğlaklığa rağmen Bulgar ve diğer Balkan tarihsel söylemlerinin *pathos*'u (burada tek istisna Türk söylemidir), bu tarihçiliklerin kati surette Avrupalı olduklarını ifade etmekle kalmayıp, kendilerini, Avrupa'yı Asya'dan gelen tecavüzlerden korumak için feda etmiş olduklarını iddia etmeleridir. Onları yapay bir şekilde lekeleyici bu fedakârlık, özlerini kirletmemiştir.

Balkanların itibarını sürekli olarak bozmaya çalışan ve (Huntington tartışmasında olduğu gibi) temel kültürel farklılıkların politizasyonu mesajını ısrarla veren Batı kaynaklı egemen söylemin varlığı göz önüne alındığında, liberal, hoşgörülü ve herkesi kapsayan muğlaklığı metheden ve özcülüğün olumsuzlaması niteliğine sahip bir kimliğin yaratılmasını beklemek gerçekçi değildir. Osmanlı mirasının algılanması incelenirken tüm bunlar göz önünde tutulmalıdır. Geleneğin “şekillendirici bir etken güç”, aynı zamanda da “çağdaş düzenin tarihsel ve kültürel olarak onaylanmasını sağlayan özellikle seçici ve birleştirici bir süreç” olduğu iddia edilmişti.⁹ Aksi ne kadar iddia edilse de, çağdaş düzenin kökeninde hâlâ temel ideolojisi milliyetçilik olan ulus-devletler çağı bulunmaktadır. Dahası, 20. yüzyılın son on yılı, politik sistemlerin, seçkin aydın gruplarının, etnik toplulukların, kişisel bağlılıkların vb. meşruluk ve kimlik krizleri ile koşut önemli bir ekonomik ve toplumsal dönüşüme şahit olmaktadır. Bu gelişmeler, “milliyetçilik sonrası teorik bir kültür” görüşünün bir süre daha bir ütopya olarak kalacağını göstermektedir. Tüm bunlar, alternatif birtakım yaklaşımlar için sarf edilen entelektüel çabaları azaltmamakta, aksine bu çabaların yoğunlaşmasına neden olmaktadır; bu çabalar ne kadar ütöpik olsa da.

NOTLAR

- 1 Bulgar tarihçiliğinin oluşumundan günümüze kadarki genel karakteri hakkında bkz. Maria Todorova “Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria”, *The American Historical Review*, 97/4 (Ekim 1992), ss. 1105-1117.
- 2 Bu tartışma için Maria Todorova, “The Ottoman Legacy in the Balkans”, L. Carl Brown ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York, 1996. Ayrıca kısa bir versiyonu için bkz. Güney Özdoğan, Kemâli Saibaoğlu ed. *The Balkans. A Mirror of the New International Order* içinde, Eren, İstanbul, 1995.
- 3 Tarihçiliği hakkında kaynakçalı bir yazı için bkz. Maria Todorova, “Die Osmanenzeit in der Bulgarischen Geschichtsschreibung seit der Unabh'ngigkeit”, *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, ed. Hans Georg Maier, Münih, 1989, ss. 127-161. Daha kısa fakat güncelleştirilmiş bir versiyonu için bkz. “Bulgarian Historical Writings on the Ottoman Empire”, *New Perspective on Turkey*, 12, (Spring 1995), ss. 97-118.
- 4 Tom Nairn, *The Enchanted Class: Britain and its Monarchy*, Londra, 1988, s. 129.
- 5 Matei Calinescu, “‘How can one be what one is?’ Reflections on the Romanian and the French Cioran”, manuscript, 1995, s. 2-3.
- 6 Tomislav Z. Longinoviç, *Borderline Culture. The Politics of Identity in Four Twentieth-Century Slavic Novels*, The University of Arkansas Press, Fayetteville, 1993, s. 13.
- 7 Bkz. Milica Bakiç-Hayden ve Robert Hayden, “Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics”, *Slavic Review* 51/1, (Spring 1992).
- 8 Erving Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N.J., 1963, s. 107.
- 9 Raymond Williams, *Marxism and Literature*, Oxford University Press, 1977, ss. 115-116.

DOĞU DİLİ VE KÜLTÜRÜ HAKKINDA BATILI YAPITLAR (16.-18. YÜZYILLAR)

RAİA ZAİMOVA

Burada sunduğum konu Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı devletler arasındaki ilişkilerin bir parçasıdır. Diğer yandan Batı'nın Doğu halklarının dilini ve kültürünü yakından tanımak konusundaki ilk girişimleri hakkında bazı bilgiler sağlamaktadır. Ben burada sadece Arapçanın ve Osmanlı Türkçesinin incelenmesine ilişkin ve çeşitli nedenlerle, özellikle Fransa'da hazırlanmış ya da Fransız devletinin 16.-18. yüzyıllardaki gereksinimleri için yazılmış bazı belli başlı yapıtlar üzerinde duracağım.

Osmanlı devleti oluşmadan önce de çok sayıda Katolik misyoner kutsal yerleri ziyaret ediyordu. Fransa Kralı I. François ile Kanuni Sultan Süleyman arasında varılan ilk kapitülasyon anlaşmalarıyla birlikte, Doğu ile Batı arasındaki ilişkiler siyasi, ticari ve son olarak da kültürel düzeylerde yoğunlaşır. Osmanlı'ya gönderilen elçilerin ve özel görevlilerin çoğunun "ülkenin dili" hakkında hiçbir fikri yoktur. Başka bir deyişle, ne Arapçayı ne de Osmanlı İmparatorluğu'nda konuşulan diğer dilleri bilmektedirler. İçlerinden bazıları, bu meçhul dünyaya girebilmek arzusuyla, sadece Osmanlı Türkçesinden değil, Arapça ve Farsçadan da birkaç kelime öğrenmek zahmetine katlanmışlardır. Arapça bir anlamda Batı'daki "Latince" gibi görülmektedir. 16. yüzyılın bazı seyahatnamelerinde, "seyyahlar"ın kullanımına yönelik olarak hazırlanmış küçük sözlükler bulunmaktadır. Yerel diller hakkındaki bilgilerini daha ileri götürmüş Fransızlara da rastlanmaktadır. Fransa'nın ilk elçisi Jean de la Forest (1535-1537) ile birlikte İstanbul'a gelen Guillaume Postel buna örnektir. Boğaziçi'ne yerleşir; sokak Rumcasını, Osmanlı Türkçesini, Arapçayı, Kıpticeyi ve Ermeniceyi öğrenir. Aynı zamanda Kralın kitaplığı için yazmalar aramaya girer. Postel, Paris'e döndükten sonra, 1538'de *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum* ("On iki dilde alfabe: İbranice, modern Kel-

danice (Süryanice), eski Keldanice, Samarraca,* Arapça, Habeşçe, Rumca, Gürcüce, Sırpça ya da Boşnakça, İlirya dili,** Ermenice, Latince") adında bir kitap yayımladı. Bu yapının ikinci bölümü Arapçaya ayrılmıştır. Çokdilli ya da karşılaştırmalı bir gramer söz konusudur. Postel okuyucuya, İslam'ın ne kadar çok yayıldığını hatırlatmakta ve aynı zamanda Arap edebiyatının ve biliminin zenginliğinin altını çizmektedir.¹

Postel, bilginlerin sabırsızlığına yanıt verebilmek için, 1538-1539'da ilk *Grammatica Arabica*'yı yayımladı² ve Doğu hurufatı için ahşap levhalar oydurdu. Çokdilli gramer ve Arapça gramer bilginlere yönelikti, ama "Doğu hikâyeleri"nin (*Des histoires orientales*) 1575 baskısındaki küçük sözlük seyyahlar için hazırlanmıştı. Postel'in Boğaziçi'ne yaptığı ikinci seyahatten kısa bir süre sonra hazırladığı sözlük Breydenbach ve Huen'in (misyonerler, 15. yüzyıl) ve Georgiewitz'in (Macar hacı, 16. yüzyıl) daha önceki sözlüklerini hatırlatmaktadır.³ Kitapta Osmanlı sarayındaki yaşam biçimi hakkında Postel'in düşünceleri dışında, 22 sayfa gramer bilgisi ve "Instruction des motz de la langue turquesque les plus communs" (En çok kullanılan Türkçe sözcüklerin öğrenilmesi) başlığını taşıyan bir sözlük bulunmaktadır. Türkçede kullanılan isim, zamir ve fiil biçimlerine ve bu sözcüklerin türetilme ilkelerine dokuz sayfa ayrılmıştır, diğer sekiz sayfada ise bir isimler ve sayılar listesi vardır. Türkçe fonetiğin harf çevirisinde bazı ilerlemeler görülmektedir.⁴ Postel'in kitabının bu bölümü "*L'Oraison Dominicale en langue turquesque*" (Türkçe Pazar duası) ile sona ermektedir. Postel'in yapıtı onun filolojik bilgilerini ve Batı toplumu, Türklerin sadece hükümet sistemi hakkında değil, aynı zamanda dilleri ve dinleri hakkında da bir fikir verebilme isteğini ortaya koymaktadır. Pratik bir değeri olan küçük sözlüğü, *Des histoires orientales* (Doğu hikâyeleri) adlı kitapta Müslüman dini ve toplumu hakkında verdiği bilgileri ve bu konulardaki düşüncelerini tamamlamaktadır. Postel'e göre, bir düşmana karşı savaşa girmeden önce onu tanımak gerekir. İslamiyetin Hristiyanlıktan geri kaldığı ortaya çıkmıştır ve Hristiyan kilisesinin Müslümanları Hristiyanlığa kazanma sürecini tamamlama zamanı çoktan gelmiştir. Son olarak da, ona göre, Osmanlı kuvvetlerini durdurmak ya da ortadan kaldırmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri potansiyelini bilmek gerekmektedir.⁵

Postel'in, çağının Müslüman toplumunu egemenlik altına almak için bu toplumu ve onun kültürünü tam olarak tanıma gerekliliğinden söz etmesi sadece ona özgü değildir. 16. yüzyıl sonuna doğru, İstanbul'daki

* Antik dönemde Irak'taki Samarra şehrinde konuşulan dil -ed.

** Antik dönemde Arnavutluk, Bosna ve Dalmaçya'da yaşamış halkın dili -ed.

Fransız elçisi Savary de Brèves bir “Arapça-Türkçe-Fransızca Sözlük” ile anekdotlar eklenmiş bir “Türkçe-Farsça Sözlük” yazar. Bu sözlüklerden ilki elimize ulaşamamıştır. Bu çalışmada Savary de Brèves’in tipografik araştırmalarında da yer alan Budinli Hüseyin (bir Osmanlı aydını) ve Johannes Acopio Taurisien kendisine yardım eder.⁶ Savary de Brèves’in büyük rüyası Paris Üniversitesi bünyesinde bir Doğu Dilleri Koleji kurmaktır. Söz konusu diller hakkında fikir sahibi olan eski İstanbul elçisi bu konuda şöyle der: “...biz yabancı bir milletin hazinelerini bilmiyor ve onlara değer vermiyoruz. Kendimizin her şeyi ya da aşağı yukarı her şeyi bildiğimizi sanıyor ve sadece bize ait olan şeyleri hesaba katıyoruz...”⁷ Onun Arapça, Osmanlı Türkçesi ve Farsça incelemesine yönelik yapıtları akademik bir çevreye dönük olarak yazılmış gibidir ve bir âlimin niyetlerini yansıtır. Ama bunlar yazıldıktan bir süre sonra Savary de Brèves Papalığın Osmanlı İmparatorluğu’nu yok etmeye girişmek konusundaki siyasi fikrini kabullenir. “Discours abrégé des assurez moyens d’anéantir et ruiner la monarchie des princes ottomans” (Osmanlı hükümdarlarının monarşisini yıkmak ve yok etmenin uygun yolları hakkında kısa bilgiler) başlıklı kitabı, Doğu dili ve kültürü ile ilgilenen bir edebiyatçı olarak, uğraşlarıyla çarpıcı bir zıtlık içermektedir.

Batı Avrupa’da 18. yüzyılda Arapça ile ilgili birçok sözlük çıkmıştır. Bunların en tanınmışları Golius ve Giggeius’un sözlükleridir.⁸ Golius ayrıca, düzeltmeleri Castel tarafından yapılmış bir Farsça-Latince sözlük de yayımlamıştır. Bu da âlimlere yönelik bir yapıttır.⁹ Diğer yandan François Petis de la Croix, Doğu Akdeniz’de edindiği bilgilerin ürünü olan bir “Fransızca-Türkçe ve Türkçe-Fransızca sözlük” hazırlar.¹⁰ Ama en çok bilinen ve kullanılan sözlük İmparator Leopold’un (1657-1705) Viyana’daki başvekilharcı Meninski’ye aittir.¹¹ Bu hacimli yapıt Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi’ni kapsamaktadır. Her terim Latince, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Lehçe açıklanmaktadır. Meninski aynı zamanda, bu dillere ilişkin bir gramer kitabı da yayımlamıştır.¹² Viyana’da Arapça harflerle basım yapan bir matbaa bile açan¹³ bu gayretli bilginin yapıtları, bu dilleri yeni öğrenmeye başlayanlara değil, sadece bilginlere yönelik olsalar da, 19. yüzyıla kadar İstanbul’daki “dil oğlanları” tarafından kullanılmışlardır.¹⁴

Fransa’nın tercüman ve konsolos adaylarını yetiştirmeye yönelik bu kurum, 1669’da Pera’da açılmış ve Kral’ın genç uyrukları kapusenlere emanet edilmişlerdi. “Dil oğlanları”nın eğitimi Arapça ve Farsça’nın incelenmesine yönelikti ve öğrenciler aynı zamanda Osmanlı Türkçesini de öğreniyorlardı.¹⁵ Eski Osmanlı elçisi Du Ryer-Malézair, Erpenius ve Gravius 17. yüzyılın ilk yarısında Doğu dilleri gramerleri yazmışlarsa da, kapusenlerin okulundaki öğretmenler 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren

derslerinde Meninski’nin yapıtlarını tercih ediyorlardı.¹⁶ 14. Louis ve 15. Louis’nin nâzırlarının ve elçilerinin yazışmaları ve anıları Doğu Akdeniz limanlarında eğitimli tercümanlara olan ihtiyacı göstermektedir. Ama kimi zaman İstanbul’da çocukların bakımı ve eğitimi için gerekli kaynağın bulunamayışı bunun hayalci bir heves olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

İstanbul’da İbrahim Müteferrika matbaasında basılan ilk Fransızca eser (1730), İstanbul’daki “dil oğlanları” için hazırlanmış “*Grammaire turque*”tür. Bu kitabın yazarı olan Holdermann bir cizvit misyonerdir ve Pera’daki “dil oğlanları”nın ders nâzırıdır.¹⁷ Amacı, “doğuşlarını ve en büyük ilerlemelerini borçlu oldukları iklimler içinde asırlardır unutulmuş durumdaki yazım sanatını” ortaya çıkarmaktır. Cizvit “halkların mutluluğuyla, Avrupa’da barışı hâkim kılma ve bazı yenilikçilerin iddialarıyla ne yazık ki bölünmüş durumdaki zihinleri birleştirme işiyle” uğraşan Fransız devletinin nâzırı olan Kardinal Fleury’nin himayesinden memnundur.¹⁸ Holdermann’ın yapıtının Meninski’ninkine göre pratik yararı daha fazladır. Yazarın niyetleri konusunda ise, insanların anlayışının iklim tarafından belirlendiği yönündeki aydınlanmacı düşüncenin taraftarı olduğunu kaydetmek gerekir. Örneğin, ona göre, Doğu ülkelerinin sıcak iklimi onun yaşadığı çağa kadar bu ülkelerin edebiyatları ve genelde kültürleri üzerindeki kara bulutların nedeni olmuştur. Diğer yandan okuyucuya, İstanbul’da Arap harfleriyle baskı yapan bir matbaanın işleminin bu yörelerde edebiyatın gelişmesine katkıda bulunan modern bir olay olduğunu açıklar. Son olarak Holdermann, Avrupalı hükümdarların yeni bir düşüncesini hatırlatır: “Halkların mutluluğu” ve “Avrupa’da barış” düşüncesi. Bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Avrupa’nın askeri tasarılarının tarihe karıştığını bize hatırlatmayı başarır.

Sözlerimi bağlarken, Doğu dili ve kültürü üstüne yapıtları olan yazarlar üzerinde Avrupalı siyasi düşüncelerin izlerinin görüldüğünün altını çizmek isterim. Doğu incelemelerinin başlangıcını, Doğulu “öteki”nin, dini ne olursa olsun, Batılı prenslerin siyasi hırslarının boyunduruğu altına girmesi gerektiğini düşünen geniş Avrupa ideolojik çerçevesinden ayırmak olanaksızdır. Osmanlı devletinin ve uyruklarının insan olarak Batılardan farkı olmayan varlıklar olarak görülmeleri için Aydınlanma çağını beklemek gerekecektir. Bu düşünce sıralaması içine, Osmanlı toplumunun Avrupalılaşmasında Fransa’nın olumlu rolünü ve Fransız monarşisinin Doğu’da öncelikli bir yer sağlama konusundaki özelemlerini eklemek gerekir. Böylelikle, Holdermann’ın 18. yüzyıldaki “halkların mutluluğu” ve “Avrupa’da barış” hakkındaki düşünceleri, geçmişten gelip yeniyi ve moderniyi ortaya çıkaran ana eksene bağlı kültürel ilişkilerin çerçevesini oluşturmaktadır.

NOTLAR

- 1 Y. Bernard, L'Orient du XVIe s. Une société musulmane florissante, Paris, L'Harmattan, 1988, ss. 32-36.
- 2 C. Postel, *Les Ecrits de Guillaume Postel, publiés en France et leurs éditeurs, 1538-1579*, Cenevre, Droz, 1992, s. 11 vd.
- 3 C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature*, Paris, 1939, s. 46, s. 190 vd.
- 4 *Age*.
- 5 G. Postel, *Des Histoires Orientales*, Paris, 1575, III. bölüm, s. 72 vd. 15. yüzyıl misyonerlerinden çok önce, başkaları 1330 yılında "Codex Cumanicus latin-persan-turc"ü yazmışlardı. J. Richard'a göre (*La Papauté et les missions d'Orient au Moyen-Age, XIIIe-XVe ss.*, Roma, 1977) Fransiskan tarikatından Johanca, 1321 ile 1323 arasındaki yazışmalarında Fransızların ve İtalyanların, "Türkçeyi" iyi konuşan Macarların, Almanların ve İngilizlerin aksine, iyi Türkologlar olmamalarından yakınmaktadır. Bu tanıklığı şu katalogdan aldım: *Vers L'Orient...*, Paris, Bibliothèque Nationale, 183, s. 11.
- 6 *Age*, s. 39-40.
- 7 *Age*, s. 40; Krş. *Manuscrit de Dupuy*, Bibliothèque Nationale, 812, fas. 219-220.
- 8 J. Golius, *Lexicon arabico-latinum*, Lugd.-Batav. 1653; Ant. Giggeius, *Thesaurus linguae arabicae*, Mediolani, 1632.
- 9 H. Omont, *Documents sur les jeunes de langues et l'imprimerie orientale à Paris en 1719*, Paris, 1890.
- 10 Michaud, *Biographie universelle ancienne et moderne*, c. 32, y. b., Paris, s. 585.
- 11 Fr. Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae*, Viyana, 1680, c. 1-3.
- 12 Fr. Meninski, *Linguarum orientalium institutiones sive grammatica Turcica*, Viyana, 1680.
- 13 Bu matbaa 1683'teki Viyana kuşatması sırasında yanmıştı.
- 14 *La vie de Pierre Ruffin, orientaliste et diplomate, 1742-1824*, c. 2, Paris, 1929, s. 161.
- 15 H. Omont, *Age*, s. 5-6.
- 16 *Age*, s. 8-9.
- 17 Holdermann, *Grammaire turque ou méthode courte et facile pour apprendre la langue turque avec un recueil des noms, des verbes et des manières de parler les plus nécessaires a scavoir, avec plusieurs dialogues familiers*, Constantinople, 1730.
- 18 *Age*, Bkz. yazarın ithaf yazısı.

OSMANLI-RUM BASININDA TÜRK/MÜSLÜMAN İMAJI

MARİNA SAKALİ LADY MARKS

Osmanlı hükümeti, 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'ni Batı Avrupa modeline uygun şekilde yeniden düzenlemek amacıyla bir dizi reform uyguladı. Reform hareketinin sonuçlarından biri, İmparatorluk sınırları içinde yerli basının gelişmesi oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Hristiyanları için basının amacı, öncü yayıncılardan K. L. Hacinikolau'nun Mart 1835'te belirttiği gibi, "kitlenin bilgilendirilmesini ve gerçeğin keşfini teşvik etmek, yanlış bilgilendirme ve söylentiler yoluyla ve sadece karanlıkta büyüyen hile ile savaşmak"tı.¹

Haberlerin daha geniş kitlelere doğru şekilde yayılmasını sağlamak hususunda basının önemi, Bağdat valisi Dâvud Paşa (Irak'taki son Memlûk lider, valiliği 1816-1831), Sultan II. Mahmud (d.1785-ö.1839) ile Mısır valisi, sonrasında da hıdiv Mehmed Ali Paşa (d.1769 - ö.1849) gibi Müslüman liderlerin gözünden kaçmamış ve hepsi de Bağdat, İstanbul ve Kahire'de devlet tarafından yönetilen gazeteler kurmuşlardır. 1860'larda Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi olarak tanınan dört millet, yani Müslüman, Ortodoks Hristiyan, Ermeni ve Yahudi milletlerinin herbiri, kendi basınlarını geliştirmişlerdi. Müslümanlar sekiz gazete çıkarıyordu. Bunlardan beşi devlet tarafından işletilirken, biri yarı resmi ve ikisi de bağımsızdı.² Ortodoks Hristiyanların çıkardığı otuz iki gazetenin hepsi bağımsızdı.³ Ermenilerin çıkardığı on altı⁴ ve Yahudilerin çıkardığı üç gazete vardı⁵ ve araştırmaların gösterdiği kadarıyla hepsi bağımsızdı.

OSMANLI-RUM BASINI

Osmanlı Rum Basını, Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında doğdu. Rumca ilk gazete gün ışığını 1784 yılında Viyana'da gördü. 1784 ile

1830 arasında toplam on sekiz Rum gazetesi ve dergisi Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında (Viyana’da beş, Paris’te üç, Londra’da iki ve Korfu’da yedi) yayımlandı. Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu’nun ayaklanan eyaletlerinde de 1821 ile 1830 yılları arasında on bir Rum gazetesi yayımlandı (Galaksidi’de bir, Vrahorı’de bir, Kalamata’da bir, Missolongi’de üç, Hydra’da üç, Anabolu’da bir, Atina’da bir).

1830’dan sonra, Rumca basın üç farklı bölgede gelişti. Yunanistan Krallığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Yunan yayılımının ulaştığı bölgelerdeki topluluklar. Bu makalenin amacına koşut olarak Osmanlı-Rum basını üzerine yoğunlaşacağız. Osmanlı-Rum basını terimi ile, Bulgarca (bir gazete) ve Karamanlca (beş gazete) gazetelerden farklı olarak, 1830-1860 yılları arasında Rumca basılan Ortodoks-Hristiyan gazetelerini (yirmi yedi gazete) kastediyorum.

OSMANLI-RUM BASININDA “TÜRKLER” KİMLERDİ?

Türklerin Osmanlı-Rum basınındaki imajını sunmadan önce, “Türk” teriminin, bu araştırmanın konusu olan dönemdeki Osmanlı-Rum basınında neyin karşılığı olarak kullanıldığını göstermek gerekir. Günümüzde, Türk ve Müslüman terimleriyle, birbirinden ayrı -biri laik/siyasi, diğeri dini- iki kategoriye tanımlıyoruz. 19. yüzyılda her şey oldukça farklıydı ve laik, siyasi ve dini arasındaki çizgi, hiçbir şekilde günümüzdeki kadar kesin olarak belirlenmemişti. Örneğin, Rum basınında sık sık Türk-Arnavut terimine rastlanır. 19. yüzyıl basınının bu terimden kastettiği, Müslüman bir Arnavut’tu. Burada “Türk” dini bir terim olarak kullanılmıştı. İslam’a ihtida edenlerle, Hristiyanlar ve Türkler arasında gerçekleşen evlilikler söz konusu olduğunda da, “Türk” kelimesi, dini bir anlam ifade etmekteydi. Buna benzer durumlarda Hristiyanlar “Türk”leşiyorlardı ki, bunun esas anlamı, Müslümanlaşmalarıydı. “Türk” kelimesi, eğitim görmemiş Müslüman çiftçiyi, çoğunlukla burjuva ve üst sınıfa mensup Müslüman Osmanlı’dan ayırmak için de kullanılıyordu. “Osmanlı” kelimesi, genel olarak “Müslüman” anlamında da kullanılabilirdi. 1856’dan sonra, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı anlamında kullanılmaya da başlandı.

Rum basınının, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, İranlılar, Bosnalılar gibi diğer ulusların laik milliyetlerinin farkında olmasına rağmen, ayrı bir Türk ulusundan söz etmemesi ilginçtir. Türkçe de, belirli bir etnik grubun dili olmaktan çok, Osmanlı İmparatorluğu halkının ikinci dil olarak kullandığı bir *lingua franca*, hükümetin ve bürokrasinin resmi dili olarak görülmüştür. Örneğin, 1851 yılında, Evangelinos Misaelides’e ait, Karamanlca ve Osmanlıca kitapların ve uzun süredir çıkan Karamanlı gazetesi *Ana-*

tole’ün de yayımlanmasında uzmanlaşmış olan Anatole matbaası, Türkçe-Rumca bir sözlüğün yakında yayımlanacağını ilan etti. İlanda, Rumların bürokraside ilerleyebilmeleri için Türkçe öğrenmelerinin ne kadar önemli olduğu vurgulanıyor ve Türkçe “Arapça ve Farsça”nın bir karışımı olarak tasvir ediliyordu.⁶

Osmanlı-Rum basını okunduğunda, bu yayınlarda yazarların ve bunları okuyan Rumların, İslam’dan ayrı, laik bir Türk ulusu kavramının varlığı hakkında açık fikirleri olmadığı anlaşılır. Araştırmanın konusu olan 1830-1862 döneminin, imparatorluk sınırları içinde yaşayan çeşitli halkların hayatında büyük etkisi olan Tanzimat dönemiyle çakıştığını hatırlamak yararlı olacaktır. Osmanlı-Rum basınında Türk/Müslüman unsurun imajının aşağıdaki tasviri bu bağlamda anlaşılmalıdır.

SULTANIN VE HÜKÜMETİN İMAJI

Sultanın ve hükümetinin Osmanlı-Rum basınındaki imajını bir cümlede özetlemek gerekse, onlara “ilerlemenin savunucuları” tanımını uygun görürdüm. Gazeteler, devletin demokratik bir yönde ıslahı konusunda padişahlarının cesur kararlarının övgüsü ile doludur. Örneğin, İzmir’deki *Mnemosyne* gazetesinin editörü Hacinikolau, 1835 gibi erken bir tarihte, sultanın kötü yönetimi yok etme çabasını övmüş ve imparatorluğun gerilemesinin köklerinin, demokrasinin ve liberal kurumların yokluğunda olduğunu vurgulamıştır. Yazar ayrıca, okurlarına, 1820 devrimlerinin tek nedeninin halkın demokratik bir devlette yaşamak ve eskiye ait değerlerinin keyfini özgürce çıkarmak olduğunu hatırlatıyordu.⁷ On iki yıl sonra basın hâlâ sultanı ve hükümetini tüm kalbiyle desteklemekteydi. Örneğin, İzmir’de yayımlanan *Amaltheia* gazetesinin editörü Samiotakis, Osmanlı İmparatorluğu’nun politik durumu hakkında, 1847 yılına ait bir başmakalesinde, Sultan Abdülmecid’in o dönemde uyguladığı politikaların cesur ve insancıl, sultanın kendisinin de halkın gerçek dostu olduğunu yazmıştı. Samiotakis, tebaaya yönelik bu yeni politikaların oldukça tarafsız ve yapıcı olduğunu ve bunun, önceki politikalarla karşıtlık içinde bulunduğunu da yazmıştır. *Amaltheia*’nın editörü, hükümetin tutumundaki bu önemli değişimler nedeniyle, Rumları, en eski parçası oldukları imparatorlukla beraber, imparatorluk halkları için yeni bir gelecek inşa etmek üzere işbirliğine çağırıyordu.⁸ Osmanlı Rumlarının, reform programlarının yürütülmesi konusunda sultanın sebatına ilişkin inancı 1853’te henüz sarsılmamıştı; reformların tatbiki konusunda hükümetin yeterliliği ise şüpheli görünmeye başlamıştı. Örneğin, İstanbul’daki *Telegraphos tou Vosporou* gazetesinin editörü Ksenis, gazetesinin amacının kötü yönetimi ve suiistimali açığa çıkararak, merkezi hükümeti, reformlara haşmet-meâb

Sultan tarafından verilmiş olan cesur ve insancıl yönde hareket etmeye zorlamak olduğunu yazmıştı.⁹

Osmanlı-Rum basını, reform programının sultanın yanı sıra hükümetteki çok az sayıda kişiye bağlı olduğunu okurlarına açıkça bildiriyordu. Örneğin, Sadrazam Reşid Paşa Ocak 1858’de öldüğünde, Rum basınında sadrazamın hayatı ve reform programına katkıları hakkında çok sayıda makale yayımlanmıştı. Reşid’in ölümünün, sadece bir şahsiyetin değil bütün sistemin ölümü olduğu yazılmıştı. Yazılan bir başka şey de, sadrazamın ölümünün, faaliyetlerinin doğruluğuna düşmanlarını dahi ikna etmeye başladığı bir döneme rastladığıydı; zira Reşid, hem tüm taraflardan ödün vermelerini isteyebiliyor hem de üzücü gerçekleri sultana dahi arzdebiliyordu. İşindeki azmi de, sultanı ve Türkiye’nin çıkarları ile Avrupa’nın ikileri bağdaştırma ve o dönemdeki ilerlemelerin gerektirdiği reformları gerçekleştirme görevini kendisine veren halkı ikna etmekte başarılı olmuştu.¹⁰

Rum basını Saray hakkındaki raporlarında da, ayırt etmeksizin tüm tebasını koruyan ve reformları aktif bir şekilde destekleyen bir sultandan söz ediyordu. Örneğin, sultanın Rum ileri gelenlerini ziyaret ettiği, Hristiyan düğünlerine ve paskalya kutlamalarına katıldığı bildiriliyordu. Sultanın, Rumların çoğunlukta bulunduğu Ege bölgesini kapsayan 1850 yılındaki gezisine de basın büyük önem vermişti. Aynı zamanda Sultan ve ailesi, laik halk eğitime büyük önem verir şekilde resmediliyordu. Örneğin, sultanın askerî okuldaki sınavlarda hazır bulunduğu, Mekteb-i Tıbbiye’yi kurduğu vb. bildirilirken, annesinin Müslümanlar, özellikle de Müslüman kız çocukları için yeni laik okulları faaliyete soktuğundan söz ediliyordu. Sultan, Yunan/Batı sanatının da himayecisi olarak tasvir ediliyordu; örneğin, bir tiyatronun inşasını emrettiği kaydedilmişti. Örneğin, sultanın ve ailesinin diğer fertlerinin yeni kurulan Osmanlı buharlı gemi şirketinden hisse satın alarak ticarî teşebbüsleri aktif olarak desteklemesine de büyük önem verilmişti.

Çok sayıdaki memuru ile Osmanlı hükümetinin genel olarak yozlaşmış olduğu düşünülüyor, sultanın bu durumu düzeltmek için gösterdiği çabalar yakından takip ediliyordu. Osmanlı-Rum basını, örneğin, 1835 yılında çıkarılan “israfa karşı ferman”a büyük önem vermişti. Basına göre, bu ferman uyarınca, “hiçbir memur ardındaki kalabalık uşak topluluğu ve bütün paketleri ve nargile ile bir ziyafete gider gibi daireye gidemeyecek[ti]. Resmi dairelerde kahve ikram edilmesi âdeti kaldırıldı. Tüm dairelerin bekleme odalarında [görevli], geçimlerini büyük ölçüde görmek istedikleri memura ulaşmak için herkesin vermek zorunda olduğu bahşişlerle sağlayan müstahdem kalabalığı da, artık hiç kimseye sorun olmayacak

ve dairelerin kapılarını kapatmak suretiyle herhangi bir görüşmeyi tehlikeye sokmayacak[tı]; en basit memurdan en üst düzeydeki yöneticiye kadar herkes alçakgönüllülükle davranmak zorunda olacak, sadrazamın bile iki veya üçten fazla uşağı ve üçten fazla cezvesi olmayacak[tı].”

Mnemosyne’in editörüne göre, bu akıllıca önlemlerin halka iki türlü faydası olacaktı:

Birincisi, bu [uygulama] lüksü azaltacak ve ikincisi, Türkler arasında çok yaygın olan rüşveti ortadan kaldıracak; ve eğer bakanlıklar düzensiz kalabalıktan temizlenirse, bakanlara, artık kanunsuzluk yapmalarını gerektirmeyecek miktarda uygun bir maaş verilebilecek.¹¹

Sultan genel olarak, imparatorluğa demokratik ilkeleri, her şeyden önce de tüm tebaanın eşitliğini yerleştirmek için elinden geleni yapmaya çalışan biri olarak gösteriliyordu. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eşitliği şeriatı aykırıydı ve çoğu Müslüman tarafından inanca ihanet olarak görülüyordu. Örneğin, 1860 gibi geç bir tarihte, Grasaçlı Avni Paşa’nın “Hristiyanlar Osmanlıların ebediyen köleleri olmak için yaratılmışlardır” dediğini, Osmanlı-Rum basını kaydetmiştir.¹² Pek çok Müslüman, dinlerine ve âdetlerine yönelik bu saldırılardan doğrudan sultanı sorumlu tutmaktaydı. Osmanlı-Rum basını, Mekke Şerifi’nin liderliğinde 1856’da başlayan ve Mekke’de ve Yemen’de yayılan ayaklanma örneğinde olduğu gibi, devrim niteliğindeki muhalefeti de naklediyordu. Rum basını ayrıca, sultanı alçakça öldürmeye yönelik çabaları da Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vakayî*’den aktarıyordu.

Sultan ve nâzırları, Osmanlı-Rum basınının reform yanlısı editörlerinin genel olarak, değişimi gerçekleştirenler, yerel yöneticilerin, hükümet memurlarının ve Müslüman kitlelerin şiddetli muhalefetine rağmen demokratik ilkelerin ve ilerlemenin mutlak destekleyicileri olarak gösterilmekteydi.

YEREL YÖNETİCİLER, HÜKÜMET MEMURLARI, MÜSLÜMAN KİTLELER

1830-1862 dönemindeki Osmanlı-Rum basını okunduğunda göze çarpan ilk şey, Hristiyan erkek, kadın ve çocukların hayatlarına ve mallarına karşı Müslüman vatandaşların, yerel yöneticilerin ve zaptiye kuvvetlerinin uyguladığı çok kuvvetli ve denetlenemez boyuttaki şiddetin raporlarıdır. Her şeyden önce, çete soygunları ve korsanlık, kadınlara, kız ve erkek çocuklarına yönelik tecavüz ve cinayetler, zorla Müslümanlaştırma, yerel yönetici ve vergi tahsildarlarının gaspları, yeni camilerin temellerine gömmek üzere rahiplerin öldürülmesi ve Hristiyan mezarlıklarının kut-

salığına tecavüz edilmesi gibi zalim Hristiyan düşmanı uygulamalar ile Osmanlı-Rum basınına kendi başlarından geçenleri yazan Hristiyanların, hayatlarının her alanında katlandıkları her türlü aşağılama hakkındaki raporları bulmak mümkündür.

Şiddetin büyük bir kısmı, Gülhane Hatt-ı Hümayun'una ve özellikle de bu fermanların İslam'a karşı olduğu düşünülen maddelerine karşı bir tepki gibi görünüyor. *He Hemera* gazetesinin bir muhabiri 1856'da Hatt-ı Hümayun'un halka okunması üzerine Anadolu'daki Elmalı'dan şunları yazmıştı:

Hatt-ı Hümayun, cehaletleri açısından hayvandan çok da farkları olmayan buradaki Osmanlılar tarafından hemen hiç anlaşılmadı. Kadı [Hatt-ı Hümayun'u] valinin evinde okudu ve eşraf [onu] duydu. Ama [Müslüman] halkın tek anladığı, Hristiyanlara artık *gavur* ve *kâfir* diyemeyecekleriydi. Bundan sonra, gavur ve kâfir sövgüleri daha çok duyulur hale geldi.¹³

İmparatorluğun diğer bölgelerinde de Hristiyanları buna benzer ya da bundan kötü bir akıbet bekliyordu. Örneğin, Konya'dan gelen 1885 tarihli bir rapor, bu bölgedeki Müslüman nüfusun Hristiyanların üzerine saldırması sonucunda, evlerin soyulmasını ve kadınların tecavüze uğramasını tasvir etmektedir.¹⁴ Saraybosna'dan gelen 1856 tarihli bir mektup da, Osmanlıların bir ay boyunca oradaki Latin kilisesini nasıl kuşatma altında tutarak yakmaya çalıştığını ve Hristiyanların koruyucusu olarak tanınan Bosnalı Hurşid Paşa'nın müdahalesiyle nasıl engellendiklerini anlatmaktadır.¹⁵ Gazete raporlarından anlaşıldığına göre, Müslüman nüfusu en fazla öfkeliendiren şey, Hristiyanların -örneğin, kiliselerine çanlar koymak suretiyle- açıkça ibadet etmelerine izin verilmesiydi. Yerli Müslüman nüfusun genelde tepkisi, o bölgedeki rahibi öldürmekti. Hristiyanları süngü denemelerinde ya da avda -av hayvanı olarak- kullanan Bosnalı beyler, Müslüman mezalimi hakkındaki raporlarda en başta geliyorlardı.¹⁶ Cidde'deki inzibat amirinin yüzlerce Hristiyanın katledilmesini organize ettiği bildirilmişti.¹⁷

Osmanlı-Rum basını, Osmanlı hükümetinin Hristiyanların endişelerini yatıştırmak amacıyla, Müslümanların bu tür davranışlarını cezalandırmak için harcadığı her çabayı bildirmeye dikkat ediyordu. Örneğin, Kuzey Arnavutluk'taki İşkodra'dan *Agram* gazetesine gelen (Osmanlı-Rum basınında da yayımlanan) bir mektupta, Osmanlıların Katoliklere karşı uyguladığı şiddeti cezalandırmak üzere, Osmanlı ordularının bölgeye ulaştığı okurlara bildirilmişti.¹⁸ Benzer başka olaylarda olduğu gibi Cidde'deki olayda da, Osmanlı hükümeti, inzibat amirini ve bölgedeki Hristiyanların katledilmesinden sorumlu diğer bazı Müslümanları tutukladı ve suçluları, kahramanlar ve din şehitleri olarak selamlayan tüm Müslüman halkın isteklerinin aksine, ölüm cezasına çarptırdı.¹⁹

Osmanlı-Rum basınında yayımlananlara göre, Hristiyanlar, böyle kuvvetli bir muhalefet karşısında reform programının uygulanmasında Osmanlı hükümetinin karşılaştığı problemleri anlayışla karşılıyorlardı. Örneğin, *Austrian Newspaper*'a 1856 yılında Saraybosna'dan gelen (Rum basınında yeniden yayımlanan) bir mektupta, sultanın ve hükümetinin iyi niyeti övülüyor, fakat şu yorum yapılıyordu:

Hatt-ı Hümayun'un uygulanması mümkün değil, çünkü Türkler geriler ve öyle kalmakta da ısrar ediyorlar.²⁰

İmparatorluğun diğer ucundaki bir mektup yazarı da aynı fikirdeydi:

Hristiyanlar arasında hiç kimse hükümetin mümtaz amaçlarını küçültmek istemiyor, ama [hükümetin Müslüman] memurları o kadar önyargılı ve cahil ve biz burada Başkent'in gözünden o kadar uzaktayız ki, Babiâli'nin buraya ulaşan emirleri ya uygulanmadan kalıyor ya da yoksul reaya karşı kullanılıyor.²¹

Öfkeli bir beyefendinin Osmanlı-Rum basınında bildirdiği gibi, sultan ve hükümet, başkentte dahi Hristiyanların yaşamlarını güvence altında tutmakta zorlanıyordu:

İstanbul'daki Osmanlı halkı katlanılmaz hale geldi. Her gün cinayetler işliyor, hırsızlık yapıyor ve insanları gündüz bile dövüyorlar, [buna karşı] hükümet çaresiz [durumda].²²

Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki eşitsizlik, Osmanlı-Rum basınında çok sayıda mektup yazarının ve muhabirin zihnini işgal etmiş gibi görünüyor. Tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşit olduğunu önemle ifade eden Hatt-ı Hümayun'un ilanından sonra, tâbi milletler, Hristiyanlara kötü davranışlarda bulunmakla suçlanan Müslümanların davalarını yakından gözlemliyorlardı. Osmanlı-Rum basını sık sık, suçlu oldukları halde Osmanlı mahkemeleri tarafından cezalandırılmamış Müslümanlar hakkında şikâyet mektupları alıyordu. Nedelia adındaki bir Bulgar kızın davası halkın zihninde yer etmişti. Salih adında bir Türk paşası tarafından kaçırılan bu kızı, işi bittikten sonra öldürttüğü için paşanın adı Talih²³ olarak anılmaya başlamıştı. Varnalı kız olarak da anılan bu kızın davası, Nisan-Ekim 1856 arasında başsayfa haberi oldu. Daha sonra bu davanın, yeni kurulan Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye'ye havale edilmesi de ilgi çekmesinin nedenlerinden biriydi. Bu meclis, II. Mahmud tarafından kurulan Divan-ı Deavi Nezareti'nin bir uzantısıydı. Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye'de dört milletin de temsilci atama hakkı vardı. Ortodoks Hristiyanların temsilcisinin, aslen Bulgar olan Stephanaki Vogorides olması ilginç bir rastlantıdır. Öldürülen kızın davası, İstanbul Patrikhane-si'nin Hükümet'e önemli ölçüde baskı uygulamasından sonra, Haziran

ayında Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye'ye ulaşmıştı. Ortodoks Hristiyan liderleri, Osmanlı mahkemeleri Salih Paşa'yı suçsuz bulduktan sonra işe karıştı ve Osmanlı hâkimlerinin, öldürülen kızın Ortodoks Hristiyan Bulgar ebeveyni ile Osmanlı paşasına adil muamele etmeye hazır olmadığı ortaya çıktı. Sonunda, Ekim ayında, dava sonuçlandı. Osmanlı-Rum basını, Salih Paşa'nın kızı boğarak öldüren yaverinin ölümüne, cinayette hazır bulunan dört memurunun da altı aydan beş yıla kadar hapse mahkûm edildiğini bildirdi. Kızın ölümünün esas sorumlusu olan Salih Paşa'nın, dava Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye'ye ulaşmadan önce, hâkimden sadece bir uyarı ile kurtulmuş olmasına rağmen, davanın sonucu, İmparatorluğun gayrimüslim nüfusu için cesaret verici nitelikteydi; zira, Müslümanlara ve gayrimüslimlere adil muamele edilen bir üst mahkemenin varlığı bilinir hale gelmişti.

Hristiyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda evrensel adalet ve eşitliğin sağlanmasında karşılaşılan en büyük zorluğun Müslüman fanatizmi olduğunu hissediyorlardı. Osmanlı-Rum basını bunun birçok örneğiyle doluydu. Örneğin, Haziran 1856'da Ayvalık'tan yazan bir muhabir Rum okurlara, Antalya'daki eski bir Osmanlı âdetini tasvir ediyordu. Muhabirin aktardığına göre, Hristiyanlar Noel ayininden çıktıklarında Osmanlılar onları ahırlarını temizlemeye zorluyorlardı.²⁴ Ağustos 1856'da Elmalı'dan yazan bir başka muhabir de, o bölgedeki bir başka Osmanlı âdetini anlatıyordu. Paskalya Pazarı'nın erken saatlerinde, Türk çocuklarından ve delikanlılarından oluşan kalabalık bir grup Hristiyanların evlerine gidiyor ve onların evlerinin zeminini kaplamak için kullandıkları hasırları topluyor, [kendilerine] karşı gelen ev sahiplerini de dövüyorlardı. Sonra da Paskalya ayini sırasında, bu hasırları kilisenin dışında yakıyorlar ve "işte Hristiyanların Paskalyası böyle kokuyor" diye bağıyorlardı. Buna ek olarak, Türkler elbiselerine bir iğne ile ısırgan otu yaprakları tutturuyor ve "iğne kâfirlerin gözlerine çakılsın, ısırgan otları daima yataklarında olsun" diye bağırarak ortalıkta dolaşıyorlardı. 1856 yılında, Hatt-ı Hümayun'dan cesaret alan Elmalı'nın Hristiyanları bu alçaltıcı âdetleri valiye şikâyet etmişlerdi. Gazete muhabirinin bildirdiğine göre, vali, "Türklerin o zekice gülüşü ile bunun çok önemli bir hadise olmadığını ve Müslümanlara giderek bunu bir daha yapmamalarını söyleyeceği" cevabını vermişti.²⁵

Müslüman fanatizminin Osmanlı-Rum basınına yansıyan örneklerinden biri de, rahiplerin öldürüldükten sonra yeni camilerin temellerine gömülmesiydi. Ancak, gazetelerin açıkça belirttiğine göre bu âdet, sadece Kürdistan'daki Kürtler tarafından Ermenilere karşı uygulanmaktaydı.²⁶

Son olarak, başıboş Müslüman gruplarının Hristiyan mezarlıklarının

kutsallığına saldırmalarına dair haberler zaman zaman Rum gazetelerinin sayfalarında yer alıyordu. Örneğin, 27 Aralık 1856'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden bazı öğrenciler, subaylarının liderliğinde Fransız mezarlığına girerek, mezarların başlarında bulunan tüm haçları kırmışlardı. Hükümet çoğu durumda özürlerini arz ediyordu. Bu vakada, Hükümet tam tazmin yolunu seçti. Sadrazam Reşid Paşa, özür dilemek için Fransız sefirini ziyaret etti; Harbiye Nâzırı söz konusu mezarlığı ziyaret etti; öğrencilerin başındaki subay, rütbesi tenzil edilerek hapse atıldı; öğrenciler okuldan atıldılar. Bundan başka, Erkân-ı Harbiye müdürü, resmi kıyafetiyle Fransız sefirine giderek özür diledi.²⁷

Osmanlı-Rum basınında sürekli olarak iyi imaja sahip bir Türk/Müslüman kesim vardı: Osmanlı entelektüelleri. Onların içinde de başta, Rum gazetecilerin Osmanlı gazetelerinde çalışan meslektaşları. Rum basını, okurlarını Osmanlı gazetelerini almaya teşvik ederek, bu yayınları destekliyordu. Örneğin, 1860 yılında Ağâh Efendi ve İbrahim Şinasi *Tercüman-ı Ahval*'i yayımlamaya başladıklarında, Osmanlı-Rum basını bunu sadece ilan etmekle kalmadı, aynı zamanda okurlarını bu gazeteyi okumaya sevk etti. Osmanlı-Rum basını, Rum okurları Türkçe öğrenmeye teşvik etmek için Türkçe sözlüklerin ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bazı kitapların da reklamını yapıyordu.

SONUÇ

1830-1862 yılları arasında Osmanlı-Rum basınında Türklerin/Müslümanların imajı değişkenlik gösterir ve bu değişim, toplumun bu kesiminin imparatorlukta reformları desteklemesi veya engellemesinin boyutuyla ilişkili. Sultan ve nâzırları değişimin temsilcileri olarak görüldükleri için çok olumlu olarak tasvir edilmişlerdir. Öte yandan hükümet görevlileri, yozlaşmış ve değişime engel unsurlar olarak görüldükleri için basına yansıyan imajları olumsuzdur. Müslüman kitleler cahil ve fanatik olarak tasvir edilmiş ve imparatorluğun modernizasyonuna engel olarak algılanmışlardır. Osmanlı Rumlarını Türkler/Müslümanlar söz konusu olduğunda en çok sinirlendiren şey değişim konusundaki, imparatorluğun gayrimüslim sakinlerini eşitleri olarak görmek ve hükümet mekanizmasındaki yozlaşmayı durdurmak konusundaki isteksizlikleridir. Osmanlı-Rum basınının Türklerden/Müslümanlardan bahsederken genellemeler yapmaması, -o da Türk/Müslüman olmasına rağmen- hükümetin pek çok olayda Müslümanların Hristiyanlara karşı kötü tavırlarının tazmini için çaba sarfettiğine her zaman işaret etmesi ilginç bir noktadır. Osmanlı-Rum basını, imparatorluğun demokratik bir yönetime kavuşmasının önkoşullarını sağlamaya çalışan hükümetin içtenlikle destekledikleri

çabalarını çok değerli görüyor, Osmanlı İmparatorluğu'nun, ortak vatanlarının, modernleştirilmesine gerçekten önem veren Türklerle/Müslümanlarla işbirliği yapmaya büyük hevesle yaklaşıyordu.

NOTLAR

- 1 *Mnemosyne*, No: 1.
- 2 *İlki Jurnalü'l-Irak*, 1816.
- 3 *İlki O Philos ton Neon*, 1829.
- 4 *İlki Stemaran Bidani Kideliats*, 1839.
- 5 *İlki Puerte del Oriente*, 1846.
- 6 *Telegraphos tou Vasporou*, No: 387 (17.3.1851).
- 7 *Mnemosyne*, No: 1.
- 8 *Amaltheia*, No: 428.
- 9 *Telegraphos tou Vasporou*, No: 500.
- 10 Örneğin bkz. *He Hemera*, No: 122 (3/15. 1. 58).
- 11 *Mnemosyne*, No: 4.
- 12 *He Hemera*, No: 316.
- 13 *Age.*, No: 46.
- 14 *Age.*, No: 31.
- 15 *Age.*, No: 45.
- 16 *Age.*, No: 163.
- 17 *Age.*, No: 178.
- 18 *Age.*, No: 54.
- 19 *Age.*, No: 182.
- 20 *Age.*, No: 48.
- 21 *Age.*, No: 46.
- 22 *Age.*, No: 40.
- 23 Tarih: Salih'in (iyi, doğru) karşıt anlamlısıdır ve 'yorarsız' anlamındadır.
- 24 *He Hemera*, No: 41.
- 25 *Age.*
- 26 *Age.*, No: 110 ve 113.
- 27 *Age.*, No: 71.

TÜRKİYE'DE TARİH EĞİTİMİ VE DERS KİTAPLARI ÜSTÜNE DÜŞÜNCELER

SALİH ÖZBARAN

GİRİŞ

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Başkanı tarafından, "2. Uluslararası Tarih Kongresi"nde ele alınması planlanan Türkiye'de tarih eğitimi ve ders kitapları üstüne bir bildiri hazırlamam istendiğinde, kendimi böyle bir konuyu ele alabilecek konumda hissettim ve isteği kabul ettim. Çünkü, 1995 yılı Ocak ayında Almanya'da ders kitaplarıyla ilgili araştırma ve geliştirmelerin ele alındığı Georg-Eckert Institut'ta çalışma olanağı bulmuş, anılan konuyla ilgili dünyadaki son gelişmeleri yakalamaya çalışmış, tarih öğretimini konu eden dergileri, ders kitaplarını tarama fırsatı yakalamış, Norveçli yüksek lisans, Alman lisans öğrencileriyle, Güney Afrikalı bir tarih öğretmeniyle konuşma fırsatları elde etmişim; Enstitü'nün yöneticilerinden Falk Pingel ve başkalarının yardım ve düşüncelerinden yararlanmışım. Bütün bunlar bana, Türkiye'deki tarih öğretimine ve ders kitaplarına ilişkin sorunları başka ülkelerinkilerle kıyaslama imkânı vermişti.

Tarih Vakfı'nın benden istediği böyle bir bildiriye hazırlayabilecek başka kolaylıklar da vardı elimde: Tarih Vakfı ve Buca Eğitim Fakültesi'nin işbirliğiyle 29 Eylül-1 Ekim 1994 tarihlerinde İzmir'de benzer sorunlar üstüne daha önce yapılan bir sempozyumun sonuçlarıyla donanımlıydım. Bildirileri yayına hazırlarken karşılaştığım veriler benim için yol gösterici olmuştu. Ayrıca, son onbeş yıl içinde, burada ele alınan konular çerçevesinde ve 16. yüzyıl Osmanlı tarihi üstüne yoğunlaşan profesyonel tarihçiliğimin otuz yıllık deneyimi yanında, yaptığım çalışmalar, daha doğrusu tarih eğitiminin Türkiye'de yaşayageldiği olumsuzluklara değinme gereğini fazlasıyla duymuş olmam, bu bildiriye hazırlamam için fırsat ve yetkiyi bana vermişti.¹

Bu bildiri, Türkiye’de tarih öğretim yöntemlerinin ve bu yöntemlerin gerektirdiği tarih ders kitaplarının eleştirisi niteliğindedir; eleştiriye konu olan öğretimin hükümet politikalarınca yönlendirilmiş biçimlerine ilişkindir. Kısacası, Türkiye’de tarih eğitimi ve ders kitaplarıyla ilgili olarak ayrıntılı biçimde söyleyebileceğim pek çok sözüm olmasına rağmen burada ana başlıkları vermeye çalışacağım.

Tarih öğretiminin sorunlarını irdelemekte epeyce mesafe kazanmış Batı ülkelerindeki tartışmaların, olumsuzlukların, önyargıların ve bunların azaltılması yolunda gösterilen gayretlerin de bir nebze olsun farkındayım. İngiliz okullarında uzun yıllar müfettişlik yapmış ve sonradan üniversiteye atanmış Profesör John Slater’ın, tarih öğretim politikaları üstüne Londra’da Institute of Education’da verdiği derste² İngiliz politikacılarını, bu konudaki “think tank” yaklaşımlarını, dönemin başbakanı Margaret Thatcher ve ilgili bakanı Keith Joseph’i, İngilizlerin 1980’li yıllarda uygulamaya sokmak istedikleri “Milli Müfredat”ın çerçevelediği tarih öğretimini ne denli eleştirdiğini biliyorum.³ Amerika Tarihçiler Birliği’nin yayımladığı *The History Teacher* dergisinin pek çok yazısında yansıtıldığı üzere, hukuk profesörü Stephan E. Gottlieb’in, ABD’de izlenen tarih ders kitaplarının hayati noktalara değinmediklerini, tek yanlı olduklarını belirten özeleştirisinin farkındayım.⁴ Portekiz lise tarih kitaplarının, Salazar döneminin yeşerttiği nitelikleri aşmış bulunmalarına karşın, kendi imparatorluklarının yayılması yanında Osmanlı’ya değinmediklerini gördüğümü ifade edebilirim.⁵

Şüphesiz, evrenimizde tarihi nesnel olarak hazırlayan, demokratik olarak öğretebilen bir toplum yoktur; bu belki hiçbir zaman gerçekleşemeyecektir. Bu yönde olumlu adımlar, iyi niyetli çabalar vardır sadece. Yol gösterici olduğu ve zevklere seslendiği kadar kışkırtıcı, meydan okuyan, tantanalı olarak kullanılan böyle bir bilgi dalının öğretiminde Türkiye nerededir?

TARİH ÖĞRETİMİNİ İÇERMEYEN TARİHÇİLİK

Türkiye’de okullardaki tarih öğretimi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Diğer bir deyişle, bu öğretim Osmanlı döneminin son 60-70 yılında yapılmış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze kadar süregelmiştir. Bu geçen zaman içinde tarih çalışmalarına ait bazı gelişmelerin yansıtılmasına yönelik olarak kimi çabaların gösterildiğini bilmekteyiz. Günümüzde, 2000 yılına çok yaklaştığımız bir süreçte, tarih, gerek öğretimde gerekse araştırma alanlarında çok güçlü ve tehlikeli bir silah olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmiş, bu bilgi dalının adı altında, politik ve ideolojik amaçların propagandasında sıkça kullanılmıştır/kulla-

politik ve ideolojik amaçların propagandasında sıkça kullanılmıştır/kullanılmaktadır. Bu yöndeki beklentiler, öğrenci gruplarını ve sıradan vatandaşları hedef aldığı anda tehlikeli bir araç durumuna getirilmektedir.

Şu ana kadar yaptığım araştırmalardan ve öğretimde kazandığım deneyimlerden sonra, Türkiye’deki profesyonel tarih okulunun (eğer böyle bir okul var olduysa!) belirli zaman ve mekânla sınırlı olay ve dizi olayları, kimi düşünce ve yapıları, yerli ya da Türk tarihi alanıyla çerçevesiyle araştırmalara konu yaptığını rahatça ifade edebilirim. Ufuklarını bu şekilde daraltmış profesyonel tarihçilerin çok büyük bir çoğunluğu, gerek Osmanlı gerekse Türkiye Cumhuriyeti’nin merkezi görüşlerinin kalıntıları sayılan arşiv belgelerini veya yazma eserleri, olduğu gibi yansıtmayı tarihçiliğin vazgeçilmez işi olarak benimsedi. Bu yaklaşım Türk tarihçiliğinin temel işlevi olageldi. Halil Berktaş’ın haklı olarak belirttiği üzere, Avrupalı tarihçilerin yarattıkları Avrupa merkezci yaklaşımlara karşı oluşturulan “milli tarih”, tarihçilerin esas meslekleri olarak gördükleri belge yayınında veya onun içeriğinin katıksız yansıtılmasında kendini buldu.⁶ Tarih bölümlerini dolduran tarihçi kitlesinin ezici diyebileceğim çoğunluğu tarih araştırmacılığı ile tarih öğretimi arasında gereken bağı kuramadı. Son yıllarda kurulan tarih öğretimi bölümleri de aynı geleneğin peşine takıldı; tarih incelemelerinin sonuçlarının tarih öğretimine aktarılabilecek yanlarını yakalamaktan, öğretim sorunları içinde tarihi kullanabilme uygulamalarından uzak kaldı, kendi geleceklerini yaratamadı. Kısa bir süre önce İlber Ortaylı’nın dünya tarihi ve dillerini inceleyebilecek ekiplerin bulunmadığı bir ülkede çocuklar için tarih kitabı yazılamayacağı biçimindeki gözlemlerine adeta dayanak oldu.⁷

TARİH ÖĞRETİMİNDE SINIRLI BOYUTLAR

Kısaca yansıtmaya çalıştığım bu ortamda tarih öğretiminde yeni eğilimlerin ve boyutların kolaylıkla gelişmemesi doğaldır. Ancak, uyanık bir tarihçinin er geç kendininkinden farklı toplulukların tarihiyle ilgilenmesi de kaçınılmazdır. Tarihçi Geoffrey Barraclough’ın bir süre önce sorguladığı üzere, “görüş açılarının böyle genişlemesini ateşleyen ve çok önemli çağdaş eğilimlerden biri yapan etken neydi?”⁸ Bu sorunun yanıtını Türk tarih öğretiminin özellikle ilk ve ortaöğretim aşamalarında bulmak imkânsız görünmektedir. Türkiye’de tarih öğretiminde karşılaşılan hayati sorunlardan biri, tarih müfredatının ve üniversite programlarının çok sınırlı tutulması, öğrencileri özellikle Türk-İslam ve Osmanlı tarihleriyle çerçevelemesidir. Zaman ve mekân itibarıyla tarih öğretiminin ve öğrencinin görüş açıları, işleyebilecekleri konuların boyutları, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra gelişirken Türkiye’nin politikacıları, hükümetleri, ilgili kurul ve yöneticileri bu değişime olanak sağlayamamıştır/sağlamamıştır;

önyargılar, tutuculuk, milliyetçiliğin dayanılmaz yorumu gelişmeleri/değişimleri yakalayabilenlere fırsat tanımamıştır; tanımamakta diretmiştir.

İlhan Tekeli, Türkiye’deki bu görüntünün başlıca nedenleri olarak, hızlı nüfus artışını ve İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana izlenen popülist yaklaşımları göstermekte, böylece eğitim düzeyinin hızla düştüğünü belirtmektedir. Bozulmanın başka bir nedenini de 1980’deki askeri darbenin getirdiklerinde, özellikle de “Türk-İslam Sentezi” olarak nitelenen kalıplarda aramaktadır.⁹ Sina Akşin bu bağlamda, tarih öğretiminde gerçekleştirilmek istenen iki paradigmayı açığa çıkarmaktadır: a) Modern Türk toplumunu Osmanlı kimliği ile bütünleştirme, b) Türk tarihini dünya boyutları için yerleştirme.¹⁰

DERS KİTAPLARINDA TARİH

Zeki Arkan, 19. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet’e kadar geçen sürede kullanılan ve Türkiye Cumhuriyeti’nde devreye sokulan ders kitaplarında tarihin tanımına ve kullanımına yönelik bilgileri ve bu kitaplar da yer verilen Avrupa tarihini irdeledikten sonra, son yıllarda sayıları artan kitaplardaki bilgilerin mekanikliğine ve yetersizliğine dikkat çekmektedir. Arkan; Henric Pirenne, Marc Bloch, Fernand Braudel ve Georges Duby gibi ünlü tarihçilerin -tabii diğer birçok tarihçinin- Türkçeye aktarılmış kitapları sayesinde Avrupa ile ilgili çok daha doğru ve geçerli bilgiler verilebilecekken, otuz kırk yıldır değişmeyen bilgi kalıplarının yansıtılmasına şaşırmaktadır.¹¹

Recep Yıldırım da, ders kitaplarında yer alan, daha doğrusu alması gereken yeri alamayan Anadolu uygarlıklarını incelemiş, üzücü bir durumu ortaya çıkarmıştır: Ders kitapları Malazgirt Savaşı’nı başlangıç olarak kabul etmiştir. İlginçtir ki Türkiye’de hükümetler yabancı turistleri ülkeye çekebilmek için Türk-İslam kültür mirası kadar eski Anadolu uygarlıklarının da propagandasını yaptırmakta, ama öğrencileri, özellikle ortaöğretimin ilk aşamalarında eski uygarlıklardan yoksun bırakmaktadır.¹² Çok yazık! 12-13 yaşlarındaki Türk öğrencilere, eski Anadolu uygarlıklarının Türk tarihinin dışında kaldığı izlenimi verilmektedir. Daha açık söylemem gerekirse, Anadolu’nun Türklük öncesi dönemleri özellikle dışlanmak istenmektedir. Böylece, anılan uygarlıkların ortaya çıkarılmasında büyük katkıları olan Arif Müfit Mansel, Bahadır Alkım, Ekrem Akurgal gibi bilginler, doğrudan yabancı kategorisine sokulmaktadır. “Ötekiler” karşısında “Bizler” tarihin başlıca konusunu oluşturmaktadır ders kitaplarında.

Sabri Yetkin ise, tarih ders kitaplarının “İslam” ünitelerini incelemiş, şu sonuçlara varmıştır: Müfredatı hazırlayanlar ve kitap yazarları için dinsel inanç, tarihsel olgulardan çok daha önemlidir. İslam tarihini konu alan

bölümlerin çoğunda politik tarih, özellikle de İslami fetihler öğrenci önüne sürülmüştür; toplumsal tarih % 1 gibi çok düşük bir oranda yansıtılmıştır. Kitaplarda göze batan ve geleneksel söylem içinde sergilenen çok önemli bir özellik de kışkırtıcı diyebileceğim bir anlatım tarzının benimsenmiş olmasıdır: “Müşrikler kılıçtan geçirildi” ya da “kâfirler İslamın bayrağı altına girdi” gibi. Kitapların sonlarında, öğrenciye bilgisini genişletmek için(!) önerilen diğer kitaplar, inanılması güç sayılabilecek kadar modası geçmiş, geçerliliğini yitirmiş kitaplar arasından seçilmiş; yeni yayınlar ve içlerindeki yeni varsayımlar, keşifler yakalanamamıştır, belki de özellikle yakalanmamıştır.¹³

Öte yandan Büşra Ersanlı Behar, *ethnocentrism*’in (etne merkezcilik), yani ırkçılığa dayalı tarih yaklaşımlarının ve bunların eğitimde açtığı yaraların üstüne eğilmiştir. Behar, Türk dünyasını irdelediğinde şu özelliği bilhassa vurgulamaktadır: “düşman” olanlarla, “dost” olanları ayrı ayrı fişleyen bir paradigma egemendir; dünya vatandaşlığı kavramı ve onu oluşturan parçalardan sayılması gereken yerel karakterler yok sayılmıştır.¹⁴

Lise tarih kitaplarını yüksek lisans çalışmasına konu yapan ve bir bakıma tarih öğretimini akademik düzeyde incelemeye alan Yücel Kabapınar, kredili sistem içinde yer alması gereken seçmeli tarih konularının esas işlevinden nasıl uzaklaştırıldığını şöyle açıklamaktadır:

Kredili sistem çerçevesinde hazırlanan seçmeli dersler, beklenen verimi vermekten uzaktır. Bilindiği gibi, Türk milli eğitim sistemi, bir sonraki eğitim basamağında verilen bilgilerin oranının genişleyerek, aynı bilgilerin tekrar edilmesi üzerine kuruludur. Olaylar/bilgiler ortaöğretim basamağında ilkökula göre biraz artar; lisede ise ortaokula göre biraz fazladır. Kredili sistemdeki kredili tarih dersleri, zorunlu tarih dersi ders programında var olan ünitelerin, nitelik ve hacminde çok büyük bir değişiklik olmaksızın ilkökul, ortaokul ve lise zorunlu tarih dersinden sonra dördüncü kez öğrencinin önüne sunulmasından ibarettir.¹⁵

Burada, Murat Çizakça’nın anımsattığı bir noktayı da özellikle vurgulamakta yarar var: Lise öğrencilerinin çok büyük bir çoğunluğu üniversite sınavlarına hazırlanırken sözde temel sayılan bazı bilgilerin peşinde koştuklarından -sınavlarda sorulabilecek soruların türü ve niteliği belli olduğundan- öğrenci isteğine dayalı seçimlik derslerin fazlaca bir anlam taşımayacağı açıktır; böyle bir tavır ise tarihin geniş boyutlarında dolaşmayı ve araştırmacılığa özendirmeyi engellemektedir.¹⁶

(Ayrıca, kendi deneyimlerime ve yıllardır merakla topladığım, üniversite ve ortaöğretim giriş sınavlarında sorulan tarih sorularına -aşağıda kimi eğitimcilerin değindiklerine- dayanarak belirtebilirim ki, tarih bilgisi ölçümünde ezbercilik, savaşlar, tarihlemeler, merkezin ve seçkin sınıfların

yapay görüntüleri, öğrenciyi boş yere uğraştıran yöntem olarak yer tutmuşlardır).

MİLLİYETÇİ YAKLAŞIM EGEMENLİĞİ

Türkiye’deki tarih ders kitapları üstüne Almanya’da bir araştırma yapan Lory-Gregory Koullapis, anılan kitapların hazırlanması sırasında UNESCO’nun önerilerinin dikkate alınmadığını saptamıştır. Koullapis, bazı yeni kitaplarda sosyo-ekonomik tarihin epeyce yer tutmaya başladığını belirtirken bunu olumlu gelişme hanesine kaydetmiş; ancak başka ülkelere ve toplumlara, azınlık gruplara karşı geleneksel paradigmaların, milliyetçi yaklaşımların, şovenist duyguların egemen görüntüsünü üzüntüyle karşılamaktadır.¹⁷

Bu tür yaklaşımlara, yani milliyetçi ve dinsel ayrımcılığa, Türk-İslam tarihlerinden başkasına değinmeden tarihi sınırlamaya örnek olarak “Milli Tarih” kitaplarını gösteren Bayram Ertürk, ilköğretimin 6. ve 7. yıllarındaki (ortaokulun 1. ve 2. sınıflarındaki) öğrencilere okutulan ve 1990’lı yılların ürünü olan bu kitapların çok daha iyisinin 30-40 yıl önceleri okutulduğunu vurgulayarak tarih eğitiminde geriye gidişin gerçeklerini sergiyor.¹⁸ İlköğretimde on yaşındaki öğrencilere zerkedilen sosyal bilgilere psikoloji penceresinden bakan Leyla Bilici ise, bu çerçevede verilen bilgilerin “sosyal” olmadığını, tam tersine, birtakım keskin egoların tatmini olarak yansıtıldığını anlatıyor.¹⁹ Tarih eğitimine yıllarını vermiş olan Necdet Sakaoglu da, okul kitabı konusunu dile getirenlerden Sadrettin Celâl Antel’i anarken, onun, ders kitaplarının çeşitlendirilmesi yolundaki uyarısını, yani öğrencinin “birçok mütalaa kitaplarını tetkik ve mütalaa” etmesi ve böylece “fikri bir cihet” kazanması biçimindeki yıllar öncesinden gelen saptamalarını yansıtıyor. Sakaoglu, Edirne’deki bir öğrenci ile Van’daki bir öğrencinin aynı kalıptan çıkmış bilgilerle şekillendirilmesi yerine, yerel özelliklerin gerektirdiği konulara rahatça ulaşabilmeleri yollarının açılması gereğine de işaret ediyor.²⁰

ÇAĞDAŞ TARİH DIŞLANIYOR

Gerek Türkiye’de gerekse dünya ölçeğindeki çağdaş (*contemporary/contemporain*) tarih öğretimi düşünüldüğünde, Türkiye’deki öğrencilerin yakın dönemlere ilişkin konularda ne kadar eksik bırakıldıkları ve bu sorunun ne kadar ciddi olduğu ortaya çıkar. Atatürk ilkeleri ve onun zamanında gerçekleştirilen reformların tüm çağdaş tarihin yerini alması, başka bir anlatımla, ona eşdeğer sayılması ayrıca vurgulanmaya değer bir sorun olarak görülür. Aslında tarih müfredatı, İkinci Dünya Savaşı’na değinen içeriğiyle 1940’lı yıllara uzanıldığı izlenimi verse de bu yanıltıcıdır.

Çağdaş dünyanın politik görüntüleri, sosyo-ekonomik değişimleri, kültür farklılaşmaları Türk tarih kitaplarında yer almaz. Böylece, yaşayan tarih denilebilecek yakın geçmişin tarihine değinmeyen, çağdaş kavramların bilincine varamayan bir öğrencinin daha eskilerde kalan konuları öğrenmesi beklenir. Tarih öğretimindeki çağdaş köprü sanki yıkılmıştır.

Ergün Aybars, Zafer Toprak ve Erdal Aslan 1994 Buca Sempozyumu’nda bu konulara değinirlerken eksiklikleri dile getirmişler, Türk devrim tarihinin ve Cumhuriyet döneminin daha geniş bir dünyada olup bitenlerle kıyaslanarak öğretilmesi gerektiğini açıkça ifade etmişlerdir.²¹ Şüphesiz, yeni bir kimlik yaratmak ve Türkiye Cumhuriyeti vatan-daşını oluşturmak ilkesiyle yola çıkan devrimcilerin bu aşamada romantik yanlarının, menkıbevi niteliklerinin bulunması yadsınamaz. Ancak çağdaş gelişmelerin anlatımında bir önceki dönemlerle, bu bağlamda Osmanlı ile, bağlantı kurulması da kaçınılmaz olmalıdır. 1920’li yıllarda asr-ı hazır, yani çağdaş tarihin okullara girmiş olması unutulmamalıdır. Bugün Türkiye’de müfredat hazırlayıcıları ve kitap yazarları, tabii bütün bunlardan önce politik tavırları belirleyenler, bir öğrencinin hayatının her köşesinde kendisini hissettiren yakın ve çağdaş konuların neden öğrenim dışında bırakılmış olduklarının hesabını vermelidirler; zaman geçirmeden çağdaş konuları -Türkiye ve dünya boyutlarında- öğrenci önüne getirmelidirler.

ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNDEKİ SORUNLAR

Türkiye’de tarih öğretiminin önünde duran çetin engellerden ve sorunlardan birisi de, akademik tarihçiliğin ilk, orta hatta üniversitedeki tarih öğretimlerine yön verenlerle iyi bir iletişim kuramamış bulunmasıdır. Zaman zaman, kendilerini bu yolda sorumlu hissedenler, popüler dergilerde, gazetelerde eksiklikleri dile getirirler ve kendileriyle yapılan mülakatlarda sorunu ortaya koymaya çalışırlar; ancak bütün bunlar tesadüfi tepkiler olmaktan öteye gitmez. Eğitim fakültelerinde yer alan “tarih eğitimi” bölümleri ya da anabilim dalları, anılan meseleleri irdelemekten uzak kalmışlardır. Lisansüstü düzeyde çalışabilecek bilimsel ortamı yakalayamamışlardır. Aslında, tarih eğitiminin kendine özgü sorunları bulunduğundan, bu dalın dünyada büyük sektörler oluşturduğundan pek haberdar değildirler. Edebiyat fakültelerindeki tarih bölümleri de bu yönde herhangi bir sorun olduğunun farkında değildir.

Eğitim dünyasından Fersun Paykoç, Kâmile Açıkgöz ve Gülnur Tanrıöven gibi kişiler Buca’daki toplantılarda sundukları bildirilerde ezberciliğin eğitimin içine ne denli nüfuz etmiş olduğunu, tarih öğretiminde mekanik test sorularının ne kadar yanıltıcı rol oynadıklarını vurgularlarken tarihçi ile

öğrenci arasında işletilebilecek yol ve yöntemlere temas etmişlerdir.²² Tarih öğretiminin eğitim alanı içinde değerlendirebilen ya da tarihçi olarak eğitimin yol göstericiliğini benimseyen uzmanların yok denecek kadar az bulunması Türkiye’deki durumu, bu açıdan çok güzel yansıtmaktadır.

Öğretmenin de rahat olduğu söylenemez bu sistem içinde. Türkiye’deki eğitim sisteminde, öğrencisini güdülemeye çalışan bir öğretmenin “son yayın ve verilerin” ışığı altında, kendi düşünce ve duygularını rahatça sergileyebileceği ve öğrencisinin yaratıcı yaklaşımlarını özgürce dinleyebileceği ortamı bulamadığı da bilinen bir gerçektir.²³ Şüphesiz, tarih eğitiminin istenilen düzeyi tutturabilmesi demokrasinin ne kadar işletilebildiğine, toplumdaki örgütlenmelerin ne denli ince noktalara ulaşabildiğine bağlı bir olgudur.

SON BİRKAÇ SÖZ

1994 yılında yapılan Buca Sempozyumu’nun değerlendirme bölümünde Özer Ergenç ve Rifat Turgut gibi ortaöğretim tarih kitabı yazarlarının ve Ezer Karabulut gibi MEB Talim ve Terbiye Kurulu üyesinin belirttikleri ortak noktalar şunlar oldu: Yapılan eleştirilerin bazıları çok sert ve gereksiz olmakla birlikte tarih ders kitaplarının geliştirilmesi gereklidir; yetkililer ve sorumlular yeni fikirlerle, eleştirilere açıktırlar. Ancak, kitaplardan sorumlu mevkilerdeki kişilerin bu duyguları, aşağıda sıraladığım ve Türkiye’deki tarih öğretiminde görülen yanlışlıkların onarılmasına yardımcı olamıyor. Dileğim bundan sonra olmasıdır.

1) Politikacılar -parti programlarında öngörülen beklentiler gereği- tarih öğretim politikalarında, bilhassa Talim ve Terbiye Kurulu üzerinde pek etkilidirler. (Hükümeti yürüten partinin veya partilerin iktidara gelirken açıkladıkları programlara elbette saygım var; ama onlar değişik yaklaşımlara, insan haklarının gereği sayılabilecek esaslara ve ayrıntılara değer vermemektedirler).

2) Milli Eğitim Temel Kanunu’nun önderliğinde hareket eden Talim ve Terbiye Kurulu, tarih öğretiminin yöntemini dikte ettirmekte, ders kitaplarının seçiminde tek ve kesin yetkili sayılmaktadır. Tarih tam anlamıyla bir merkezden yönlendirilmektedir.

3) Bu kurul tarafından yönlendirilen tarih öğretmeni, dersliklerde kendisini yeterince özgür hissedememektedir; öğrenciler ise kendilerine benimsetilen yöntemleri aşamamakta, tek kitap içinde yapılan telkinlerin ötesine gidememektedirler.

4) Türkiye’de tarih eğitimi aşırı biçimde Türk-İslam konularını, süreçlerini ve mekânlarını işleme yolundadır; bu konuları bile gereği gibi yansıtamazken “öteki” toplumlara, gruplara çok uzaktan bakmaktadır.

Politik, toplumsal, ekonomik ve kültürel konular dengeli serpiştirilememekte, çağdaş tarih öğrenci önünden kaçırılmaktadır.

5) Türkiye’de ve dünyada son 30-40 yıl içinde yapılan tarih araştırmaları ve başka bilgi dallarındaki değişimler/gelişmeler, tarih öğretimine aktarılamamaktadır. Tarih eğitimi, ne sosyal ve fen bilimlerinin ne de eğitim bilimlerinin keşiflerini/verilerini yakalayabilmiştir. Arzulanan bu birliktelik yakalandığı zaman tarih, eğitim dünyasındaki işlevini tazeleyebilecektir.

NOTLAR

- 1 Anılansorunlara iliskinyazarım için bkz.S. Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, İstanbul, 1992.
- 2 J. Slater, *The Politics of History Teaching: A Humanity Dehumanized?*, Londra, 1989.
- 3 İngiltere’de yayımlanan ve pek çok tarihçi ve eğitimcinin tarih programlarına ilişkin yazılarını içeren *Teaching History* dergisini taradığımda, tarih öğretiminin tartışılmasında varılan noktaları, değinilen ayrıntıları izledim.
- 4 S. E. Gottlieb, “In the Name of Patriotism: The Constitutionality of ‘Bending’ History in Public Secondary Schools”, *The History Teacher*, 22/4, Ağustos 1989.
- 5 Bkz., örneğin Pedro Almiro Neves, Célia Pinto da Couto, Ana Lidia Pinto, *Historia de Portugal* 10. sınıf, c. 1, Porto, 1989, ss. 227-290.
- 6 H. Bertkay, “Dünya’da ve Türkiye’de Tarihçiliğin Durumu ve ‘Dilinin Evrenselleştirilmesi’ Üzerine Düşünceler”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (bundan sonra *TÖDK* olarak kısaltılacak) haz. S. Özbaran, İstanbul, 1995, ss. 69-86, özellikle s. 80.
- 7 İ. Ortaylı, “Tarih Öğretimi için Yazılacak Kitaba İlişkin Sorunlar”, *TÖDK*, ss. 51.
- 8 G. Barraclough, *Main Trends in History*, London, 1978, s. 94.
- 9 İ. Tekeli, “Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Ne Olabilir?”, *TÖDK*, ss. 161-166.
- 10 S. Akşin, “Tarih Öğretimimizde Temel Paradigma Sorunu”, *TÖDK*, ss. 62-68.
- 11 Z. Arıkan, “Ders Kitaplarında Avrupa Tarihi”, *TÖDK*, s. 158.
- 12 R. Yıldırım, “Tarih Ders Kitaplarında Anadolu Uyarlıkları”, *TÖDK*, ss. 161-166.
- 13 S. Yetkin, “Lise Tarih Kitaplarında İslam”, *TÖDK*, ss. 167 vd.
- 14 B. E. Behar, “Tarih Öğretiminde Türk Dünyası”, *TÖDK*, ss. 196-211.
- 15 Y. Kabapınar, “Kredili sistem ve Lise Tarih Kitapları”, *TÖDK*, s. 215.
- 16 M. Çizakça, “Ortaöğretim Tarih Öğretiminde İçerik Yenilenmesi”, *TÖDK*, ss. 228-232.
- 17 L. Koullapis, “Türkiye’de Tarih Ders Kitapları ve UNESCO’nun Önerileri”, *TÖDK*, ss. 273 vd.
- 18 B. E. Ertürk, “Türkiye’de Ortaokul 1. Sınıf (6. Sınıf Düzeyinde Tarih Öğretimi ve İlgili Kitapların Kıyaslamalı Eleştirisi”, *TÖDK*, ss. 233-254.
- 19 L. Bilici, “İlkokul Ders Kitaplarında Tarih Bilgileri ve İlkokul Çocuğu”, *TÖDK*, ss. 359-367.
- 20 N. Sakaoglu, “İlkokul Tarih Programları ve Ders Kitapları” *TÖDK*, ss. 135-144.
- 21 E. Aybars, “Türk Devrim Tarihi Dersleri Üniversitelerde Nasıl Verilmelidir?”, *TÖDK*, ss. 285-294; E. Aslan, “Devrim Tarihi Ders Kitapları”, *TÖDK*, ss. 295-310.
- 22 İlgili bildiriler için bak. *TÖDK*, ss. 338-345.
- 23 Öğrencilerin yaklaşımları ve öğretmenin durumuna ilişkin olarak Gönül Orhonlu ve Sabri Sürgevil’in bildiri ve düşünceleri için bkz. *TÖDK*, ss. 346-358.

TÜRK KİMLİK SÖYLEMİNİN TOPOGRAFYASI VE KRONOGRAFİSİ

ETIENNE COPEAUX

Türkiye’de 1931-1993 yılları arasında kullanılmış olan tarih ders kitapları külliyatını felsefi bir çerçevede çözümlemeye çalıştım. Amacım, tarihsel bir söylemin ulusal bir kimliği nasıl inşa ettiğini, bu kimliğin sınırlarını, ötekiliğin nasıl görüldüğünü ve bu söylemin dikkate aldığı coğrafi sınırları incelemektir.

Aşağıdaki inceleme, tarihin -ve kimliğin- toprağa bağlı olduğu bir ülke olan Fransa’da uzun yıllar tarih öğretmenliği yapmış bir araştırmacının düşüncelerinden oluşmaktadır. Ben bir tarihçiyim, ama yaklaşımım kısmen dilbilimsel. Zımnî olanın rolü, varsayılanlar, çıkarsama sistemleri, ideolojinin tarihsel söylemde olduğu kadar tarih haritalarındaki ifadeleri gibi konular ilgimi çekiyor.¹

Kanımca, ötekiliğin ifade edilmesi iki şekilde kavranabilir:

- İlk olarak, tarih ders kitaplarındaki anlatımda öteki ulusların nasıl görüldüğünü gösteren “portreler” çizilebilir.

- Yüzyılın başında Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde güçlü -ve düşman- ötekiliğin varlığının Türk tarih anlatımına ve belirli bir Türk tarih anlayışına nasıl bir yapı kazandırdığının incelenmesi, ikinci bir yol olarak değerlendirilebilir.

Tarihin, Türkiye’de öğretildiği şekliyle, güçlü bir etnik karakteri vardır; bu yüzden de Anadolu’dan ziyade Türk *ethnos*’u ile ve bununla tutarlı olarak da modern Türkiye Cumhuriyeti’nin çok uzağındaki topraklarla ilgilenir. Tarihi sadece kısmen öğretilen kutsallaştırılmış topraklar -Anadolu- ile, sık sık sözü edilen ama çok uzakta bulunan ve anavatan olmayan bölgeler arasındaki gerilim, söylemde çok açık bir şekilde kendini gösterir ve analiz edilmesi gerekir.

I- YÖNTEMSEL ARAÇLAR

İncelenen ders kitapları külliyatı büyük miktarda ve ayrıntılı olduğu için, bir metod inşa etmek gerekliydi. Gerek içerik gerek söylem analizi esneklikle kullanılacak araçlar sunmaktadır.

A- *Deixis**

İfade tarzı bir referans zamanı ve bir referans mekânı içeren bir çevre düzeni çerçevesi içine oturur; bunlar söylemin kronografisi ve topografyası ya da başka bir deyişle, zaman *deixisi* ve yer *deixisi*dir. Ayrıca, özellikle siyasi, ideolojik ya da tarihsel bir söylem içinde bir ifade tarzı iki *deixis* tarafından tanımlanır; kurulu *deixis* ve kurucu *deixis*.

1- Kurulu *Deixis*

Bu kavram, söylemin ne zaman ve nerede formüle edildiğine dayanır. Türk tarih ders kitapları göz önünde tutulduğunda, bu kurulu *deixis* kronografisi yüzyılımızın başlangıcı olarak alınabilir. Söylem bir savunma olarak inşa edildiği için, ötekiliğin ve karşıtlığın belirlediği bir bütün olarak ele alınabilir; sadece Cumhuriyet’in vatandaşlarına değil (söylemin doğrudan adresi), aynı zamanda Türk öğrenciler aracılığıyla Avrupalı, Yunan ve Arap hasımlara seslenmektedir. Onlar da söylemin “üst adresi” olarak kabul edilebilirler. Bu yüzden de söylem, 1931 yılının ders kitaplarında kolaylıkla görülebilen ve günümüzde de hâlâ mevcut olan belirli bir gerilimin damgasını taşır.²

Devletin ve ulusun temelleri tartışmaya açılmıştı ve Türk kimliği tehdit altındaydı. Söylemin inşasından önceki dönemde Balkan savaşları, 1919 mağlubiyeti, Yunan istilası Avrupa’da yoğun bir Türk karşıtı propaganda arka planıyla birlikte gerçekleşti.³ Bu nedenle de, Türkiye Cumhuriyeti’nin başlangıcında inşa edilen söylem, Türk halkının barbarlığı, kültür eksikliği ve yozlaşmışlığı iddialarına bir tepki olarak oluşturuldu.

Bu kurulu *deixis*in topografyası, Cumhuriyet’in -ve söylemin- inşa edildiği yer olan Anadolu’dur. Anadolu o dönemde düşmanlara karşı korunacak bir yerdi; aynı zamanda, 1923’te çizilen sınırlar dahilinde bir devlet hiçbir zaman varolmadığından, yeni bir jeopolitik varlık olarak görülmüyordu. Bu sebeple de, söylem, bu yeni topografyayı hesaba katmak zorundaydı. İnsanların, bunun öncesiz bir yaratım olduğunu düşünmelerine yol açılmamalıydı. Cumhuriyet’i meşru kılmak için, söylemin, Anadolu’daki Türk varlığının hem eskiliğini hem sürekliliğini ifade etmesi ge-

* *Deixis*: Bir metnin çağrıştırdığı, gönderme yaptığı zaman-mekân unsurlarının tamamı - y.n.

rekiyordu. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin öncülleri olarak gösterildikleri için, Hititler'in ve Anadolu Selçuklularının rolü çok önemliydi.

Anadolu'nun kısmen bir Yunan ve Ermeni geçmişi olduğu için böyle bir süreklilikten söz edilemeyeceği açıktır. Başka bir deyişle, Anadolu'nun tarihi, Yunanlılar'ın ve Ermeniler'in, yani düşmanların geçmişidir. Bu nedenle de, Türk ders kitaplarında Anadolu tarihinin bir bütün olarak dö-kümünün çıkarılması her zaman imkânsız olmuştur.

2- Kurucu *Deixis*

Bu kavram daha karmaşıktır. Kronografisi, bugünü meşrulaştıran çağlar ve olaylardan oluşur. Bugünün bu çağlar ve olaylar içinde -mümkünse derinlere- kök salmış olduğu iddia edilir. Söz konusu olayları, birincil, kurucu olaylar olarak tanımlıyorum. Söylemin kronografisinin temelinde, baş aktörleri ulusal kahraman sayılan bu olaylar vardır.

Söz konusu olaylar, söylemin şekillendiği dönemin ihtiyaçları dikkate alınarak seçilir. Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye örneğinde, Türk kültürünün eskiliğini ve sürekliliğini ve Atatürk reformlarının (laiklik, kadın-erkek eşitliği, devlet organizasyonu, parlamenter yönetim, sosyal eşitlik, vb.) idealize edilmiş antik Türk geçmişinin bir tekrarı olduğunu kanıtlamak gerekmektedir.

Bu temel *deixis*in topografyası üç coğrafi bölgeden oluşur: - Türk *ethnos*'unun geçmişinin yaşandığı -Orta Asya'yı olduğu kadar Avrupa'yı, Çin'i, İran-Afgan platosunu ve Hindistan'ı da kapsayan bir bütün olarak-Avrasya'ya "aile" diyorum. Türk halkının belleğinde Tarih Tezleri'nden (1931-1932)⁴ önce böyle bir geçmiş yoktu;

- Benimsenmiş bir geçmişin topografyası olan Ortadoğu; İslam tarihi; yabancı bir ulusun, Arapların geçmişi. Buna "seçilmiş aile" diyorum.

- Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbi olan Anadolu ve Balkanlar. Türkler bu topraklarla Ortaçağ'da "evlendikleri" için; "gelin ailesi". Bu, daha kolay ve açık şekilde hatırlanan ve ifade edilen daha yakın bir geçmiştir.

Karşıma çıkan başlıca sorunlardan biri, Türk tarih anlatısındaki kurucu olayları nasıl tanımlayacağımı. Şimdi bazı yöntemsel yaklaşımları sunmak istiyorum.

B- Birincil Olayların Aranması

1- Anlatıda Kopukluk: Kronolojinin Kesintiye Uğraması

Teorik olarak tarihsel anlatı, geçmiş olayların sıralanmasından başka bir şey değildir. Ama böyle "saf" bir anlatının gerçekten var olup olmadığı tartışmaya açıktır. Bir anlatının, oluşturulduğu dönemden çağınışlarının

eklenmesi sonucunda, okuyucuyu iki çağı karşılaştırmaya zorlaması hiç de az rastlanır bir şey değildir. Yazarın, kendi dönemini geçmişin ışığında -ya da tersi- yargılamaya çalıştığı düşünülebilir. Her durumda, kanımca, kronolojideki her kesinti ilgili olaya belirli bir anlam yükler.

Türkiye örneğinde işe "Kemalist girdiler" adı verilebilecek unsurları belirlemekle başlamak mantıklı görünüyor. Bu unsurlar, metnin bazı yerlerine Atatürk'ten alıntılar veya Atatürk'e açık referanslar yerleştirilmesinden oluşmaktadır. On yıldan beri varolan bu girdilerin metnin içine dağıtılmasında belli bir amaç güdülmüş ve yalnızca dört olayla ilişkilendirilmişlerdir: Tarihöncesi göçler çağı, Orhun kültürü, ilk Müslüman Türk devletleri, Malazgirt Savaşı. Bu olayların anlatıda yer alması Kemalist ideolojinin Asyatik bir geçmişle bağlantısını sağlamakta, Kemalizmi "öztürk" olarak özgülleştirmekte, başka bir deyişle, Kemalist ideolojiye Asyalı bir şecere sağlamaktadır. Bu sayede, Atatürk'ün Bilge Kağan ya da Sultan Alparslan gibi ünlü ataları kendine model aldığı ya da bu ataların Atatürk'ü müjdelemiş oldukları gösterilmektedir. Atatürk'e referanslar, Atatürk'ten alıntılar, hatta onun portreleri,⁵ Dominique Maingueneau'nun "mukaddes alıntılar" dediği, bir mukaddes emanetin mübarek bir yeri kutsallaştırması gibi, metni özgülleştiren unsurlar olarak karışımıza çıkar.⁶

Bu süreç oldukça yakın bir döneme ait olduğu için, daha eski ders kitaplarında başka uygun yaklaşımları denedim. Örneğin, birincil bir olayın anlatımı zaman zaman, -Malazgirt⁷ ve Fetih'te⁸ olduğu gibi- bu olayın uzun vadedeki sonuçlarından bahsedilmesiyle kesilmektedir. Bir tür *uchronia** olan bu süreç, söz konusu kurucu olay meydana gelmeseydi neler olabileceğinin hayal edilmesinden ibarettir -örneğin, Türkler Konstantinopolis'i fethetmemiş olsalardı Rönesans gerçekleşmezdi-. Bu tür bir süreç, hatalı bir neden-sonuç dizisi kurarak, Türklerin İslam'ı kurtardıklarını, dünyayı değiştirdiklerini, "tarihsel çağlar başlattıklarını ve sona erdirdiklerini" kanıtlamaya çalışır. Gerçekte, karmaşık bir tarihsel olayın - ki Türklerin tarihe müdahalesi böyle bir olgudur- gerçekleşmesine neden olan tek değil sonsuz sayıda etken vardır ve tek bir etkenin yokluğunda, bir olayın meydana gelmemiş olacağını ifade etmek imkânsızdır.

Eski fikirleri ifade etmek için modern kavramlar kullanmak, geçmiş ile geleceği birbirine bağlamanın başka bir yoludur. Parlamenter yönetim, laiklik, kadın-erkek eşitliği, hoşgörü gibi kavramları Antikçağ ya da Ortaçağ toplumları için kullanmak, hatalı değilse bile, en azından yanlış yöne sevkedici niteliktedir. Bilhassa, Ortaçağ sultanlık veya kağanlıklarını ulus-devletlermiş gibi sunmak önemli bir hatadır.

* *Uchronia*: Hayali zaman (*Utopiadan* esinlenilerek türetilmiş bir terim) - y.n.

Bu açıdan bakıldığında, Maverâünnehir'deki Demir Çağı toplumlarını ya da Hunları anlatmak için "Türk" kelimesinin kullanılması, maksadını aşan ve uygun olmayan bir ifadedir. Bu tür toplumların dilleri bilinmediği gibi, Hazar Denizi, Çin ve Kuzey Hindistan arasında kalan bölgede yaşayan toplumlar yalnızca Türklerden de oluşmuyordu. Zaten bu tür bir yaklaşımın asıl amacı, bugünü meşrulaştırmak, Türk tarihinde süreklilik fikrini desteklemektir.

2- Tercih/Tavır Biçimleri

Kurucu olayları ortaya çıkarmaya yönelik ikinci yaklaşım, tercih/tavır biçimlerini, yani yazarın kendi öznelliğini ele verdiği yerleri tespit etmektir.⁹ "Biz", "bize", "bizim" gibi zamirlerin (*peygamberimiz*, *askerlerimiz*, *şehitlerimiz*) kullanımı, yazarı, okuyucuyu ve geçmişin bir parçasını ortak bir varlıkta ya da kimlikte birleştirmenin sık rastlanan bir yoludur.¹⁰ Bu, çocuk ile anavatanın geçmişi arasında duygusal bir bağ yaratır ve her ulusta kullanılan bir araçtır. Aksine iyelik zamirinin eksikliği de çok önemli olabilir. İslamiyetin ilk dönemlerinin anlatımında, "*onların düşmanları*" veya "*ilk Müslümanların düşmanları*" yerine Türkçe'deki mutlak hali ile "*düşman*" denmesi buna örnektir. "*İslam düşmanları*" ifadesinin kullanılması da yanıltıcıdır. "*Düşman*" ya da "*İslam düşmanları*" şeklindeki ifadelerin kullanılması, ilk halifelerin düşmanlarının aynı zamanda bugünün Müslüman okurlarının da düşmanları olduğu anlamına gelir. Anlatı yakın geçmişteki Yunan-Türk çatışmasını simgeleyecek hale gelebileceği için, bu tür ifadelerin Bizanslılar'dan bahsederken kullanılması yanıltıcı olacağı kadar, yüzlerce yıllık bir dini çatışma fikrini gündeme getireceği için tehlikelidir de. Tercih/tavır biçimlerinin bir başka örneği de ölümle ilgili kelimelerin kullanılışıdır. "*Şehit*" gibi yan anlam taşıyan ya da "*vefat etmiş*" gibi resmi kelimelerin kullanımı, "*öldü*" gibi nötr ifadeler ile karşılaştırıldığında öznelğin bir işareti olarak değerlendirilebilir. "*Şehit*" kelimesi, söylemi üretenin ait olduğu tarafın verdiği kurbanları ifade eder. Bu kelimenin kullanımı, anlatılan çatışmada hangi tarafın seçilmiş olduğunu da gösterir.

Bu nedenle "*şehit*" kelimesi, son on yılın ders kitaplarında sistematik olarak yalnızca iki olayla bağlantılı olarak kullanılmıştır: İlk Müslümanların bakış açısından anlatılan Bedir Savaşı¹¹ ile Çanakkale Savaşı.¹² İki olay da özel bir anlam taşır: İlk olay, genç okuyucuyu Peygamberin sahabeli ile özdeşleşmeye sevk ederken, ikinci olay, Anadolu'nun anavatan olarak kutsanması sürecinde rol alır. Türk kimliğinin iki birincil unsuru -din (İslam) ve toprak (Anadolu)- Türk-İslam Sentezi ideolojisine göre işte bu şekilde inşa edilmektedir.

Benzer şekilde, önemli anahtar kelimelerin incelenmesi de çok yararlı olabilir. Örneğin, "*hizmet*" kelimesi, Türkler ile daha büyük bir insan grubu olan Müslüman dünyası ya da mühim bir parçası oldukları tüm insanlık arasında bir ilişki kurduğu için, belirli bir tür ötekiliğe işaret eder.¹³ Türklerin karakter özellikleri olduğu iddia edilen erdemlere (özellikle "*hoşgörü*") dikkat çeken kelimeler de, daha açık bir ifadeye ihtiyaç duyulmaksızın, Hititler ya da Etrüskler gibi toplumların Türklerle bağlantısı olduğunun belirtilmesi amacıyla bir tercih/tavır biçimi olarak kullanılmaktadır.¹⁴

II- KURUCU OLAYLARIN IŞIĞINDA ÖTEKİLİK İLE KİMLİK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Yeni yaklaşımlar sayesinde, kimlik söyleminde farklı roller oynayan iki olay kümesi, -biri Kemalist, diğeri daha yakın dönemli Müslüman olmak üzere- iki tarihsel çerçeve tanımlayabildim.

A- Anlatının Kemalist Çerçevesi

Kurucu olayların her biri, Türk üstünlüğünün ve bunun sonucu olarak da ötekilik ile bir tür ilişkinin varlığının ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Göçler

Türk Tarih Tezi'nin Türklerin mutlak eskiliği ve üstünlüğü iddiaları herkesçe bilinir; her ötekiliğin açıkça küçümsenerek tasvir edildiği bu dünya görüşü üzerinde fazla durmaya aslında gerek yoktur.¹⁵ Ama bu fikirler, en az yirmi yıl ders kitaplarında yer almış ve bu süre onları şablonlara dönüştürmeye yetmiştir.¹⁶ Bugün bu iddialar, iki varsayım sayesinde günümüz ders kitaplarında ihtiyatlı bir şekilde tekrarlanmaktadır: Brakisefal olan ve Orta Asya'dan gelen herkes Türktür; böylelikle insanlığın ilerlemesini, Orta Asya'dan gelen brakisefal halkların göçünün sağladığını söylemek mümkün olmaktadır. Bu ön kabullerin hâlâ etkili olması Tarih Tezleri'nin artık içselleştirildiğini göstermektedir. Bununla beraber, Türk tarih yazımında göçlerin rolü değişmiştir: Anlatımın kahramanlık boyutu ön plana çıkarken, Türklerin dünyaya uygarlık getirmesi arka planda kalır. Bu çerçeve içinde, Asya'dan, yitik bir cennet olarak değil, Türklere göç için gerekli erkekse erdemleri ve dayanıklılığı kazandıran zorlu topraklar olarak bahsedilmektedir.¹⁷

Orhun Kültürü

Kemalist dönemde, Orhun Yazıtları yalnızca, Latin alfabesinin kabulünü meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Bugün bu bölüm, kitabelerin yazıldığı dönemde dili ve literatürü henüz var olmayan Avrupa kültürüne¹⁸

atıfta bulunmasının yanı sıra, Batılılaşma diye adlandırılan kültürel entegrasyonu da gururla reddetmektedir. İncelenen ders kitaplarından birinde,¹⁹ söz konusu bölüm, Atatürk'ün *Onuncu Yıl Nutku* ile bitmektedir. Bu girdi, Orhun nehri vadisinin yalnızca mecazi anlamda bir yeniden doğuş yeri olduğunu, oysa bugünün Ötüken'inin, her Türk'ün kendi kimliğini muhafaza edebildiği yer olan Türkiye Cumhuriyeti, Anadolu olduğunun açık ifadesidir.

İlk Müslüman Türk Hanlıkları

İlk Müslüman Türk devletlerini konu alan bölümlerden, Türklerin İran'daki (Gazneli ve Selçuklu egemenliği altında) ve özellikle de Mısır'daki (Tolunoğulları, İhşidiler, Eyyubiler'in egemenliği altında) çeşitli altın çağların temel taşı olduğu anlamı çıkarılabilir. Buna karşılık, bu bölgelerin nüfusunun ötekiliği çok fazla vurgulanmaz. Bu bölümün asıl amacı, İslamiyet'in ve İslam kültürünün yayılması ve korunmasında, kısacası *İslam'ın tekrar canlanmasında*²⁰ Türkler'in oynadıkları rolü göstermektir. Söylem, devraldıkları mirası Şiiliğe, Haçlılara, Moğollara vb. karşı koruyamamış olarak gösterilen Arapları hedef almaktadır.

Bazen -örneğin, haritalar vasıtasıyla- sultanlıkların, hanlıkların veya imparatorlukların Türklükleri üzerinde aşırı bir ısrarla durulmuş, Selçuklu İmparatorluğu ön plana çıkarılırken Abbasi Devleti arka plana itilmiş, hatta Ebu Müslim Horasanî'nin 750 yılındaki isyanda oynadığı önemli rol nedeniyle, Abbasi Devleti bir Türk imparatorluğuna dönüşmüştür.²¹ Anlatı, sadece bu kahramanın Horasanlı olmasından yola çıkarak, onu bir Türk kahramanı olarak göstermekte ve Abbasi Devleti'nin Türkler tarafından kurulmuş olduğu sonucuna varmaktadır.

Malazgirt Savaşı

Malazgirt Savaşı konusu, Türklerin Anadolu'daki varlığını meşrulaştırmaya çalıştığı ölçüde Yunanlılar'ın ötekiliğiyle, Arapların yerine getiremediği bir görevi yerine getiren Türklerin İslamiyet'i korumadaki rolünü (*hizmet*) vurguladığı ölçüde Araplar ile ilgilidir.

Fakat yaklaşık yirmi yıldır, aynı günde olmaları (26 Ağustos), amaçları (Yunanlıları yenmek) ve her iki kahramanın (Alparslan ve Atatürk) ahlakî faziletleri arasında var olduğu iddia edilen benzerlikler yüzünden, Malazgirt Savaşı ve Büyük Taarruz (1922) arasında bağlantı kurulmuştur. Bu karşılaştırmayla, Malazgirt Zaferi modern Türkiye'nin müjdecisi, Büyük Taarruz ise Türklerin kadim erdemlerinin bir zaferi olarak gösterilmektedir. Bu suretle, Türk-Anadolu tarihi Yunanlılara karşı kazanılmış iki zafere sağladığı temel üzerinde yükselir.²²

Bunun için de, tüm Türk tarihi boyunca Yunanlı başlıca düşman olarak görülmüştür.

Tüm bu fikirler, Türklerin barbarlığı, kültürsüzlüğü ve yozlaşmışlığı iddialarına tepki olarak ortaya çıktıkları için, kurulu *deixis* ile doğrudan bağlantılıdır. İddiaların aksine, Türklerin, “öteki” ile karşılıklı anlayışın hakim olduğu bir ortamda kültür, medeniyet ve askeri güç sağladıkları anlatılır.

B- Müslüman Çerçeve

İkinci tarihsel çerçevenin dinsel bir boyutu vardır ve üç olay ya da çağdan oluşmaktadır: İslamiyet'in ilk dönemleri, Türklerin Müslüman olması ve Konstantinopolis'in fethi. Bu üç unsur, Türk-İslam kimliği söyleminin parçalarıdır.

1- İslam ya da Arapların Geçmişi

Türk ders kitaplarında anlatıldığı şekliyle İslamiyet'in başlangıcının tarihi, başka bir geçmişin benimsenmesidir. Bazı işaretler, İslamiyet'in ilk dönemlerindeki baş aktörlerle açık bir özdeşleşmenin varlığını gösterir.

1931'in söyleminde, dönemin laik eğilimlerini yansıtan bazı işaretler bulunmaktaydı (“*hazret*”, “*şehit*” gibi kelimelerin olmaması, Kuran'daki ifadelerin ilahi karakteri hakkında ihtiyatlı şüphe vb.).²³ Bugün bu çağın kutsal bir öykü gibi öğretilmesi suretiyle, öğrenciler, peygamber ve sahabe ile özdeşleşmeye sevk ediliyorlar. Kendileri Müslüman olan yazarlar, başka Müslümanlara hitap ediyorlar. Dolayısıyla, herhangi bir şeyi kanıtlama ihtiyacı olmadığından, ortada polemik yaratacak bir gerilim de yok. Paradoksal olarak, aslında başka bir halkın -Arapların- tarihi, Türk öğrencilerin kendi tarihleriymiş gibi anlatılmaktadır. Bu bölümler oldukça tarafsızdır: Özdeşlik ile ötekilik arasındaki sınır, etnik değil dindir. Varolan tek ötekilik ise Müslüman olmayan halklar, özellikle de Cahiliye devri Arapları bağlamında söz konusudur.

Bu açıdan bakıldığında söylem, pislik, zalimlik ve putperestlikle suçlanan Cahiliye devri Araplarına yöneliktir.²⁴ Daha genel olarak, anlatının dikkat çekici bir özelliği vardır: Cahiliye devri, Maveraünnehir'de Türklerle karşılaşmaları ve 1916'daki “ihanet”leri dışında Araplardan “Arap” olarak hiç bahsedilmemiştir.

Bunun için, “Arap” kelimesi sadece düşmanlık, çatışma ve ötekilik söz konusu olduğunda kullanılmıştır. Diğer bütün hallerde Araplar, “Müslümanlar” olarak adlandırılmışlardır. Bu, teorik anlamda Türk okurunun da paylaştığı bir kimliktir.

2- İslamiyet'e Geçiş ya da Sentez

Türk resmi tarih yazımı yaklaşık yirmi yıldır, Türklerin İslamiyet'e geçişleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Fransız ve Ermeni anlatılarında²⁵ olduğu gibi (Clovis ve Trdat), din değiştirmeyi tasvir edecek belirli bir olay olmadığı için, ders kitapları, Türklerin İslamiyet'i seçişlerinde önemli olan etkenlere işaret etmektedir. Ders kitabı yazarları, İbrahim Kafesoğlu'nun²⁶ açık etkisiyle yaklaşık yirmi yıldır, Türklerin eski dinleri ile İslam dini arasındaki benzerlikler üzerinde ısrarla durmaktadırlar. Böylelikle, -Arapların tersine- başlangıçtan beri tektanlı oldukları ifade edilen Türklerin, Araplara oranla daha "gerçek" Müslümanlar olduğu varsayılmaktadır. Cahiliye devri Arapları ile İslamiyet öncesi Türkler arasında, ikincilerin üstünlüğü sonucunun çıkarılabileceği örtük bir karşılaştırma yapılmaktadır.²⁷

3- Fetih ya da Tamamlanış

Üçüncü olayın -fetihi- ders kitaplarındaki anlatımı giderek daha önemli hale gelmekte ve olayın dini boyutu daha fazla vurgulanmaktadır. Askeri üstünlüğü çağrıştırdığı için, fetihin, Yunanlıların ötekiliği ile ilgisi açıktır. Fetihiin meşru kılınmasının ise hem ahlaki hem de dini boyutu vardır. Ahlaki boyut; Yunanlıların, bir kez daha, Türklere has bir özellik olan hoşgörüden yararlanmış olduklarının ifade edilmesinde kendini gösterir.²⁸ Ama meşru kılınmanın esas temeli dinidir: Muhammed'in, Konstantinopolis'in fethi ile ilgili (aynı zamanda Refah Partisi'nin de parolası olan) hadisi, olayı dini açıdan meşrulaştırmak için yirmi yıldır sürekli tekrarlanmaktadır.²⁹ Söylem bir kere daha, 7. yüzyıl boyunca bunu başaramamış olan Araplara yöneliktir.³⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse, kimliğin dini unsurunun anlatıda giderek önem kazandığı söylenebilir. Bu unsur da, Kemalist unsur gibi, ötekilik ile ilişkilidir; çünkü söylem, bir yandan Türklerin İslamiyet tarihinde Araplardan daha önemli bir yeri olduğunu, öte yandan İslamiyet tarihindeki bu yerin, Türklerin İslamiyet'i koruma ve hatta ona liderlik etme görevlerini meşru kıldığını iddia etmektedir.

III- TÜRK RESMİ TARİHİNDE ÖTEKİLİK

Daha önce de gösterildiği gibi, ötekilik yalnızca anlatıda önemli bir yere sahip olmakla kalmaz, tüm anlatının temelini teşkil eder. Bu süreci Arap ve Yunan ötekiliği ışığında incelemek istiyorum.

A- Araplar mı, Müslümanlar mı? Ya da Başka Bir Halkın Geçmişini Benimsemenin Zorluğu

"Arap" kelimesinin nasıl bir tercih/tavır -ya da yerine göre küçümse-

me- biçimi haline geldiğini göstermeye çalıştım. Arapların algılanması, özdeşleşme (Müslüman oldukları için) ve ötekilik (8. ve 20. yüzyıllarda düşman oldukları için) arasında kararsız kalmaktadır.

Araplar söz konusu olduğunda, anlatının kendi kronografisi ve topografyası olduğu ifade edilebilir. 7., 8. ve 9. yüzyılları konu alan bölümlerde Araplar sırasıyla çoktanrılı "ötekiler", sonra "Müslümanlar", sonunda da Maveraünnehir'i fetheden "düşmanlar" olarak görülmektedir. 10. yüzyıldan ve Selçuklu döneminden itibaren de, çoğu Arap ülkesinin Türkler tarafından yönetildiği görülür. Memlûklar devrinden sonra Mısır ve Ortadoğu artık Arap ülkeleri olarak değerlendirilmemektedir. Sonraki dönemde bu ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'na katılmaları bir tamamlanma, bir birleşme gibi görünür. Arap kimliği çözülerek bir Osmanlı kimliğine dönüşmüştür. Söylem, bu noktada, Araplar, Türkler, Rumlar ya da diğer "ötekiler" arasında ayırım yapmaz. Ders kitaplarında, Osmanlı İmparatorluğu ve genel olarak Türklerin yönettiği toplumlar söz konusu olduğunda, ötekilikten bahsedilmez.³¹

Topografya çerçevesinde, iki önemli gerçeğin üzerinde durmakta yarar var:

İlk olarak; gerek anlatıda gerek haritalarda, söylemin en önemli bölgesi Mısır'dır. Mısır, İngiliz egemenliğine kadar, Fatımî dönemi dışında, Tolunoğulları'ndan itibaren Türk hanedanlarınca yönetilmiş bir ülke olarak görülmektedir. Mısır, tam anlamıyla, Türklerin Şiiliğe karşı savaşarak Sünniliği koruduğu bölge olarak gösterilmiştir.³²

İkincisi, gerek Arap ülkelerinin fethi gerek buraların terk edilmesi haritalarla gösterilmemiştir. Bu olgu, Balkan yarımadasının çok sık rastlanan sunumuyla -belki de bu durum Balkanlara duyulan daha acı bir özlemi açığa vurmaktadır- karşılaştırılabilir.

Bununla birlikte, 1931 yılından yetmişli yıllara kadar önemle vurgulanan Arap ihaneti (1916) konusunda ihtiyatlı davranılmaktadır. Acaba bu yaklaşım, Eylül 1987'de ders kitapları konusunda bir kongre düzenlemiş olan Türk-Arap ilişkileri Vakfı'nın çabalarının bir sonucu mudur?

B- Hititler, İyonyalılar ve Yunanlılar

8. yüzyıldan beri, Arapların Türk topraklarını tehlikeli bir şekilde tehdit etmesi söz konusu değilken, Yunan tarihi Anadolu ile yakından ilgilidir. Dahası, Yunan ordusu geleceğin Türkiye Cumhuriyeti'nin topraklarını, tarihsel söylemin henüz tohum halinde bulunduğu bir dönemde istila etmiştir. Dolayısıyla, Yunan ötekiliği daha mühim ve tehlikeli görünmektedir.

Söz konusu ötekiliğin, anlatının yapısını üç farklı şekilde belirlemesinin nedeni de budur:

- Birincisi; Yunanlıların meydan okuması, Türk tarihçilerini Hititlere “Türk” bir köken sağlamaya sevk etmiştir. Günümüzde çok önem verilmeyen ama unutulmamış olan bu fikir, örtük bir biçimde varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda, Hititler’in, Türklerin karakteristik özellikleri olduğu varsayılan - hoşgörü, parlamenter sistem, kadın-erkek eşitliği vb.- erdemlere sahip olduğu öne sürülmektedir.³³

- İkincisi; otuzlu yıllarda ve hatta günümüzde, Antikçağ tarihi, antik Yunan uygarlığından etkilenmiş Avrupalı yazarlar arasında çok popüler bir iddia olan “Yunan mucizesi” fikrine bir tepki olarak inşa edilmiştir.³⁴

Bunun sonucunda, Türk söyleminde, Hititler’in ihtişamı yüceltilerek antik Yunan kültürünün önemi azaltılmıştır. Buna ek olarak, daha yakın bir dönemde, bir “İyonya” kimliği inşa edilmiştir. Yunan uygarlığının temelinde Anadolu kültürü olduğunu belirtmek için, tarihteki önemleri vurgulanan İyonyalılar “Yunanlı” olarak adlandırılmamıştır.

Bu yolla, belki de Halikarnas Balıkcısı ve Sabahattin Eyüboğlu’nun (Eyüboğlu, 1973) da etkisi altında, bir “Anadolu kimliği” inşa edilmiştir: Anadolu’nun eski halklarının Türklerin erdemlerini paylaştıkları, Türklerin de bu uygarlıkların mirasçısı olduğu iddia edilmiştir. Bu kimliğin temel unsuru toprak, toprağa bağlı bir tür *chthonien* erdem³⁵ ya da Turgut Özal’ın kitabında, Homeros ya da St. Paul’dan “hemşerilerim”³⁶ diye bahsetmesinin ardında yatan düşüncedir. Başdöndürücü bir *petitio principii* olan böyle bir süreç tarihin temel kanununa, kronolojiye aykırı, bu nedenle de tarih dışıdır.

- Üçüncüsü; söylem -Rumlar ve Ermeniler Anadolu kimliğine dahil edilmemiş olduğu için- kendi mantığı içinde tutarlı değildir. Bunun sonucunda, Anadolu tarihinin bir bütün olarak ele alınması imkânsızdır ki, bu da Türk tarih yazımının belki de temel özelliğidir. Dahası, bu durum haritalarla, daha doğrusu Anadolu’da Hristiyan varlığını gösteren haritaların eksikliğiyle kendini açığa vurmaktadır. Arap tarihsel harita çiziminin aksine,³⁷ Türk harita çizimi Ermeni topraklarını, Bizans İmparatorluğu’nu ve Ortaçağ Latin devletlerini “unutmıştır”.

Tüm tarihin değilse de, anlatının büyük bir bölümünün, sonraları Türkiye olan topraklar üzerindeki ötekiliğin varlığı ile ilişkili olarak inşa edildiğini göstermeye çalıştım. Anlatının yapısı, bölümlerin sıralanışı, konuyla ilgili çağ ve kültürlerin seçimi gibi her unsur, yüzyılımızın başlangıcındaki iddialara karşı bir tepkinin inşası için kullanılmıştır.

Tarih Vakfı’nın kongresi boyunca, bir söylemi eleştirmenin kolay, yenisini inşa etmenin ise çok daha zor olduğu sıkça söylendi. Bu tür bir ifadeye katılmıyorum. İdeolojilerin ders kitaplarındaki ifade edilme tarzlarının analizinin bazen çok zor olduğunu düşünüyorum. Bu ifadeler çoğu za-

man örtülüdür; tercih edilen ifade tarzları zımnidir; genellikle tüm söylemin temelini teşkil eden ön kabuller kullanılır ve -en azından kısmen- yazarlar bunlardan etkilendiklerinin farkında olmayabilirler. Zımnî varsayımların veya belirli gramatik biçimlerin temelindeki ifadelerin izini sürmek kolay değildir. Bu yüzden de, bir söylemin içyüzünün ortaya çıkarılması süreci ne denli tamamlanmış olursa, yeni bir söylemin inşası da o denli kolay olacaktır.

NOTLAR

- 1 Copeaux, 1994a ve 1994b.
- 2 Son yirmi yılın ders kitapları Soğuk Savaş ve komünizm tehdidinden etkilenmişlerdir; son on yıldan beri bu durum Kürt sorunu için geçerlidir. Kitaplarda Anadolu’nun birliğine yönelik göndermeler bunu doğrulamaktadır.
- 3 Yerasimos, 1994.
- 4 Ersanlı-Behar, 1992.
- 5 Uğurlu-Balcı, *Lise II*, 1989, s. 132: “Orta Asya ve Ortadoğu’da Kurulmuş Diğer [Türk] Devletleri”ne ilişkin bölüme tam sayfa bir Atatürk portresi eklenmiştir. Aynı ders kitabında (s.35-36), Tarihöncesi göçlere ilişkin bölümde Atatürk’ün yaşamının kronolojisi bulunmaktadır.
- 6 Maingueneau, 1991, s. 137.
- 7 Oktay, *Lise II*, s. 137; Akşit, *Lise II*, tarihsiz, s. 99 ve 141.
- 8 Miroğlu-Halaçoğlu, *Lise III*, 1990, s. 17.
- 9 Kerbrat-Orecchioni, 1980.
- 10 Guespin, 1985.
- 11 TTTC, *Tarih II*, 1931; Mumcu, *Lise I*, 1991 ve Kara, *Ortaokul I*, 1993 dışındaki tüm diğer incelenen ders kitaplarında.
- 12 Deliorman, *Lise II*, 1993, s. 209; Sanır ve diğ., *İlkokul 5*, 1988, s. 85; Köymen ve diğ., *Lise III*, 1990, s. 164.
- 13 Karş. *İlkokul Programı*, 1948, s. 124; *Orta Öğretim Kurumları Tarih Programı*, 1987, *Eğitim*, 3 içinde, 1993, s. 36-37; *Ana Hatları (Methal Kısmı)*, 1931, s. 69; TTTC, *Lise II*, 1931, s. 163-165; Turhal, *Lise II*, 1989, s. 9-10; Sümer ve diğ., *Lise I*, 1992, s. 176.
- 14 Varsayılan Türk erdemlerinin kullanılması doğrudan Ziya Gökalp’dan alınmadır, *Türkçülüğün Esasları*. Bkz. Kafesoğlu-Deliorman, *Lise I*, 1976, s. 32 ve 34; Sümer-Turhal, *Lise I*, 1986, s. 70; Mumcu, *Lise I*, 1991, s. 50; Şahin, *Lise I*, 1992, s. 44.
- 15 Örneğin Hindistan’ın yerli ahalisinin sunumu oldukça öğreticidir: “Burada da yerlilerin medeniyetleri yoktu, tarihten evvelki zamanlarda burası maymun sürülerine benzeyen kara derili insan kümeleriyle dolu idi”; TTTC, *Ortaokul I*, 1934, s. 27 ve 58: “Türkler gelip yerleşmeden evvel Hintte oturan yerli ahali”.
- 16 Çocuklar için daha yakın tarihlî bir tarih atlasında, tarihöncesi göçlerin haritasının altında şöyle bir yorum vardır: “[Türklerin] göçlerden sonra Çin’de yüksek bir uygarlık doğdu”; “[Türklerin] göçlerden önce Avrupa mağara devrini yaşıyordu”, (Su ve Bülkat, 1968, s. 5).
- 17 Kafesoğlu-Deliorman, *Lise I*, 1976, s. 79-80; Sümer ve diğ., *Lise II*, 1992, s. 25-26; Deliorman, *Lise I*, 1992, s. 25.

- 18 Bu görüşün kaynağı 1902'de Sorbonne'da Yusuf Akçuraoğlu ve Sadri Maksudi'ye [Aral] Pr.Halevy'nin söylediği şu meşhur cümlede bulunabilir: "Orhon Kitabeleri yazıldığı zaman Avrupa'nın bugünkü dillerinden hiçbirisi henüz tebellür etmemişti. Halbuki sizin dedelerinizin ta o devirde her şeyi ifade edebilecek derecede gelişmiş bir edebî dili vardı. Sizin kültürünüz bugünkü milletlerin kültüründen daha eskidir, iftihar edebilirsiniz." (Arsal, 1977, s. 347-348).
- 19 Akşit, *Ortaokul I*, 1987, s. 40.
- 20 Köymen ve diğ., *Lise II*, 1990, s. 10.
- 21 Uğurlu-Balcı, *Lise I*, 1990, s. 219; Ögmen, *İlkokul Sosyal Bilgiler (Anadolu Liseleri ve Kolejlere Hazırlananlar İçin Soru Cevaplı-Testli)*, 1992, s. 287. Karş. Yıldız, 1976, s. 51.
- 22 İki savaş arasındaki benzerlik aynı zamanda milliyetçiliğin temalarındandır: Kafesoğlu, 1982.
- 23 TTTC, *Lise II*, 1931, s. 85-91. Bkz. Copeaux, 1991.
- 24 Bu "putperestlik" sözcüğü tektanrılı toplumlar çerçevesinde her zaman küçültücü bir anlamda kullanılmaktadır. TTTC, *Lise II*, 1931, s. 80; Oktay, *Lise II*, 1955, s. 54; Akşit, *Ortaokul I*, 1987, s. 50; Mumcu, *Lise I*, 1991, s. 138; Yıldız ve diğ., *Lise I*, 1991, s. 191; Şahin, *Lise I*, 1992, s. 119; Deliorman, *Lise I*, 1992, s. 129. *Sabah* gazetesinde İslamiyet'in ilk zamanlarına ilişkin bir diziden alınmış şu cümleler, ders kitapları ile diğer söylemler arasındaki örtüşmeyi göstermek açısından iyi bir örnektir: "O çağlarda Arap halkı -çok eskiden beri olduğu gibi- Allah konusunda büyük bir bilgisizlik ve inançsızlık içinde yüzüyorlardı. Putlara tapıyorlar, taştan tanrılara ekmek, şarap, kuru et, kuzu armağan ediyorlar, kız doğan çocuklarını diri diri gömüyorlardı" (*Sabah*, 13 Şubat 1994).
- 25 Amalvi, 1988; Copeaux, 1994c.
- 26 Kafesoğlu, 1972 ve 1976, s. 261.
- 27 Köymen ve diğ., *Lise II*, 1990, s. 9.
- 28 Çeşitli söylemler arasındaki örtüşmenin bir diğer örneği olarak sunduğumuz aşağıdaki cümle 24 Aralık 1993'te, *Südwest Deutsche Rundfunk/Köln*'ün günlük Türkçe yayınında bir Türk imam tarafından kullanılmıştı: "Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u alıp bir çağı sona erdirdikten ve sevgili Peygamberimizin müjdesini gerçekleştirdikten sonra, korku ve endişe içinde bekleyen gayrimüslimlere serbestlik tanımış, Müslüman olmayan bu topluluk Fetih'ten önce bile sahip olmadıkları bir hürriyete kavuşmuşlardı".
- 29 Akşit, *Ortaokul II*, 1985, s. 31; Köymen ve diğ., *Lise III*, 1990, s. 9.
- 30 Örneğin bkz. Köymen ve diğ., *Lise III*, 1990, s. 9.
- 31 Copeaux, 1991.
- 32 Kafesoğlu-Deliorman, *Lise II*, 1976, s. 81, 116, 173.
- 33 Karş. Kafesoğlu-Deliorman, *Lise I*, 1976, s. 32, 34; Sümer-Turhal, *Lise I*, 1986, s. 67, 70; Şahin, *Lise I*, 1992, s. 44; Mumcu, *Lise I*, 1991, s. 50, 54; Köymen ve diğ., *Lise I*, 1989, s. 63; Yaşar Kemal, *Entretiens avec Alain Bosquet*, Paris, 1992, s. 113.
- 34 Jardé, 1923, s. v-xii; Berr, 1934, s. 155-159.
- 35 Bir örnek: "Ancak İlkçağın ilk birkaç büyük medeniyetinden birini kuran, yurdumuzun dünya tarihinde son derece şerefli bir yer almasını sağlayan, Anadolu'yu ilk kez bir büyük güç durumuna getiren Hititlerin her alanda olduğu gibi, bilimde de çağdaşları olan milletler kadar ileri bulunduğu kuşkusuzdur." (Mumcu, *Lise I*, 1992, s. 54).
- 36 Özal, 1988, s. 242 ve devamı.
- 37 Mones, 1987.

KAYNAKLAR

- Amalvi, C. 1998. *De l'art et la manière d'accomoder les héros de l'histoire de France, de Ver-cingétorix à la Révolution. Essai de mythologie nationale*, Paris, Albin Michel.
- Arsal, Sadri Maksudi 1977. "Dostum Yusuf Akçura", *Türk Kültürü*, XV, 174, ss. 346-354.
- Berr, H. 1934. *En marge de l'histoire universelle*, Paris, La Renaissance du Livre.
- Copeaux, E. 1991. "L'image des Arabes et de l'islam dans les manuels d'histoire turcs depuis 1931", *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée Orientale et le Monde Turco-Iranien (CEMOTI)*, 12, ss. 195-212.
- Copeaux, E. 1994a. "De l'Adriatique à la mer de Chine": les représentations turques du monde turc à travers les manuels d'histoire, 1931-1993, Tez, Paris-VIII [Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste, Editions CNRS, Paris, 1997; *Tarih Dersi Kitaplarında Tarih Tezleri'nden Türk-İslam Sentezi'ne (1931-1993)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998].
- Copeaux, E. 1994b. "Manuels scolaires et géographie historique: le cas turc", *Hérodote*, no: 74-75, s. 196-240, Paris, La Découverte.
- Copeaux, E. 1994c. "Quelques réflexions sur les représentations arméniennes de l'histoire", *Hérodote*, no: 74-75, s. 255-281, Paris, La Découverte.
- Ersanlı-Behar, Büşra 1992. *İktidar ve Tarih. Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul, Afa Yayınları.
- Eyüboğlu, S. 1973. "Bizim Anadolu", *Mavi ve Kara*, İstanbul, Can Yayınları, s. 5-10 (ilk baskı 1956).
- Guespin, L. 1985. "Nous, la langue et l'interaction", *Le nous en politique, Mots*, no: 10, s. 45-62, Paris, Presses de la FNSP.
- Jardé, A. 1923. *La formation du peuple grec*, Paris, La Renaissance du Livre.
- Kafesoğlu, İ. 1972. "Eski Türk Dini", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, s. 1-34.
- Kafesoğlu, İ. 1976. "Türkler", *İslam Ansiklopedisi*, fas.129, s. 142-280. Kafesoğlu, İ. 1982. "Türk milleti zaferler ayını yaşıyor", *Yeni Düşünce*, 47, 24 Eylül, s. 16-17.
- Kerbrat-Orecchioni, C. 1980. *L'énonciation. De la subjectivité dans le langage*, Paris, Armand Colin.
- Maingueneau, D. 1991. *L'analyse du discours, introduction aux lectures de l'archive*, Paris, Hachette.
- Mones, Hussain. 1987. *Atlas tarih al-islâm - Atlas of the History of Islam*, Kahire, Al zohra al'alem al' Arbi.
- Özal, T. 1988. *La Turquie en Europe*, Paris, Plon.
- Yerasimos, S. 1994. "Quel bonheur de se nommer turc", S. Yerasimos (ed.), *Les Turcs*, Paris, Autrement.
- Yıldız, H.D. 1976. *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- DERS KİTAPLARI**
- Akşit, N. 1987. *Ortaokullar için Millî Tarih Ana Ders Kitabı, II*, İstanbul, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi.
- Akşit, N. 1987. *Ortaokullar için Millî Tarih Ana Ders Kitabı, I*, İstanbul, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi.
- Deliorman, A. 1992. *Tarih, Lise I*, İstanbul, Bayrak.
- Deliorman, A. 1992. *Tarih, Lise II*, İstanbul, Bayrak.
- Deliorman, A. 1993. *Tarih, Lise II*, İstanbul, Bayrak.
- Kafesoğlu, İ. ve Deliorman, A. 1976. *Tarih, Lise I*, Ankara, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi.
- Kara, K. 1993. *Millî Tarih Ders Kitabı, Orta Okul I*, İstanbul, Serhat.

- Köymen, M.A.; Alpman, A.; Koca, S.; Cansız, İ. 1990. *Tarih. Lise I*, İstanbul, Ülke.
- Köymen, M.A.; Koca, S.; Özel, B. 1990. *Tarih. Lise II*, İstanbul, Ülke.
- Köymen, M.A.; Özel, B.; Atınur, İ. 1990. *Tarih. Lise III*, İstanbul, Ülke.
- Merçil, E. ve Merçil, B. 1990. *Tarih. Lise için Tarih II*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.
- Miroğlu, İ. ve Halaçoğlu, Y. 1990. *Lise için Tarih III*, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.
- Mumcu, A. 1991. *Liseler için Tarih I*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- Öğmen, A. 1992. *İlkokul Sosyal Bilgiler (Anadolu Liseleri ve Kolejlere Hazırlananlar İçin Soru Cevaplı-Testli)*, İstanbul, Ali Öğmen Yayınları.
- Oktay, E. 1955. *Tarih, Lise II*, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Oktay, E. 1989. *Tarih, Lise II*, İstanbul, Atlas Kitabevi.
- Orta Öğretim Kurumları Tarih Programı, 1987, *Eğitim*, 3, 1993, s.36-37.
- Sanır, F.; Asal, T.; Akşit, N. 1988. *İlkokul Sosyal Bilgiler 5*, İstanbul, Devlet Kitapları, Millî Eğitim Basımevi.
- Su, K. ve Bülkat, G. 1968. *İlk ve Orta Okullar için Resimlerle Tarih Atlası*, İstanbul, Bir Yayınevi.
- Sümer, F. ve Turhal, Y. 1986. *Tarih, Lise I*, İstanbul, Ders Kitapları Anonim Şirketi.
- Sümer, F.; Tekin, G.; Turbal Y. 1992. *Liseler için Tarih I-II*, İstanbul, Ders Kitapları Anonim Şirketi.
- Şahin, T.E. 1992. *Tarih I*, Ankara, Koza.
- Turhal, Y. 1989. *Tarih, Lise II*, İstanbul, Ders Kitapları Anonim Şirketi. Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı 1948. *İlkokul Programı*, İstanbul, MEB.
- Türk Tarihinin Ana Hatları. Methal Kısmı*, 1931. İstanbul, Devlet Matbaası.
- Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (TTTC) 1931. *Tarih I. Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, İstanbul, Devlet Matbaası.
- TTTC 1931. *Tarih II, Orta Zamanlar*, İstanbul, Devlet Matbaası.
- TTTC 1933. *Tarih III, Yeni ve Yakın Zamanlar*, İstanbul, Devlet Matbaası.
- TTTC 1934. *Ortamektep için Tarih, I*, İstanbul, Devlet Matbaası.
- TTTC 1934. *Tarih IV. Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul, Devlet Matbaası.
- Uğurlu, N. ve Balcı E. 1989. *Tarih. Lise I-II*, İstanbul, Serhat, Örgün.
- Yıldız, H.D.; Alptekin, C.; Şahin, İ.; Bostan, İ. [1989]. *Tarih. Lise I*, İstanbul, Servet Yayın Dağıtım.

ERMENİLER: MİLLET-İ SADİKA MI, BEŞİNCİ KOL MU, GEÇMİŞİN YADİGÂRLARI MI?*

ARUS YUMUL

Harun ellerini keçinin başına koyacak ve İsrail oğullarının bütün haksızlıklarını, suçlarını, hatta günahlarını itiraf edecek; hepsini keçiye yükleyecek.

Leviticus Kitabı, (16: 20-22)

Kıbrıslı bir Türk'ün çevresindeki dünyayı, insanlar dahil olmak üzere, olguları kategorize ederek anlamaya çalıştığı (hayali?) çocukluk hatıraları ile söze başlamak istiyorum.

Artık insanları Rum-Türk diye ayırmayı öğrendim ... Komşularımızın çoğunun Rum, bizimse Türk olduğumuz bilgisi büyüdü bir şeydi. İnanılmaz, tuhaf, müthiş bir keşif! Meğer hepimiz aynı değilmiş, biz başka (Türk), onlar da başka (Rum) kimselermiş! ... Giderek sadece insanları değil, ama her şeyi Rum-Türk diye ayırmaya başladım. Örneğin, karşıdaki uzak dağlar ile denizin soldaki bölümü Rum'du. Oradaki ağaçlar, bulutlar, arabalar hep Rum'du.

...

Bizim aslında “biz” olmadığımızı, ama Türk ve Rum denen iki ayrı şey olduğumuzu öğrendikten bir süre sonra, söz konusu ayırımın “millet” denen bir ölçüye göre yapıldığını da keşfedecektim. Millet olunca, aynı şeyler, heyecan verici ve gizemli bir şekilde başka şeylere dönüşüyorlardı. Türk-kedileri milleti ile Rum-kedileri milleti de ayrı ayrıydı. Çünkü millet hayatta aslanan şeydi ve her şeyin bir milleti olması kaçınılmazdı.¹

Sosyal bilimciler, benliğin yaratılmasında ve grup kimliklerinin muhafaza edilerek takviye edilmesinde “öteki”nin önemini vurgulamışlardır. Birey tarafından güçlü kimliğe duyulan ihtiyacın, grup bağlamında, grup

* Bu tebliği Serdar Katipoğlu tape etti. Kendisine sonsuz sabrı ve sakinliği için teşekkür borçluyum.

içindeki bireylerin ve değerlerin yüceltilmesi, grup dışındakilerin ise alçaltılması sonucunu verdiğine de işaret etmektedirler. Diğer sosyal gruplar gibi etnik gruplar da sadece kendi özelliklerine göre değil, daha ziyade kendilerini yabancılarla karşılaştırarak ve “biz” ile “onlar” arasında ayırım yaparak kendilerini tanımlama eğilimindedirler. Bu süreçte, örtük ya da açık olarak grup-içinin tek “gerçek insan”ı oluşturduğunu varsaymaktadırlar. Dışındakilerin çoğunlukla insandan daha düşük seviyeli bir şey, barbar, yabancı, zihnen veya ahlaken daha aşağı olduğu düşünülmüştür. Yinelenen bu “biz” / “onlar” karşıtlığı, etnik sınırların muhafaza edilmesi işlevini yerine getirmiştir. Ulusal karakter kavramı da, “ulusal” olmanın içerideki ve dışardaki düşmanlara karşıtlığa göre tanımlanması şeklinde bir dışlama sürecinin sonucunda şekillenmiştir.

Fakat “öteki” kavramımız statik değildir. Zaman içinde, bazen çok şiddetli değişimler gösterebilir. Özellikle çatışma durumlarındaki eğilim, grup sınırlarının daha kesin bir şekilde tanımlanması, grup bilincinin daha güçlü hissedilmesi ve grup üyelerinin iyi ve kötü olarak kutuplaştırılması yönündedir.² Örneğin Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler’in imajı *Milliet-i Sadıka*’dan başlayıp devrimcilere ve sonunda devlet düşmanlarına kadar varan büyük bir değişim geçirmiştir. İmajlar, haklarında varılan mutabakatın derecesine göre değişiklik gösterirler. Aynı kategori farklı bireylere farklı şeyler ifade edebilir; öyle ki, aynı toplumda belirli bir dönemde aynı grubun birden fazla tanımıyla karşılaşılabilir.

İmajlar genellikle yapay olgulardır, seçici algılama ve imgelem yoluyla oluşturulurlar. “Algılamanın ne olduğu, çoğu zaman nesnenin özelliklerinden çok, algılayanın duyularına bağlıdır.”³ Bunun gibi, imajlar değiştirilebilir, hatta yaratılabilir. Hangi kimliklerin siyaset için geçerli olacağı, söylem aygıtlarında, basında, elektronik medyada, ders kitaplarında, televizyon programlarında, “kendi” ile “öteki”nin, “biz” ve “onlar” ın tasvir edildiği her yerde ve her şekilde, gittikçe büyüyen bir kamu kültürünün içinde zararlı veya zararsız yollarla belirlenmektedir.⁴

Bir etnik grubun portresi, hem grubun kendisi hakkındaki imajını hem de grubun “ötekiler” tarafından algılanan imajlarını içerir. Grubun kendisi hakkında sahip olduğu imaj ile başkalarının imajları her zaman çakışmaz. Bu makalede amacım, çağdaş Türkiye’de söylem aygıtlarınca, özellikle de medya tarafından yaratılan egemen Ermeni imajları ile buna karşıt olarak Türk ve Ermeni basınında Ermenilerin kendileri hakkındaki imajlarını açıklamaya çalışmaktır.

Modern karmaşık toplumlarda medya, farklı insan gruplarının kendilerini topluluk olarak algılamalarını sağlamak suretiyle, bu insanların hem birey olarak hem de bölgeler, dinler, uluslar ya da farklı düzeylerdeki

toplulukların üyesi olarak kendi kimliklerini oluşturmalarında önemli bir rol oynar.⁵

Oysa kimlik, kapsamayı olduğu kadar dışlamayı da (tanımında) barındırır. Bu yüzden de kimliğin tanımlanmasındaki eleştirel faktör, diğer benzer topluluklar ile toplumsal bir sınır oluşturur.⁶ Medya, sadece ulusal kimlik duygularımızı beslemek suretiyle değil, aynı zamanda kolektif kimliğin içeriğini ifade ederek veya en azından onun sosyo- kültürel geçerliliğini belgeleyerek, kimin ulus tanımına dahil edileceğini, kimin bu tanımdan çıkarılacağını belirtmek suretiyle de önemli bir rol oynar. Bu, örneğin, toplumun kendini ifade ettiği şematik kategorilerin üretimi ve yeniden-üretimi, kendisi gibi olmayan, yabancı ya da tehditkar olduğu hissedilen grupların tanımlanması, “grupların kavramlarını sağlamlaştıran yaf-talayıcı ifadeler sağlanması ve farklı grupların üyelerine farklı anlamsal roller atfederek aralarında ayırım yapılması”⁷ ile gerçekleştirilir.

Medya, bunun ötesinde, hem bilgi kaynağı hem de gerçekliğin üzerinde uzlaşmış yorumunun ortak çerçevesi olarak, toplumdaki “ötekiler” hakkındaki tutum ve düşüncelerimizin şekillendirilmesinde belirleyici rol oynar.

Medya tarafından Ermenilere atfedilen özellikler nelerdir? İşe şu ifade ile başlamak isterim:

“Her ikisi de Türklerin düşmanıydı.”

Bunlar sarhoş bir Ermeni’nin, -gene Ermeni olan- iki arkadaşını tabancayla öldürdükten hemen sonra söylediği ilk sözlerdi. “Ermeni” sözcüğü, damgalanacak, lanetlenecek ve hatta suçlayıcı bir ifade olarak kullanılacak kadar uzun bir süredir Türk karşıtlığı ile bağdaştırılmıştır. Gerçekten de 1990 yılında, bir Türk günlük gazetesi, “Ermeni sözcüğü Türkiye’de ne anlam ifade ediyor?” diye sorduktan sonra, kelimenin terörizmle, Türk karşıtı faaliyetlerle, Türk diplomatlarına yapılan suikastlerle, I. Dünya Savaşı sırasında Türk resmi makamlarınca düzenlenen Ermeni soykırımı iddialarıyla ve Ermenilerle Azeriler arasındaki çatışmalarla ilgili görüldüğüne işaret etmişti.⁸

Bunlara ek olarak, PKK-Ermeni işbirliği konusunda yakın zamanlarda ortaya atılan ve Türkiye’deki Ermeni topluluğunu da işin içine katan asılsız iddialar, “Ermeni” kelimesinin bir sövgüye, bir hakarete dönüşmesine yol açarak, Ermenilerin tüm kötülüklerin kökü olarak resmedildiği bir durumun ortaya çıkmasına neden oldu. Söz konusu iddialar, Türkiye’deki Ermeni topluluğunun, yabancıların amaçlarına hizmet eden bir “beşinci kol” olduğu yolundaki milliyetçi şüpheleri de canlandırdı.

Sarhoş Ermeni’nin yukarıda aktarılan ifadesi, Ermenilerin Cumhuriyet’e yönelik gerçek tehdit olarak tasvir edildiği bu anlayış göz önünde tu-

tularak değerlendirilmelidir. Medya bu mesajı tekrar tekrar vurgulayarak, giderek kabule daha açık hale gelen bir dinleyici kitlesi bulmuştur. Büyük bir ihtimalle bu adam, toplumdaki Ermeni karşıtı hislerden yararlanarak, yaptığını meşrulaştırmaya, hatta suç olmaktan çıkarmaya çalışmaktaydı.

Medyanın, Ermenilerin etnik bağlılığından, istikrarsızlığa neden olan, ulusal birliği yıkıcı ve sadakatle bağdaşmaz bir unsur olarak bahsetmesi, zaten var olan önyargıları harekete geçiren bir katalizör işlevi görür. Stereotiplerin ve önyargıların tarihi arka planları önemlidir. Türkler ve Ermeniler arasında olduğu gibi, grupların geçmişte düşmanca ilişkileri olmuş ve bunun sonucunda da birbirleri hakkında olumsuz inançlar ve stereotipler edinmişlerse, bu tür hislere hitap eden popülist retorik, toplumun büyük bölümünden onaylayıcı tepkiler alır.

Medya, Ermenilerden, Türklerin ezeli düşmanı olarak bahseder. TV programları, haberler, makaleler, Ermenilerin Türkleri sırtından bıçaklayan insanlar olarak resmedildiği, geçmişle ilgili hikâyeleri tasdik eder. Tüm bunların yol açtığı durumu bir Ermeni yükseköğretim öğrencisi şu sözlerle ifade ediyor: “Tarih derslerinde zaman zaman kendimi bir hain gibi hissediyorum”.⁹ Ermeni ilkokulunda eğitim görmüş bir Ermeni kadın, okuldaki Türkçe öğretmeninin, İstiklal Savaşı’ndan söz ederken Ermenilerden sürekli olarak Türklerin düşmanları olarak bahsettiğini anımsıyor. Kadın ve sınıf arkadaşları, her ne kadar öğretmenlerinin destansı anlatımından etkilenmiş olsalar da, Ermenileri kendilerinin de düşman olarak kabul etmesinin gerekip gerekmediği ya da söz konusu düşmanların kendileri olup olmadığı konusunda şaşırıp kalmışlardı.¹⁰ Bu noktada, Ermeniler ile Türkleri daimi düşmanlar olarak tasvir eden ifadelerin yanlış yola sevk edici nitelikte olduğunu belirtmek isterim. Türk- Ermeni karşılaşmasının tarihi oldukça karmaşıktır. Çatışmanın olduğu kadar, uyumlu ve verimli alışverişin örnekleri de vardır. Kadim düşmanlıklar “miras alındığı kadar, üretilmiştir de. Onlara kadim demek, [onları,] çoğu zaman sadece yapay antikalar olmalarına rağmen, tarihin ve insanın dışında ezeli güçlermiş gibi görmek demektir.”¹¹ Dostluklar da düşmanlıklar kadar kadimdir. Algıladığımız suret, insanların bizim algılamamıza neden oldukları surettir.

Türkiye’deki Ermeniler kendilerini, sorumlu olmadıkları olaylara karıştırılmış olarak buluyorlar. Ulusal birliğin tehlikede olduğu bir dönemde, yetkililerin göz yumması ve teşvik etmesiyle, Müslüman çoğunluğun yurtseverlik hislerini harekete geçirmek için günah keçisi ilan edildiklerini ve topluluklarına karşı olumsuz önyargılar yaratıldığını hissediyorlar. Bazılarının, Ermeni asıllı olmanın utanılacak bir şey olduğu varsayımına dayanan davranışlarından duydukları endişeyi de dile getiriyorlar.¹²

Bu durum karşısında Türkiye’deki Ermeniler, topluluklarının Türk

devletine daima sadık kalmış olduğu gerçeğini önemle vurguluyorlar. Örneğin, son patriğin sözleriyle:

Türkiye ezelden beri bizim vatanımız olmuş, biz de Türk ulusunun ayrılmaz bir parçasını teşkil etmişizdir. Anavatanımızın ve yurttaşlarımızın başına gelen her türlü felaketi aynı şekilde paylaşıyoruz. Bizler, Türkiye Ermenileri, ulusal dayanışmaya katkıda bulunmaya kararlıyız. Aslında... *Cumhuriyet’in ilanından beri, Ermeni vatandaşları tavırları ve davranışları ile bunu fazlasıyla kanıtlamışlardır.*¹³

Bir azınlığa kötü bir isim yakıştırmak, asimilasyonun sınırlarında olan bireyleri bile kendi grup üyeleriyle birlikte savunucu ve koruyucu bir biçimde saflaştırmanın çok etkili bir yoldur ve bu yol cemaatçiliğe açılır. Cemaatçiliğin bir gerçeklik olarak varlığını sürdürmesi ise, özellikle de dolaylı bir biçimde kolektif sorumluluk verilmesi ile birlikte, etnik azınlıkların kendilerini, grup onuru adına üyelerini kontrol etmeye yönelik kolektif bir göreve sahipmiş gibi algılamalarına yol açar.¹⁴ Kanunlara itaat eden, sadık insanlar olarak sahip oldukları iyi şöhreti sürdürmeye çalışırlar. Patrikhane başkanışmanın sözleriyle:

Bir Ermeninin ya da bir bütün olarak Ermeni topluluğunun, attığımız yanlış bir adım yüzünden kötü bir imaj uyandırmaması için her zaman dikkat ederek yaşıyoruz.¹⁵

Basında yer alan yukarıdaki ifadelerden açıkça anlaşılacağı gibi, Ermenilerin aksi yöndeki suçlamalara karşı geliştirdikleri öz-imajları, sadık bir halk oldukları yolundadır. Ermeniler kendilerini, ülkenin kanunlarına itaat eden, toplumun refahı ve ekonomik gelişimi için yurttaşları ve hükümetleri ile işbirliği içinde olan bireyler olarak görmektedirler. Bu yüzden de, beşinci kol ya da potansiyel kundakçılar olarak resmedilmelerine gücenmektedirler.

Gayrimüslim azınlıkları günah keçisi haline getirmek, sürekli değil, ara sıra tatbik edilen bir uygulamadır; özellikle, ülkenin riskli görünen kriz dönemlerinde başvurulmuş, başka dönemlerde rafa kaldırılan bir olgudur. Dahası, kriz dönemlerinde bile çoğu kişi, gayrimüslimler hakkında böyle olumsuz tutum ve inançlara sahip değildir. Aslında, gayrimüslimlerin medyadaki karakterizasyonu tümüyle olumsuz değildir. Yeri gelmişken, medyanın Ermeniler hakkında kamuoyuna yansıttığı başka imajlara değinmek istiyorum.

Türk basınında azınlıklar hakkında yazılmış, onları özel nesneler, geçmişin korunması gereken yadigarları olarak tasvir eden birkaç makale ile başlamak istiyorum. [Azınlıkların] farklı olduğu gerçeği kabul ediliyor; onlara merakla, dostça ve hoşgörüyle yaklaşıyor; sıcak, dost, müşfik bi-

reyler olarak tasvir ediliyorlar. Farklı yaşam tarzları, âdetleri, mutfakları, aksanları, vb. ile ülke kültürüne derinlik ve renk katan insanlar olarak görülüyorlar. Aydınlar, yazarlar, gazeteciler, Türkiye’de çok daha fazla gayrimüslimin bulunduğu eski günlerin özlemini duyuyorlar.

Ermenilere göre, tüm bu görüşlerde eksik olan şey, Türk ulusunun ayrılmaz parçası oldukları gerçeğinin onaylanmasıdır. Her ne kadar bu görüşler onları yabancılar, marjinaler ya da konuklar olarak resmetse de, Ermeniler, ortak bir topluma dahil olmayı ve bu toplum içinde eşitliği amaçladıklarını önemle ifade ediyorlar. Kendilerini bu vatanın insanları olarak görüyor, bu yüzden de, ulusun gerçek üyeleri olarak görülme için gereken niteliklerden, sahip oldukları etnik-dini köken yüzünden yoksun bireyler, mukim yabancılar olarak tasvir edilmelerinden de hoşlanmıyorlar.¹⁶

Katolik bir Ermeni, yabancı diye değerlendirilmesi karşısında duyduğu kızgınlığı *Birlikim* dergisinde şu şekilde ifade ediyor:

Toplumdaki insanların büyük çoğunluğu...[bizi] yabancı olarak görüyor. Tüm okul yaşamım boyunca ve sonrasında bana tekrar tekrar şu sorular soruldu: “Nereden geldin?”, “Neden geldin?”, “Yunanistan’dan mısın?”, “Göçmen misin?”, “Neden Türkiye’ye yerleştin?”. Yedi nesildir [bu ülkede] yaşayan bir ailenin mensubu olarak bu ve buna benzer sorularla karşılaşmak, bütünü [ulusun] ayrılmaz parçası olarak görülmediğimizi hissetmeme neden oluyor... Bugünlerde bu sorulara şöyle cevap veriyorum: “Biz hep buradaydık, siz nereden geldiniz?”¹⁷

İmajlar, medya tarafından, okuyucuların ve dinleyicilerin zihinlerinde zaten varolan kategorilere dayanarak yaratılır.¹⁸ Başka bir deyişle, gayrimüslimleri yabancılar olarak tasvir eden medya söylemi, bir yandan halkın zihnindeki ulus tanımının sosyokültürel geçerliliğini belgelerken, öte yandan bu geçerliliği takviye eder. Bunun da ötesinde, kimliklerin oluşturulmasında ve uygulanmasında medya ile resmi makamlar arasında bir etkileşim söz konusudur. Bu soyut bir konu değildir: Ulusal kimliğin tanımlanması, çeşitli grupların görece gücüne ve iletişim kanallarını kontrol etmek suretiyle kendi tanımlarını gündeme getirebilmelerine bağlıdır.¹⁹

Sosyal bilimciler iki farklı ulus anlayışından söz eder: Yurttaşlığa-aynı toprakta yaşamaya-ilişkin olan ve etnik-soy özelliklerine ilişkin olan.²⁰ Yurttaşlığa ilişkin ulus kavramı, kolektif egemenlikleri devleti oluşturan yurttaşlar topluluğunu ifade eder. Bu kavram kesin sınırlarla belirlenmiş bir toprak duygusuna dayanır; üyeleri, ortak kanunlar, haklar ve görevlerle birbirine bağlıdır. Prensipite ırk, etnik köken ve inanç ayrımı yoktur. Temel prensip yurttaşlıktır ve tüm yurttaşlar eşittir.

Diğer taraftan, etnik ulus kavramı, soy, din, âdetler, lehçeler ve yerlilik gibi unsurlara önem verir. Söz konusu ulus, zürriyet, kader ve gelenek ile

birbirine bağlı organik bir halk topluluğudur. Üyelik zürriyete dayandığı için, *Volksgemeinschaft*’ın dışındakiler, içindekiler ile aynı statüyü hiçbir zaman talep edemezler. Kan bağının önceliği, etnik, ırki ya da dini halklar hiyerarşisini oluşturur; seçilmiş halklar bu hiyerarşinin en üst kademesindedir. Farklı ulus tipleri arasındaki bu ayrımın bir ideal tip ayrımı olduğu açıktır. İki tanımdan birine tamamiyle uyan saf ulus tipi, hiç yok değilse bile çok azdır. Çoğu ulus-devlet, bu iki boyutu -yurttaşlık ve etnik bağ- özel durumlarda değişen oranlarda karıştırmıştır.

Atatürk, kendi topraklarının dışına taşan etnik milliyetçiliğe sırt çevirmiş ve bölünmez bir toprak parçası, ortak kanunları yurttaşlık ilişkisi ve laik siyasi kültür ile aynı topraklar üzerinde yurttaşlığa dayalı bir ulus yaratmayı denemiştir. “Türk” terimi, “Osmanlı”nın yerine etnik olmaktan çok siyasi bir terim olarak geçti. 1924 Anayasası’nın 88. maddesinde, Türk kelimesi, ırk veya din ayrımı olmaksızın, Türkiye Cumhuriyeti’nin tüm yurttaşlarını kapsayacak şekilde anlaşılmalıdır deniyordu. 1982 Anayasası da bu durumu korudu. 66. maddede, Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk olduğu ifade ediliyordu. Ancak çağlar boyunca din ve tabiiyet o derece ayrılmaz bir biçimde karışmıştı ki, “dinsel farklılıklar”, “milliyetçi hedeflere ulaşmak”²¹ amacıyla kullanılmış ve Müslüman eşittir Türk [ve] gayrimüslim eşittir Türk-olmayan şeklindeki eski düşünce varlığını sürdürmüştür.²² Resmi tanımlar tersini ifade etse de, halkın zihninde Türk olmak Müslüman olmakla yakından ilgilidir. Yükseköğretim öğrencisi bir Ermeni, dine dayalı bir ayrım hakkındaki kızgınlığını şu şekilde ifade ediyor:

Bu ‘gâvur’ imajından kurtulmanın bir yolu yok mu? Bu bizim kendimizi çok rahatsız hissetmemize neden oluyor.

Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusu Müslümanlar ve gayrimüslimler -gerçek müminler ve *gâvurlar*, yani kâfirler- kategorilerine bölünmüştü. İslam hukuku uyarınca, kutsal kitaba dayalı tektanrılı dinlere mensup gayrimüslimler, *Ehl-i Kitap* olarak tanımlanıyordu ve İslamın önceliğini ve Müslümanların üstünlüğünü samimiyetle tanıdıkları takdirde devletin hoşgörüsü ve koruması altında sayılıyorlardı. Osmanlı hâkimiyeti altında “millet” statüsüne sahip olan eski gayrimüslim topluluklardan biri olan Ermenilere de bu şekilde, kendi kendini yönetme hakkı bir dereceye kadar verilmişti. Lozan Antlaşması’ndan beri de Yahudilerin ve Rumların yanı sıra, azınlıklardan biri olarak kabul edilmişlerdir. Türkiye vatandaşları olarak da diğer yurttaşların haklarına sahiptirler. Tüm vatandaşların sahip olduğu hakların yanı sıra, Antlaşma, bu topluluklara kendi dinsel, kültürel ve eğitsel kurumlarını işletme hakkını vermişti.

Atatürk, gayrimüslim azınlıklarla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmiştir : Hristiyan ve Yahudi vatandaşlar, kaderlerini özgürce bizim ulusumuzunkıyla birleştirdiklerine göre, onları yabancı olarak görmek ve onlara karşı olumsuz duygular beslemek uygar Türk milletinin asil karakteri ile bağdaşmaz.²³

1947 yılında da, Başbakan Recep Peker şu ifadeyi kullanmıştı:

Bu gruptaki her birey, ortak dile ve bu topraklarda birlikte yaşamaktan doğan kadere dayanarak bölünmez bir bütünün parçasıdır ve görevi, ayrıcalığı ve onuru paylaşmada eşittir.²⁴

Mayıs 1995'te, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Kürt sorunu ile ilgili olarak, Lozan Antlaşması'nda Kürtlerin Türkiye'nin eşit vatandaşları olduğuna işaret ettikten sonra, şunları ekledi:

Batı'ya, Kürtlerin bu ülkenin bütününe sahipleri olduğunu söylüyoruz. Neden azınlık hakları verilerek ikinci sınıf [vatandaş] olsunlar?²⁵

Bu son alıntı, medya, halk ve resmi kurumların imajlarının oluşturulmasında ve uygulanmasındaki etkileşimlerini gösteren açık bir örnektir. Bu tür bir etkileşimin bir başka örneği, 28 Aralık 1988'de *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve gayrimüslimleri kastederek, "Türkiye'de doğmuş yabancılar"ın potansiyel sabotajcılar olarak değerlendirilmesini ima eden bir kararnamedir.

Mensubu olunan etnik veya ulusal grupların, bireyin içinde bulunduğu gruba olumlu yaklaşımını sağlayan psikolojik bir kuvvet yarattığını ve diğer etnik veya ulusal gruplara karşı daha az olumlu, hatta düşmanca bir yaklaşım eğilimini güçlendirdiği belirtilmişti. Kanımca, böyle önyargılı bir yaklaşım yalnızca toplumsallaşma öncesi birey psikolojisi ile açıklanamaz; daha ziyade, grupların birbirlerine karşı tutum ve düşüncelerini şekillendirmede daha geniş toplumsallaştırıcı işlevi bulunan, yargılara dayalı (*discursive*) bir yapı olarak görülmelidir.

Bitirirken, *Hürriyet* gazetesinden şu alıntıyı aktarmak istiyorum:

Bir Türk, bir Kürt, Arap, Kafkas, Laz, Rum hatta bir Ermeni olabilirim. Ülke mi hâlâ seviyorum.²⁶

Bu cümlede geçen "hatta" kelimesinin yorumunu dinleyicilerime bırakıyorum.

NOTLAR

- 1 Mehmet Yaşın, *Soydaşınız Balık Burcu*, İstanbul, İletişim, 1994, ss. 250-254.
- 2 Tamotsu Shibutani ve Kian M. Kwan, *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*, New York, Macmillan, 1965, ss.383-384.
- 3 *age*, s. 383.

- 4 Susanne Hoeber ve Lloyd I. Rudolph, "Modern Hate: How Ancient Animosities Get Invented", *New Republic*, 1993, 208 (12), ss. 24-28.
- 5 Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londra, Verso, 1983, böl. 1-3.
- 6 P. Schlesinger, "On National Identity", *Social Science Information*, 1987, 26 (2), s. 235.
- 7 Roger Fowler, *Language in the News: Discourses and Ideology in the Press*, Londra ve New York, Routledge, 1991, ss. 16; 20.
- 8 *Güneş*, 9 Aralık 1990.
- 9 Özel görüşme.
- 10 Kayuş Çalıkman Gavrilof, "Türk-Ermeni Dostluk Derneği Kurulsun", *Expres*, 17 Aralık 1994, s. 23.
- 11 Hoeber ve Lloyd, *age*, s. 26.
- 12 Rober Haddeler, "Teşekkürler Sayın Şardağ", *Marmara*, Ermeni günlük gazetesi, İstanbul, 2 Nisan 1990.
- 13 *Milliyet*, 4 Nisan 1975; a.b.ç.
- 14 Geoff Dench, *Minorities in the Open Society: Prisoners of the Ambivalence*, Londra ve New York, Routledge, 1986, ss. 9; 117-121.
- 15 *Marmara*, 8 Ağustos 1989.
- 16 Yetvart Danzikyan, "Bu Memleketin Evlatları", *Birikim*, 1995, 71-72 (Mart-Nisan), 1995, ss. 147-149.
- 17 Kevork Hancı, "Ankaralı Ermeni-Katolikler", *Birikim*, 1995, 73 (Mayıs), s. 36.
- 18 Fowler, *age*, s. 19.
- 19 David Morley, "Electronic Communities and Domestic Rituals", *Media Cultures: Reappraising Transnational Media*, Michael Skovmand ve Kim Christian Schroder (ed.), Londra ve New York, Routledge, 1992, s. 69.
- 20 Başka eserlerin yanı sıra, bkz. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Basil Blackwell, 1986, ss. 129-152; Paul Hockenos, "Making Hate Safe Again in Europe", *Nation*, 259 (8), ss. 271-276.
- 21 Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: Transition to a Multi-Party System*, Princeton, Princeton University Press, 1959, s. 62.
- 22 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, Oxford University Press, 1968, ss. 356-357.
- 23 Aln. yap. Mim Kemal Öke, *The Armenian Question, 1914-1923*, Lefkoşe, Kuzey Kıbrıs, K.Rüstem and Brother, 1988, s. 202.
- 24 Aln. yap. Karpat, *age*, ss. 257-258.
- 25 *Turkish Daily News*, 10 Mayıs 1995.
- 26 *Hürriyet*, 29 Ekim 1993.

YUNAN EĞİTİM SİSTEMİNDE “BEN” ve “ÖTEKİ” TASVİRLERİ

Dragonas ve Kouzelis’in tebliğleri gibi, bu tebliğ de “Yunan eğitim sisteminde ulusal “ben” ve “öteki” tasvirleri”ni araştıran ve hâlâ sürmekte olan disiplinlerarası kolektif bir projeye dayanmaktadır.¹ Bu çalışma, alan araştırmasını ve yazılı malzemenin içerik analizini temel almaktadır. Öğretmenler ve okul ders kitapları olmak üzere iki tür veri kaynağı kullanılmıştır.

Alan araştırması üç bölümden oluşmaktadır:

a) Bazılarının sınıflarında etnik azınlık gruplarına mensup çok sayıda öğrenci bulunan 17 ilkokul öğretmeni ile uzun ve tüm çerçevesi önceden belirlenmemiş röportajlar yapıldı.

b) Avrupa ile entegrasyon ve son dönemlerde Yunanistan’a göçmen akışından kaynaklanan, Yunan ulusal kimliğine yönelik tehlikeler hakkında “ortak” bir anlayışı ifade eden birbirinin benzeri iki metin, Atina bölgesinden örnek grup olarak seçilmiş 930 öğretmene sunuldu.

c) Aynı öğretmen grubuna kapalı uçlu bir anket verildi. Anket, demografik ve sosyal bilgi arkaplanının dışında, ülke içindeki ya da dışındaki “ulusal ötekiler” ile olan tecrübeler, komşu ve diğer halklara kültürel yakınlık ya da uzaklık, Antik Yunan mirası açısından “ulusal ben” imajları, Yunan ulusunun “sürekliliği” ve “homogenliği”, Yunanlıların stereotip özellikleri, yabancı düşmanlığı, göçmen ve azınlık gruplarına karşı tutumlar, Avrupa ile entegrasyon ve bunun beraberinde getirdiği eğitim sistemi değişiklikleri gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır.

Okul ders kitapları hakkındaki araştırma şunlardan oluşmaktaydı: Zorunlu eğitimin ilk dokuz yılında kullanılan coğrafya, tarih ve dil ders kitaplarından oluşan 25 kitaplık bir örnek grup, klasik içerik analizi teknikleriyle incelendi. “İçerik üreticileri” olarak “ulusal ben” ve “ulusal öteki” kullanıldı. Belirlenen analitik kategoriler:

a) Yunanistan’ın coğrafi ve kültürel aidiyetleri;

b) Antikçağ, Ortodoksluk, üstünlük, muhafaza, homojenlik, birlik, ulusun sosyal temeli gibi alt kategorilere ayrılmış olarak, “Helenizm”in zaman ve mekânda sürekliliği;

c) Değişime karşı (olumlu / olumsuz) tutumlar;

d) Kendi geleceğini tayin etmeye ve kültürel özelliklere yönelik bir tehdit, “öteki”ne bağlı olma, “öteki”nin “kendi” üzerindeki etkisi, kendi geleceğini tayin ve kültürel niteliklerin korunması için “öteki”ne direnç gösterme gibi alt kategorileriyle beraber, “ulusal öteki” ile ilişkiler;

e) Üstün / aşağı - olumlu / olumsuz olarak ulusal öteki.²

Ulusal “öteki”lerin tasvirleri (ki bu çalışmanın esas konusudur), ulusal “kendi” tasvirlerine ayrılmaz bir biçimde bağlıdır. Başka bir deyişle, ulusal “ötekiler”in imajlarının araştırılması, esas olarak Yunan ulusal kimlik tanımından çıkartılabilir.

Çalışmanın temel hipotezi, günümüz Yunanistan’ında ulusal özbenliğin saldırılara açık görülmesidir; ulusal kimliğin tehdit altında olduğu kabul edilmekte, dolayısıyla da savunulması gerektiği düşünülmektedir. Bu hipotezin doğruluğunun araştırılması, ulusal “ötekiler”e karşı tutumların altında yatan temel nedenleri de açığa çıkaracaktır.

Dolayısıyla, çalışma, kimliğin “kendi” ve “öteki” ile “üstünlük” ve “aşağılık” kavramlarını içeren çift kutuplu bir boyutu olduğu varsayımına dayanmaktadır. Her kavram diğeri için bir referans noktası işlevine sahiptir; birinin tanımı mutlaka diğerrinkini ile ilgilidir.

NOTLAR

1 Bu proje aşağıdaki isimlerin işbirliğiyle yürütülmektedir:

Efi Avdela, Selanik Üniversitesi, Tarih, Doçent;

Nelli Askouni, Atina Üniversitesi, Eğitim Sosyolojisi, Misafir öğretim görevlisi;

Nilüfer Çağlar, Siyaset Bilimi;

Thalia Dragonas, Atina Üniversitesi, Sosyal Psikoloji, Profesör;

Anna Frangoudaki, Atina Üniversitesi, Eğitim Sosyolojisi, Profesör;

Aglaia Galanopoulou, Eğitim Sosyolojisi;

Chryssi Inglessi, Atina Üniversitesi, Psikoloji, Öğretim görevlisi;

Alexandra Koronaiou, Atina Üniversitesi, Sosyoloji, Öğretim görevlisi;

Gerassimos Kouzelis, Atina Üniversitesi, Sosyoloji, Doçent;

Lina Ventoura, Trakya Üniversitesi, Tarih, Öğretim görevlisi.

Bu çalışma için gerekli fon, Avrupa Topluluğu (Kültürlerarası Eğitim Grubu / İnsan Kaynakları, Eğitim ve Gençlik Çalışma Komitesi) ve Yunanistan Sanayi, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığı / Araştırma ve Teknoloji Genel Sekreterliği tarafından sağlanmıştır.

2 Doğal olarak, bildiriler incelenen konuyu tüm kapsamıyla anlatmıyor. Burada sadece temel bulguların özetlenmiş bir versiyonu söz konusudur. Örneğin yalnızca ilkokulların 3. ve 6.; liselerin 3. sınıflarında okutulan tarih ders kitaplarındaki malzemeye gönderme yapıyoruz.

TARİH DERS KİTAPLARINDA ULUSAL "BEN" VE ULUSAL "ÖTEKİ"

ANNA FRANGOUDAKİ

GİRİŞ

Yunanistan'da okul ders kitapları, merkezi olarak Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenen müfredatın katı bir şekilde uygulanmasını sağlamayı amaçlar. Bu kitapları yazma görevi, belli yazarlara verilir; bunların çoğu eğitimcidir ve içlerinde belli bir alanda uzmanlaşmışların sayısı çok azdır. Ders kitaplarının üretimi Eğitim Enstitüsü'nce, yani hükümet temsilcileri tarafından denetlenir ve onaylanır. Her ders için tüm öğrencilere ücretsiz olarak dağıtılan tek bir ders kitabı vardır ve öğretmenlere de ek olarak bir el kitabı verilir.

Yunan toplumundaki önemli siyasi dönüşümlerin bir sonucu olarak, son on-onbeş yılda, tarih ders kitapları da dahil olmak üzere, tüm ders kitaplarının içeriğinde gözle görülür değişimler olmuştur. 1949 yılında biten iç savaştan sonra Yunan siyasi tarihinde toplumsal krizin en şiddetli olduğu dönem 1967- 1974 yılları arasındaki diktatörlük yıllarıdır. Bu dönem boyunca siyasi otoriteler uzlaşmadan uzaktı; demokratik prensipler ve basın özgürlüğü toplumsal statüko için tehlikeli görülüyor ve açık bir baskı uygulanıyordu. 1974 yılında diktatörlüğün çökmesinden sonra yeni bir siyasi istikrar dönemi başladı ve son yirmi yıldır da parlamenter sistem -yetkilerini konsensüsten alan otoriteler, basın özgürlüğü, insan haklarına saygı gösterilmesi- düzenli bir şekilde işliyor. 1974'ten beri eğitim ile ilgili temel düşüncelerden biri, okul ders kitaplarının kısa süre içinde değiştirilmesi idi. O zamana kadar ulus-din-aile ideolojik üçlemesine hizmet etmiş olan ders kitapları -özellikle de tarih ders kitapları- tahrifler, çarpıtmalar ve pervasızca yapılmış bir siyasi propaganda içermektedir.

Bunun bir sonucu olarak, günümüz okul kitaplarında nesnellığe yöne-

linmesi ve modern bir tarihsel yaklaşım söz konusudur. Tarih artık, kralların ya da devletin başında bulunanların savaşlarının, barışlarının ve diğer faaliyetlerinin anlatımı olarak görülüyor. Kitaplar ekonomi ve ekonominin gelişimi, toplumsal gruplar, toplumsal hayat ve kültür hakkında da bilgi içeriyor. Demokratik değerleri yaymaya yönelik bir çaba da sezilmekte. Bu, hem söz konusu değerlerin savunulması gereken prensipler olarak gösterilmesi suretiyle dolaysız hem de otoriter hükümetleri ya da zor kullanımını olumsuz olarak tasvir etmek ve demokratik değerlerin önemini vurgulamak suretiyle de dolaylı olarak yapılıyor. Ayrıca, çatışmaların ve savaşların artık (önceki kitaplarda olduğu gibi) "doğal" olaylar olarak değil, toplumsal ve ekonomik olayların, toplumsal örgütlenme ve siyasi rejimlerin bir sonucu olarak sunulmasına yönelik bir değişimden bahsedilebilir. Son olarak da barışın ve barış içinde bir arada yaşamının olumlu olarak değerlendirilmesine rastlanıyor. Artık "öteki" uluslar hakkında (önceki kitaplarda olduğu gibi) alçaltıcı nitelemeler, küçültücü atıflar ve düşmanca ifadeler yok. Barışın gerekliliği ve değerine atıflar kadar, savaşların neden olduğu yıkım, acı ve kederin tasvirleri de kitaplarda yer alıyor.

TARİH AVRUPA TARİHİDİR

Müfredatın hedefinin, Yunan tarihi hakkında olduğu kadar "dünya tarihi hakkında da" bilgi vermek olduğunun ifade edilmesine rağmen, örnek bir grup ders kitabının analizi okulda öğretilen tarihin oldukça etnik-merkezci olduğunu göstermektedir. Daha geniş bir şekilde ifade edecek olursak; etnikmerkezci tarih anlayışı son derece Avrupamerkezci niteliktedir. Yunanistan'a Avrupa'nın bir parçası olarak atfedilen önem, dünyanın bir parçası olarak Avrupa'ya da aynen atfedilmiştir. Bunun bir sonucu olarak, modern tarih konulu kitaplarda (Ortaçağ'dan itibaren) Avrupa'nın dışında kalan kıtalar hakkında (A.B.D. hakkındaki birkaç sayfa istisna olmak üzere) bilgi yoktur.

Avrupa dışındaki uygarlıklardan söz edilmemesinden daha da önemlisi, Avrupa ve Avrupa tarihi Batılı sanayileşmiş ülkeler ile sınırlıdır. Kitaplarda ulusal tarihle birlikte sadece İngiltere, Fransa ve Almanya ve bazı kitaplarda da daha az olarak Rusya tarihi anlatılmıştır. Rusya'ya referanslar tek taraflı Avrupa tarihi anlayışını değiştirmez. Zira anlatılan tek olay, Yunan tarihi ile tamamen ilgisiz olan Rus devrimidir ki, daha önceki kitaplar politik nedenlerden ötürü bundan bahsetmemişlerdir.

Okul kitaplarında Avrupa tarihi İngiltere, Fransa ve Almanya'nın tarihi ile özdeşleştirilmiştir. Bunun sonucunda Avrupa uygarlığı, sanayileşmiş Batı'nın ve onunla ilgili ekonomik ve kültürel olayların gelişimi ile özdeş tutulmaktadır. Dolayısıyla örneğin İspanya tarihi başka kıtaların "keşfi",

İtalya tarihi de esas olarak Rönesans ile sınırlıdır. Üç büyük Batı Avrupa devleti dışında kalan diğer ülkeler hakkındaki bilgiler -o da, bu üç büyük Batılı devletle ilgili olayların anlatımı için gerekli olması nedeniyle- kitaplarda dağınık bir şekilde bulunmaktadır.

Diğer tüm ülkelerin kitaplardaki varlığı etnikmerkezci tarih anlayışına hizmet ederler. Ancak Yunanistan'ı ya da Yunanlıları ilgilendirdikleri zaman, yani ulusal tarih dahilinde incelenen olaylarla bağlantılı oldukları ölçüde zikredilmektedirler.

Dolayısıyla, her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu bu kitapların büyük bir kısmında yer alsa da, bunun sebebi büyük ölçüde Yunan devrimine ve Yunan devletinin kurulmasına verilen önemdir. Yoksa, Konstantinopolis'in düşüşünden 1908 devrimine kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve evrimi hakkında sistematik bir bilgi yoktur. Kitaplarda sözü edilen ve Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili tüm olaylar, ulusal tarihin ve bu tarihin akışının anlatımı için gereklidir. Bu açıdan, Balkan ülkeleri tarihinin bu kitaplarda yer almaması da aynı şekilde, ulusal tarih anlayışı ile ilgilidir. Bulgar, Sırp ya da Arnavutluk tarihi ile ilgili olaylar, bu ülkelerin Yunanistan ile olan savaşları ya da antlaşmaları, çatışmaları ya da ittifaklarının tasvirine yardım ettikleri için anlatımda yer almaktadırlar. Kitaplarda sözü edilmeyen son bir şey de Ortadoğu ülkelerinin tarihleri, özellikle de Yunanlılardan yüzyıllar boyunca ayrı olmuş Akdenizli iki tüccar halkın, Yahudiler ve Ermenilerin varlıkları ve gelişmeleridir.

AVRUPAMERKEZCİLİK VE HALKLARIN ÖRTÜK DEĞERLENDİRİLMESİ

İçerik analizi, yalnızca alçaltıcı nitelemelerin ve başka halklara karşı açık düşmanlık ifadelerinin bulunmamasının, olumsuz değerlendirmeleri engellemeye yetmediğini açığa çıkardı. Etnikmerkezci ve Avrupamerkezci tarih anlayışı, sanayileşmiş Batı Avrupa'nın üstünlüğü, ekonomik başarıları ve uygarlığı hakkındaki örtük stereotip bakış üzerine kurulmuştur.

Bu stereotip çoğu zaman dolaylıdır ve esas olarak suskunluklar ve unutkanlıklar yoluyla işler. Bazı kitaplarda dünyadaki diğer ülkelerin eksikliği ya da diğer bazılarında "dünyanın geri kalan kısmı"na birkaç sayfa ayrılması, açıkça diğer ülkelerin ve uygarlıkların önemsizliğini ima eder. İncelenen kitaplarda Hint ve Çin uygarlıklarının bulunmaması ya da Çin hakkındaki yetersiz bilgilerin bu ülkenin egzotik özelliklerini vurgulayan 19. yüzyıl "Batılı" bakış açısıyla verilmesi, Avrupa kültürünün "üstünlüğü"nü dolaylı olarak ifadesi niteliğindedir.

Aynı "üstünlük" mesajı, sömürgecilik hakkındaki birkaç sayfa dışında Afrika ülkeleri ile ilgili hiçbir bilgi verilmemesi ile de kendini göstermektedir. Sömürgecilik her ne kadar olumsuz bir şey olarak gösterilse ve Afri-

ka ülkelerinin bağımsızlığı kendi geleceğini tayin etme hakkı olarak anıltsa da, metinlerin kesin olarak ima ettiği şey, Afrika tarihinin sömürgecilik ile başladığıdır. "Uygarlık" kavramının Batı Avrupa kültürü ile, "evrim" kavramının ise Endüstri Devrimi ve kapitalizmle özdeşleştirilmesi, Afrika kıtasının "kültür" ve her türlü "gelişme"den yoksun olduğunu ima eder niteliktedir.

Dahası, modern tarihin Avrupa tarihi ile özdeşleştirilmesinin yanı sıra, Avrupa tarihi belirli ülkelerin tarihi ile sınırlanmıştır. Öğrencilerin bu ders kitaplarından İrlanda'nın varlığını dahi öğrenemeyecek, Portekiz hakkında Afrika ve Hindistan'ın "keşfi" ile ilgili isimler dışında bir bilgi edinemeyecek, ("Macar" sıfatının ne anlama geldiğini hiç açıklamadan ortaya konan "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu" kavramı dışında) bir ulusu ifade eden "Macar" kelimesine kitaplarda rastlayamayacak olmaları, bu ülke tarihlerine diğerlerine atfedilen önemin verilmemesini göstermektedir.

ETNİKMERKEZCİLİK VE HALKLARIN ÖRTÜK DEĞERLENDİRİLMESİ

Kitaplarda adı geçen ve her ne kadar dolaylı yollardan ve örtük mesajlar yoluyla da olsa, en olumsuz şekilde değerlendirilen uluslar, çeşitli tarihsel dönemlerde Yunanlıların savaşmış olduğu uluslardır (Osmanlılar ve Türkler, Bulgarlar, Almanlar ve daha az bir derecede de olsa İtalyanlar). Bu olumsuz değerlendirme, "öteki" halkların Yunanlılara ait topraklara saldırmak, bu toprakları fethetmek, hâkimiyetleri altında tutmak ve Yunan halkının kendi geleceğini tayin hakkına ve özgürlüğüne karşı savaşmak suretiyle, bu halkın çekmesine sebep oldukları acıların ve sefaletin tasvirleri yoluyla üretilmiştir.

"Öteki" uluslara karşı olumsuz ve düşmanca hisler geliştirilmesini engellemek amacıyla, gizli mesajların çoğu tarihsel anlatımın ana metnine dahil edilmemiştir. Bu mesajlar, ana metinde anlatılan olayların geçtiği döneme ait belgelerden yorumsuz bir derleme niteliğindeki "kaynaklar"ın, ana metnin yanında ek olarak kullanılmasında ortaya çıkar. Bu kaynakların iki nedenden ötürü güçlü bir etkisi vardır. Her şeyden önce, tarihsel anlatımı nesnel gerçek olarak sundukları için nesnellik çağrışımı yaparlar; dolayısıyla da tarihi, tarihsel olayların özel bir versiyonu olarak gören anlayışı engelleyerek tarihte yorum kavramının anlaşılmasını güçleştirirler. Ayrıca bu tür kaynaklar, savaşlar ve devrimler ile çağdaş oldukları için cesaretin ve kahramanlığın, acı çekmenin ve ölümün, kan ve gözyaşının güçlü ve duygusal betimlemelerini içeren tamamlayıcı bir tarihsel anlatım oluştururlar.

"Öteki" uluslar hakkındaki dolaylı olumsuz değerlendirmeler göz önüne alındığında hepsinden önemli olan, çeşitli halklara "ulusal" özellikler olarak dolaylı olarak atfedilen olumlu ve olumsuz karakteristiklerin

100

Kil'ce sistemi'dir. Bununla, uluslara atfedilen özelliklerin ne belirli tarihsel dönemlerle ne de ekonomik ve siyasi sebeplerle ilişkilendirilmesini, ulusların neredeyse "doğal" olarak sahip oldukları nitelikler olarak sunulmasını kastediyoruz. "Ulusal" özelliklerle ilgili bu olumlu ve olumsuz iki değer sisteminin nedeni, ders kitaplarındaki etnikmerkezci tarih anlayışdır. Kendi ulusuna, Antikçağ'dan beri değişmemiş ve farklılaşmamış "Yunanlılık" ile tutarlıymış gibi sunulan bir dizi özelliği sistemli olarak atfeden tarihsel anlatıdan çıkarılacak sonuç, bunların neredeyse "doğal" özellikler olarak kabul edildiğidir. Yunan ulusunun verili niteliklere sahip neredeyse doğal bir varlık gibi görülmesi, aynı şekilde tüm diğer uluslar için de geçerlilik kazanmaktadır.

Kendi ulusuna ve öteki uluslara bu tür "ulusal" niteliklerin atfedilmesi, öğrencilere barış ve barış içinde bir arada yaşama isteğini aşlamaya yönelik çabalara zarar vermektedir. İkili değer sistemi, halklar arasında "iyi" ve "kötü" olanların varlığı konusunda dolaylı bir mesaj verir. Dahası, halkların "ulusal", yani "doğal" olarak iyi ya da kötü görülmesi, Yunanlı öğrencilerin hükümetler ve halklar arasında olduğu gibi, aynı halkın çeşitli grupları arasında da ayırım yapabilmesini engeller. Bu yüzden kitaplar, eğitim politikasına ters bir şekilde, öğrencilerin "kötü" halklarla olası ittifaklar kurmalarını engeller. (Ders kitaplarının değerlendirmelerini izleyecek olursak, örneğin, öğrenciler Bulgarların, Almanların ya da Türklerin kendi ülkelerinde nefret ve ayrımcılık stereotiplerine karşı savaştıklarını, hükümetlerinin olası saldırgan politikalarına karşı çıktıklarını, demokratik değerleri savunduklarını, barış, birlikte yaşama ve işbirliği taraftarı olduklarını tasavvur edemezler.)

Osmanlılar (ki kitaplarda daha çok Türkler olarak adlandırılırlar), bazı bilgilerin atlanması yoluyla en olumsuz değerlendirilen ulusal "ötekiler"dir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve evrimi hakkında sistemli ve geniş bilgilerin yokluğu ve İmparatorluk hakkındaki bilgi birikiminin Yunan tarihi ile ilgili olması, Osmanlıları güçlü ve korkutucu olarak gösteren imajın oluşmasına yol açmaktadır. Tarihsel anlatıda ortaya konan seçilmiş bilgiler yoluyla, Osmanlılar, silahları ve bayrakları ile ilerleyen çok büyük ve güçlü ordular ve her şeyden önce de cesur ve kudretli savaşçılar olarak tasvir edilmiştir. Konuyla ilgili atlamalarla tamamlanmış bu imaj, gizli bir olumsuz anlama sahiptir. Kitaplar Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim, edebiyat, sanat ya da başka herhangi bir kültürel başarı hakkında bilgi içermezler. Askeri güç ve kuvvet üstünlüğü hakkındaki bilgiler kültür konusuna hiç değinilmemesi ile birleştğinde, Osmanlıların güçlü ve korkulacak savaşçılar, ama medenileşmemiş ve kaba bir halk oldukları yolunda örtük ama küçültücü bir mesaj ortaya çıkar.

Bulgarlara yapılan göndermeler dolaylı olumsuz değerlendirmenin da-

ha ilginç örnekleridir; zira bu halkın 20. yüzyılın başına kadarki tarihi, Yunanlılarınkine oldukça benzer niteliklere sahiptir. Aynı "ulusal" karakteristikleri, "kendi" ya da "öteki" için kullanılmasına bağlı olarak olumlu veya olumsuz olarak nitelendiren bir çifte standart söz konusudur. Her iki ülkede de, 19. yüzyılda "megalo idea" olarak adlandırılan yayılmacı ulusal politika Yunan ulusunun ulusal rüyası olarak tasvir edilirken, Bulgarlar söz konusu olduğunda bu anlayış saldırgan bir yayılmacılık olarak nitelenmektedir; toprak talebi, Yunanlılar için bir "hak" olarak görülürken ötekiler için bir "iddia" olarak anlatılmaktadır; savaş alanında kazanılan zafer Yunanlılar söz konusu ise gurur duyulacak kahramanlığın, Bulgarlardan bahsedilirken ise katliamın sonucu olarak betimlenmektedir.

Almanlar konusunda da dolaylı olumsuz değerlendirmenin en önemli nedeni, II. Dünya Savaşı ve Yunanistan'ın işgalinin sorumlusu olarak Nazi rejiminden sistematik bir şekilde bahsedilmemesidir. Kitaplar bu konudan oldukça dikkatli bir şekilde söz etseler de, tarihsel anlatıda bazı kavramlar fark gözetmeksizin bazen rejimle bazen de ulusla ilgili olarak kullanılmıştır. (Nazizm, faşizm, Hitler orduları, işgal kuvvetleri ve Nazi hükümeti terimleri Alman hükümeti, Alman orduları, Alman işgali, Alman askerleri ve bazen de sadece Almanlar gibi terimlerle beraber kullanılmıştır.) Siyasi otoriteler ile halk arasında sistemli bir ayırım yapılmaması, ulusların belirli özellikleri olan doğal varlıklar olarak görülmesi ile birleşince, ailelerin sözlü olarak aktardığı tarihin genç nesilde uyandırdığı olumsuz hisleri azaltma yolunda bir ilerleme sağlamayacağı açıktır.

ETNİKMERKEZCİLİK VE ULUSAL "BEN"İN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu çalışma ulusal "öteki" tasvirlerinin, ulusal "kendi"ye ait olanlarla ayrılmaz bir şekilde ilişkili olduğu varsayımını temel almaktadır. Burada aracılık edecek olan kavram, okullarda öğretilen tarih tarafından tanımlanan ve yine okullarda anlatılan "Yunan ulusu"dur. Başka bir deyişle, öteki uluslar hakkındaki gizli ya da dolaysız değerlendirmeleri anlayabilmek için gerekli anahtar bilgi, Yunan ulusal kimliği kavramında bulunmaktadır.

Tarih ders kitaplarında Yunan ulusunun ve buna bağlı olarak da Yunan ulusal kimliğinin tek bir tanımı vardır. Bu tanıma göre, Yunan ulusu neredeyse "doğal" bir varlık olarak sunulmuştur. Bu imaj, ulusa atfedilen üç temel özelliğin sistemli olarak vurgulanması ile yaratılmıştır: Antikçağ'dan bu yana kesintisiz tarihsel süreklilik, temel kültürel özelliklerin korunması yetisi ve büyük kültürel homojenlik. Tarihsel anlatı, bu temel "ulusal" erdemleri doğrulamak için buluşlara, atlamalara ve suskunluklara dayanmak zorundadır.

Gerçekte, her ne kadar okul kitaplarında artık (1974 öncesinde olduğu

gibi), ulusların aslında teşekkül etmemiş olduğu dönemler ile ilgili olarak “ulus” teriminin kullanılmasına rastlanmasa da, ulusal “kendi”, sistematik biçimde “Helenizm” terimi ile tanımlanmaktadır. Bu geniş kapsamlı ve antropomorfik terim, verilen tarihsel bilgilerde büyük tahrifler yapılmasına gerek kalmadan, Yunan tarihinin bin yıllık sürekli ve doğrusal bir akış olarak betimlenmesine izin verir. “Helenizm” terimi, anlatıya kesintisiz bir devamlılık imajı kurma imkânı verdiği gibi, tarihin zaman, evrim ve değişimin ötesinde bir akış olarak sunulmasından kaynaklanan problemleri de çözer. Bunun yanı sıra “Helenizm” terimi, anlatıda gerek Yunan ulusunun ve ulusal ideolojisinin, gerekse Balkanlar’daki diğer ulusların ve ideolojilerinin oluşum sürecinden bahsedilmemesine olanak sağlar. Bu yüzden de Yunan ulusu ile özdeşleşme ve bağımsız Yunan devleti planına katılma tarihsel bir süreç olarak görülmez. Bunlar, Yunanlıların ulusal kaderlerini tayin etme konusundaki statik ve *a priori* özelemleri olarak tasvir edilir. Bu noktada, ulusal kendi kaderini tayin isteği toplumun tarihsel evriminin bir sonucu olarak değil, Yunanlıların verili bir niteliği olarak gösterilir.

Kesintisiz sürekliliğin vurgulanması tasdik edici kanıtların bulunmasını gerektirir. Bu yüzden, tarihin yabancı saldırganlara, fatihlere ve işgalcilere karşı sonu olmayan bir savunma olarak tanımlanması yoluyla, “Helenizm”in temel kültürel niteliklerinin korunmuş olduğu vurgulanır. Kültürel niteliklerin binlerce yıldır korunmuş olduğu iddiası -en azından bu kültürel niteliklerin ihtiva ettiği evrim ve değişimin gizlice reddedilmesi için- belgelemeyi gerektirir. Bu yüzden kültürü koruma erdemi, gerek tarih boyunca Yunan halkını etkilemiş olabilecek her türlü tesirin inkâr edilmesi, gerekse Yunan kültürünün homojenliğinin vurgulanması ile kanıtlanır. Homojenlik erdemi de, farklı kültürel özelliklere sahip azınlık gruplarının varlığından söz edilmemesiyle ve Yunanistan’daki Musevilerin neredeyse tümünün Nazilerce yok edilmesinde olduğu gibi -bir ders kitabı istisna olmak kaydıyla-, Türk ve Slav azınlık nüfusunun büyük kısmının ülkeden çıkarılmasına neden olan iki dünya savaşı arasındaki nüfus mübadelelerinden de bahsedilmemesine dayandırılır.

Son olarak homojenlik sadece kültürel farklılıklardan söz edilmemesini gerektirmekle kalmaz; Yunan varlığının kendi iç sınırları ve farklılıkları yokmuş gibi tasvir edilmesini doğal kabul eder. Bunun kuvvetli bir siyasi etkisi vardır; öğrencileri demokratik değerlere, farklılıkların yan yana var olmasının kabulüne, insan haklarına saygı duymaya ve barışı savunmaya yöneltecek bir eğitimin gerçekleştirilmesini baltalar. Homojenliğin vurgulanması kimi kitapları, farklı toplumsal ve ekonomik çıkarlardan kaynaklanan çatışmalardan ya da politik düşünce farklılıklarından bahsetmemeye iterken, kimilerinin de bu çatışmalardan bahsederken Yunan’ın Yunanı öldürdüğü

kardeş kavgası gibi ahlâkçı vurgular yapmasına neden olur. Toplumsal çatışmaların Yunanlılar arasındaki ahlâken hoş görülmecek kardeş kavgalarına dönüştürülmesi, öğrencilerin ülke içindeki farklı ulusal grupları, bölünmeleri ve ayrımı tanımlarını engeller; siyasi farklılıkların ve çatışmaların arkasındaki toplumsal nedenleri görmelerini engellemek suretiyle, geçmişin anlaşılması ve bugünün tanınması yoluyla geleceğin planlanması için gerekli olan tarihsel bilginin eleştirel kullanımı yönündeki umutları baltalar.

Ancak, tarih ders kitaplarında övülen bu hayali “Yunanlılık” ve onun erdemleri modernlik niyetiyle çeliştiği için, bilimsel açıdan daha nesnel, daha demokratik ve Avrupa çağına daha iyi uyarlanmış okul kitaplarının yaratılmasına yönelik görünür çabalar, ister istemez sorgulanıyor.

Bu çelişkinin temel nedenlerinden biri, kesintisiz süreklilik mitinin sembolik önemidir. Bu süreklilik vurgusunun izleri Avrupamerkezci tarih anlayışındaki “üstün / aşağı uygarlıklar” sınıflandırmasında göze çarpar. Ulusal “kendi”nin, üstün olduğu ileri sürülen az sayıdaki Avrupalı “ötekiler”le eşit görünmesi için anlatının, ulusal üstünlüğün kanıtlarına ihtiyacı vardır. Bu yüzden, endüstrileşmiş Batı Avrupa uygarlığının değerlendirilmesine, Antik Yunan uygarlığının Avrupa uygarlığının temel kaynağı olduğunun tekrar tekrar vurgulanması eşlik eder.

Yukarıda anlatılanların sonucu olarak; bugünün Yunanlılarının Antik Yunanistan’a atfedilen yüksek değerden pay alabilmeleri için, tarihsel anlatının kesintisiz süreklilik vurgusuna mutlak ihtiyacı vardır.

SAVUNULMASI GEREKTİĞİ DÜŞÜNÜLEN BİR ULUSAL KİMLİK

Bu analizin en önemli kısmı, tarihsel anlatının Yunan halkına atfettiği entelektüel üstünlüğün yorumlanmasıdır. Bu üstünlüğün altı, dolaylı olarak, binlerce yıllık kesintisiz sürekliliğin, etkilere karşı gösterilen direncin ve dünyadaki diğer tüm uygarlıklara oranla “üstün” görülen medeniyetleri şekillendirmiş olan Antik Yunan uygarlığının üstünlüğünün vurgulanması ile çizilir.

Yunan üstünlüğü fikrinin dayandığı iki temel varsayım, tarihin inkâr edilmesi ve ulusun bugününe, gizli ama güçlü bir şekilde daha az değer biçilmesidir.

Tarihin inkârı, gerçekte, değişim ve evrim kavramlarının reddedilmesidir. Bununla birlikte, bu inkâr genelde tüm disiplinlerin ders kitaplarında yer alan değişim ve evrim, modernlik ve yeni sosyal değerlere yönelik olumlu tavır ile açık bir çelişki teşkil eder. Bu çelişkiyi anlamak için, tarihin inkârı ile etkisi aynı doğrultuda olan bir diğer inkâr arasındaki ilişkiyi ortaya koymalıyız: Yunan kültürünün hiçbir zaman kültürel etkiler altında kalmamış bir kültür olarak tasvir edilmesi.

Ulusal kültür üzerindeki her türlü etkinin inkâr edilmesi tarihsel bir yaklaşımla çelişmekle kalmaz, her türlü kültürel etki öğrenciler tarafından (olduğu kadar herkes tarafından da) görülebilir, duyulabilir, genel olarak hissedilir ve onaylanır nitelikte olduğu için toplumsal deneyim ile de çelişir. Açık olanın bu şekilde inkârı, mantığını kültürlerin üstünlüğü / aşağılığı iddialarından alır. Ulusal kültür tarihin ve toplumsal evrimin bir ürünü ve kültürel etkileşimlerin bir sonucu ise, Yunanlıları “üstün” Avrupalılar ile aynı düzeye çıkaran “üstünlük” kavramı Türk, Ortadoğu, Akdeniz, Arap ve (tüm Balkan halklarında olduğu gibi) Slav etkilerinin bir harmanı olmalıdır. Bu kültürler (Antik Yunan kültürü, Rönesans, Aydınlanma ve Endüstri Devrimi tarafından şekillendirilmiş olarak görülen), Avrupa kültürüne oranla “aşağı” olarak değerlendirildiği için Yunan kültürüne olan etkilerinin usdışı inkârı, kültürel “aşağılık” özelliklerinin reddedilmesi anlamına gelir.

Ulusal ideolojinin asıl temel taşı, Antik Yunanistan’ı, gün ışığına çıkaran ideolojik tuzak böylelikle açılır. Yunan Antikçağı, Yunan ulusal kimliğinin inşasının temel kaidesi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’na karşı gerçekleştirilmiş olan Yunan Devrimi sırasında Yunanlı isyancıların “antik ataları” ile özdeşleştirilmesi, bu kimliğin inşasına ve iç tutarlılığına çok yardım etmiştir; dahası, bu özdeşleştirme, Yunan devletinin kurulmasını kolaylaştıran güçlü bir dış politika aracı olmuştur. Bu özdeşleştirme o günden bu yana, gerek Yunan Antikçağı’nın Avrupa’da sahip olduğu büyük prestij, gerekse dilde süreklilik aracılığıyla Yunan toplumunda işlevini yerine getirmektedir. Ürünleri tüm Avrupa ülkelerinde birer evrensel değer olarak kabul edilen Antik Yunanistan’a ve onun kültürüne büyük saygı gösterilmektedir.

Bununla beraber şanlı Yunan Antikçağı’na, dolaysız, doğrusal ve kesintisiz bir şekilde bağlanan ve “aşağı” kültürlerin etkilerinden uzak kalmış bu hayali “Yunanlılık” kavramı, söz konusu etkilerin apaçık varlığı ile çok büyük bir tezat teşkil etmektedir. Dolayısıyla anlatılan mit, gerçekten hiç kimsenin inanmadığı bir masal niteliğindedir. Demek ki gerek öteki etkilerin usdışı inkârı, gerekse kesintisiz süreklilik vurgusu, hissedilen aşağılık duygusunun gizli bir ifadesidir. Ulusun bugünkü sosyal ve kültürel durumu ciddi bir şekilde küçümsenmektedir.

Var olduğu iddia edilen kesintisiz süreklilik, yüksek değer biçilen bir geçmiş ile küçümsenen bugün arasında yapılan gizli bir karşılaştırma üzerine kuruludur. Ulusal kimlik, hamilleri tarafından savunulmaya ihtiyacı olan bir şey olarak görülmektedir. Zaman içinde idealize edilmiş antik geçmiş ile şüpheli bugünü birbirine bağlayan hayali bir köprü kurulmuştur. Başka bir deyişle, Yunan eğitim otoritelerinin önemli bir kısmı, üzerine Antikçağ’ın yüksek prestijli değerlerini yansıttıkları bir perde

olarak kullanmak suretiyle günümüz kültür ve tarihini inkâr eder görünmektedirler. İdealize edilmiş bir geçmişe dönmek yoluyla, Antik Yunan’a atfedilen yüksek değeri paylaşmayı amaçlamaktadırlar. İdeolojinin *camera obscura*’sında, binlerce yıl geriye giden şanlı “atalar” totemini tarihin yerine koyarak, hissedilen aşağılığın sonsuzluğa yayılacağını ummaktadırlar.

Sözlerimize son verirken, ulusal kimlikte tecrübe edilen bu aşağılık durumunun içeriğini bildiren temel faktörlerden birinin, ülkenin Avrupa Birliği’ne katılım konjonktürü olduğuna inanıyoruz. Tabii ki ulusal kimlik krizinin, çoğu bu makalenin konusu dışında kalan, birçok sebebi vardır. Fakat Avrupa ile entegrasyon bu krizin en önemli nedenleri arasındadır. [Bu aynı zamanda, son onbeş yılda Avrupa Birliği’nin tehlikeleri ya da gelecekte Yunanistan üzerindeki olumsuz etkileri hakkında basın ve medyada yer alan geniş literatürü olduğu kadar, Yunan hükümetlerinin Avrupa Birliği’ne karşı takındıkları -ve aksi takdirde anlaşılması güç- çelişik tavırları da açıklamaktadır.]

Başka nedenlerin yanı sıra, ülkenin Avrupa Birliği’ne üyeliği nedeniyle bazı Yunan aydın grupları, Avrupa aynasında yansıyan “azgelişmiş” ve “levanten” imajını reddetmektedirler. Bu aydınlar, insan grupları arasında var olduğu iddia edilen üstünlük / aşağılık stereotiplerinin tümünde var olan tuzığa düşerek, kendi ulusal kimliklerini hakir görüp umutsuzlukla tepki göstermektedirler. Kendilerini, çevrelerinde gördükleri ve kültürel olarak asil Antik Yunan’dan çok uzak olan “Modern” Yunanlılarla özdeşleştirmeyi reddetmek suretiyle, bu kimlikte gördükleri aşağılıktan kaçmaya çabalamaktadırlar.

Avrupa’da Antik Yunan’a teslim edilen büyük prestij yukarıdaki görünüşü ile yakından ilgilidir. Avrupa Birliği’ndeki hemen tüm ülkelerde, Yunanistan hakkındaki her olumlu ifade Yunan Antikçağı ile bağlantılıdır. Medyada olduğu gibi, öteki Avrupa ülkelerinin resmi temsilcilerinin siyasi söyleminde de Yunanistan (ya da Yunan olan herhangi bir şey) hakkındaki olumlu ifadeler, yalnızca Antik Yunan ile ilgili olarak kullanılmaktadır. Doğal olarak çoğu Avrupa ülkesinde önemli bir neoklasizm geleneği vardır. Ancak Yunanistan hakkındaki hemen her olumlu referansın yalnızca Antik Yunan ile ilgili olması, bu referansların içerdiği karşılaştırmanın gizli mesajını vermektedir. Aslında Yunan Antikçağı’nın önemi ve evrensel değerinden sürekli olarak bahsedilmesi, prestijli geçmiş ile önemsiz bugün arasında bir zıtlığın varlığını sür ekli olarak ima etmek suretiyle, kötileyici bir edeb-i kelam (*euphemism*) işlevi görür. Zira öteki Avrupa ülkelerinin siyasi liderleri ve gazetecileri, antik geçmişi Yunanistan’ın bugününe oranla üstün görmekle kalmamakta, ayrıca daha “uygar” saymaktadırlar.

ULUSAL KİMLİĞİN YAPISI: YUNAN EĞİTİM SİSTEMİNDE ÖĞRETMENLERİN ULUSAL “BEN” VE ULUSAL “ÖTEKİ”Nİ TEMSİLLERİ

GERASSİMOS KOUZELİS

Bu bildiri okul öğretmenlerinin kapalı uçlu ankete verdikleri cevaplara dayanır. Materyal Yunan ulusal kimliğinin yapısı ya da onu besleyen ve yeniden üreten söylemler hakkında bazı önemli sorulara cevap verir.

I

İlk olarak, ulusal kimliğin yapı materyalini gösteren verilere sahibiz. Bu materyal kültürel olarak inşa edildiği açıkça görülen ortaklaşa bir kimlik içerir. Bu düzenlemenin içeriği ideolojik yorumun bir kültürü psikiyolojik kaynağına dek izleyip izlemediğine, eğer öyle ise ne derece izlediğine ya da toplumsal kökenini bir çekirdek olarak koruyup korumadığına, koruyorsa ne ölçüde koruduğuna dayanır: Genellikle Yunanlı olarak doğulur, fakat kültürel olarak belirlenmiş olumlu ya da olumsuz nitelikleri taşıyarak da Yunanlı olunabilir (ya da genellikle söylendiği gibi “tam bir Yunanlı” olunabilir). Bu anlamda, kültürel olarak inşa edilen ve ulusal kimliğin yaygın algılanışını en iyi şekilde tanımlayan terim, genellikle “kalıtsal” olarak yorumlanan “tevarüs edilmiş”tir.

Ulusal kimliği oluşturan, “tevarüs edilmiş” olarak algılanan kültürel materyal iki kutup ile ilişkilendirilmiştir: bir yanda Avrupa, diğer yanda Antik Yunan. Örneğimizdeki cevaplara göre, çağdaş uygarlık varlığını daha çok Antik Yunan uygarlığına, onun etkisiyle bağlantılı olarak da, daha az bir etkiyle Bizans uygarlığına ve üçüncü olarak, geride kalan Batı Avrupa uygarlığına borçludur. Bununla birlikte, Batı Avrupa uygarlığının etkisi bir dereceye kadar sınırlı olarak kabul edilmesine karşın, komşu

Balkan ve Türk uygarlıklarına atfedilen önemli etkilere daha yakın biçimde konumlanır. Fakat aynı zamanda cevaplar, Avrupa’ya atfedilen ve modern Yunanlılar tarafından tevarüs edilen ya da paylaşılan kültürel değerlerin izlerinin Antik Yunan’a kadar gittiğini ortaya çıkarır. Bu uygarlık, üstün olarak kabul edilen Roma ve Batı Avrupa uygarlıklarına damgasını vurmuş, Balkan uygarlığını hafif bir şekilde etkilemiş ve Türk uygarlığı üzerinde hemen hiç etki yapmamıştır.

Sonuç olarak, elde edilen izlenim çok değişik, fakat açıktır: Ulusal kimliğin kültürel geçmişi, kısmen doğrudan kısmen de Avrupa üzerinden, Antikite’ye dayanır. Bu durum ortak paradoksta sonuçlanan Avrupa uygarlığına karşı kararsız bir tutuma neden olur: Yunan Antikitesinden türeyen rasyonalizme gerçekte karşı olan, Antik kökleri olan “Yunanlı dünya kavramının” yarattığı “Batılı” ya da “Avrupalı” değerlerin sıklıkla yan yana gelme durumudur bu. Antikitenin, doğrudan ya da Avrupa üzerinden gelen etkisi tüm Bizans-sonrası tarih boyunca ulusal kimliği inşa eden söyleme, kültürel çevrenin etkilerini reddetmeye yol açar.

Kültürel mirası muhafaza eden araç dildir. Ankete katılanların ezici çoğunluğuna göre “Yunanlılık” (terim özgül ulusal karakteristiğin algılanışını gayet açık bir şekilde gösterir), Antik anıtlar ve Yunan dilinden türemiştir. Deneklere göre, çağdaş Yunan uygarlığı bu konuda hemen hemen önemsiz görünür. Ulusal kimliğin inşasında bir materyal olan dil fevkalade önemli olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, öğretmenleri Antik Yunan idealinin önceliğiyle olan kombinasyonda Antik Yunan’ın daha ilkokulda işlenmesi gerektiği iddiasına götürür. Avrupa’da, Yunan uygarlığının yükseltilmesi için önemlerine göre farklı öğretim konularının düzenlenmesi istendiği zaman, ilk sırayı Antik Yunan tarihi, ikinci sırayı Antik Yunan edebiyatı almıştı. Üçüncülüğü çağdaş Yunan dili ve edebiyatı, dördüncülüğü de çağdaş Yunan edebiyatı çevirileri az bir farkla almıştı, son sırada düşük yüzdesiyle çağdaş Yunan devleti tarihi ve uygarlığı vardı.

Bu durum, Antik ve Modern Yunan uygarlıklarına atfedilen önemler arasındaki büyük mesafeyi teyit eder. Bu farklılık “ulusal kimliğin” inşası için çok farklı fakat kesin bir yapının sonucudur. Özellikle ulusal kimliğin kati bir şekilde “Yunanlılık” olarak tanımlanmasına rağmen, çağdaş kültür bu “Yunanlılığın” değerini belirlemede rol oynamaz. Sonuçta bu kültür varlığını ya bir kültürel değersizlik ya da daha az veya farklı bir kapsamda “Yunanlı” olarak bildirir.

Yüz yüze geldiğimiz şey, gerçekte ulusal ‘ben’i belirleyen, olumsuz sınırlamalardan öncelikli olarak çıkan ek bir boyuttur: Avrupalı olmayan ve kati bir şekilde Modern Yunan eksenli bir boyut. Şimdiki durum tam anlamıyla bu ek materyalin tek kaynağı olarak görülür. Bu materyal tarihsel

olarak, daha az “saf” etkilerin, idealize edilmiş modellerden sapmaların ve tahrif ağırlığının yükünü taşıyarak biçimlenir. Değersizlikleri ya da gizli ve onay görmemiş değerleri, başarısızlıkları ya da muğlak nitelikleri aydınlatır. Diğer tüm olguların yanında bu, tarihin algılanması için de önemlidir: Tarih gerçek bir değişim süreci olarak olumsuzlukla yüklenir.

Ulusal kimliği şekillendiren tarihsel sonuç çağdaş Yunan zihniyeti olarak kaydedilir. Yunanlıları karakterize eden özel zihniyet budur.

Ankete katılan “çağdaş Yunanlılar”ın hemen hemen hepsi en çok “Akdenizlilik” kimliğini, daha sonra sırasıyla “Balkanlılık”, “Avrupalılık” ve son olarak da “Doğu Akdenizliliği” vurgulamışlardır. Ayrıca tüm değişkenlerin faktör analizlerinin gösterdiği gibi, Avrupa’yla olan ilişkilere, Doğu’ya ve ikinci sınıf olduğu düşünülen diğer halklara karşı takınılan tavırlar deneklerimizin ulusal ben ve ulusal kendi hakkındaki hâkim zihniyetlerini gösterir: “Levanten” olmasak bile “Akdeniz”li zihniyetimiz bizi rasyonel bir şekilde organize olmuş ve tanınmış “üstün” bir Avrupa uygarlığı olarak farklı kılar.

Örneğin üç nitelikten birine sahip olan deneklerin tümü Avrupalıların Yunanlıları “yaşamayı bilen bir halk” olarak tanıdığına inanırken, ezici bir çoğunluk da bu özelliğe “misafirperverliği” de eklemişti. Diğer yandan yüzde 90’ı “organize olamayışlarını” bir başarısızlık olarak algılar; çoğunluk buna Avrupalıların “fakir akrabaları” olduklarını ve “tutarsızlık” kusurunu da ekler. Deneklerin yarısı hâlâ, Avrupa’nın geri kalanının Yunanlıların “tembel” olduklarını düşündüğüne inanır. Sadece yüzde 2 kadarı “ırkçılığın” Yunanlılara yüklenen kusurlar içinde yer aldığına inanır.

II

Sonuçların yardımıyla atabileceğimiz ikinci adım yukarıdaki kendi kendini tanımlamanın ima ettiği, diğer halklarla olan benzerlikler ve farklılıkları görmektir.

Ankete katılanlar, Yunanlıların Avrupalılara çok yakın ve bağlı olduğuna inanırlar, fakat burada sözü edilen Avrupalılar İtalyanlar tarafından temsil edilir; halbuki deneklerimiz kendilerini Almanlar tarafından temsil edilen Avrupalılara çok uzak ve yabancı olarak kabul ederler: Bu iki halk, farklı bir soru karşısında açıkça Avrupalı olarak kabul edilirler, benzerlikleri ve farklılıkları gösteren ölçütün en yüksek ve en düşük uçlarında bulunan Avrupalı zihniyetine karşı iki farklı seçeneğin temsilcileridirler. İtalyanlardan uzakta, cıvıltı ortasında Sırpaları görüyoruz. Bununla birlikte, komşu Balkan ve Avrupalı olmayan Akdeniz halklarıyla hemen hemen hiçbir benzerlik kabul edilmez.

Bu eklektik ve dengeli benzerlikler ve farklılıklar yetersizdir, fakat ulusal

kimliğin tanımsal alanının gayet açık bir resmini çizer. Burada ölçülü sınırlamalar ile karşı karşıyayız. Diğer bütün ulusların yabancılıkları eşit değildir ve sınıflandırmanın aynı öneme sahip olmayan bütün ölçeklerde bir olması mümkündür. Ulusal kimliğin bu tanımsal alanında kaydedilen tutarsızlıklar kolaylıkla olumsuzluk yüklenirler. Bu durum bütün materyalimizde görülür ve her iki uçta da eşit şekilde karakteristiktir, ayrıca, komşu olan fakat uzakta bulunan Balkanlara ve Türklere karşı olduğu gibi, güçlü Avrupalılara da gayet karşıdır. Buna karşıt olarak, bu sınırlamalar boyunca ortaya çıkan şey, farklı bir değer kazanan bir taklit ile nizami bir ulusal ‘ben’dir.

Ulusal kimliğin tanımsal alanını inşa eden skalaların değer yükü diğer sınıflandırıcı skalalarla olan ilişkilerin bir sonucudur. Böylece benzerlikler ve farklılıklar oyunu, Doğuyu Batıdan ayıran jeo-kültürel gelişim mihveri ile, dostları düşmanlardan ayırt eden uluslararası politikalar kadar, ekonomik açıdan üstün olanı ekonomik açıdan ikinci dereceden olandan ayıran ekonomik gelişmeyi ikiye böler; sonuç olarak bu, iyiyi kötünden ayırmaktır. Böylelikle ulusal kimlik inşasını örgütleyen ideoloji çoklu permütasyonları mümkün kılan karmaşık bir ağa hâkim olur. Ekonomik üstünlük kültürel üstünlüğe, kültürel mesafe politik düşmanlığa dönüşebilir. Etnikmerkezcilik yalnızca kültürel yakınlığı ya da uzaklığı belirleyen değer skalalarının projeksiyonu değil, bu skalaların değerine indirgenmesiyle de karakterize edilir, sonuçta her şey ırkın üstünlüğü iddiasını meşru kılan bir evrim skalasına indirgenir. Etnikmerkezcilik ve yabancı düşmanlığı gibi tavırlarda karşılaştığımız stereotiplerin çoğu bu indirgemeler sonucudur.

Bizim örneğimizde, stereotiplerin teyidi, karşılaşılan taklit metinlerin geniş bir kabulünden türeyen temel sonuçtur. Bununla birlikte, olumsuz stereotipler anketin analitik kategorilerinin çoğunda teyit edilmişti. Büyük çoğunluk, Avrupa Birliği’nin sadece “Yunanlılığı” değil, ülkenin ahlakını da az ya da çok tehdit edecek değerler ve alışkanlıklar getireceğine inanıyor. Burada, böylesine potansiyel bir tehdite karşı alınan bu tavır, etnikmerkezciliği temsil eden değişkenlerin toplam miktarı dışındaki diğer herhangi bir cevabın en büyük tahmin değerine sahip olduğunu belirtmeliyiz. Gerçekte bu durum etnikmerkezcilik ve farklılıklara karşı gösterilen hoşgörü arasında ayrım yapar. Ankete katılanların dörtte üçü suçtaki artışı daha fakir ülkelerden gelen yabancı akınının üç sonucundan biri olarak kabul eder. Üçte ikisi, yasadışı göçmenlerin sınır dışı edilmeleri gerektiğine inanır. Son olarak, “ikinci sınıf” ötekilerle tecrübeleri olduğunu açıklayan çoğunluk, Arnavutlarla yaşadıkları tecrübelerin olumsuz olduğunu kabul eder. İtalyanlar en çok tutulan öteki olarak görülürken, Almanlar ve Amerikalılar söz konusu olduğunda skala nötr ve olumlu deneyimlere doğru meyillidir.

Ulusal ‘ben’in kararsız değerlendirmeleri kadar Almanlar ve Amerikalılar gibi üstün olanlara ait stereotipler sayesinde algılanan şeylere karşı öğretmenlerin gösterdiği kararsız tavırlar da etnikmerkezci söylemlerde kaydedilen permütasyonlar ve indirgemeler temelinde yorumlanabilir. Çağdaş Yunan’ın bugününün ve uygarlığının değersizleştirilmesi ekonomik bağımlılığı, ekonomik ve siyasi krizleri, doğal olarak, özgül bir toplumsal konumdan açıklar ve ideolojik olarak gizler.

III

Çalışmanın bulgularından ortaya çıkan üçüncü bir tema ulusal kimliğin mantıklı yapısının eksenlerini içerir. Kısaca mekân, zaman ve sosyal gerçekler olarak üç eksene ayırabileceğimiz materyal tarafından desteklenmiştir.

Mekân, yapılan faktör analizlerine göre, belirleyici nitelikte olduğu ortaya çıkan Doğu-Batı ikiliği ile ilgilidir. Bununla birlikte mekân, Avrupa, Balkanlar ve Akdeniz’e karşı alınan tavırlarda da açıkça gösterilir. Bu her şeyden önce zamandan tamamıyla ayrı, yekpare bir mekândır. Bu mekân nesnel öz ve meşruiyet ile kuşatılan kültürel farklılıklar için bir temel oluşturur. Ayrıca bu, kurmaca olduğu kadar sistematik bir kültürel coğrafya inşa eden hayali ve idealize edilmiş bir mekândır. Deneklerimiz tarafından tanımlanan Avrupa, bu tür yapının tipik bir örneğidir. Ankete katılanların yarısı Yunanlıları tereddüt etmeden Avrupa’ya yerleştirirken, diğer yarısının çekinceleri vardır. Bu, Sırp’ların ve Polonyalıların kısmen, Türklerin daha az ait olduğu, ancak Arnavutların hiçbir şekilde yer almadığı bir Avrupa yapısıdır. Bu coğrafya, Yunanistan’a komşu uygarlıklar ile uzaktakileri sınıflandırırken topolojik yapı açısından yanıltıcıdır ve ulusal kimliğin Akdenizli karakterini vurgulamasına rağmen, Akdeniz’i sadece Yunanlıların ve Batı Avrupalıların yaşadığı yer olarak gösterir.

Zaman, yokluğuyla, ulusal kimlik yapısının belirleyici bir eksen olarak ortaya çıkar. Durağanlık, devamlılık, değişimsizlik, tarihin göz ardı edilmesi ulusal ‘ben’i oluşturan söylemi vurgular. Tarihsel bir zaman yoktur, sadece ulusal kimliği tanımlayan gerçeklerin kesintisiz doğasının ve devamlılığının kabulüne izin veren “bölümler”, “devirler” silsilesi vardır. Ulusal karakteristikler sadece zaman içinde tanımlanır ve eşitlenir.

Ulusal kimlik söylemlerini karakterize eden toplumsal gerçeklikle olan ilişki, ana hatlarıyla modern devirdeki dünya temsillerini tanımlayan ilişki-den pek farklı değildir. Yine burada, öncelikle gerçeğin mantıklı ve gerçekçi bir algılanışını görürüz. Hemen hemen tüm örneklerin, Avrupa ile birleşmeden doğacak olumlu etkileri öngörmeleri hiçbir surette tesadüfi değildir. Batılı rasyonel model, temel değer statüsüne yükseltirken, sağ-

lanacak en önemli fayda olarak Yunan toplumunun rasyonalizasyonu ve modernizasyonu bu birleşmeden sağlanacak en büyük kazanç olarak görülmektedir. Bundan başka, elde ettiğimiz verileri tam anlamıyla sınıflandırarak yukarıdaki modele benzetilen toplumsal modernizasyonun desteklenmesinde farklı bir dinamiği ortaya çıkardık.

Bu gözlem özellikle Yunanistan’daki mevcut durum bağlamında çok önemli olmasına rağmen, aynı zamanda rasyonalizmin özel bir yorumuyla karşı karşıya olduğumuzu eklemek zorundayız. Bu özel durum bir yanda Antikiteyle, diğer yanda ise, iki yönlü bugün ile olan ilişkiyi karakterize eden mantıkdışı ve kurmaca öğelerin bütünleşmesiyle ilgilidir. Gariptir ki, bu bütünleşme köktenci gerçekçilik sayesinde başarılmıştır. Bu gerçekçilik, örneğin bir para-ekonominin ekonomik işlevselliğini karakterize eden şeye benzer.

Bu pek doğru görünmemesine rağmen, gerçekleştirme ile gerçekçiliğin bu kendine özgü kinik biçiminin aynı ideolojik söylem içinde etnikmerkezçiliğin ırkçılıkla sonuçlanmasını engelleyen yorumların gelişmesine yol açtığı söylenebilir. Dahası, bunun nedeni gündelik “delilik”lere gerçekçi bir şekilde uyum sağlamanın aşırı ekonomizminin diğer yorumları olası kılmasıdır; gerçekten de bu, belirleyici unsur olarak ekonomik gelişme ve bağımlılığın çapını vurgular. Bu, sonuçlarımızda kayıtlıdır, kendilerini “solcu” olarak görenler aynı fikirde olmalarını ya da fikir ayrılıklarını benzer metinlerle meşru kılarlar. Bu ayrıca stereotiplerin kendi kullanımlarında da görülür. Yunanistan’daki göçmen girişinin sonuçlarıyla ilgili stereotipler yeniden üretilirken “yoğun sömürü olgusunun ortaya çıktığı” gerçekçi, fakat dinamik ve kritik gözlemlere yol açan ekonomik etkenlerin egemenliği karakteristiktir.

Bu noktada, toplumun daha kritik bir algısında görülen argümanların açık bir anti-etnikmerkezci kullanımına rastladığımızı söylemeliyiz: Fakir göçmenler her şeyden önce fakirdir ve bu yüzden sömürünün kurbanlarıdır. Bununla birlikte işsizlikten göçmenlerin sorumlu tutulduğu şeklindeki bir genel kabulün en belirleyici ve aşına örneği ile sınıf tatmininin bütünleşmesi ve bunun ters çevrilerek etnikmerkezci materyale sevk edilmesinin eşit derecede açık bir göstergesi vardır.

Son olarak, ulusal ben ve ulusal öteki ile ilgili söylemleri düzenleyen ifadelerdeki bu karışıklığı tamamen onaylayan deneklerimizin sağladığı açıklamaları belirtelim. Aynı tartışmanın, genellemeden dolayı kendi gerçeklik görüşünü açıklayarak her bir toplumsal grup tarafından farklı bir meselede algılandığını farz edebiliriz. Böylece bu tarzda etnikmerkezçilik her yerde aynı şeyi söylüyor gibi görünse de, her grubun dilinde konuşur görünüyor.

KAYNAKLAR

- Adorno, Theodor W., Bruno Bettelheim vd. *Der autoritäre Charakter*, Amsterdam, 1969.
- Adorno, Theodor W. *Soziologische Schriften*, c. 1, Frankfurt a.M., 1979.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities*, Londra, 1985.
- Barrett, Michèle, Philip Corrigan vd. (eds). *Ideology and Cultural Production*, Londra, 1979.
- Barthes, Roland. *Das Reich der Zeichen*, Frankfurt a.M., 1981.
- Bauman, Zygmunt. *Legislators and Interpreters*, Cambridge, 1987.
- Berger, Peter L. ve Thomas Luckmann. *The Social Construction of Reality*, Harmondsworth, 1967.
- Durkheim, Emile. *Die Regeln der soziologischen Methode*, Neuwied/Berlin, 1965.
- Fromm, Erich, Max Horkheimer vd. (eds). *Studien über Autorität und Familie*, Paris, 1936.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.
- Giddens, Anthony. *The Constitution of Society*, Cambridge, 1984.
- Gouldner, Alwin W. *The Dialectic of Ideology and Technology*, London-Basingstoke, 1976.
- Habermas, Jürgen (ed). *Stichworte zur geistigen Situation der Zeit*, c. 1, Frankfurt a.M., 1979.
- . *Die nachholende Revolution*, Frankfurt a.M., 1990.
- Hobsbawm, E. J. ve Ranger Terence (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983.
- Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, 1990.
- Kouzelis, Gerassimos. *Das symbolische Mehrprodukt*, Frankfurt a.M., 1985.
- Laclau, Ernesto. “Diskurs, Hegemonie und Politik”, in W. F. Haug vd. (eds.), *Neue Soziale Bewegungen und Marxismus*, Berlin, 1982.
- Luhmann, Niklas. *Gesellschaftsstruktur und Semantik*, Frankfurt a.M., 1989.
- Pecheux, Michel. *Language, Semantics and Ideology*, New York, 1982.
- Smith, A. D. *Theories of Nationalism*, Londra, 1983.
- Therborn, Göran. *The Ideology of Power and Power of Ideology*, Londra, 1980.

TEHDİT ALTINDAKİ MİLLİ KİMLİKLE BAŞA ÇIKMAK

THALIA DRAGONAS

Yunan okullarında okutulan ders kitaplarının içeriğine bakarsak, “milli ben”in ve “milli öteki”nin toplumda nasıl temsil edildiğini görürüz.¹ Hem bu kitaplardaki hem de öğretmenlerin kafalarındaki toplumsal kategoriler ve önyargılarla biçimlenmiş klişe toplumsal imgeler² Yunan milli kimliğinin tehdit altında olduğunu öne sürerler. Bu makalenin amacı, milli kimliğe yönelik bu tehdidi ve bu tehditle başa çıkmak için başvuru- lar stratejileri toplum psikolojisi açısından açıklamaktır. Etnikmerkezciliği toplum psikolojisi açısından açıklamak, sosyopolitik açıklamaların yerini elbette tutamaz, ancak milliyetçiliğin toplumda nasıl yeniden üretildiğini eksiksiz bir şekilde görebilmemiz için bu tür bir yaklaşım da gereklidir.

Toplumsal alandaki en temel kategorilerden biri (belki de en önemlisi), “ben” ile “öteki” arasındaki ayrım ile onun toplumdaki en temel karşılığı olan “biz” ile “onlar” ayrımıdır. Burada karşı karşıya olduğumuz görev, ders kitaplarına ve öğretmenlerin sözlerine bakarak, “biz” ile “onlar” örüntüsünü ortaya çıkaran kavrayış ve saikleri saptayabilmektir. Bu ayrımı ortaya çıkaran sürecin, esas olarak, bireysel olanla toplumsal olanın bulunduğu noktada işlemeye başladığı düşünülmektedir. Biz de toplumsal alanın bireyle nasıl bütünleştiğini ve bireyin içinde nasıl toplumsal alanı besleyen, onun sürekliliğini sağlayan psikolojik süreçler doğurduğunu göstermeye çalışacağız. Çözümlememizde, kişiler ve gruplar arası süreçlerin, birbirinden bağımsız ama eşzamanlı olarak işleyen süreçler olduğu varsayılmıştır.³

Biz burada, Breakwell’in⁴ önerdiği bütüncü kavramsal çerçeveyi kullanarak, bugün Yunan toplumunda, özellikle de ülkenin eğitim sisteminde varlığı hissedilen “milli ben”in tehdit altında olduğu duyusunun

asimilasyon, intibak ve değerlendirme kimlik süreçlerinin kendi kendini tanımlamanın devamlılığı, farklılık ve kendine saygı ilkeleriyle bağdaşmamasından kaynaklandığını öne sürüyoruz. Bu ilkelerin üçüyle de çelişen ve kimlik değişikliklerini gerekli kılan tehdit duygusunun kökenleri, toplumsal-tarihsel niteliktedir ve başka çalışmalarda ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir.⁵

MODELİN ÖNERMELERİ

Kimliğin tehdit altında olduğu duygusunu ortadan kaldırmak ya da hafifletmek için başvurulacak stratejileri çözümlemeye girişmeden önce, kullanacağımız çerçevenin kimlik süreçlerini ve bunların işleyiş ilkelerini nasıl kavramsallaştırdığı üzerinde durmamız gerekir.⁶ Birbirlerine bağımlı olan asimilasyon ve intibak süreçlerini aynı sürecin bileşenleri olarak ele alacağız. Asimilasyon, yeni unsurların mevcut kimlik yapısı tarafından emilmesi; intibak ise yeni unsurları mevcut yapıda uygun bir yere yerleştirerek yapılan ayarlamadır. İntibak/asimilasyon bir bilgi-işlem sistemi olarak kavramsallaştırılabilir. Hangi bilginin saklanıp hatırlanacağına karar verilirken önyargılar etkili olur. Değerlendirme sürecinde ise yeni ve eski kimlik içeriklerine anlam ve değer atfedilir. Asimilasyon, intibak ve değerlendirme süreçleri karşılıklı etkileşim içindedir. Bu etkileşim, kimliğin içerik ve değer boyutlarını belirler: Değerlendirme süreci, neyin asimile olacağını, intibak biçimini etkiler. Asimilasyon ve intibak süreçleri de kimliğin parçası olan değer yargılarını belirler, toplumsal ve kişisel belirleyicilere uygun olarak değerlendirmenin ölçütlerini oluşturur. Dinamik süreçler olan asimilasyon/intibak ve değerlendirme öznel ve toplumsal zamanda işleyen psikolojik süreçler olarak ele alınacaktır.

Bu kimlik süreçlerini üç ana ilke yönlendirir: Asimilasyon/intibak, kişinin ya da toplumsal grubun benzersizliğini ve farklılığını, değişen zaman ve durumdaki devamlılığını ve bireysel ya da toplumsal değerlilik duygusunu sağlar. Bu ilkeler, bulundukları bağlamdan bağımsız değildir. Bireyler arasındaki etkileşimin ve belli toplumsal-tarihsel bağlamların dinamik ürünleridir. Kimliğin içeriği, kişilerarası ilişki ağlarına, grup ya da toplumsal kategori üyeliğine, üstlenilecek rolleri belirleyen gruplar arası ilişkilere ve kabul edilmesi gereken inanış ve değerlere bağlıdır. Eğitim gibi toplumsal etki süreçleri, toplumsal normlarla, stereotiplerle temsil edilen değer ve inanç sistemlerinin kurulmasını sağlarlar. Bireyler hâkim ideolojiyi içselleştirip, kendi dışlarında kurulan kategorilerle özdeşleştikçe, olumlu ya da olumsuz öz-algılar geliştirmelerine neden olan belli toplumsal kimlikler kazanırlar.

Tehditler, bir kural olarak, kimliğin içerik ya da değer boyutlarında

değişimini gerektirir; ne var ki bu, kimliğin bütünlüğünün sürekliliğiyle çelişir. Üzerlerine toplumsal etki süreçleri tarafından bazı özel anlamlar yüklendiği andan itibaren tehditler, kimliğin sürekliliğini, farklılığını ya da kendine saygıyı kırma gücüne sahiptir. Bireyin toplumsal ilişkiler ağındaki hareketlerinin anlamını belirleyen, çeşitli gruplar ve toplumsal kategorilerce üretilen hâkim ideolojilerdir.

Kimlik yapısına yönelik bir tehdit yaşandığı anda, bunu ortadan kaldırmak ya da hafifletmek için stratejiler geliştirilir. Grup dinamiklerinin ürünü olan tehdidin, kişiselleştirilmesi gerekir. Tehdit, aslında bireyin şahsına değil, bir grup üyesi olarak, toplumsal bir kategorinin herhangi bir üyesi olarak taşıdığı kimliğe yöneliktir. Yine de tehdit, önemli ölçüde kişiselleştirilebilir. Aşağı görülen gruplara üye olmak, değer bakımından olumsuz bir toplumsal kimlik taşımak demektir; bu da kişinin kendine saygısının yetersiz olacağı anlamına gelir. Bir başka deyişle, grubun görece düşük bir statüye sahip olması, gruba mensup bireyin toplumsal kimliğini tehdit eder. Değerlendirme sürecinin sonu tatmin edici değildir. Kimlik süreçlerinin temel ilkelerinden biri ihlal edilmiştir. Bunun üzerine, daha olumlu bir özsayıya kavuşmak için, asimilasyon/intibak süreçleri devreye sokularak kimliğe yeni unsurlar katılmaya ve kendine saygıyı zedeleyen unsurlardan da kurtulunmaya çalışılır.

TEHDİDE YÖNELİK STRATEJİLER - MİLLİ KİMLİĞE TEHDİTLER

Saptırma stratejisi, kimliğin değer ve içerik boyutlarında tehdidin gerekli kıldığı değişiklikleri yapmayı reddetmeyi öngörür. İnkâr, kimliğin tehdit altında olduğunu reddetmeye dayanan ve asimilasyon/intibak süreçlerine bel bağlayan bir stratejidir. Birkaç aşamadan oluşan karmaşık bir stratejidir. Önce olgular reddedilir, sonra durumla ilgili oldukları, daha sonra aciliyetleri, ardından da harekete geçmek gerektiği inkâr edilir; en sonunda da durumun doğurduğu duygular ile bu duyguların önemi.

Bu stratejiye, özellikle, bazı tarihsel olguların kasten atlandığı, bazı konularda suskunluğun tercih edildiği ders kitaplarında rastlanır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tarihsel bilgiler özenle saklı tutulur; bu uygarlığın sosyokültürel ürünlerine ya da eğitim alanındaki başarılarına dair tek bir ibare yoktur. Ders kitapları ile öğretmenlerin, sosyokültürel etkilere teslim olmayı olumsuz bir şey olarak nitelermelerine benzer inkârcı bir yaklaşım, öğretmenlerin “Yunan kültürünün Türk, Ortadoğu ve Balkan kültürlerinden etkilenmediği” iddiasında da bulunabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun en ufak bir etkisi olmadığını öne süren inkârcı tutum, “Yunan uygarlığının Türk uygarlığı üzerinde bırakmış olabileceği herhangi bir iz”i reddedecek kadar ileri gitmektedir. Kendi millî kimlikle-

rinin olumsuz imgesini asimile etmiş olan söz konusu grup üyeleri, hem kendilerinin hem de başkalarının diğer kültürlerden etkilendiği gerçeğini inkâr ederek kendilerine olan saygılarını korumaya çalışmaktadırlar. Ancak bu inkârın ne derece etkili olduğu şüphelidir: Araştırmamıza katılanlara, Türk kültürünün etkisi olumlu mu, olumsuz mu, yoksa herhangi bir etkisi bulunmuyor mu diye ikinci kez sorduğumuzda, büyük çoğunluğu etkinin olumsuz olduğunu söyledi.

Değerlendirme süreci ile ilgili stratejiler, kimliğin mevcut içeriğinin yeniden değerlendirilmesine dayanır. Değerlendirme süreci, tüm kimlik içeriklerini görelî olarak ele almak zorundadır; bunların hiçbirinin sabit bir değeri yoktur, hepsi de birbirine bağımlıdır. Kimlik içeriklerine atfedilen değer, toplumsal olarak belirlendiği için, bir başka deyişle, bu içeriklerin toplumsal değeri hâkim ideolojilerin belirlediği bağlamdaki etkileşimlerle öğrenildiği için, birey değerlendirme sürecinde kişisel değerini kura bilmek için toplumsal karşılaştırmalar yapar.⁷

Toplumsal kimlik teorisine göre, bireyler bir gruba mensup olduklarını fark etmekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal kimliklerini sağlamlaştırmaya çalışırlar.⁸ Dolayısıyla, bir kategoriye dahil olmak, ancak diğer kategorilerin varlığıyla herhangi bir anlam kazanır. En temel toplumsal kategori olan “biz” ile “onlar” ayrımının, kendiliğinden grup üyelerinin kayırılması eğilimini doğurduğunu gösteren çok sayıda kanıt vardır. Toplumsal kimlik teorisi, grup üyeliğine olumlu değer yüklemenin ardında toplumsal kimliği sağlamlaştırma gibi bir kaygının olduğunu ve grupçisinin olumlu nitelikler atfedilerek grupdışından ayrılmasının, grup üyeleriyle grup dışında kalanların karşılaştırılmasıyla sağlandığını ileri sürer. Bu, grupçi üyesinin değer verdiği ve o bireyin toplumsal kimliğini etkileyen bir karşılaştırma boyutu temelinde, grupçi ile grupdışının görelî statü konumlarıdır.

Gruba dahil olanlarla başka bir grup karşılaştırıldığında grupçisinin daha kötü olduğu sonucuna varılırsa, grup üyelerinin toplumsal kimliği tehdit altına girer. Meşru görülen bu karşılaştırmaların sonuçlarını inkâr edemeyen grup üyeleri, toplumsal kimliklerini korumak için başka yollar bulmak zorunda kalırlar. Başka bir grupla karşılaştırılınca değeri görece düşük görünen bir grubun üyeleri “kendilerini yüceltme” eğilimi gösterebilir. Yukarı doğru değil, aşağı doğru karşılaştırma yapmalarını mümkün kılan daha düşük statülü grupları referans noktası olarak seçebilirler.

Toplumsal kimliği korumaya yönelik bu gruplararası farklılaşma, bazı ülkelerin tarihine diğerlerininkinden daha az önem verildiği tarih ders kitaplarında açıkça gözlenebilir. Bu ülkelerin tarihinin değersiz görülmesi, geçmişteki ya da hâlâ süren bir düşmanlığın ürünü değildir. Daha çok Ba-

tı Avrupa uygarlığını Balkan ya da Ortadoğu uygarlıklarından ayırmak ve üstünmüş gibi göstermek içindir. Aynı yaklaşım, araştırmamıza katılanların Yunanlıları Mısırlılar, İsrailîler, Lübnanlılar ve Türkler gibi diğer Ortadoğular ile Arnavutlar gibi Balkanlılardan ayrı tutma eğiliminde de görülmektedir. Bu ayrımla, Yunanlılar diğer gruplara göre üstün bir konuma yerleştirilmekte, toplumsal karşılaştırma sayesinde bu gruba olumlu değer yüklenmekte ve dolayısıyla da bu grupla özdeşleşen bireylerin toplumsal konumu yüceltilmektedir. Kendini beğenmiş bir edayla yapılan bir diğer karşılaştırma da öğretmenlerin, Yunanlılara en çok benzeyen millet olarak gördükleri İtalyanlarla yapılan karşılaştırmadır. Bu durumda, eşit statüde olduğu düşünülen bir grup referans noktası olarak seçilmiştir.

Mahrumiyet, adaletsizlik ve ayrımcılıktan mustarip olunduğuna dair fikirler de milli kimliğin tehdit edilmesiyle ilgilidir. Böyle sıkıntılar bir yandan kimliği zor durumda bırakan unsurlar olarak görülürken, diğer yandan da savunma amacıyla kullanılabilir. Bir başka deyişle, hem neden hem de sonuç olabilirler. Bu tür şikâyetler de toplumsal karşılaştırmaların ürünleridir; mutlak değil görelidirler ve grupçiyile grupdışının karşılaştırılmasından doğarlar.⁹ Ders kitaplarında sık sık, ama açıkça ama örtük olarak, Yunanlıların aslında daha iyi şeyleri hak ettikleri ifade edilir. Yunanlılar belirleyici nitelikteki tarihsel anlarda hep güçlü devletlerin haksızlığına uğramışlardır. “Avrupalı Büyük Güçler” hep kendi siyasi, ekonomik ve kültürel çıkarları doğrultusunda hareket etmiş, daha iyi ve adil bir muameleyi hak eden Yunanlıları kullanmış, müdahaleleriyle onlara zarar vermişlerdir. Yunan uygarlığı (daha çok Antik Yunan) Avrupa uygarlığının temelini oluşturduğu için (bu narsist söylem oldukça yaygındır), yapılan haksızlıklar daha da ağır gelmektedir. Anketimize katılanların ezici çoğunluğu, “Yunan kültürünün Roma ve Avrupa uygarlıklarına damgasını vurduğuna” ve “Avrupalı liderlerin, Yunan kültürünün Avrupa üzerindeki etkisinin farkında oldukları için sık sık Antik Yunan’a gönderme yaptıklarına” inanmaktadır.

Değerlendirme sürecinde mevcut kimlik yapısının geçmişteki bir yapıyla karşılaştırıldığı alt-süreçler de yer almaktadır. Bu strateji, idealleştirme ile birlikte, geçmişin niteliklerini ve değerini mükemmellik düzeyine çıkarmaya yarar. İdealleştirilmiş kimlik ile özdeşleşme, arzu edilen ancak genelde erişilemeyen ideal bir benliğin kurulmasına ve iyice şekillenmesine yardımcı olur. Çok eski ve şanlı geçmişin idealleştirilmesine ve bu geçmişle özdeşleşmeye ders kitaplarında ve öğretmenlerin sözlerinde sık sık rastlanır. Bu süreçte şiddetli bir narsizmin, dış gerçekliğin reddine varan bir kendini beğenmişliğin izi görülmektedir. Narsizm statü, güç, hâkimiyet ve aidiyet kaybı gibi geleneksel etnik ve milli kimlikleri tehdit eden kayıplardan kaynaklanan çaresizlik duygusuyla başa çıkmakta kullanılır.

Araştırmamıza katılanlar, kafalarında yüceltip idealize ettikleri uzak geçmişle özdeşleşmektedirler. Büyük çoğunluğu, değişen derecelerde, “eski Yunan dilinin ilkokuldan başlayarak öğretilmesi gerektiğini” ve “Yunan kültürünün aktarılması ve yayılmasında en önemli yeri Eski Yunan dili ve tarihinin öğretilmesinin tuttuğunu, çağdaş Yunan tarihi ile kültürünün öğretilmesinin ise en az derecede önemli” olduğunu düşünüyorlar. Ayrıca “‘Yunanlılığın’ değerini teşkil eden en önemli iki kaynağın Antik Yunan’dan kalma anıtlar ile eski Yunan dili olduğu”, “‘çağdaş Yunanlıların büyük ölçüde Antik Yunan ile Bizans uygarlıklarının ürünü olduğu’” kanısını taşıyorlar.

Tarih, dil ve coğrafya kitapları da aynı temayı işlemektedir. Üç bin yıllık süreklilik vurgulanarak, şanlı geçmişin Yunanlıların üstünlüğünün özünü oluşturduğu iddia edilmektedir. Tarihin tarihdışı kullanımıyla millî kimlik ebedi, değişmez ve homojenmiş gibi gösterilir. Geçmişin idealleştirilmesiyle kurulan bu kimlik, zaman ve mekândan bağımsızmış gibi düşünülür. Dil ve coğrafya kitapları bir yandan Antik Yunan uygarlığını yüceltiyorlarsa da, zaman zaman ileriye doğru yönelmeyi destekler bir tutum sergiliyorlar. Ancak bu ikircikli söylem, değişim konusunda net bir tavır belirlemede aciz kalıyor ve kimliğin mevcut içeriğinin olduğu gibi kalmasına sebep oluyor.

Üretilen bu kimlik hayalidir. Çünkü, güven duygusunu desteklemek ve “kendi”nin sahiplenmediği kısmını, aşağı ve bağımlı olarak yansıtabilme için geçmişe bağımlıdır. Bu hayali kimlik, merkezindeki kurmacayı sürdürülebilmek için hep anlatılara ihtiyaç duyar. Hiyerarşilerin tepesinde yer alan şan ve güç sahibi bir grup olduklarına dair narsist yanılısına duygusal ve düşünsel çarpıtmalarla desteklenen asimilasyon/intibak süreçlerince sürdürülür.

Önyargılarla kurulmuş stereotipler grupların birbirlerine yakıştırdığı sıfatlar, toplumdaki egemen gruplararası ilişkiler örüntülerini meşrulaştırmaya yarayan ideolojik unsurlardır.¹⁰ Dolayısıyla, bu ideolojik unsurların grupçini yücelten, grupdışını kötüleyen imgeleri içereceği düşünülebilir. Ancak bu her zaman böyle olmaz.¹¹ Grup üyelerinin, kendilerine ilişkin olumsuz bir stereotipi içselleştirdikleri de görülür. Toplumun olumsuz değerler biçtiği bu imge özsaygıya zarar verir. Yine de bireyler, çeşitli toplumsal süreçlerle -toplumsal kimliklerini parçalamak pahasına- bu olumsuz özelliğe eklenen bu değeri kabul edebilirler.¹²

Burada ele aldığımız grubun da kendi kendine atfettiği olumsuz nitelikler açıkça görülmektedir. Mevcut durum toplumda sürekli kötülenmekte, bugünkü Yunanistan’ın eskiye kıyasla daha niteliksiz, yoz olduğuna dair basmakalıp bir görüş vardır. Ders kitaplarında, Yunanlılar genellikle ken-

di zaafının kurbanları olarak betimlenirler. Birbiriyle didişmekten birlik kuramayan, kendi disiplinsizliklerinin cezasını çekmeye mahkûm bir millettirler. Araştırmamıza katılanlara, “Avrupalılar”ın kendilerinin (Yunanlıların) nitelikleri ve zaafı hakkında ne düşündüklerini sordüğümüzda, kendi milletlerinden olumsuz sıfatlarla söz ettiler: Avrupalıların onları “doğru dürüst organize olamayan”, “sorumsuz” ve “yoksul akrabalar” olarak gördüklerine inanıyorlardı. Ancak bu olumsuz özellikler olumlu özelliklerle ilişkilendirilerek hafifletilmeye çalışıldı. Sorularımızı yanıtlayan öğretmenlere göre Yunanlılar, aynı zamanda “konuksever” ve “iyi yaşamasını bilen” insanlardı. Ders kitaplarında da aynı şekilde Yunanlılar bir yandan tarih boyunca yaptıkları hataların ceremesini çeken bir millet olarak nitelenirken, diğer yandan da “kahraman”, “yüce gönüllü”, “kararlı”, “cesur” ve “ülkesi için kendini feda etmeye hazır” insanlar olarak betimleniyorlar. Bu taktik sayesinde kimliğin değer boyutu kurtarılmış oluyor. Bu taktiğin altında, olumlu bir özelliğin yanında her zaman olumsuz bir özelliğin de bulunduğu mantığı yatıyor. Mantığı böyle kurunca, olumlu özelliğin varlığı olumsuzun varlığına bağımlı hale geliyor ve olumsuz olan değer kazanıyor. Bu dolambaçlı yol sayesinde, kimliği mevcut haliyle kabul etmek mümkün oluyor ve kendine saygı korunabiliyor.

Belli bir gruba mensupken hissedilen tehdit, özenle seçilmiş başka aidiyetlerden yararlanılarak ortadan kaldırılabılır, ya da en azından hafifletilebilir. O grubun üyelerine yakıştırılan olumsuz özellikler, öteki aidiyetler sayesinde unutulabilir ya da önemsizleşebilir. Araştırmamıza katılanlara, kendilerini ne ölçüde “Avrupalı”, “Akdenizli”, “Balkanlı” ya da “Doğu Akdenizli” saydıklarını sordüğümüzda bu stratejinin kullanıldığını gördük. Grupçinin grupdışından üstün görülmesini sağlayacak şekilde, büyük bir özenle bir “kimlik karışımı” hazırladılar. Büyük ölçüde Akdenizli, biraz Avrupalıydı, ama kimliklerinde Balkanlılığın ve Doğu Akdenizliliğin payı oldukça düşüktü. Bu “karma kategori”ler,¹³ bir gruba yakıştırılan olumsuz niteliklerin, daha fazla saygı gören başka gruplara aidiyetle örtülmesini sağlayarak tehditle başa çıkmaya yardımcı olurlar.

Tarih, coğrafya ve dil derslerinde kullanılan kitaplar çağdaş Yunanistan’ı sistematik olarak Avrupa bağlamına yerleştiriyorlar. Ancak “Avrupa” kategorisi oldukça ikirciklidir. Avrupa’ya, bir yandan pek de gizlenemeyen bir hayranlık beslenirken, diğer yandan da olumsuz sıfatlar yakıştırılmaktadır. Dil dersinin kitaplarında, Avrupalıların “katı” ve dar kafalı akılcılıkları vurgulanmakta ve Yunanlıların ataklıkları ve her türlü tahmini boşa çıkarıp imkânsız başarımlarını sağlayan irrasyonellikleriyle karşı karşıya konmaktadır. Bununla birlikte, tarih kitaplarında Avrupalılardan, uygarlığın ve teknolojik gelişmenin öncüleri olarak saygıyla bahsedilmektedir. Toplum-

da yaygın olan bir kaniya göre, Antik Yunan uygarlığı, Avrupa'nın gelişiminde belirleyici rol oynadığı için Yunanistan'ın büyük Avrupa ailesine dahil olmaya elbette hakkı vardır. Araştırmamıza katılanlara, Avrupa Birliği'nin getirdikleri ve götördükleri neler olacaktır diye sorduğumuzda, kitaplardakine benzer ikircikli bir tutumla karşılaştık. Öğretmenler, ülkenin toplumsal örgütlenişinin gelişeceğini ve önemli mevkilere hak edenlerin gelmeye başlayacağını, ancak öncelikle bazı meslek gruplarının çıkarlarının, ikinci olarak da "Yunanlılığın" zarar göreceğini söylediler.

Avrupa'ya ve Avrupalılara karşı beslenen bu gizlenmiş tutumun altında yatan milli kimliğin tehdit altında olduğu duygusu, uluslararası ilişkiler ve Yunanistan'ın birleşen Avrupa tarafından önemsenmeyeceğine dair kısmen gerçekçi, kısmen de temelsiz birtakım korkulardan kaynaklanmaktadır. Bu korkular modernlik, çelişki, çoğulluk ve heterojenlik gibi kimliği tehdit eden güçleri de kapsamaktadır.¹⁴ Avrupalıların, bu parçalayıcı güçlerden etkilenmedikleri ya da onları denetleyebildikleri düşünülmektedir. Derin bir kargaşa korkusu yaşayan Yunanlılar, "hayran oldukları" Avrupalıların kargaşayı aşıp tıkr tıkr işleyen sorunsuz bir dünya kurduklarına inanıyorlar. Avrupalılar kimliği tehdit altında olan kimselerin arzuladığı tüm özelliklere sahipmiş gibi görülüyor. Avrupa ve Avrupalılar, bu bağlamda, fobi nesneleridir; ve tüm fobi nesneleri gibi bir yandan kaçınılırken diğer yandan da cazip bulunurlar. Böylelikle, aynı anda hem idealleştirilirler hem de kısıkanılırlar.¹⁵

IRKÇILIK VE YABANCI DÜŞMANLIĞI

Yukarıda bahsedilen kimlik süreçleri madalyonun bir yüzüysen, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık da öbür yüzüdür. Anketimizin ikinci bölümünde öğretmenlere, bu konudaki önyargılarını ve zihinlerindeki klişeleri ortaya çıkaracak sorular yönelttik. Konuştuğumuz kişiler "kaçak göçmenlerin sınır dışı edilmesi gerektiğini", "devletin fakir ülkelerden gelen yabancılara karşı fazla tavizkâr olduğunu" ve "yabancı ebeveynlerin çocuklarının ayrı okullarda eğitilmesi gerektiğini" düşünüyorlar. Görüştüğümüz öğretmenlerin oldukça büyük bir kısmı -%27'si- çingene çocuklarının, dörtte biri de Türk çocuklarının ayrı okutulmasını savunuyor. Önyargılı, dışlayıcı ya da aşağılayıcı ifadeler, bunları söyleyen kişilerin bilinçdışı duygusal ihtiyaçlarını giderirler: İstenmeyen, rahatsızlık veren duyguların benlikten atılıp dışarıda bir kutuya tıklılmalarını sağlar. Huzursuz edici duygular benlikten çıkarılıp toplumca meşru bir hedef olarak görülenlere yöneltilir. Burada yansıtma ve "yansıtımlı özdeşleşme" mekanizmaları iş başındadır.

Verdikleri cevaplara bakılırsa, anketimize katılanlar, bugün Yunanlı olarak yaşadıkları aşağılanmayı, kendilerinden de aşağı gördükleri grupla-

ra yansıtmaktadırlar. Üstün grupların kendilerine yansıttığı olumsuz nitelikleri kendilerinden daha aşağı, daha kolay hedef tahtası yapılabilecek gruplara yansıtma arzusuyla dolup taşıkları kolaylıkla görülebilir. Aşağılama, toplumsal statüler merdiveninde işte böyle basamak basamak aşağı aktarılır. Yansıtmayı gerekli kılan, tehdidin gücünün idrak edilmesidir. Olumsuz duygular bir başkasına yüklendiğinde, özne kendini tamamen iyiymiş gibi algılar. İlginçtir, araştırmamıza katılanlar "Yunanlılarda bulunmayan tek kusurun ırkçılık" olduğu konusunda birleşiyorlar. Görüldüğü gibi, benliğin idealleştirilmesi ile hor görülmesi aynı sürecin parçaları.

Öğretmenlerden, çeşitli milletlere (Almanlar, Polonyalılar, Amerikalılar, Arnavutlar, İtalyanlar ve Araplar) mensup kişilerle yaşadıkları deneyimleri değerlendirmelerini istediğimizde, en kötü deneyimlerini Arnavutlarla, en iyi deneyimlerini de İtalyanlar'la yaşadıklarını söylediler. Bu da zaten beklediğimiz yanıtı. Öğretmenler, ayrıca, fakir ülkelerden Yunanistan'a göçmen akımının en vahim sonuçlarının "suç oranında artış", "Yunanlıların işlerini kaybetmeleri" ve "aşırı sömürünün başlaması" olduğunu söylediler. Yukarıdakiler, en sonuncusu hariç, stereotip yanıtlardır. Toplumsal psikoloji çeşitli gruplara ilişkin önyargılı stereotiplerin simgesel, siyasi ve ideolojik yönlerine yeterince eğilmemiştir. Bu stereotipler bilişsel şemalardan ibaret değildir. Bunlar, toplumsal temsil araçlarıdır; bir başka deyişle, toplumdaki gruplar hakkında nesnelleştirilmiş bilişsel ve hissi yapılarıdır; oldukça yaygındırlar ve belli bir tarihsel andaki toplumsal ve siyasi ortamda doğup yaygınlaşırlar. Bu stereotipler bireylerin zihninde bulunur deyip geçemeyiz. Gündelik iletişim sırasında toplumsal olarak ve çabucak inşa edilirler; bir kez nesnelleştirildiler mi bağımsız bir gerçeklik kazanırlar, hatta tek gerçek haline gelirler.¹⁶ Stereotipler mevcut sistemi meşrulaştırma işlevi görürler.¹⁷ İçerikleri, belli grup üyelerinin içkin özellikleriyle değil, grupların birbirine göre bulunduğu toplumsal ve ekonomik konumlarla belirlenir. Dolayısıyla, aşağılayıcı önyargılarla anılan grubun, görece az toplumsal ve ekonomik saygınlığa sahip Arnavutlar olması pek şaşırtıcı değil. Arnavutlara ilişkin önyargı, Arnavutlara uygulanan ayrımcılığı meşrulaştıran bir ideolojik mekanizma olarak işliyor.

Ne Yunanistan'da ne de başka bir ülkede, suç oranının, fakir ülkelerden gelen yabancılar yüzünden arttığını ya da yabancıların normalde Yunanlıların yapacağı işleri kapıldığını kanıtlayacak yeterli veri bulunmaktadır. Bu tür iddialar nesnel gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Ancak gruplararası bağlamın belli bir andaki resmini yansıttıkları için toplumsal ve psikolojik geçerlilikleri vardır.¹⁸ Psikik ekonomi düzeyinde, bu grupları birer düşmana çeviren bir aklıleştirme süreci devreye sokulmakta -gruplar ne kadar zayıf olurlarsa olsunlar- mücadele edilecek bir sorun yaratılmakta¹⁹ ve

gruplar arasındaki siyasi, toplumsal ve ekonomik ilişkilerin sürmesi sağlanmaktadır. Ancak çoğu insan bazen şiddet biçiminde, bazen de umursamazlık biçiminde ifade ettiği bir saldırganlık potansiyeli taşıdığını kabul etmek istemez; bu yüzden de ayrımcı şiddet, erdem maskesi altına saklanabilir. Anketimizi yanıtlayanlar, muhtemelen bu sebeple, “göçmen akınının en vahim sonuçlarından biri, aşırı sömürünün başlamasıdır” demişlerdir. Bu tür bir söz, ceza korkusu olmadan başkalarını aşağılayabilmeyi, onlara düşmanca davranabilmeyi mümkün kılar; aynı zamanda da güçlü konumdan vazgeçmeden bazı olumlu duyguları ifade etmeye yarar.

SONSÖZ

Bu makalede, milli kimlik yapısına yönelik tehdidi ortadan kaldırmak ya da hafifletmek için başvuru stratejilerin çeşitlerini ve hangi stratejilerin kullanılacağını belirleyen etkenleri saptamaya çalıştık. İşlemekte olan mekanizmalar çözümlendiğinde, milli kimliğin “statüsünün” öznel bir şekilde yapılan gruplararası karşılaştırmalar sayesinde büyük ölçüde korunduğu görülmüştür. Olumlu toplumsal kimliğin oluşmasını sağlayan önemli etkenlerin, başkalarınınla karşılaştırılacak yeni özellikler bulmak, belli sıfatların taşıdığı değeri yeniden tanımlamak ve gruplar arası karşılaştırmalarda görece düşük statülü grupları tercih etmek olduğu söylenebilir.

Böyle gerçekdışı bir şekilde “güçlü” olmak, ötekinin temsil ettiği huzursuz edici farklılığın ortadan kaldırılmasına bağlıdır. Biz burada, ders kitaplarından ve öğretmenlerin sorularımıza verdiği yanıtlardan çıkan abartılı derecede olumlu milli kimliğin, şişirilmiş bir “ben” imgesiyle, bu imgenin sürekli onaylanmasına duyulan ihtiyacın bir bileşimi olduğunu göstermeye çalıştık. Ancak bu şişirilmiş “ben” imgesinin altında, megalomanca bir özgüvenden ziyade kırılabilirlik, çaresizlik ve tehlikede görülen bir benlik yatmaktadır. Kendini yüceltme ile kendini hor görme aynı psikik madalyonun iki yüzüdür.

Üstünlük duygusunun bir başka tezahürü dışlamadır. Kimliğin yüzeyel bir şekilde yüceltilmesi, daha aşağı grupların hor görülmesine ve baskı altında tutulmasına bağlıdır. Egemenler çoğulluğu ve heterojenliği inkâr eder. Mutlak gerçekler sallantıya girince, zayıf kimlik kendisine destek olacak, etrafındaki parçalanmayı açıklayacak, güçlü bir bütünlük tarafından içerilmesini ve bu çözülmeye karşı koymasını sağlayacak sağlam bir şeyler aramaya başlar. Parçalanmış benliğin birliğini yeniden kurabilmek için olumsuz nitelikler ötekine yansıtılır, iyi ile kötü katı bir şekilde ayrılır, hayalgücü seferber edilir. Ancak bütün bunlar için çok büyük bir psikik bedel ödenir. Milliyetçilik ve ırkçılık, kurbanlarından çok, destekçilerinin bir sorunu olarak görülmelidir.

NOTLAR

- 1 Bkz. Frangoudaki'nin bu kitaptaki makalesi.
- 2 Bkz. Kouzelis'in bu kitaptaki makalesi.
- 3 Toplumsal kimlik teorisi geleneğine göre bütün davranışların, bir ucunda bireylerarası diğer ucunda da gruplararası davranışların bulunduğu bir skalada yer aldığı düşünülür, bkz. H. Tajfel ve J. C. Turner, “The Social Identity Theory of Intergroup Relations”, S. Worchell ve W. G. Austin (ed.), *Psychology of Intergroup Relations*, Monterey, Brooks/Cole, 1986, s. 8. Skala kavramının bireylerarası davranış biçimleri ile gruplararası davranış biçimlerini karşı karşıya koyduğunu, bu yüzden de belli bir durumda ikisinden ancak birinin görülebileceğini ima ettiğini ilk söyleyen, belki de Stephenson'dur, bkz. G. M. Stephenson, “Intergroup Bargaining and Negotiation”, J. C. Turner ve H. Giles (ed.), *Intergroup Behaviour* içinde, Oxford, Blackwell, 1981, ss. 190-197. Stephenson'a göre, bu iki davranış biçimi aynı boyutun zıt kutupları olarak değil de, farklı, bağımsız boyutlar olarak algılanırsa, eşzamanlı olarak işleyebileceklerini ve hem toplumsal bağlamlarda hem de tek tek bireyler bağlamında ikisi arasında çatışma yaşanabileceğini düşünmek mümkün hale gelir.
- 4 Bkz. G. Breakwell, *Coping with Threatened National Identities*, Londra, Methuen, 1986. Kimliğe yönelik çeşitli türlerde tehditlerin etkileri üzerine pek çok çalışma yapılmışsa da, tehdit hissedilen çok sayıda bağlama ilişkin bulguları kapsayabilen genellenebilir bir kimlik ve tehdit ve tehditle başa çıkma teorisi geliştirmeyi deneyen ilk araştırmacılardan birinin Breakwell olduğu söylenebilir. Tehdidin ve başa çıkma yollarının toplumsal kökenleri olduğunu öne süren model, sürekli değişen bir toplumsal ilişkiler ağındaki toplumsal etki süreçlerinin araştırılması gereğine dikkat çekiyor.
- 5 Milli kimliğe yönelik tehdidi oluşturan toplumsal-tarihsel süreçler, bu makalenin kapsamını aşmaktadır ve şu sırada hazırlanmakta olan daha geniş kapsamlı bir disiplinlerarası çalışmada ayrıntılarıyla incelenmektedir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Frangoudaki'nin bu kitaptaki makalesine bakabilirsiniz. Ayrıca bkz. E. Avde-la, T. Dragonas, ve A. Frangoudaki, “Representations of the National ‘Other’ in the Context of the Greek Educational System”, *Modern Greek Studies Association Conference*'ta sunulmuş ve *Greeks and Others: The Nation, the Region, the Diaspora* içinde yayımlanmış tebliğ, Berkeley, CA, 28-31 Ekim 1993.
- 6 Bkz. Breakwell, *Coping with Threatened National Identities*.
- 7 İlk olarak Festinger tarafından derli toplu bir şekilde dile getirilen bu teori, esas olarak, bireylerin bireysel nitelikleri nasıl değerlendirdikleri üzerinde odaklanmaktaydı. İnsanların kendi yeteneklerini ve fikirlerini değerlendirmekte kullanacakları ölçütleri saptamak için toplumsal karşılaştırmalara başvurduğunu öne sürüyordu. L. Festinger, “A Theory of Social Comparison Processes,” *Human Relations* 7 (1954), 117-140.
- 8 Bkz. H. Tajfel, *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, 1981.
- 9 Görelî mahrumiyet teorisi 1949'dan bu yana toplumsal kimlik teorisinden büyük ölçüde bağımsız olarak geliştirilmektedir. Ancak bu teorilerin birbirlerine katacak çok şeyi var. Bkz. S. A. Stouffer, E. A. Suchman, L. C. De Vinney, S. A. Star, R. M. Williams, *The American Soldier: Adjustment During Army Life*, I c., Princeton University Press, 1949.
- 10 M. Augoustinos ve I. Walker, *Social Cognition*, Londra, Sage Publications, 1995.
- 11 M. Hewstone ve C. Ward, “Ethnocentrism and Causal Attribution in Southeast Asia”, *Journal of Personality and Social Psychology* 48 (1985), 614-23.

- 12 D. Milner, "The Development of Ethnic Attitudes", H. Tajfel (ed.), *The Social Dimension: European Developments in Social Psychology*, I. c. içinde, Cambridge University Press, 1984.
- 13 W. Doise, *Groups and Individuals: Explanations in Social Psychology*, Cambridge University Press, 1978.
- 14 Modernite ile benlik krizi üzerine daha ayrıntılı bir çalışma için, bkz. S. Frosh, *Identity Crisis: Modernity, Psychoanalysis and the Self*, Hampshire, The MacMillan Press, 1991; A. Rattansi, "'Western' Racisms, Ethnicities and Identities in a 'Post-modern' Frame", A. Rattansi ve S. Westwood, *Racism, Modernity and Identity* içinde, Cambridge, Polity Press, 1994.
- 15 Klein'in tanımladığı yarılma (*splitting*), idealleştirme ve kötüleme gibi "şizoid mekanizmalar" buradaki tartışmayla yakından ilgilidir. Bkz. M. Klein, "Notes on Some Schizoid Mechanisms, (1946)", J. Mitchell (ed.), *The Selected Melanie Klein* içinde, Harmondsworth, Penguin, 1986. Zıt duyguları aynı anda barındıran bu tür yaklaşımlar, olguları algılamakta kullanılan bilişsel araçlar değil, olumlu ve olumsuz özdeşleşmeyle oluşan duyguları yoğunlaştırıp başka yerlere aktarmaya yarayan kanallar oldukları için esasen paranoiddirler.
- 16 Augoustinos ve Walker, *Social Cognition*.
- 17 J. T. Jost ve M. R. Banaji, "The Role of Stereotyping in System-Justification and the Production of False Consciousness", *British Journal of Social Psychology* 33 (1994), 1-27.
- 18 Toplumdaki stereotiplerin bağlamdan bağlama değişen işlevleri ile bu stereotiplerin doğruluğu ile geçerliliği arasındaki farklar hakkında daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. P. J. Oakes, S. A. Haslam ve J. C. Turner, *Stereotyping and Social Reality*, Oxford, Blackwell, 1994.
- 19 Bu konuda daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. T. W. Adorno, E. Frenkel-Bruswik, D. J. Levinson ve R. N. Sabford, *The Authoritarian Personality*, New York, Harper & Row, 1950.

YUNAN [VE TÜRK] TARİH DERS KİTAPLARINDA "BEN" VE "ÖTEKİ" İMGELERİ

PENELOPE STATHIS

[Sayın başkan, değerli meslektaşlar, bayanlar, baylar, eski bir İstanbullu olarak size en içten selamlarımı sunarken, beni kongreye davet ettiğiniz için ve halis Türk misafirperverliği için teşekkürlerimi kabul edin.]

Sunuşuma başlamadan önce bir açıklama yapmak istiyorum; benim bir yansıyı yaptığım araştırmanın öteki yansı olan Türk tarih ders kitaplarında Yunan imajı üzerine çalışan meslektaşım ve değerli dostum Nilüfer Çağlar bu toplantıya katılamadığı için, ben, Yunan tarih ders kitaplarında Türklerin "öteki" olarak görülmesi konusuna değineceğim.

Prof. Diamantouros tarafından sunulan "Kendi ve Ötekinin Kolektif Algılanmasının Güvenlik Açısından Sonuçları: Yunanistan ve Türkiye" başlıklı araştırma programı çerçevesinde ve son iki yıl, Prof. Frangoudaki tarafından sunulan "Yunan Eğitim Sisteminde [Ulusal] Ötekinin Sunuluş Biçimleri" isimli araştırma projesinde çalıştıktan sonra, çok sayıda Yunan ve Türk tarih ders kitabını inceleme fırsatım oldu. İki dili [de] biliyor olmamın sağladığı büyük avantaj sayesinde ilk elden bilgi toplayabildim.

Okul ders kitaplarının eğitimde çok güçlü etkilerinin olduğu, hepimizin bildiği ve genel olarak kabul edilen ve desteklenen bir görüştür. Dahası, okul kitapları bu alanda en etkin araçlar olarak görülmektedir. Kolektif "ben" ve "öteki" imgelerini en açık şekilde ortaya koyanlar ise konuları nedeniyle tarih ders kitaplarıdır. Çalışma nedenselliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkan öğrenmeye ek olarak, öğrencilerin uluslar hakkında bazı belirli tutumları öğrendiklerini ve kabul ettiklerini ve bunlara göre hareket ettiklerini söylemeye bile gerek yoktur.

Ulusal açıdan "öteki" olarak görülen Türk imgesinin gelişimini izlemek için, 1955'ten bu yana, son kırk yılın tarih kitaplarını inceledim. Öğ-

retelen konuların Türkler ve Avrupalılar ile yakından ilgili olması nedeniyle, çalışmalarımı Lise 3 kitapları üzerine yoğunlaştırdım.

Belki de hepinizin uluslararası konferanslardaki sunuşlardan bildiğiniz gibi, Yunanistan'da tek kitap sistemini izliyoruz. Eğitim Bakanlığı, Eğitim Enstitüsü yoluyla, belirli bir yazara ısmarlanan belirli bir kitabı onaylıyor ve bu kitap okullarda yıllarca okutuluyor.

İncelediğim kitaplar şunlar:

a) *Modern Çağ Tarihi*, 1955 basımı. Viyana Konferansı'ndan günümüze kadar olan dönemi kapsıyor.

b) *Modern Çağ Tarihi*, 1964 basımı. 15. yüzyıldan 1946'ya kadar olan dönemi kapsıyor. (1964'te, eğitim sistemini daha demokratik hale getiren eğitim reformu yapılmıştır.)

c) *Yakınçağ ve Günümüz Tarihi*, 1968 basımı. 1964 basımı olan kitapla aynı dönemi kapsamakta, ancak tarihsel anlatıyı günümüze kadar getirmektedir.

d) *Modern Çağ Yunan ve Avrupa Tarihi*, 1975 basımı. Aynı dönemi kapsıyor. Yedi yıllık diktatörlüğün sona ermesinden sonra, Eğitim Bakanlığı 1955'teki kitabı birçok eklemeye karar verdi. Kitap, etnikmerkezci (*ethnocentric*) şablonlarıyla ünlüdür.

e) *Modern ve Çağdaş Tarih, Yunan-Avrupa Dünyası*, 1984 basımı. 15. yüzyıldan 1983'e kadarki dönemi kapsıyor. Bu kitabı hazırlama görevi, politik açıdan sol eğilimli olduğu bilinen bir üniversite profesörüne verilmişti. Kitap, Yunan tarihindeki olaylara daha az yer ayırmakla suçlanarak, Eğitim Enstitüsü'nce değiştirilmek suretiyle cezalandırıldı.

f) *Modern ve Çağdaş Tarih*, 1992 basımı. 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan dönemi kapsar.

Yukarıda adı geçen kitaplar ve bu kitapların yansıttığı Türk imgesi hakkında bir fikir vermeye çalışacağım.

Eski dilde yazılmış olan 1955 basımı kitap, Türklerden, aşağılayıcı ifadelerle ulusal "öteki"ler olarak değil, ama yaptıkları ile ilgili olumsuz yargılarla bahsediyor. Kitapta özellikle Yunan Bağımsızlık Savaşı yıllarında Yunanlılara karşı uygulanan şiddetin tasvirleri yer alıyor. İşte, bağımsızlık mücadelesinin başlangıcında Osmanlıların tepkisinden bahseden karakteristik bir bölüm:

O gün sultan, hapisteki piskoposlardan üçünü astırdı; ve kalabalık, her türlü kötülüğü yaptı. Şehrin kiliselerine saldırarak yağmaladılar. Nisan sonunda sultan hapisteki piskoposlardan üçünün daha asılmasını emretti. Cellat onları küçük bir sandala bindirerek Boğaziçi'ne gitti ve en kalabalık Rum köylerinden üçünde birer birer astı. Sonraki günlerde de Türklerin şiddeti devam etti; sadece Konstantinopolis'te 10.000 kişinin Türk mezaliminin kurbanı oldu-

ğunu sanıyoruz. Benzer barbarlık sahneleri İzmir, Edirne, Enez ve başka yerlerde de yaşandı.

Bunların, genç öğrencilerin kalplerindeki etkisinin feci olduğu açıktır. Yunanlılar ve Türkler ne zaman karşı karşıya gelse, kitapta bu anlatım stili kullanılmıştır.

1964 basımı kitapta, yeni ders programına göre yazıldığına dair bir not var. Bu kitapta, tarihsel anlatımı değiştirme çabası kolayca görülmektedir. Sanat ve edebiyat üzerine yeni bölümlerin eklenmesi ile tarih, önceki kitapta olduğu gibi savaşların, yenilgilerin ve zaferlerin tarihi olmaktan çıkarak, başarıların ve medeniyetin tarihi olurken, komşuların kültürü ise yine eksik bırakılmıştır. Bu kitapta da, Türklerin ulusal "ötekiler" olarak imgeleri olumlu değildir. Yunan Bağımsızlık mücadelesi ile ilgili bölümde olaylar duygusal abartmalar ve ürkütücü şiddet ayrıntıları verilmeden, düz bir şekilde anlatılır. 1915-1922 olayları konusunda bile tarihsel anlatım oldukça üstünkörüdür. Ülkesinin yeniden doğuşu için mücadele eden Mustafa Kemal'e değer verilmiştir.

1966 basımı kitapta, Türk hâlâ Asya'dan gelen, fatih, baskıcı ve barbardır; ama artık paşalar, sultanlar, tahta çıkış yılları ve zaferleri hakkında da bilgi verilmektedir. Osmanlıların yayılmacı savaşları hakkında olduğu kadar, bu koskoca imparatorluğun hükümet şekli ve yönetimi hakkında da bilgi edinebileceğimiz "17. ve 18. Yüzyıllarda Türkiye" başlıklı bir bölüm ilk defa bu kitapta yer alır. Dahası, Türkiye'ye, Mustafa Kemal'e ve reformlarına ayrılmış bir paragrafa da ilk defa bu kitapta rastlıyoruz.

Daha önce bahsettiğim 1955 basımı kitabın yeni bir basımı olan 1975 tarihli kitap, 1964 ve 1966 tarihlilerin aksine, şablonlarla dolu son derece etnikmerkezci bir kitaptır. Bununla vaktinizi almayı düşünmüyorum. Yalnızca, bu kitabın olumsuz anlamlar yüklenmiş sıfatlar ve şiddet hakkında verilen ürkütücü ayrıntılarla doldurulduğunu söyleyebilirim. 1984 seçimlerinden sonra ilk değiştirilen kitap olmasının sebebi budur.

1984 tarihli kitap, genel anlamda, daha iyi bir kitaptır. Kuvvetli duygusal ifadeleri bertaraf etmeye yönelik bir çaba görülmektedir; ama yine de, "ahlaki düşkünlük", "esir Yunan ulusu", "fatih ve Yunanlı", "Türk boyunduruğu", "ahlaki mücadele" vb. ifadelere hâlâ rastlanmaktadır. Türk milliyetçiliğinden ilk defa söz edilmekte, ulusal "öteki" olarak Türk'e nefret duyulmamaktadır.

Günümüzde Yunan okullarında okutulan 1992 tarihli kitapta, tarihi anlatım konusunda çok dikkatli hareket edildiğini görüyoruz; yazar, önceki kitaplarda olduğu gibi "öteki"ne olumsuz nitelikler atfedilmesini engellemek için çaba sarf ediyor. Türk'ün ikinci sınıf bir kategori olarak görüldüğü açıkça ifade edilmese de, Türk hâkimiyeti dönemindeki

(*Turkokratia*) olaylar, az ya da çok, etnik merkezcilik sorununu güçlendirmektedir. Tarihsel anlatım, tarihsel kaynaklardan alınmış okuma parçaları ile birleştirildiğinde ise ortaya oldukça farklı bir imge çıkmaktadır:

Adaletin kılıcını alalım ve zincirlerimizi kırmak için korkak Osmanlı'ya indirelim.

Ulusal kimlik, Türk hâkimiyeti döneminde bir dizi mahrumiyet, güvensizlik ve korkudan muzdarip olduğu için, Osmanlı Türkleri bağımsızlık ve kültürel kimlik için bir tehdit olarak görülüyordu. [Yunanlıların] hayatları ve malları tehdit altındaydı; kelle vergisi ve toprak vergisi ödemek zorundaydılar; çocukları toplanıyor, Müslümanlaştırılıyor ve kökleri unutturuluyor; zorla çalıştırılıyorlardı. Türkler, nüfusun Müslümanlaştırılması çabalarında çok sert davranıyorlardı; yeni kiliselerin inşa edilmesine izin vermiyor, eskilerinin onarımını da yakından kontrol ediyorlardı. Bu tasvirler bakarak, yazarın, Türkiye'den gelen tehdidin algılanmasında aynı tuzağa yakalanmış olduğunu söylemek mümkündür.

Son kırk yıl içinde Lise 3 için yazılmış olan başlıca tarih ders kitapları hakkındaki bu kısa sunuştan sonra bazı gözlemler yapabiliriz:

a) Son iki kitapta, yazarlarının etkisiyle, Türklere ulusal “ötekiler” olarak giderek daha nesnel bir tutumla yaklaşıldığı açıktır (açık düşmanlık ve korkudan, tarafsız bir tutuma geçiyoruz).

b) Türklere olumlu yaklaşma yolunda bazı adımlar saptasak da, anlayıştan hâlâ bahsedemeyiz.

Daha önce de söylediğim gibi, Nilüfer Çağlar burada olmadığı için, bu araştırmanın karşılığını -yani, Türk tarih ders kitaplarında Yunanlılar burada sunmayacağım; ama bu kitaplardaki iki ana eğilimi vurgulayacağım.

a) Yunanlılar olumsuz değerlendiriliyor ve Yunan düşmanlığı kuvvetle vurgulanıyor. Yunanlıların 1821'de Türkleri katlederek “çocukları bile öldürebileceklerini” gösterdikleri ifade ediliyor. Bunun da ötesinde, Yunanlılar, Türklere karşı bitmez bir düşmanlık beslemiş gibi tasvir ediliyorlar.

b) Bazı tarihsel olaylardan bahsedilmiyor. Yunanlılar, Osmanlı yöneticilerinin uyruklarına karşı bir baba gibi yardımcı ve cömert davranmalarına karşı nankörlük etmiş gibi resmediliyorlar.

Buna rağmen, Yunan ve Türk kitaplarının her ikisinde de daha tarafsız bir yaklaşımın örnekleri olduğunu göstereceğim. Bunun için, meslektaşım Nilüfer Çağlar ile birlikte yaptığım bir çalışmayı sunmak istiyorum.

Konstantinopolis'in fethi konusunda “öteki”nin iki ülkedeki sunuluşlarını karşılaştırmak için, yedinci ve onbirinci sınıf Türk ve beşinci ve

sekizinci sınıf Yunan tarih ders kitaplarında bu konunun nasıl işlendiğini inceledik.

Yedinci sınıflara okutulan Türk tarih kitabında metin, fetihin Türk ve dünya tarihi için ifade ettiği anlam ve İstanbul'un Türkler için önemi ile başlar. Burada şehrin önemi konusunda öne sürülen argümanlar jeopolitik, stratejik -“Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve gelişimi için” (s.31)- ve dinidir -“Hz. Muhammed bu şehrin gelecekteki fatihini bir hadisiyle kutlamıştır” (s.31)-. Metin iki parçadan oluşur: a) kuşatma hazırlıkları b) kuşatma ve fetih. “Ben” imgesi ya dolaysız ifadelerden ya da olayların anlatılış tarzından çıkarılabilir. Aşağıdaki bölümler dolaysız ifade örnekleridir:

a) “Türk mimarlar, ustalar ve işçiler büyük bir kalenin (Rumeli Hisarı) inşasını dört ay gibi kısa bir sürede tamamladılar” (s.32). Burada, büyük işler başarmak konusunda Türklerin ne derece yetenekli olduğu mesajı veriliyor.

b) “... her yönüyle düzenli ve güçlü bir ordu” (s.33). “Düzenli” sıfatı ile biraz değiştirilmiş bu mesaj, “ben” imgesi için tercih edilen güç-kuvvet kategorisine açıkça uyuyor.

c) Mehmed'in “şehrin kan dökülmeden Türkler'e teslim edilmesi” (s.33) çağrısı “düzenli” sıfatı ile birlikte düşünüldüğünde, “ben” imgesine uygun, barbar olmayan, uygar bir kategoriye ifade eder.

d) “II. Mehmed şehri almaya kararlıydı. Zorluklar onu yıldırmadı” (s.33). Burada, kararlılık, azim, inatçılık “ben” imgesinin bir parçası olarak methedilmektedir.

e) “İstanbul, Türk askerlerinin kahramanlığı ve II. Mehmed'in güçlü inancı ile fethedildi” (s.35). Olumlu imgeler burada çok açıktır. Kuşatma hazırlıklarının tasvirinden genç sultanın organizasyon konusundaki becerisi ve dehası anlaşılmaktadır.

Metindeki tek duygusal bölüm Ulubatlı Hasan'ın hikâyesidir (s.34):

Surlara ilk tırmanan ve sancağı diken, Ulubatlı Hasan adında bir askerdir. Onunla beraber otuz kadar yeniçeri de surlara tırmadı. Ulubatlı Hasan, yaralanmış olmasına karşın, arkadaşlarının surlara tırmanmasına yardım etti. Bir taşla basıp ayağı kayınca surlardan düştü. Düşman okları ve taşları ile öldürüldü. Ama cesur hareketi ve kahramanlığı boşa gitmemiştir.

Burada, kuşatmanın anlatımında ilk olarak “cesur”, “kahramanca”, “düşman” gibi kelimelerin dolaysız olarak kullanıldığı, duygusallığı artıran kişisel bir hikaye ile karşı karşıyayız.

Kuşatma hazırlıklarından söz edilirken “öteki”nden çok kısaca bahsediliyor:

Bizans İmparatoru Konstantin de, savunma hazırlıklarına başladı. Surları

sağlamlaştırdı. Stratejik noktalara mancınıklar yerleştirdi. Haliç'teki gemileri silahlandırdı. Haliç'in kıyı surlarını bir zincir ve eski gemilerle destekledi.

Savunma hazırlıkları, kuşatma için yapılanları hikâye eder bir tarzda yansıtıyor ve İmparator'un şehirini savunmak için mümkün olan her şeyi yaptığı ima ediliyor. Kuşatma sırasında, "öteki"ne ait referanslar sadece şunlardır: "Zorlu bir mücadeleydi. İmparator, surları her gün denetliyordu." Metinde "öteki"ne ait olumsuz bir imge yoktur, anlatım biçimi olaylara dayalı ve mesafelidir, değer yargısı yüklü sıfatların sayısı azdır. Örneğin, "düşman" kelimesi sadece üç kez kullanılmıştır; birinci kullanımda "düşman" genel bir kimliğe sahiptir: "Düşmanlar Çanakkale Boğazı'nı kapatabilirlerdi". İkincide, Bizanslıların belirsiz düşmanları söz konusudur: "Düşmanlarının donanmalarını Rum ateşi denen bir silahla yakabiliyorlardı." Sadece son kullanımda, Ulubatlı Hasan'ın hikâyesinde "düşman" kelimesi özel olarak Bizanslıları tanımlamaktadır.

Onbirinci sınıf tarih ders kitabında Konstantinopolis'in fethine ayrılan beş sayfada, "ben" Fatih Sultan Mehmed, "öteki" İmparator Konstantin Dragazes tarafından temsil edilir. "Ben" hakkındaki mesajlar şu bölümlerden çıkarılabilir:

a) Kuşatma hazırlıkları: Uzun vadeli bir plan hazırlama ve icra etme yeteneği, kararlılık-isteklilik, yeni teknolojileri ve tüm kaynaklardan gelen bilgileri kullanmaya hazır olma (modernliğin, olumlu bir "ben" imgesi olduğunu ifade etmektedir).

b) Fetih: Düzenli, disiplinli ordu, zeki-cesur (gemileri karadan yürütüp Haliç'e indirme projesi), kan akmasını istememe (şehrin teslim olması için çağrılar).

"Öteki" hakkındaki mesajlar ise şunlardır: İmparator çok zayıf ve tükenmiş bir devletin başında sorumluluk sahibi bir lider olarak gösteriliyor. Birçok imkânın yokluğuna (ordu ve donanma) rağmen şehrin savunulması için mümkün olan en iyi şekilde hazırlanıyor. Kuşatma sırasında halka ve askerlere moral vermek için çaba harcıyor ve şehir surlarının üzerinde bulunuyor. "Bizanslıların ve Cenevizlilerin şehri çok iyi savundukları" ifade edilmiş. İmparatorun metinden çıkan imgesi, sorumlu, muktedir ve cesur bir devlet adamıdır.

Patriğin, fetihi Papa'yla birleşmeye tercih etmesinin ifade edilmesi dışında, başkaları hakkında -bu durumda Cenevizliler, Papa ve Hristiyan-Avrupalılar- değer yargısı yüklü bir mesaj yoktur. Türk filosunun Papa tarafından gönderilen yardımı durdurmadaki başarısızlığının durumdan kaynaklanan sebeplere bağlanması da (düşman gemileri çok büyük ve yelkenli idi) ilginç bir nokta olarak kaydedilebilir. Şehrin fethedilmesindeki

başarı, çeşitli etkenlerin birleşmesinin bir sonucu olarak gösterilmektedir: Uzun vadeli planlama, beceri, kararlılık, fiziksel güç. Bunların hepsi iç etkenlerdir. Bunun karşısında, Bizanslıların şehri savunmadaki başarısızlıkları, kiliselerin birleştirilmesi konusundaki mezhep kavgalarının olduğu kadar, Bizans'ın o dönemde toprak ve ordu açısından zayıflamış bir devlet olmasının da sonucudur.

Beşinci sınıflar için hazırlanmış Yunan tarih ders kitabında fetih konusuna ayrılmış toplam sayfa sayısı on beştir (Türk ders kitaplarında bu sayı en fazla beşti). Bu kitapta, [olumsuz] sıfatlardan ve duygusal olarak atfedilmiş özelliklerden sakınmak için hissedilir bir çaba sarfedildiği göze çarpar. Olaylar sade bir şekilde anlatılmaktadır. İmparator Konstantin'in, durumun umutsuz olduğu bir sırada şehrin savunmasını organize etmeye çalıştığı söylenir. II. Mehmed ("öteki") çok genç yaşta sultan olmuştur; askeri ve siyasi alanda çok yeteneklidir. Sultanın hayali Konstantinopolis'i almaktır, zira Kuran'da söylenenlere inanmaktadır.

Kuşatma sırasında "ben" ve "öteki" imgeleri şöyleydi: ("Ben") Bizanslılar Türk saldırılarını kahramanca karşıladılar. Türklerden daha zayıftılar ve onlarla savaşmak için paralı askerleri vardı. İmparator, şehri hiçbir zaman teslim etmeyeceğini II. Mehmed'e cesaretle söylemişti. Dini görevlerini yerine getirdi ve kahramanca savaştı.

Türkler ("öteki") için, açık bir kapı bularak şehre girdikleri söylenmektedir. Şehri yağmalamış, insanları öldürmüş, sanat eserlerine zarar vermişlerdi. Bu bölümde "cesur", "kahramanca", "vahim", "kölelik", "keder verici bir gerçek" gibi sıfat, isim ve ifadelere rastlıyoruz.

Lise ikinci sınıfların okuduğu Yunan tarih ders kitabında "Konstantinopolis'in fethi" konusu, üç sayfada, "Trajik ve Muhteşem Son" başlığı altında bir paragrafta işlenmiştir. Bu paragrafta kuşatma öncesindeki siyasi atmosferi göstermek çabası fark edilir. "İç kriz", "dini anlaşmazlık", "ihtilaf", "iki taraf arasındaki nefret" (kiliselerin birleşmesi taraftarı olanlar ile buna karşı çıkanlar) gibi ifadeler ile "halk dış tehlikeyi önemsemiyordu" sözleri arasında bir koşutluk vardır.

Bu paragrafın ikinci bölümünün altbaşlığı "Konstantin Paleologos"tur ("ben"). Bu bölümde de II. Mehmed kişiliği ile karşılaşırız. Konstantin'in son imparator olduğu, çok kötü bir halde bulunduğu, savunmayı organize etmeye çabaladığı ve şehirle beraber yok olmaya karar verdiği ifade edilir. Bu durumda "ötekiler", paralı askerler ve tam bir yurtseverlikle savaşmadıkları düşünülen "Rumlar"dır.

II. Mehmed ("öteki") şöyle tasvir edilir: Çok genç, yirmi bir yaşında, yöntemli çalışan, cesur, asıl amacı şehri fethetmek olan, büyük bir iş başarmış, tüm gücünü kullanmış bir sultan. Bu bölümde Türkler, hem

“Türk” ve “düşman” olarak hem de “çok büyük bir güç” olarak gösterilmiştir.

Kuşatmanın son aşaması “Sonun Kısa Bir Tarihçesi” altbaşlığı altında anlatılır. Bu bölüm oldukça duygu yüklüdür; “korkunç top ateşi”, “düşman kalabalığı”, “düşman gücü”, “düşman filosu”. Yine bu bölümde Konstantin Paleologos’un kahramanlığının altı çizilir. “İmparator kahramanca mücadele etti”, “savaşa atıldı”, “kendisine sadık üç kişiyle birlikte yalnız kaldı”, “düştü”. “Ondan sonra kimse kendisini görmedi”.

Sonraki sayfalarda, edebi ve tarihi kaynaklardan alınmış, cinayetlerin ve esaretin anlatıldığı çok sayıda okuma parçası görülebilir.

Bitirirken; Yunan ve Türk ders kitaplarında kullanılan resimlerin seçiminde ve II. Mehmed ile Konstantin Paleologos’un tasvirlerinde benzerlikler gözlemlediğimizi belirtelim. Yunan metinlerinde, şehrin düşüşü ve yeniden ele geçirilmesi ile ilgili efsanelerden ve hikâyelerden alınmış okuma parçaları, yoğun duygular ve trajedi ile yüklükten, Türk metinlerindeki anlatım daha olaylara dayalıdır. “Düşman” sözcüğünün Yunanca metinlerde Türkçelerden daha sık kullanıldığını görüyoruz. Her iki tarafta da, zafer ve mağlubiyetin anlatım şeklinde bir benzerlik göze çarpıyor. Kuşatmanın başında Türk donanmasının başarısızlığı, Bizanslıların gemilerinin daha büyük olmasına, şehrin savunmasındaki başarısızlık da kısmen paralı askerlerin kahramanca savaşmamasına bağlanıyor. Son olarak, Yunan kitaplarında, beşinci sınıf kitaplarının sekizinci sınıf kitaplarına oranla daha olaylara dayalı olduğunu görüyoruz. Bunun böyle olması tersi beklenebilirdi- ilginçtir. Bu, beşinci sınıf kitaplarının daha yeni olmasıyla açıklanabilir.

Sonuç olarak; tarih ders kitapları bağlamında karşılaştığımız soruna bir çözüm bulmak amacıyla olmadığım gibi, kendimi bu konuda ehliyetli de görmüyorum. Sadece, bazı noktaları dikkate almanızı istiyorum.

a) Tarih ders kitaplarının önceki yazarları, tarihi gerçekler hakkında ne derece bilgili ve ehliyetliydi?

b) Her iki ülkede de siyasi durum ne derece belirleyici oldu? Tarih yazımında ve imgelerin inşasında devlet müdahalesi ne derece güçlüydü? Bu müdahale hâlâ ne derece güçlüdür?

Yunan tarih ders kitaplarında Türk, 400 yıldan fazla bir süredir var olan ulusal “öteki”dir. Tarihin unutulmasını savunmuyorum; “öteki”nin, komşunun anlaşılmasını savunuyor, düşmanlığın ana sebebi olarak iletişim ve bilgi eksikliğini görüyorum.

Bu tebliğe, 1715 yılında Kudüs patriği Hrisanthos’un İstanbul’da yazdığı, tarihin ne olduğuna dair bir pasajla son vermek istiyorum:

İnsan her ne kadar öğrenmenin ve bilimin diğer şekilleri ile bilgisini mükem-

melliğe ulaştırırsa da, siyasi insanı hiçbir şey tarih kadar zenginleştiremez. Zira tarih, kusursuz meyvalar verdiği için ebedi bir mirastır. Bu yüzden, eski hikâyeleri okumak konusunda tembellik etmeyin; çünkü orada, hiç çaba sarfetmeden, başkalarının büyük çaba sarfederek topladığı her şeyi bulabilir, iyi insanın erdemlerini, kötünün fenalığını, her şeyin değişimini, gücün belirsizliğini ve iyi ya da kötü her hareketin sonunu öğrenebilirsiniz.

KAYNAKLAR

Emin Oktay, *Tarih, Lise II*, İstanbul, 1989.

Salih Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, İstanbul, 1992.

Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları, 1994 Buca Sempozyumu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Penelope Stathis, Hrisanthos Notaras, *Patriarch in Jerusalem Precursor of the Greek Enlightenment*, Atina, 1995.

Lazarou, *Istoria ton neotaton bronon*, Atina, 1955.

Matarasi-Papstamatiou, *Istoria ton neoteron kai ton neotaton bronon*, Atina, 1966.

Vorou-Vandorou, *Istoria ton neon bronon*, Atina, 1964.

Lazarou, *Istoria Elliniki kai Europaiki ton neon bronon*, Atina, 1975.

Sta Byzantina hronia, 5. sınıf tarih ders kitabı, Atina, 1990.

Sfyroera, Istoria Noteri kai Sygchroni, Atina, 1991.

Romaiki kai byzantini istoria, 7. sınıf tarih ders kitabı, Atina, 1989.

TARİHSEL ANILAR VE ÇOKETNİSİTELİ BİR BAĞLAMDA TARİH DERS KİTAPLARI: BAZI DENEYİMLER*

FALK PINGEL

I

Avrupa ülkelerinin pek çoğunda, tarih ders kitapları artık tek bir yazar tarafından değil, bir ekip tarafından hazırlanıyor. Bu ekiplerde yalnız öğretmenler değil, kitapların yazımı konusunda onlarla işbirliği yapan, üniversitelere mensup çeşitli uzman ve tarihçiler de yer almaktadır. Ders kitapları nesnel olmalı, o güne dek biriktirilmiş bilginin düzeyini yansıtmalıdır. Ama aynı zamanda da öğrencilerin rahatlıkla okuyabileceği, zihinsel gelişim düzeylerine uygun metinler olmalıdır. Ne var ki bu beklentileri karşılamak pek kolay değil. Öğretmenler, çok fazla ayrıntılı bilgi ve yoğun bir içerik verme eğilimi taşıyan uzmanların taleplerine karşı koymakta genelde zorlanıyorlar. Yine de ekip çalışması bütün metinlerin enine boyuna tartışılması ve pek çok farklı bakış açısından değerlendirilmesi avantajına sahip. Önyargılı bir yaklaşımdan baştan itibaren kaçınmak mümkün olabiliyor. Uzmanlarla öğretmenler arasında içeriğin saptanması sırasında işleyen bu iletişim süreci, uzman kişileri, neden belli konuları aktarmak isterken diğerlerini göz ardı etmeyi tercih ettikleri konusunda düşünmeye itiyor.

Tarih bilgisinin aktarımı ile tarih araştırmaları genelde birbirine koşutur. Örneğin, aktardığımız tarihsel bilgilerle, akademik dersler ve yürütü-

len araştırmalar arasında bir çelişki yoktur. Yine de, bazen araştırmalar sonucu elde edilen tarihsel bilgi ile sokaktaki insanın zihnini biçimleyen tarihsel bilginin içeriği arasında bir gerilim var gibi görünür. Bu gerilim -ya da çelişki-, tarihsel gelenekler yaratıldığında iyice fazlalaşır. Araştırma, nesnesini istediği gibi seçmekte serbesttir. Oysa gelenek, neyin aktarılma-ya değer olduğunu belirleyen bir kurallar silsilesi yaratır. Müfredat ya da müfredata uygun olarak hazırlanmış bir ders kitabı, bu tür bir kurallar silsilesini ifade etmektedir.

Gelenekler yaratılırken, zorunlu olarak tarihsel bilgilerin değeri tartılır. Araştırmaların önümüze serdiği geniş tarihsel bilgiler alanını nasıl değerlendireceğimiz sorusunu yanıtlamazsak, neyin aktarılıp öğretilmesi gerektiğine karar veremeyiz. Tarih geçmişe ilişkin bilgilerden ibaret değildir. Çünkü bu bilgi aktarıldığında geçmiş, bugüne ilişkin bir anlam kazanır. Ayrıca geçmiş olayların, belirsiz görünen geleceğe belli bir yön verdiği düşünülür. Tarihsel gelenekler zamanın üç ögesini, geçmişi, bugünü ve geleceği birleştirir. Müfredat gibi tarihsel kuralların işlevlerinden biri zamanın bütünlüğü bilincini uyandırmaktır. Gerçek tarihsel olgular açısından, bu bütünlük, halk ya da milli devlet gibi belli sosyo-politik gruplara gönderme yapmaktadır. Bunlar, sadece bugünkü ilişkiler bağlamında düşünülürse, istikrarsız ve zayıf görünecek olan aidiyet duygusunu güvenceye almak amacıyla “kendi” tarihlerini aktaran gruplardır. Tarih öğretimi, devamlılık duygusunun, bir başka deyişle, insanın kendi milletinin, halkının ya da etnik grubunun kesintisiz bir tarihi olduğu inancının yaratılmasına katkıda bulunur. Ders kitaplarında tarihsel devamlılığın fazlasıyla vurgulandığına sık sık rastlarız. Tarihin akışı belli bir amaç doğrultusunda belirlenmiştir. Örneğin, Kıbrıslı Rum ders kitabı yazarları için bu amaç “enosis”tir; “bu çizgiyi takip etmezsek, tarihsel görevimizi yerine getirememiş, halkımızı felakete sürüklemiş oluruz” şeklinde bir mantık yürütürler. “Kapalı bir evren”de atomlar gibi tek başımıza hareket edebilmek hiç kimsenin canı yanmazdı. Ne yazık ki günümüzde, bütün toplumsal birimler diğerlerine bir şekilde bağlı: Herhangi bir grup sadece kendisine ait birtakım tarihsel haklar bulunduğunu öne sürdüğünde, bu haklara sahip olmayan grupların tepkisiyle karşılaşır.

Tarih her zaman seçicidir; bir grubu tanımlarken aynı zamanda onu inşa eder, “icat” eder. Yakın geçmişte de, tarihin önemini teslim etmenin hem geleceğe dönük hem de bugünkü hareketleri etkileyen bir misyon duygusu ile sıkı sıkıya ilişkili olduğu ulus-devletlerde, bu tür bir bütünlüğün inşa edilmesine tanık olduk. Birinin tarihteki rolünü tanımlamak başkalarını dışlamak demektir. Kendi varlığını, belli bir millete olan bağlılığını belirlerken neyin yabancı olduğunu, neyin buraya ait olmadığını da belirle-

* Georg Eckert Enstitüsü’nün uluslar ve kültürler arası karşılaştırmalı ders kitapları projeleri sırasında kazandığım deneyimlerden bahsediyorum. Daha önce Güney Afrika’da yaptığım konuşmalarda da benzer temaları işlemiştim: Bkz. Falk Pingel, “Plural Societies: History Teaching and the Dilemma of a National Curriculum”, *Yesterday and Today*, Johannesburg 1993, 25, ss. 16-21.

miş oluyorum. Meselenin özünde değer yargıları yatıyor: Yabancılık ve ötekilik kavramlarını kabul mu, red mi edeceğiz? Onların tarihi benim için yabancı, kendimi ondan ayrı tutabileceğim, onu kendi tarihimin nesneleri arasında sayacağım bir şey olarak mı kalacak? Yoksa kendimi ötekilerle aynı bağlamda görebilecek ve onların da tarihsel özneler olarak sahip oldukları hakları tanıyabilecek miyim? Millet, devlet, ırk ya da herhangi başka bir ayırt edici ölçüte göre kurulmuş toplumsal-tarihsel birimler arasındaki ilişkilerden bahseden ders kitaplarına yönelmemiz gereken sorular işte bunlardır. Öte yandan, tüm insanların paylaştığı evrensel değerler fikri de sosyo-politik hayatlarımızı hem yorumlayan hem de biçimlendiren bir tarihsel kurgudur.

Tarih ders kitapları kendi milletlerinin iddialarından, neredeyse doğalmış gibi bahsederler. Bu iddiaları başka milletlerin, özellikle de komşularının iddialarıyla ilişkili olarak değerlendirdikleri nadiren görülür. Ancak milletlerin kendi tarihleri vardır. İddialar bu tarih boyunca oluşmuştur; “doğal” olarak varlardır denemez. İşte tarih bilgisi, doğal sayılan iddiaları görelileştirip daha geniş bir bağlama yerleştirebilir. Ancak bu bilgiyi bir başka şekilde daha kullanmak mümkündür: Daha eskiye dayanan iddialar daha haklı gibi görünmektedir. Bu yüzden de tarih kitaplarını hazırlayanlar, gerçekte kesintiler ve değişimler yaşandığı halde, tam bir devamlılık kurmaya çalışırlar. Yunan “ulus devleti” fikri, Antik Yunan’daki şehir devletlere uygulanamaz. Egemen bir Yunan devleti için verilen mücadele her şeyden önce, 19. yüzyıldaki milliyetçi hareketler bağlamında düşünülmelidir. Tabii bu hareketlerin çok daha derin kökleri olduğunu göz ardı etmemeliyiz. Ancak bugünkü Türkiye ile bugünkü Yunanistan’ın önemli ortak özellikleri var: Her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu’nun yapısıyla çelişen, feodal ilişkilerden arınmış, modern bir devlet için uğraşıyorlar. Eski yönetim biçimini Türkler de istemediler. Öyleyse -sözünü ettiğimiz bakış açısıyla yaklaşırsak- ders kitaplarında Kıbrıs konusu olduğunda, bu yönetimden neden “iyi” ya da en azından korunmaya değer olarak bahsediliyor?

Tarihsel tartışmalar, mutlaka insanların birbirini daha iyi anlamasını sağlar diyemeyiz. Bazen de halkları bölerler. Bu nasıl akıl yürüttüğümüze, öne sürülen fikirlerin nasıl değerlendirildiğine bağlıdır.

Geçmişte Avrupa’nın büyük ulus-devletlerinde okutulan tarih kitapları, kıtadaki ulus-devletler arasındaki rekabeti yansıtır, genelde sadece birkaç devletin güç ve saygınlık bakımından kendi devletlerine denk olduğu kabul edilirdi. Bu devletler, dünyayı fethetme misyonunu yerine getirmek için yarışanlardı; kitaplarda tüm “ötekiler”in uygarlığa katkısının “daha az” olduğu ileri sürülüyordu. Kıbrıs bugüne dek, Avrupa devletleri ara-

sındaki güç savaşının kurbanlarından biri olarak görülmüştür. Kıbrıs nüfusunun millî emelleri, millî bağımsızlık mücadelesi, iki ana etnik grup tarafından “anavatan” sayılan Yunanistan ya da Türkiye ile birleşme çabaları, hep İngiliz sömürgeciliğinin tanıdığı kısıtlı hareket alanında seyretmiştir. Avrupalılar soruna sebep oldukları için, onu çözmekle de yükümlüdürler. Yunanistan halihazırda Avrupa Topluluğu üyesidir. Türkiye de Avrupa kurumlarına girmek istiyor. Ancak Kıbrıs sorunu çözülmeden bu pek mümkün gibi görünmüyor. Milliyetçiliğin palazlandığı 19. yüzyıla özgü yaklaşımlar, Kıbrıs gibi ulusal kimlik ve birlikle ilgili sorunların çözülmemiş olduğu yerlerde bile günümüze aynen uygulanamaz. Artık Kıbrıs sorunu yalnızca -İngiliz emperyalizmiyle bağlantılı olan- kendi tarihleriyle açıklanamamalı. Sorun ders kitaplarında ele alınırken, Yunanistan ile Türkiye’nin siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel düzeylerde işbirliğine başladığı Avrupa işin içine katılmalı. Böylelikle, olası çözümler, öğrencilerin gözünde daha kabul edilebilir hale gelecektir.

Diğer çoğu bağımsızlık mücadelesinin aksine, Kıbrıs’taki bağımsızlık hareketi, kapsayıcı bir Kıbrıslılık bilinci ya da “kimliği” doğurmadı. Nüfusun büyük çoğunluğu hem siyasi hem de kültürel bakımlardan Yunanistan’ı ölçü alıyordu. Bu çoğunluk, farklı kültürel bağlantılara ve siyasi tercihlere sahip başka gruplar bulunduğunu göz ardı etmiyordu. Onlardan, muhtemelen, resmi “azınlık” statüsünü kabul edip ikincil bir rol oynamalarını bekliyorlardı. Böyle bir arka plan varken, aynı bir Kıbrıslı kimliği oluşamadı -tarafaların üzerinde nihayet anlaştığı siyasi çözüm ayrı bir Kıbrıs devleti kurmak idiyse de ne eğitim düzeyinde, ne de siyasi alanda böyle bir kimlik ortaya çıktı. Kıbrıs’taki durum, örneğin Filistin’dekinden farklı: Geçmişte hiçbir Filistin devleti olmadığı, modern Arap ulus-devletleri kurulurken herhangi bir Filistin milleti fikri dahi bulunmadığı halde, kurtuluş hareketi (FKÖ ve “intifada”) bir Filistin devleti ve Arap milletine mensup bir Filistin halkı fikrini yarattı. Bir başka farklı örnek de Güney Afrika. Burada, Zulular bile bağımsız bir devlet için mücadele vermedi. Komşu ülkelerden biriyle birleşme seçenekleri de yoktu. Kendilerini zaman zaman “millet” diye niteleyen pek çok etnik/kültürel gruba bölünmüş olsa da, milleti temsil eden “Yeni Güney Afrika” içinde daha iyi bir konuma kavuşmak için mücadele etmekle yetindiler. Kıbrıs’taki durumda esas nokta, kimlikler kurulurken Kıbrıs’ın “kendisinden” değil, dış unsurlardan (Yunanistan ve Türkiye, Batı ve Doğu, Hristiyanlar ve Müslümanlar) yararlanılıyor olması. Bu unsurların hepsi de değerlerle, ideolojilerle, tarihle yüklü. Dolayısıyla, ders kitaplarının yazımını nasıl etkilediklerine dikkat etmeliyiz. Bildirimizin gündeminde, Osmanlı ve İngiliz egemenliği dönemlerinin ders kitaplarında nasıl yansıtıldığını in-

celemek var. Kadim zamanların nasıl ele alındığını da çözümlesek iyi olurdu; ancak ne yazık ki yeterli zamanımız yok.

II

Uluslararası ders kitaplarının yeniden gözden geçirilmesi okul kitaplarının yalnızca olguları aktarmadıkları, aynı zamanda ideolojileri yaydıkları ve çeşitli siyasi akımların etkisiyle geçmişi kullanarak bugünü meşrulaştırmaya yaradıkları bilincine dayanmaktadır. Tarih kitapları eskiden, özellikle milliyetçi duyguları destekler, milletin güçlü olma arzusunu meşru gösterir ve milliyetçi amaçlar uğruna başvurulacak şiddete dayalı yolları yüceltirdi. Yüzyılımızın başında, ders kitapları yazımı üzerine ilk çalışmalar başladığında farklı, hatta çelişkili anlatımların karşılaştırılmasının, fikirlerin uzlaşmasını sağlayacağı düşünülüyordu. Bu tutum, ders kitabı yazarlarını sadece tek bir grubun zaferlerle dolu tarihini aktarmaktan alıkoyacaktı. Ancak böyle bir yaklaşımın, ne “muzaffer” bir tarafın bulunduğu ne de ufukta siyasi çözüm görüldüğü için uzlaşma ihtimalinin zayıf olduğu Kıbrıs durumunda işe yaramayacağı aşikâr. Bugün, tarafların ortak bir amacı olup olmadığı bile tam belli değil.

Uyum ve uzlaşma ilkelerine dayanan geleneksel “iki taraflı ders kitabı” modelinin yetersizlikleri ortada: Tarih anlayışları arasındaki, örneğin temel ideolojik inanışlara ilişkin farklar bir türlü giderilemiyordu. Ders kitaplarının düzeltilmesi için toplanan konferanslarda, temsilcilerin uzlaşmadığı alanlar sonuçta derlenen önerilere genelde dahil edilmemişlerdir. Öğrenciler farklı bakış açılarını tanıma imkânından yoksun kalmış, kitaplarda, üzerinde sadece doğru ya da yanlış diye yorum yapılabilecek olgularla karşılaşmışlardır. Tarih, öğrencilere sürekli olarak tamamlanmış bir süreç gibi sunulmuştur. Bu durum öğrencilerin, tarihsel fikirlerin uzun, çatışmalı bir süreç içinde ilerlediği ve değiştiği gerçeğini görmesini engeller.

1970’lerde, tarihsel fikirlerin bir yandan öznenin çıkarları, diğer yandan da onun yok sayılamayacak, karşılaştırma yaparak aşılamayacak tarihsel deneyimleriyle şekillendiğinin fark edilmesiyle, ders kitapları araştırmaları uyum ve uzlaşma ilkelerini terk etti. Fikirlerin oluşumu süreci ders kitaplarının ve içlerindeki karşılaştırmaların ayrılmaz parçası haline geldi. Aynı tarihin farklı farklı açılardan yansıtılmasıyla, tarihsel deneyimin farklı boyutları tarih eğitiminin bir parçası kılınmalıdır. Bu, yalnız farklı milletlerin değil, aynı zamanda bir millet içindeki farklı grupların ilişkilerinin yansıtılmasında da böyle olmalıdır. Bu yaklaşım, hem tarih aktarımında yeni biçimlerin kullanılmasını hem de yeni öğretim biçimlerinin bulunmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü artık öğretmenin görevi tarihi “olduğu gibi” aktarmak değil, tarihsel öznelerin davranışlarının ardındaki gü-

düleri ve onların gerçek deneyimlerini dersin akışına katmak ve çelişkili konuları tartışmaya açmaktır. Bir başka deyişle, dersin amacı tartışmaktır.

Her şeyden önce ülkeler arasındaki iki taraflı ilişkilere dayanan, birbirine ters düşen tarihsel yaklaşımları uzlaştırmayı amaçlayan ders kitaplarının yeniden gözden geçirilmesi, bugün artık ders kitabı araştırmaları adı verilen bilimsel bir disiplin haline gelmiştir. Yapılması gereken, ders kitaplarının “biz” ile ötekileri nasıl yansıttığını, başka tarihsel kimlikleri nereye kadar kabul edip yazarların kendilerini algılamalarıyla bağdaştırabildiğini incelemektir. Dolayısıyla da, esas tartışma “biz” ile “onlar” arasındaki ilişkinin doğası üzerinedir -”onlar” kim olursa olsun.

Siyasi özgürlüğünü yeni kazanan Doğu Avrupa ülkelerinde, yeniden bir milli kimlik duygusu yaratabilmek için tarihsel örüntülerin yeniden gündeme gelmesine ve milli duygular meselesinin yeni anlamlar kazanmasını sağlayan süreçlerin devreye sokulduğuna tanık oluyoruz. Ülkemiz Almanya’da, başka tarihsel deneyimleri kabul etmekte ve bunları tarihsel hatalar olarak göz ardı etmeyip zihinlerimize, hafızalarımıza sokmakta, kendi tarihsel geleneklerimizin bir parçası kılmakta ne kadar da zorlanıyoruz.

III

Uluslararası ders kitapları araştırmalarının bugün geldiği aşamaya bakarak, farklı özdeşleşme örüntülerini kapsayabilecek ve karşılaştırma yapmayı mümkün kılacak genel bir model geliştirilebileceğini söyleyebilir miyiz? Pek çok farklı yaklaşımın ve eğitim sisteminin bulunduğunu göz önüne alırsak, yalnızca belli sorulardan ve olası cevaplardan oluşan kaba bir taslak çizilebileceğini söyleyebiliriz. Burada bu yüzden, tarih kitapları karşılaştırılırken göz önünde bulundurulması gereken çok genel ilkelerin dökümünü yapmakla yetineceğiz:

- Gelecek açık uçludur.
- Aynı tarihsel olay söz konusu olsa da tarihsel deneyimler farklı olabilir.
- Günümüzdeki yönlendirme çeşitli bakış açılarının değerlendirilmesiyle şekillenmelidir.

Bu üç noktayı meselemizle ilişkili olarak ele almak istiyorum:

1) Gelecek, onu belirleyen her bir unsurun köklerinin tarihte yatmasına rağmen, açık uçludur. Henüz bu unsurların birbirleriyle nasıl etkileşime gireceğini belirleyen bir yasa bilmiyoruz. Geçmiş, geleceği tek başına belirleyemez. Dolayısıyla da onu tamamen meşrulaştıramaz. Tarihin aktarılış biçimi hem bunu hem de manevra alanlarını, karar verme ve seçim yapma olanaklarını mümkün olduğunca ortaya koymalıdır. Ne de olsa, tarihsel materyalizm, gün gibi ortada olduğunu düşündüğü tarih yasaları-

na dayanarak geleceğin toplumunu inşa etmeye çalıştığı için başarısızlığa uğradı. Geleceğin aktörleri, meşruluklarını sağlamak için sadece geçmişe yönelemezler. Ders kitapları, geleceğin açık uçluluğunu unutturmaya değil, aksine görünür kılmaya çalışmalıdır. Tarih farklı gelişme biçimleri türetmek için kullanılabilir, ama en iyisi hangi yolun seçileceğini siyasete bırakmak gibi görünüyor.

Bu yüzden biz, soruna siyasi bir çözüm bulmak için bir plan geliştirecek değiliz. Olsa olsa, herhangi bir çözüm Kıbrıslıların kendileri tarafından kabul edildiğinde, yalnız bu çözümü değil birbirlerini de kabul edebilmeleri için ders kitaplarını nasıl yazmaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunabiliriz.

2) İnsanlar, kendilerinininkinden farklı tarihsel deneyimleri anlayabilmeliler. Bir açıdan, belli bir uygarlığın kendini geliştirip büyümesi olarak görünen, başka bir açıdan bakınca başka birinin varlığının ve kültürünün yok sayılması ve ortadan kaldırılması haline gelebiliyor. Tarih boyunca farklı kültürel geleneklerin buluşma yeri olan Kıbrıs'ta, tarihsel olarak birbirlerine bağlı ama deneyimleri taban tabana zıt gruplar bir arada yaşamaktadır.

3) Kıbrıs'taki cemaatlerin her ikisinin de tarihsel bilinci bu deneyimlere dayanmalıdır. Ancak bu deneyimlerin birden fazla bakış açısıyla değerlendirilmesi gereklidir. En azından bu deneyimlerden kaynaklanan umutlar adına bu yapılmalıdır.

Kıbrıs'ta okutulan ders kitaplarında uzlaşma olanaklarına dikkat çekilmelidir. Ders kitapları ötekinin deneyimlerine açık olmalıdır. Böyle bir açık fikirlilik, insanları yalnız birer grup üyesi olarak değil, aynı zamanda birer birey olarak da görebilmekle kazanılabilir. İncelediğimiz ders kitaplarında, Türklerin ya da Yunanlıların birinin yaptıkları, genelde bütün gruba atfedilmektedir. Yalnızca "Yunanlılar" ile "Türkler" vardır; onlar da ya bir bütün olarak iyidirler ya da bir bütün olarak kötü.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, ötekinin tarihiyle yeni bir ilişki kurulmadığı sürece ne bugünkü sorunla başa çıkmak ne de ortak bir gelecek tahayyül etmek mümkün olacaktır. Alman-Leh ya da Alman-Fransız ders kitaplarının yazımı üzerine yapılan tartışmalarda olduğu gibi, bu tür projeler sayesinde eğitimde tutulan yeni yolun, siyasi değişimlerle desteklenmesi gerek. Gerçeğe aykırı yaklaşımları öğretmek uzun vadede imkânsızdır. Eğitim ise siyasetin yeni amaçlara yönelmesini sağlayabilir. Barışçı politikaların başarısı için hayati önem taşıyan fikir ve yaklaşımların temelini atabilir. Ders kitabı araştırmaları, bu bağlamda, bir maceraya dönüşebilir. Henüz var olmayan bir toplumu tahayyül ediyoruz. Kıbrıs'ta ders kitaplarını yenileme projesi başarıya ulaşırsa, bu topluma bir adım daha yaklaşımsız demektir.

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ TARİH DERS KİTAPLARINDA OSMANLI İDARESİ İMGESİ: GELENEKLER VE YENİ YAKLAŞIMLAR*

FİKRET ADANIR

1- GİRİŞ

Bir toplumda üstün olan öteki halkların stereotip algılarının genellikle, kolektif 'ben'in gereksinimlerine hizmet eden yapılar olması *l'image de l'autre* (öteki imgesi) hakkındaki araştırmanın dikkat çekici bir bulgusudur. Bu tür zihinsel resimlerin çözümlenmesi, algılayan grup hakkında algılanan suretlerinin gerçek durumlarından daha çok şey gösterebilirdi. Bu bildirinin başlığı, Balkan tarih kitaplarındaki Osmanlı idaresi imgesinin, ayrı ulusal geleneklerin yaratılması ve yeniden yaratılması sürecini etkileyen ideolojileri sırasıyla yansıtan özgül müfredatın gerekleriyle uyum içinde üretildiğini ve nakledildiğini ima eder.

İdeolojiler ve müfredatın gerekleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi daha iyi anlamak için, Balkanlar'daki ulus oluşumu sürecinin tarihsel özelliklerini hatırlamak gerekir. Bu bildiride üzerinde odaklanılan Sırp, Yunan ve Bulgar örnekleri ayrı toplumların farklı sosyo-politik gelişme düzeylerine göre önemli farklılıklar gösterir. 1804-1813 Birinci Sırp Ayaklanması, yeniçeri isyanlarının hükmü altında olan bir Osmanlı bağlamında meydana geldi. Aslına bakılırsa, toplumsal hakların gasp edilmesine karşı başlayan bir köylü mücadelesi kısa bir süre sonra hayduklar, martololar vb. yarı askeri un-

* Bu bildirinin daha eski ve farklı bir versiyonu "Güneydoğu Avrupa'da Okul Kitapları ve Popüler Literatürdeki Ulusal Stereotipler ve Önyargılar", Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung, Braunschweig, 2-6 Kasım 1993 isimli konferansta sunulmuştur.

surların kontrolü altına girmişti -bu durum Balkanlar'da çok yaygın olan militarist eğilimleri ya da 'çetnik** mantığı'nın sebebini açıklayabilir.¹

Benzer şekilde, 1821-1829 Yunan İsyanı -en azından Mora'da yerel ölçeklisi- eski düzenin askerleri armatollar ve kleptler tarafından yürütülmüştü. Bazı şehirli gruplar da, özellikle İstanbul, İzmir gibi daha büyük merkezlerde, devrimci hareketi gerçekten sempatiyle karşılamışlardı, fakat Balkan yarımadasının ucunda bir Yunan ulusal devleti kurmak gibi bir amaçları yoktu, tam tersine -Fener aristokrasisinin etkisiyle- Osmanlı idaresini Rumların hâkim olduğu çok etnisiteli bir imparatorluğa dönüştürmek istiyorlardı. Yunan entelektüelleri ise, örneğin Adamantios Korais ve Velestinli Rigas gibileri, Konstantinopolis ve Küçük Asya ile Balkanlar ve Ege Denizi'ndeki tüm halkları kapsayacak bir Yunan Cumhuriyeti kurmayı hayal ettiklerinden, şu veya bu şekilde 'emperyalist' olarak görülürler.²

Kırım Savaşı'ndan sonra yeni bir ivme kazanan Bulgar ulusal hareketi örneğinde farklı bir sosyo-politik ortamın etkileri muhtemelen görülebilirdi. Bu, bir yandan Yunan kilisesinin ve kültürünün baskınlığına karşı bir mücadele idi, bu nedenle Bulgarlar Babıâli'nin iyi niyetine güvenmişlerdi; diğer yandan, hamileri artık mağlup Rusya değil, yardım ve rehberlik için yakınlaşılan Batının yükselen liberal kuvvetleriydi. Bununla birlikte bu güçler Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü desteklemekle de ilgileniyorlardı. Bu şartlarda rüştiünü ispatlamak için daha şanslı olanlar geleneksel askeri gruplar değil, Bulgar toplumunda yükselen 'burjuva' ya da 'küçük burjuva' unsurlardı. Bundan başka, 19. yüzyıl başlarındaki Sırp ve Yunan devrimleri dönemini ve 1870'lerin 'Büyük Doğu Krizi'ni ayıran on yıllar sırasında, Osmanlı Balkanlarının kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonu önemli bir gelişme katetti. Ancak Bulgar örneğinde bile, ulusal mesele sadece sivil toplumun iç dinamiklerini birleştirmede politik bir başarı olarak değil, yabancı kuvvetlerin askeri zaferinin sonucu olarak çözülmüştü.³

Bu değerlendirmelerin ışığında, Osmanlı Avrupa'sındaki ulus-devlet oluşumunun sosyal ve politik kurtuluş için 'burjuvazi'nin bir mücadelesi-nin sonucu olmadığı ileri sürülebilir. Özgürlük, elitleri ya da müstakbel 'ulusal' toplumları hazırlıksız yakalayarak, bazı Avrupalı güçler ile Osmanlı askeri karşılaşmasının peşi sıra bir kural olarak geldi. Ulusal mobilyasyonu hızla gerçekleştirme baskısı altında ortaya konan burjuvazinin politik amaçlarından ziyade hâkim dini bağlar ya da tahriki kolay önyargılar gibi, geleneksel birlik unsurlarına başvurdular. Sonuçta, dayanacakları

** II. Dünya Savaşı'nda işgalci Mihver kuvvetlerine ve Hırvat işbirlikçilerine karşı direnmek amacıyla ortaya çıkan, ama daha çok Partizanlar olarak bilinen Tito'ya bağlı komünist gerillalarla çarpışan milliyetçi Sırp gerillaları -ed.

ulusal toplumların sivil temelleri gelişmeden önce resmi 'ulus-devletler' yaratıldı. Böylece, yeni yöneticilerin görevi uluslarını 'yukarıdan' şekillendirmek oldu. Okul ile ordu, bu tür bir 'toplum mühendisliği' için en uygun kurumlardı.⁴

Tarihsel gelenekler -ve o bağlamdaki Osmanlı döneminin özel anlamını- yaratmak sadece yeni rejimleri onaylamak için değil, 'emperyalist' planları haklı göstermek için de önemliydi, çünkü her bir Balkan devleti, başlangıçta küçük olmalarına rağmen, yeniden bir Ortaçağ imparatorluğu kurmayı amaçlıyorlardı. Bölgedeki bugünkü çatışmalar bile bir iç hesaplaşmadır ve geçmişin emperyal kavramlarına göndermelerle uluslararası önem kazanmıştı.⁵ Milliyetçi ideolojinin amaçları için tarihin alet edilmesi tabii ki evrensel bir sorundur ve kesinlikle sadece Balkanlarla sınırlandırlamaz. Türkiye Cumhuriyeti'nde tarih öğretimi -elimizdeki örnekte- benzer amaçlara hizmet eder.⁶ Batının daha 'aydınlanmış' toplumları bile kendilerini, etnikmerkezciliğin bazı çeşitlerinin ya da Avrupamerkezciliğin çekiciliğinden kurtaramamışlardır.⁷

Modern tarih kitapları hangi kriterlere uymalıdır? Açıkça, uluslararası bir düzeye erişen tarihsel araştırmaların saptamalarını bütünüyle göz ardı etmemelidirler. Bu henüz öncelikli bir hedef olamamıştır. Tarih bugün için yolunu bulma, gelecek için çerçeve sunmak amacıyla geçmişi anlamının bir sürecidir; tarih öğretiminin önemi modern toplum kitlelerinin kimlik ve zaman açısından yolunu bulmasıdır. Sorgulanan kimlik -ve öngörülebilir gelecekteki için- ulusal kimliktir. Bununla birlikte, muzafferlerin ya da kurbanların tarihsel bilincini aşılıyarak askeri zaferler ya da ulusal felaketlerle zihinleri işgal eden mevcut birçok ders kitabında gözle-nildiği gibi, tarihin egosantrik bir uyanışının meydana gelmesini önlemek demokratik bir toplumda eğitimin temel kaygısı olmalıdır. Böyle bir yaklaşım ne bir toplumdaki farklı gruplar arasında karşılıklı anlayış atmosferinin yükseltilmesine neden olur ne de uluslararası ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunabilir. Seçeneğimiz çok perspektifli bir yönlendirmedir. Bu, temel insan hakları standartlarına pozitif bir yaklaşım geliştirmenin ve yaymanın yanı sıra, kendilerini kolektif bir bütünün parçaları olarak tasavvur eden vatandaşlarına tek tek de önem vererek 'çoğulcu kimlik ve dayanışma' için fırsat sağlayan bir yaklaşım olmalıdır.⁸

Bu tür bir ulus-devlet oluşumu anlayışı ve modern toplumlardaki tarih öğretimi fonksiyonu temelinde Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'da yaygın olarak okutulan birçok tarih kitabının içerik analizlerinden çıkarılan aşağıdaki özet, esasen ders kitaplarının nakletme amacıyla olduğu Osmanlı idaresi imgesi üzerinde odaklanmıştır. Bu imajın modern tarihsel araştırma bulgularını ne derece yansıttığı başka bir araştırmanın konusu-

dur. Bildirinin sonuç bölümünde, Osmanlı idaresi anlamının müfredattaki vurgusunda son zamanlarda meydana gelen kaymalara işaret edilmiştir.⁹

2- GELENEĞİN AZALMAYAN DEĞERİ

İncelenen ders kitapları 19. yüzyıl başından bu yana, her Balkan ülkesinin milliyetçi tarih yazıcılığı tarafından ayrıntılandırılmış geleneksel Osmanlı idaresi imgesini anlatır.¹⁰ Bu geleneksel tablo içinde temel konular aşağıdaki noktalar altında özetlenebilir:

a) Osmanlı İşgaline Götüren Şartlar ve İşgalin Sonuçları

Gözden geçirilen ders kitapları, çağdaş Avrupa ile hiçbir karşılaştırmaya dayanmayan Balkanlar'daki Ortaçağ kültürünün yüksek düzeyine gelince sarsılmaz bir kesinlik belirtir. Uygarlığın beşiği sadece Bizans değildir; Bulgaristan ve Sırbistan'ın bölgesel çarlıkları (ya da krallıkları), bu konuda, eşit şekilde değerli halefler olarak gösterilir. Peki daha sonra nasıl oldu da aşağı akideleriyle yabancı, Asyalı bir halk olan Osmanlılar Balkanlar'ı fethedebildi? Yapılan açıklama bilinen bir açıklamadır: Balkanlar'a hükmedenler kendi içlerinde bölündü, feodal lordlar sadece kendi çıkarlarını düşündü ve birçok iç savaş kırsal kesimde hasara neden oldu. Müslüman fatihlere karşı birleşik bir Hristiyan cephesi oluşturmak yerine yöneticiler, bazen düşmanla doğrudan doğruya işbirliğini bile seçerek, kendilerini yavaş yavaş yenilgiye bıraktılar.

Fetih, yerleşik yaşam şartlarından kopmak anlamına geliyordu. Maddi olarak tam bir harabiyet yaşanmıştı. Verimli topraklar üzerindeki sayısız yerleşimler sonsuza dek yok olmuş ve zirai üretim düşmüştü. Gerçekte 'demografik bir çöküş' olan bir nüfus azalışıyla sonuçlanan bu süreçte birçok insan öldürülmüş ya da esir edilmişti. Çoğunlukla göçebe olan fatihler, verimli vadileri işgal ederek yerli köylüleri dağlara çekilmeye zorladı; bu yüzden de kısa süre sonra Balkan sosyal yaşamında ayırt edici bir özellik olan Hristiyan dağlılar ve Müslüman ovalılar arasındaki keskin zıtlık başladı.

Fetih, yerli Hristiyan nüfus için kölelik demektir. Bu nokta, özellikle yerli Hristiyan halkları 'köleleştirilmiş halklar' (*porobenite narodi*) olarak nitelendirmek gibi stereotip sıfatlar kullanılarak daha alt dereceli ders kitaplarında vurgulanır. Örneğin, Yunan gençliği 'köleleştirilmiş Helenler' (*oi sklavomenoi Ellenes*) ifadesiyle çok erken karşılaşılır ve Osmanlı dönemini 'kölelik dönemi' ile (*oi kairos tes sklavias*), Sırp kitaplarında *vekova turskog ropstva* ilişkilendirmeyi öğrenirler. Devşirme kurumu (*paidomazoma*) burada önemli bir rol oynar. Bu, sürekli bir 'kan vergisi'ne (*foros aimatos*) karşılık gelir ve Osmanlı zulmünün en çok anlatılan kanıtı olarak

gösterilir. Fakat diğer vergilerin daha insani çeşitleri de gayet dayanılmaz olarak gösterilir. Hristiyan tebaa öşüre ilaveten birçok ağır vergi ödemek ve angaryalar yapmak zorundaydı. Son olarak, sadece Hristiyan olmaları yüzünden cizye (*kefaliko foro*) ödemek zorundaydılar. Böylesine yükler altında ezilen ve Müslüman efendileri tarafından daima hor görülen bazı Hristiyanlar için dinlerine bağlı kalmak zordu. Bunların pek çoğu yabancı efendilerinin dinine dönmüşlerdi.

Yine, özellikle Yunan ders kitaplarında *turkokratia*'nın (Türk egemenliği) kuruluşunun Helenlere 'cehaletin karanlığı'nı (*to skotadi tes amatheias*) getirdiği nosyonu ile karşılaşılır; Bizans âlimleri (*oi logioi*) Batıya kaçmış, köleleştirilmiş halk öğretmensiz bırakılmıştı. Şans eseri, bazı rahipler kiliselerini gizli bir eğitim yeri olarak kullanmaya başlamışlardı. Bu 'gizli okullar'da (*to kریفo scholeio*) gelecekteki manevi rönesansın temelleri yatıyordu.

b) Düşmanla Geçici Anlaşma

Karşıt koşullara rağmen sonunda, yabancı yönetici ile geçici bir anlaşma yapıldığı kabul edilir. Kiliseyle ilişkilerde Osmanlılar tarafından gösterilen basiret bunu kolaylaştırmıştı. Konstantinopolis Rum Ortodoks Patrikhanesi kaldırılmamış, aksine Bizans döneminde sahip olduğundan daha fazla yetkiyle donatılmıştı. Benzer şekilde, Yunanistan'ın büyük bölümü üzerindeki menfur Latin hegemonyasına son verdiği için Osmanlılara saygı duyulmuştu. Bu durum yeni imparatorluk içinde Helenlerin eklesyastik birliğine giden yolu açtı. Fatih Sultan Mehmed tarafından Rum Ortodoks kilisesine verilen ayrıcalıklar ayrıntılarıyla anlatılmıştır: Hristiyan tebaanın dini ve kültürel kimliğinin korunmasının temeli olarak düzenlenmişlerdir.

Sırp kitapları da bu konuda geri kalmaz: Kilise, Sultan tarafından Hristiyan nüfusun resmi temsilcisi olarak tanınmıştı. Rumlar Konstantinopolis Patrikhanesi'ne, Makedonya Hristiyanları ise Ohri Başpiskoposluğu'na sahiptiler. Kısa süre sonra Sırlar Peç* Patrikhanesi'ni yeniden kurmayı başardılar. Sırp kökenli bir Osmanlı olan Sokollu Mehmed Paşa'nın, kardeşi Makariye Sokoloviç'i yeni kurulan Sırp Patrikhanesi'nin başına getirmesi gururla vurgulanır. Yeni kurum görülmeye değer bir yayılma gösterdi: Peç Patrikhanesi Makedonya, Batı Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Bosna, Macaristan, Hırvatistan ve Dalmaçya'da bulunan kırktan fazla başpiskoposluğu denetliyordu. Sonuçta bu Patrikhane, Sırp halkının etnik ve kültürel kimliğinin korunmasına yardımcı oldu ve bu yüzden tarihsel olarak geliştirici bir rol oynadı.

Balkanlar'da bazı bölgelere özerklik verilmesi Osmanlılara daha da

* Amavutluk'taki İpek şehri -ed.

saygınlık kazandırmıştı: Karadağ, Hersek ile Arnavutluk'un bazı yöreleri, bazı Ege Adaları, Mora ve Epir'in bazı bölgeleri gibi. Tuna prenslikleri bu hususta daha iyiydiler. Sonuç olarak, Osmanlı öncesi dönemden kalan köy ölçekli bazı özyönetim biçimleri de devam etmişti.

Yeni imparatorluk ticaret için uygun şartları da sağlamıştı. Venedikliler birçok savaşla bu alandaki üstünlüklerini kaybettiler ve yerleri yavaş yavaş yerli Rumlar ve Rum Ortodoks Hristiyanları tarafından alındı. Aynı zamanda, bazı dağ kasabalarında küçük sanayi gelişmeye başladı, bunlar öyle büyüdü ki kendi ürünlerini ihraç edebilecek düzeye geldiler. Bu diasporada gelişen Yunan toplulukları bu çerçevede görülür.

c) Direniş Biçimleri

Bu tür sunuşlar *turkokratia*'nın refah anlamına gelebileceğini de en azından ima eder. Diğer yandan, Osmanlı idaresi altındaki yaşamın bazı olumlu yönlerinin gayet samimi olarak kabul edilmesi, geçmişin bir işbirliği şüphesi ile ortaklaşa bir elem dönemi olarak algılanmasını zedeleyebilirdi. Bununla beraber, Ortaçağ Hristiyan yönetiminden modern ulus devlete giden devamlılık gibi berrak bir fikre dayanmak ders kitaplarının temel hedefidir. Kilisenin rolünü tek başına Hristiyan kimliğinin koruyucusu olarak vurgulamak böyle bir devamlılığı sağlamak için yeterli görülmez, çünkü Kilise aynı zamanda bir Osmanlı kurumuydu. 'Doğru' kavramı ifade etmek, Fenerlilerin Osmanlı bağlamı içindeki pozisyonu yorumlandığında, benzer şekilde karmaşık, çözülmesi güç bir sorun haline gelir. 'Yunan rönesansının' tartışılmaz kılavuzları olarak Fenerliler, özellikle bazılarının doğrudan bir Bizans hanedanından geldiklerini iddia etmesinden beri, 'devamlılık boşluğunu' doldurmak için en uygun kişiler olarak görülürler; ancak Fenerlilerin Osmanlı devletinin sadık hizmetkârları oldukları da açıktır; karakteristik olarak yarımada'nın bazı kısımlarında, Osmanlı baskısının önde gelen temsilcileri olarak görülmüşlerdir.

Bu durum, ders kitaplarının Balkan halklarının bağımsızlık özleminin simgesi olarak romantik haydut figürünü oybirliğiyle vurguladığı bu arka plana karşı olarak görülür. Halk arasında hayduk ya da klept denen cesur kişiler, başlangıçta adaletsizliğe karşı ayaklanmışlar ve Balkanlar'ı Müslüman yöneticiler için tehlikeli kılmuşlardı. Sultanın hükümeti diğer Hristiyan kahramanları (*armatoloi*) dağ geçitlerini korumada görevlendirmek için kendini zorunlu hissetmişti. Bununla birlikte, halkın sevgili evlatları arasına nifak tohumları ekme teşebbüsü boşunaydı; *armatoloi* ve kleptler ayrılmadılar ve böylece atalarının kahramanlık devirlerinden miras alınan direniş ruhunu canlı tuttular; sonuçta ulusal devrimin silahlı kuvvetlerini oluşturdular.

Milliyetçi mit yaratma amaçları için evrensel 'sosyal haydutluk' olgusunun kullanımı, Osmanlı idaresinin daimi bir savaş devri olarak algılanmasında olduğu kadar, 15. ve 20. yüzyıllar arasındaki dönemin tesadüfi karakterin bir askeri işgal devri olarak kavramsallaştırılmasını doğrulayarak bir başarı olarak sonuçlanır.

d) Ulusal İsyanlar

19. yüzyılın ulusal isyanlarının sunuluşu tüm tarih kitaplarında birinci derecede önem taşır. Bu yüzden ulusal devrimin on yılına, Osmanlı idaresi altındaki ulusal yaşamın beş yüz yılından daha fazla yer verilmesini görmek garip bir şey değildir. Bu isyanlara götüren gelişme, 18. yüzyılda Balkan halklarının geçirdiği hızlandırılmış sosyo-ekonomik değişim ile bağlantılı olarak görülür. Avrupa'yla olan yoğun ticari ve kültürel ilişkiler Hristiyan nüfus içindeki dinamik gruplar için yeni perspektifler sunmuştu. Ortaya çıkan 'burjuva' unsurlar, bozuk Osmanlı sisteminin baskısını devam ettirmede daha fazla istekli değildi. İmparatorluğun askeri yenilgileri devrimci ruh için ayrıca bir teşvik unsuru olmuştu.

İsyanlar bu yüzden, ulusal burjuvazinin önderliği altındaki sosyal hareketler olarak sunulurlar. Bağımsızlık hareketi böylece çift yönlü bir hedef ile sınıf mücadelesi olarak ortaya çıkar; bir yandan feodalizmden kurtuluş, diğer yandan ulusal iradenin dile getirilmesi. Bu süreçte dinin rolü değişen vurgularla verilir. Sırp kitapları, isyan arifesindeki genel durumun III. Selim'in reformları sayesinde kesinlikle çok kötü olmadığını kabul eder. Okuyucu, başlangıçta meşru otoriteyi gasp edenlere karşı bir Hristiyan-Müslüman işbirliği olduğunu bile öğrenebilir. Bunun aksine Yunan kitapları uygulamada, kendi isyanlarını iki düşman din arasındaki bir savaş olarak işler.

Balkan Hristiyanlarının isyanlarına yabancıların verdiği destek (1827'de Osmanlı donanmasının Navarin'de yok edilmesi ya da 1877'de Rusya'nın savaş ilan etmesi gibi örnekler verilebilir) genellikle, Osmanlı zulmüne göndermeler yapılarak meşru gösterilir. Fakat bağımsızlık mücadelelerini başarmak için Avrupalı güçlerin katkısının gerçekten önemli olduğu nadiren kabul edilir. Yunan ders kitapları bu konuda özellikle dikkatlidir, oysa Bulgar kitapları, Balkan savaş alanlarında, 'kardeş' Rus ordularının oynadığı 'ilerici' role yaptıkları övgülerde büyük coşkunluk göstererek aşırıya kaçarlar.

e) İrredantist Milliyetçilik

İncelenen ders kitapları, ulusal yayılmanın bağımsızlık sonrası programlarına olumlu bir yaklaşım gösterir. Tüm hareketler, eğer Osmanlı

devletine yönelikse, daha başka bir onay gerekmeden karakter itibarıyla kendiliğinden özgürlükçü olarak nitelenir. Böylece Selanik, İstanbul ya da Batı Anadolu gibi uzak yerlerin ilhakı niyetinde olan milliyetçi politikaları mazur gösterme konusunda hiç pişmanlık duyulmaz. 1878'de Ayastefanos'ta, daha büyük bir Bulgaristan için formüle edilen Rus planı mükemmel bir şekilde meşrulaştırılarak Bulgarların bakış açısından yansıtılır. Bu planın Berlin Kongresi'nde yapılan revizyonu, daha sonra, büyük bir adaletsizlik olarak gösterilmiştir. Bulgar ordusunu İstanbul kapılarına getiren, Arnavutluk Kosova'sını 'Güney Sırbistan' yapan ve Yunan ulusal toprağını iki katına çıkaran 1912 Balkan İttifakı kesinlikle bir ulusal kurtuluş savaşı olarak işlenir. Yunanistan'ın 1919-1922'deki Anadolu seferi bile, yenilginin sorumluları olarak görülenlerin suçlanmaları haricinde hiçbir çözümsel izah olmadan, Helen ordusunun bir askeri zaferler ve başarısızlıklar silsilesi olarak sunulur. Diğer yandan tüm ders kitaplarında 'öteki taraf', Makedonya, Trakya ya da Küçük Asya'da Hristiyan nüfus üzerinde yapılan tarif edilemez mezalimlerden sorumlu olarak gösterilir.

f) Osmanlı Yönetiminin Uzun Vadedeki Sonuçları

Devamlılık unsurlarını önemle belirtme çabalarına rağmen, ders kitaplarında vurgulanan tema, *turkokratia*'nın Balkan halklarının tarihindeki radikal bir kopuşu temsil etmesidir. Bu nedenle bu kesinti, Balkan tarihinin müfredatının kavramsallaştırılması için çok önemlidir, çünkü sadece o zaman Osmanlı idaresinin sürekli etkileri hususundaki yargılar (ideolojik olarak önemli bir konu) güvenilirliğini korur. Çağdaş Balkan toplumlarındaki Müslüman grupların marjinalleştirilmesi için de temel oluşturan bu yargılar, aşağıdaki şekilde belirtilebilir: Osmanlı işgali Balkan Hristiyanlarının, Avrupa uygarlığının en önemli üç devrini, yani Rönesans, Reform ve Aydınlanmayı kaçırmalarına neden oldu ve Batı Avrupa'nın genel gelişim yolundan alıyordu. Osmanlılar 19. yüzyıldan beri endüstrileşme-deki başarısızlığın ve son tahlilde tüm bu bölgenin çağdaş dünyadaki görece geriliği için de sorumlu tutulur.

3- SONUÇ

Tarih ders kitapları alanında son yıllarda Balkan halklarının tarihinde Osmanlı devrini yorumlama konusunda dikkate değer değişiklikler oldu, özellikle Bulgaristan'da ve hatta Yunanistan'da bazı yazarlar yeni yaklaşımlara cesaret ettiler. 1993'te yayımlanan bir Bulgar ders kitabı burada örnek olarak verilebilir: Ortaokulların yüksek sınıfları için bir 'Bulgaristan Tarihi' olan kitap, kabaca eşit üç bölüme ayrılmış 502 sayfadan oluşur: I- Ortaçağ, II- Osmanlı idaresi altındaki Bulgar halkı, 15. ve 19. yüzyıllar, III-

Üçüncü Bulgar Devleti, 1878-1944.¹¹ 2. bölümün 167 sayfasının 70'i, 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar olan dönemdeki sosyal ve politik kurumlar ve koşulların tasvirine ayrılır, geri kalan 97 sayfa 'Bulgar ulusal rönesansı' ile bağlantılı gelişmelerin ele alınmasına ayrılır. Kitap birçok yönden geleneksel imgeleri yeniden canlandırır, fakat bunlar kadar bazı değişiklik yanı-lısı anlayışlar da vardır. Örneğin, yazarlar Ortaçağ Bulgar devletini kuran ünlü Proto-Bulgarlar'ı anlatırken -uzun süredir geçerli olanın aksine-, bu devletin kurucularının Türk-Altay kökenli olduklarına işaret ediyorlar. Böyle bir değerlendirmenin önemi, Osmanlı Türklerini Balkan topraklarında bütünüyle yabancı bir unsur olarak gösterme geleneği karşısında düşünülduğünde takdir edilebilir. Benzer şekilde, Osmanlı işgalinin bir sonucu olarak, Bulgaristan'daki 'demografik çöküş' fikri ihtilaflı bir doğaya sahip olarak bu kitabın yazarlarınca öne sürülür, bu vasıta ile kendileri de görüşün geçerliliği hakkındaki şüphelerini ifade ederler. Sonuç olarak İslamlaştırma etkenleri tartışıldığında, İslamlaştırma gibi karmaşık ve uzun süre uygulanmış bir sürecin tek nedenli bir açıklaması olamayacağına işaret ederek, mecburi ihtidalarla ilgili olan yaygın düşüncelere karşı çıkarlar.

Bu tecrübelerin, Osmanlı çalışmaları alanındaki akademik araştırmaların uluslararası düzeyini ne dereceye kadar yansıttığı tartışılabilir, çünkü milliyetçi mit inşasının bilimin sonuçlarını önemsemeye gerek duymadığı gayet iyi bilinen bir gerçektir.¹² Ulusal tarihi yorumlamadaki değişiklikler, bu yüzden politik alan içinde önemli yeniden yönlendirmeler gerektirir. Böylesi yönelmeler, halihazırda ve her yerde meydana gelse de ya da yakın gelecekte meydana gelmesi beklense de spekülasyona açık olarak kalır. Her durumda, "karşıt iddialara rağmen, onların merkez ideoloji ve ege-men söylemleri olarak milliyetçilik ile bizi hâlâ sebatla ulus-devlet çağında kökleştiren çağdaş düzen" fikrini ifade eden Maria Todorova ile aynı fikirde olmak güçtür.¹³

Halen uluslararası düzeyde revizyonda olan ders kitapları sadece 'ılımlı' amaçlara sahip olabilirler. Ulus-devletin uygun olup olmadığı hiçbir yerde sorgulanmaz. Tarih öğretimi kesinlikle ulusal bir bağlam içinde yön bulmayı sağlayacaktır. Sadece iyi tarih kitaplarının yalnız ulusal değil, onun kadar bölgesel çerçeveleri ifade etmesi de umuluyor. Tüm bunların üstünde, politikacılar değişiklik için hazır olduklarında tarihçiler hazırlıksız yakalanmamak için akıllı olmalıdırlar.

NOTLAR

- 1 Gale Stokes, "The Absence of Nationalism in Serbian Politics before 1840", *Canadian Review of Studies in Nationalism* IV-1 (1976 Kış), ss. 77-90; Lawrence P. Meri-age, "The First Serbian Uprising (1804-1813): National Revival or a Search for Regi-

3. "National Security", *Ibid.* IV-2 (1977 Bahar), ss. 187-205; Hans-Michael Miedlig, "Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert", *Südost-Forschungen* 50 (1991), ss. 163-190; Dimitrije Djordjevic, "The Role of the Military in the Balkans in the Nineteenth Century", Ralph Melville ve Hans-Jürgen Schröder (eds.), *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1982, ss. 317-347.
2. Bkz. Veletinli Rigas tarafından hazırlanan tüzük tasarısı, Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la révolution grecque (1789-1821)*, Cenevre-Paris, 1962, ss. 183-209 içinde.
3. Fikret Adanır, "Socio-political Environment of Balkan Nationalism", Heinz-Gerhard Haupt, Michael Müller ve Stuart Woolf (eds.), *Regions and Political Cultures in Europe in the 19th and 20th Centuries*.
4. Paschalis M. Kitromilides, "Imaged Communities and the Origins of the National Questions in the Balkans", *European History Quarterly* 19 (1989), ss. 149-194.
5. Stefan Troebst, "Fluchpunkt San Stefano-Nationalismus in Bulgarien", *Die Neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte* 37 (1990), ss. 405-414; Wolfgang Höpken, "Geschichte und Gewalt: Geschichtsbewusstsein im jugoslawischen Konflikt", *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993), ss. 55-73.
6. Bkz. Türk Dil Kurumu, *İsmarlama Ders Kitapları Üzerine Rapor*, Ankara, 1976; Felsefe Kurumu seminerleri, III: *Türkiye'de Tarih Eğitimi*, Ankara, 1977; Salih Özbaran (ed), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Buca Sempozyumu, 29 Eylül-1 Ekim 1994, İstanbul, 1995. Ayrıca bkz. Fikret Adanır, "Zum Gezehtsbild der nationalen Erziehung in der Türkei", *Internationale Schulbuchforschung* 10 (1988), ss. 7-40; Halil Berktaş, "Der Aufstieg und die gegenwärtige Krise der nationalistischen Geschichtsschreibung in der Türkei", *Periplus* 1 (1991), ss. 102-125; Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu, 1929-1937*, İstanbul, 1992; Fikret Adanır, "Turkey", Karl Pellens, Siegfried Quandt, Hans Süßmuth (eds), *Historical Culture-Historical Communication. International Bibliography*, Frankfurt am Main, 1994, ss. 367-393.
7. Türker Alkan, *The Political Integration of Europe. A Political Socialization Approach. Content Analysis of the Turkish, French, German and Italian History Textbooks*, Ankara, 1982, çeşitli yerlerde. Almanya'da ulusal önyargılar ve çatışmacı yabancı düşmanlığını inceleyen ders kitaplarının yazılması için sunulan önerileri konu alan ilginç bir araştırma projesi için bkz. K. Peter Fritzsche vd., "Schulbücher gegen Fremdenfeindlichkeit? Ein Forschungsbericht", *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993), ss. 201-257.
8. Karl Pellens, "The International Dimensions of the Didactics of History", Karl Pellens, Siegfried Quandt, Hans Süßmuth (eds.) *Historical Culture-Historical Communication. International Bibliography*, Frankfurt-M, 1994, s. 59. Ayrıca bkz. Jörn Rüsen, "Vom Umgang mit den Anderen- zum Stand der Menschenrechte heute", *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993), ss. 167-178. Çeşitli perspektiflerin yer aldığı yaklaşımın izahı için bkz. Klaus Bergmann, "Wir und die anderen- Lernen an und aus Geschichte", *ibid.*, ss. 179-200.
9. Ders kitapları şunlardır; a) Bulgar: Virzhiniya Paskaleva vd., *Istoriya za 8. klas na edinnoto sredno politehnichsko uchilishte* (Orta dereceli Politeknik okullarının 8. sınıfları için Tarih), Sofya, 1988; Gregorie Bakalov, Petar Angelov, Cvetana Georgieva, Dimitar Canev, Bobi Bobev, Stoycho Grancharov, *Istoriya na Balgariya za gim-*

nazialnata stepen na obshtoobrazovatelnite i profesionalnite uchilista (Genel ve Meslek Yüksekokulları için Bulgaristan Tarihi), Sofya, 1993; Georgi Kazakov ve Mariya Donkova, *Istoriya. 8. klas* (Tarih, 8. sınıf), Sofya, 1993; Andrey Pantev ve Borislav Gavrilov, *Istoriya 9 za SOU* (Ortaokul 9. sınıflar için Tarih), Sofya, 1994; b) Yunan: A. Matarese ve S. Papastamatiu, *Istoria ton Teoton kai ton Neoton Chronon* (Lise 3. sınıflar için Modern Devirler Tarihi), Atina, 1966; Basiles Kremmydas, *Istoria Neotere-Synchrone. Ellenike, Europaïke kai Pankosmia* (Lise 3. sınıflar için Yunanistan, Avrupa ve Dünyanın Modern ve Çağdaş Tarihi), Atina, 1985; Staneotera chronia (İlkokul 6. sınıflar için Tarih, Modern Devirler. Eğitim ve Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır), Atina, 1992; B. Skoulatos, N. Demakopoulos ve S. Kondes, *Istoria Neotere kai Synchrone* (Modern ve Çağdaş Tarih), Atina, 1994; c) Sırp: Milutin Perović ve Bogdan Smiljević, *Istoriya za 1 razred chetvorogodishnyih struchnih shkola* (Dört Yıllık Meslek Okullarının 1. sınıfları için Tarih), Belgrad-Novi Sad, 1992; Nikola Gacsha, Dushan Zhivković ve Lyubitsa Radović, *Istoriya za 2 razred chetvorogodishnyih struchnih shkola* (Dört Yıllık Meslek Okullarının 2. sınıfları için Tarih), Belgrad-Novi Sad 1992. Stavroula Gianihailidou ve Antonios Kesaris'e, Yunan ders kitaplarının analizi sırasındaki yardımı için teşekkür ederim.

10. Basilike Papoulia, "Die Osmanenzeit in der griechischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", Hans Georg Majer (ed.), *Die Südosteuropas und die Osmanen*, Münih, 1989, ss. 113-126; Maria N. Todorova, "Die Osmanenzeit in der Bulgarischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", *Ibid.*, ss. 127-161; Gunnar Hering, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker südosteuropas", *Ibid.*, ss. 355-380; Nikolaj Poppetrov, "Schulbücher im Dienste des Patriotismus während der autoritären Epoche in Bulgarien (1934-1944)", *Internationale Schulbuchforschung* 15 (1993), ss. 31-53; Maria Todorova, "Bulgarian Historical Writing on the Ottoman Empire", *New Perspectives on Turkey* 12 (1995 Bahar), ss. 97-118. Geçmiş Yunan kültüründeki önemi için bkz. Speros Vryonis Jr. (ed), *The Past in Medieval and Modern Greek Culture*, Malibu, 1978.
11. G. Bakalov vd., *Istoriya na balgariya za gimnazialnata stepen na obshtoobrazovatelnite i profesionalnite uchilishta*, Sofya, 1993.
12. Örneğin, Osmanlı idaresindeki Yunanistan'da 'gizli okullar'ın tarihsel gerçekliği sorgulandığında ciddi bir muhalefet vardı, çünkü "eğer 'kryphy skholeio' bir mit ise, buna rağmen nakletmeye devam edilmelidir, zira böyle mitler ulusal kimlikteki önemli unsurlardır." Bakınız Richard Clogg, "The Greekness and Their Past", Michael Hurst (ed.), *States, Countries, Provinces*, Abbotsbrook, 1986, s. 48f. Uzmanlar iddianın 'ulusal bir mit'e dayandığını gayet iyi bilmelerine rağmen, Bulgar ders kitapları, ülkenin Rodop bölgesindeki yoğun Müslüman nüfusun aslında 17. yüzyılda zorla Müslümanlaştırıldıkları sanısına saplanmıştır. Bakınız Antonina Zhelyazkova, "The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, Deeply Rooted in Bulgarian Historiography", *Etudes balkaniques*, no. 4, s. 105-111.
13. Maria Todorova, "Bulgarian Historical Writing on the Ottoman Empire", s. 117.

TÜRK TARİH KİTAPLARINDA BALKAN SAVAŞLARI

DİDEM EREL ERPULAT

Balkan tarihi pek çok farklı yönü olan karmaşık bir başlıktır. Balkanlar, Avrupa ve Asya sınırında, farklı etnik ve dinsel gruplara mensup insanların yaşadığı bir bölgedir. Bu nedenle, tarih boyunca Batı ve Doğu kültürlerinin istilalarına ve çatışmalarına sahne olmuştur. Balkanların bu karmaşık yapısı, bölgenin süregelen istikrarsızlığının temel nedenidir. Bu dinamikler zaman zaman Avrupa siyasetindeki güç dengesinde önemli bir rol oynamıştır. Bugün de olduğu gibi, bazen dünyanın önde gelen güçlerinin bile engelleyemeyeceği bölgesel savaşlara neden olmuşlardır.

Tarih eğitimindeki en hassas konulardan biri Balkan tarihinin yeni nesle aktarılmasıdır. Balkanlar dört yüz yılı aşkın bir süre Osmanlı hükümdarlığının en önemli bölgesiydi. Bu nedenle, Balkanlarda yaşayanların kendi bağımsızlıklarını elde ettikleri dönemi nesnel bir gözle anlatmak Türk eğitimi için güçtür. Osmanlı gözüyle, bu bir ayaklanma dönemidir. Öte yandan Balkanlarda yaşayanlar bunu, bağımsızlıklarını kazandıkları bir dönem olarak görüyorlar. Günümüzde modern Türkiye Cumhuriyeti'ni Osmanlıyla özdeşleştirme eğilimi konuyu nesnel olarak incelemeyi daha güç hale getiriyor.

Araştırmamda, 1930 ile 1994 yılları arasında basılmış lise tarih kitaplarının 1912-1913 Balkan savaşlarına bakışlarını inceledim. 1980'lerin sonuna dek, Türk tarih kitapları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılmış. Eğitimdeki yeni kredili sistem ile birlikte her yıl, bakanlığın onayladığı pek çok kitap basılıyor.

Çalışmalarım boyunca nesnel olmaya ve kitaplardaki yaklaşımları çıplak gözle ortaya koymaya çalıştım. Ancak zaman zaman öğretmen göz-lüklerimi takıp, Türk eğitim sistemindeki öğretmenler olarak bizleri rahatsız eden noktaları eleştirmekten kendimi alıkoyamadım.

1912-1913 BALKAN SAVAŞLARI

Balkan savaşlarına pek çok tarih ders kitabında genellikle kısaca değiniliyor. Konuyu üç aşamada inceleyeceğim: Savaştan önceki dönem, Balkan savaşları ve savaşın sonuçları. Her bölümde ders kitaplarından alıntılar yapacağım.

1930 ile 1994 yılları arasında basılan 14 kitap arasında 1930 baskısı, Balkan savaşlarını en detaylı ve geniş bir şekilde ele alanı. Bu kitapta konuyla ilgili ilk başlık “Balkan İttifakı”dır:

Sait Paşa'nın istifasının ardından Gazi Ahmet Muhtar Paşa yeni bir kabine kurmuştur. Bu arada, Arnavut illerinde anarşi hâkimdir. Balkanlarda yaşayanlar, siyasi rekabetlerini bir yana bırakıp, ortak düşmanları olarak gördükleri Türklere karşı birleşme yoluna gitmişlerdir. Rusya'nın da etkisiyle, ilk ittifak 1912 Mart'ında Sırbistan ve Bulgaristan arasında, ikincisi de Mayıs ayında Bulgaristan ve Yunanistan arasında gerçekleşti. Karadağ da onlara katıldı.

Babiâli Balkanlardaki gelişmelerden haberdar değildi ve öğrendiğinde de artık çok geçti. Yine de, bazı askeri güçlerini Edirne'de topladılar.

Öte yandan, Avusturya Rus etkisine karşı bölgede aktif bir rol oynamak için, Osmanlıdan tek merkezden idare hükmüne göre Makedonya'da reform yapmasını ister.

Dört Balkan Devleti Osmanlı Devleti'ne bir bildiri gönderirler. Berlin Anlaşması'nın 23. maddesine göre, reform isterler. Aynı zamanda Osmanlı'dan içtenliğini kanıtlamak için seferberliği durdurmasını isterler.

Babiâli buna yanıt vermez. Yine de, Yunanistan ile bir anlaşma girişimi olduğu söylenir. Babiâli Balkanları yenecek güce sahip olduklarına inanmaktaydı. İstanbul'da savaşı destekleyenler vardı. Ancak ordunun bazı birlikleri durdurulduğunda bir hata yapıldı.

Birkaç gün sonra Karadağ savaşı açtı. Buna tepki olarak, Babiâli Bulgaristan ve Sibirya ile ilişkilerini kesti. Babiâli'nin bir anlaşma yapacaklarına inandığı Yunanistan'da ittifaka katıldı.¹

1930 baskısı Türkiye tarihi ders kitabında Balkan savaşlarından önceki dönem böyle anlatılmıştır. Daha sonraki yıllarda basılan kitaplar konuyu bu kadar detaylı anlatmazlar.

Ders kitaplarının çoğunda, Balkan ülkeleri dünyanın önde gelen güçlerinin, özellikle Rusya'nın yardımıyla, Osmanlıya karşı, Osmanlı'nın Kuzey Afrika'da İtalya ile sürmekte olan savaş ve iç siyasetindeki huzursuzluk yüzünden zor günler geçirmesinden yararlanarak ittifak oluşturmuşlardır. Balkan Devletleri reform isteme bahanesiyle savaş için askeri güçlerini hazırlamışlardı.

Pek çok ders kitabında, bu ittifakın asıl amacının “Osmanlıyı Balkanlardan atmak ve topraklarını aralarında paylaşmak” olduğu ifade edilmiş-

tir. Bir 1990 baskısında, “Tüm Balkan Devletlerinin Osmanlı topraklarında gözü vardı” iddiası öne sürülmüştür.² 1993 yılında basılan bir başka kitapta, “Balkanlar’daki ittifak, Türkleri Avrupa’dan atmak isteyen Rusya’nın işidir” ifadesi kullanılmıştır.³ Hatta 1981 yılında basılan bir kitapta “Belgrad’daki Rus elçisi, Osmanlı’nın Balkanlar’daki topraklarını paylaşmaları için Sırbistan ve Bulgaristan ile anlaşma yoluna gitmiştir” diye yazılmıştır.⁴

Balkanlar’daki savaşın nedenlerine oldukça farklı bir yaklaşım getiren yalnızca bir kitap var. 1994 tarihli bu kitap, Balkanlar’daki savaşın nedeni olarak “saltanatı boyunca bölgenin tek merkezden yönetimini engelleyen II. Abdülhamid’in tahttan indirilişi”ni gösteriyor.⁵ Rusya ve Avusturya’nın isteklerine göre hareket eden Balkan ülkelerinin ittifakının bu güçlerin gözetimi altında, gizlice olduğu belirtiliyor. İttifakın diğer bir nedeni olarak, Jön Türkler tarafından körüklenen ve aralarında yıllarca süren rekabetlere neden olan Ortodoks kiliselerinin arasındaki çatışmanın sona ermesi gösterilmektedir.

1930 tarihli ders kitabına geri döndüğümüzde, ikinci başlığın “Balkan Savaşı” olduğunu görüyoruz.

Osmanlılar dört farklı sınırdan dört farklı düşmanla savaşmak zorundaydılar. Tesis edilen iki ordu vardı. Birincisi Abdullah Paşa’nın Bulgarlara karşı idare ettiği Şark Ordusu, ikincisi Ali Rıza Paşa’nın Sırp, Yunanlılar ve Karadağlılara karşı idare ettiği Garp Ordusu.

Yine de, kağıt üzerinde belirlenen sayıda askeri güç, hemen savaştan önce seferberlikten geri çekilen askerler yüzünden toparlanamamıştı. İşte bu nedenle ilk günlerdeki durumumuz güçtü.

Öte yandan Bulgaristan uzun zamandır hazırlanmaktaydı ve iki yüz elli bin kişilik bir orduyla saldırdı. Şark Ordusu Bulgar sınırında başarılı olamayacaklarını anladıklarında Babaeski-Lüleburgaz cephesine geri çekildi. Ordudaki panik artınca, savaşlar aleyhimize bitti. Çatalca cephesine geri çekildiler.

Bu arada, İstanbul ve Garp Ordusu arasındaki irtibat ilk günden kesildi. Denizden bir bağlantı kurulamazdı çünkü suların kontrolü Yunanlıların elindeydi. Garp Ordusu en kötü şartlar altında savaşılır.

İlk önemli çarpışma Kumanova’daydı ve Arnavutların çekimserliği yüzünden yenilgiyle sonuçlandı. İttifaklar zorlanmadan Makedonya’ya girdiler.⁶

İstisnasız tüm kitaplar Osmanlı’nın Balkanlar’da girdiği tüm savaşlarda yenilgi aldığını yazar. Ancak nedenler kitaptan kitaba çeşitlilik gösterir.

1968 basımı bir kitapta

Balkan Savaşı patladığında, Osmanlı’nın Balkanlar’daki ordusu düzensizdi ve askerler arasında partizanlık ve ikilik vardı. Bu nedenle kendisinden daha güçsüz bu dört ülkenin saldırılarına dayanamadı. Koşullar Osmanlı’nın aleyhine gelişti

ve Bulgarlar Edirne’yi, Yunanlılar Yanya’yı kuşatıp, Selanik ve Ege Adaları’nı işgal ettiler. Bu arada, 1912 yılında Arnavutlar bağımsızlıklarını ilan ettiler⁷

iddiası öne sürülüyor.

Osmanlı orduları arasındaki irtibatın kesilme nedenleri 1978’deki basımda daha detaylı olarak anlatılıyor.

Balkan birlikleri yolları, köprüleri kapatıp, telgraf ve telefon hatlarını kesmişlerdi. Bu nedenle Makedonya ve Trakya’daki ordularımız kötü yönetiliyorlardı.

Kitap ayrıca Yunanlılar tarafından kuşatılan Selanik’in teslim olduğunu iddia etmektedir.

Sırp birlikleri Manastır’ı el geçirip Üsküp’ü kuşattıklarında Karadağlılar Yenipazar’a saldırmışlardı.⁸

1990’da basılan bir başka kitap iki tarafın askeri güçleriyle ilgili rakamlar veriyor.

Balkan devletlerinin toplam 510.000 askeri vardı. Osmanlı askerleri talimsiz ve disiplinsizdi. Silah ve levazımatları olmaksızın aceleyle bir araya getirilmişlerdi. Bazılarının üniforması bile yoktu, savaşa köylü giysileriyle gidiyorlardı. Subaylar arasında, savaşı etkileyecek siyasi anlaşmazlıklar vardı. Türk tarihinde çok az benzeri olan böyle, toptan bir yenilginin nedeni buydu.⁹

Bu kitapta, “Balkanlar’daki Yenilginin Gerçek Nedeni” başlığı altında ilginç bir bölüm var.

Balkanlar’daki yenilgiye subaylar arasındaki siyasi anlaşmazlıklar neden olmuştur. Baş kumandan Halaskâran grubundandı. İttihat ve Terakki Partisi’nden olan subaylar zafer kazanıldığı takdirde Halaskâran grubunun buna sahip çıkacağı konusunda endişeliydiler. Öte yandan Halaskâran grubuna dahil olan subaylar İttihatçı subayların başarılı olmasından uzak durmak için ihanete varan girişimlerde bulunuyorlardı. Örneğin, Edirne’nin kuzeyindeki bir çarpışmada Türk ordusunun üç katı olan Bulgar ordusu yenilip kaçmıştı. Oradaki Türk kumandanı askerlerine ilerleme yerine geri çekilme emri vermişti. Böylece Bulgarlara bir armağan olarak kazandığı bir savaşa girmişti. Bir başka örnek Selanik’teki kumandandır. Otuz beş bin askerlik ordusuyla bir tek kurşun atmadan teslim olmuştur. Diğer cephelerde de benzer olaylar olmuştur.

Bazı subaylardaki siyasi tutku vatan, millet sevgisinden önde gelmekteydi ve bu felaketlere neden olmuşlardı. Aynı Türk askerleri, iki yıl sonra, dünyanın en büyük savunma savaşlarından birinde çarpışmış ve tarihe altın harflerle yazılmış efsaneler yaratmışlardır. Çünkü gerçek kumandanları Mustafa Kemal’i bulmuşlardır.¹⁰

1994 yılında basılan ders kitabında, Balkanlar’daki yenilginin nedenleri beş grupta toplanmıştır. “1. Askerlerin Rusya’nın garantisi altında Rumeli’den çekilmeleri. 2. İttihat ve Terakki Partisi’nin hükümeti başarısız-

156

liğa sürüklemek için yaptığı girişimler ve askerlerin savaşmamaları konusunda cesaretlerini kırmaları. 3. Osmanlı kumandanlarının zayıflıkları. 4. Hazırlıksız olmaları. 5. Arnavutların ihaneti.¹¹

1912 sonlarında, Bulgarlar İstanbul'a kırk kilometre uzaklıktaki Çatalca'ya ulaşmışlardı ve bu durum başkenti korkutmuştu. 1981 basımı kitabın yazarı "Bulgarlar İstanbul'u tehdit ediyorlardı ve top sesleri İstanbul'dan duyuluyordu" diye ifade ediyor. Bu duruma ilişkin yorumlarını ilave ediyor: "Son zamanlara kadar Osmanlı hâkimiyeti altındaki bir milletin bu başarısını görmek gerçekten üzücüydü."¹²

1993 basımı bir kitapta, "Balkan ittifakı kendilerinin bile beklemedikleri büyük bir başarı kazandı" diyor.¹³

İncelediğim ikinci eski kitap, 1933 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılmış ve Balkan Savaşlarına çok kısa değinilmiş. Ancak bu sefer Mustafa Kemal'in Balkanlar'daki başarısı daha detaylı olarak anlatılmış.

Balkanlar'da savaş patlak verdiğinde Binbaşı Mustafa Kemal Kuzey Afrika'da Bingazi'deydi. Vatanın içinde bulunduğu felaketi duyar duymaz İstanbul'a geldi. Cepheye gönderildi. Operasyon bölümünün merkezine tayin edilmişti. Bolayır'daki ordu birliklerini Edirne'deki operasyonda başkumandan olarak düzenleyip kumanda eden Mustafa Kemal'dir. Edirne'ye ilk giren birlikler ordu birliğinin bayrağını taşıyordu. Görevdeyken Çanakkale Boğazı'nın savunma güçleri üzerinde çalışıyordu. Bu çalışma ona I. Dünya Savaşı'nda gösterdiği büyük başarıda yardımcı olmuştur.¹⁴

Şimdi de Balkanlar'da yaşanan kahramanlık öykülerine bir göz atalım. Tabii ki bunlar sadece Osmanlı bakış açısından yansıyanlardır. İlk kahramanlık olayları Çatalca cephesinin Bulgarlara karşı savunulmasında yaşanmıştır. 1951 tarihli bir kitaba göre,

Bulgarlar bu cephede beklemedikleri bir dirençle karşılaşmışlar ve pek çok kayıp vermişlerdir. Orada Osmanlı güçleri tarafından durdurulmuşlar ve daha ileriye gidememişlerdir.¹⁵

Edirne, Üsküp ve Yanya savunmalarında gerçekleştirilen kahramanlıklar bütün ders kitaplarında anlatılır. Buna rağmen, savaşın kaybedilmesini engelleyememişlerdir. 1993 baskısı bir kitap bu olayları detaylı bir şekilde veriyor.

Kahramanlık destanları Yanya ve Üsküp'teki güçler tarafından yazılmıştır. Kıtliğa rağmen, düşmana karşı cesurca direnmişlerdir. Edirne'yi savunan Şükrü Paşa özellikle, tüm dünyanın hayranlık duyduğu bir kahramanlık sergilemiştir. Ancak açlığa yenik düşmüştür.¹⁶

Hamidiye zırhlısı da tüm ders kitaplarında yer alıyor. 1930 baskısında bir paragraf ayrılmış.

Yunan donanmasını Çanakkale Boğazı'ndan atmak isteyen Osmanlı donanmasının deniz savaşı umutsuzdu. Kısa bir süre sonra, Yunan donanmasının tanıyamadığı Hamidiye zırhlısı Boğaz'dan geçti ve Şıra adasını bombaladı. Münferit kahramanlık hareketleri savaşın sonucunu değiştirmede ve Yunanlılar adaları bir bir ele geçirdiler.¹⁷

1968 baskısında, Hamidiye'nin Ege Denizi'nde devriye gezdiği, Yunan adalarına ateş açmaya başladığı ve Yunan donanmasına büyük hasarlar verdiği belirtilmiştir.¹⁸

Rauf Bey'in (Orbay) adı bazı ders kitaplarında Hamidiye'nin kahraman kumandanı olarak geçer. 1981'de basılan kitabın yazarı "Sonucun olumlu olmaması doğaldı. Tek bir savaş gemisi tüm Yunan donanmasına karşı başka ne yapabilirdi?"¹⁹ diye sorar.

Balkan Savaşları'nın tarihiyle ilgili geriye kalanlar ilk bölümlere kıyasla daha kısa ve yüzeysel anlatılmıştır. Bu genellemenin dışında kalan bir tek kitap var; dönemi inceleyen ve "Barış Görüşmeleri" başlığı altında savaşı iç olaylarla ilişkilendiren 1930 baskısı.

Kamil Paşa sadrazam olmuştu ve Bulgarların Çatalca'ya saldırmasının ardından silahların bırakılmasını emretti. Barış görüşmeleri Londra'da yapıldı. Müttefikleri Midye-Enez hattının sınır olmasını ve tüm Rumeli ve adaların boşaltılmasını istiyorlardı. Türkler Edirne'nin baskını terk edeceklerini, Avrupa ülkelerinin Girit'in geleceği hakkında karar vermelerine izin verdiklerini ve Arnavutluk'a özerklik verdiklerini bildirdiler. Yine de, Edirne ve adaları veremeyeceklerini kesin bir dille ifade ettiler.

Avrupa devletleri savaşın başında savaşın sonucuna bakmaksızın Balkanlar'daki durumu koruyacaklarını bildirmişlerdir. Bu bildirinin nedeni, Balkan Devletlerinin yenileceğini tahmin etmeleriydi. Ancak 1913 yılında, Babiâli'ye Edirne ve adalar konusunda ısrar etmemelerini bildiren bir nota göndermişlerdir.

Bu arada, İttihat ve Terakki üyeleri Babiâli'ye saldırmışlardır. Savaş Bakanı öldürülmüştür. Kamil Paşa istifa zorlanmıştır. Mahmut Şevket Paşa sadrazam olmuş ve Avrupa Güçleri'nin notasına olumsuz yanıt vermiştir. Savaş yeniden başlamıştır. Bulgarlar Çatalca'nın ötesine geçememişler, ancak kaleler bir bir düşmeye başlamıştır. Londra Konferansı yeniden toplanmış, İstanbul'da, Mahmut Şevket Paşa'ya sokak ortasında saldırı düzenlenmiş ve öldürülmüştür. Sait Halim Paşa kabinesi kurulmuştur.²⁰

1981 yılında basılan kitabın yazarı Londra Konferansı için "Balkanlar üzerinde yeni bir harita oluşturmak amacıyla düzenlenmiş bir konferanstı" der.²¹ Bu tanım, belki de Balkanlar'ın bugünkü durumu hakkında bir kehanetti.

Osmanlıları Midye-Enez sınırına çekilmeye ikna eden Londra Konfe-

ransı'nın sonucu tüm tarih kitaplarında yer alır. Ancak bu dönem için Osmanlı'nın iç ilişkileri sadece beş kitapta yer alır.

Londra Konferansı'ndan sonra Balkan devletleri arasında çıkan savaşa tarih kitaplarında "İkinci Balkan Savaşı" adı verilir. Bu savaşa karşı gösterilen tutum, Balkan Devletleri arasında Osmanlı'dan miras kalan toprakların paylaşımıyla ortaya çıkan anlaşmazlıklar olarak ortaya konmuştur.

1981 yılında basılan kitap, İkinci Balkan Savaşı'm diğer kitaplara kıyasla daha derinlemesine inceler.

Balkan müttefikleri Londra Konferansı'yla Osmanlı'dan kalan toprakları paylaşmadı. Avusturya araya girdi. Balkan Devletleri Arnavutluk'un bağımsızlığını tanımak zorundaydı. Bulgaristan ve Sırbistan Makedonya'daki payları üzerinde anlaşamamışlardır. Rusya sorunu çözmek için bir hakem istiyordu. Bulgaristan Avusturya'nın desteğiyle buna karşı çıkmış ve Sırbistan'a savaş açmışlardır (1913). Bulgaristan'ın genişlemesinden korkan Yunanistan ve Romanya Sırlara katıldı. Bulgarlar yenildi. Savaş Bükreş Antlaşması'yla sona erdi.²²

Bu anlaşmanın maddeleri de parçaya eklenmiştir.

Osmanlı Devleti, bölgedeki durumdan yararlanarak Midye-Enez sınırını bozmuş, Edirne ve Dimetoka'yı geri almıştır. Bulgaristan durumu kabullenmek zorunda kalmıştır.

Bu bütün ders kitaplarında anlatılmış, ancak Edirne'yi geri alan Enver Bey'in adı sadece 1990 yılında basılan kitapta anılmıştır.²³

Osmanlı hükümetinin Balkan devletleriyle imzaladığı anlaşmalar isim ve tarihleriyle tüm tarih kitaplarında yer almaktadır. Ancak açıklamalar kimin nereyi aldığı şeklinde kısa tutulmuştur. Adalar sorununun daha sonraki bir döneme bırakıldığı da belirtilmiştir.

Balkan Savaşları sonunda çizilen yeni sınırlar tarih kitaplarının çoğunda detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Ders kitaplarındaki harita eksiklikleri nedeniyle öğrenciler, Balkanların yeni haritasını tahmin etmek ya da hayal etmek zorundadırlar. İncelediğim kitapların altısında bu konuyla ilgili harita yoktur. İyi düzenlenmiş haritalar tarih ders kitapları için bir gerekliliktir.

İncelediğim ders kitaplarında Balkan Savaşları'nın sonuçları hakkında ilginç yorumlar mevcut. İlki 1930 baskısından:

İç siyasetteki karmaşa ve Osmanlı'daki Türk olmayanların ihanetiyle kaybettiğimiz Balkan Savaşları sonunda Osmanlı topraklarının büyük ölçüde küçüldüğünü görüyoruz. Batı Trakya dışında Avrupa'daki bütün topraklarımızı kaybettik. Bulgarlar, Sırlar, Eflaklılar ve Arnavutlar topraklarımızdan ayrıldılar. Yunan ve İtalyanların Anadolu kıyılarına çok yakın adalara yerleşmeleri Anadolu'yu tehdit eden bir tehlike işareti haline gelmiştir.²⁴

1981'de yayımlanan kitap konuyu başka bir açıdan inceler:

Bu savaş Osmanlı Devleti'nin ne kadar güçsüz olduğunu açıkça göstermiştir. Kendi topraklarında kurulan küçük Balkan devletleriyle bile başedememiştir.²⁵

Toplumsal tarih hakkındaki bilgi eksiklikleri, Türk tarih eğitimine tarih öğretmenleri ve eğitimciler tarafından yöneltilen genel eleştiridir. Benim kişisel düşüncelerim de bu doğrultuda. Bu bağlamda, bu konuda kendi özel yaşamımdan örnekler verebilirim. Ben Girit kökenliyim, Girit'ten göç eden büyükanne ben küçükken anlatmıştı. İzmir'deki pek çok ailenin büyükanne veya büyükbabalarının Balkanlar'dan ya da Yunan Adaları'ndan göç etmiş olduğunu biliyorum. Yine de, onların torunları olarak, okullarımızda verilen tarih eğitimiyle büyüklerimizin Balkanlardan ve adalardan döndüklerindeki yaşamlarını ya da hangi koşullar altında göç ettiklerini öğrenme şansımız hiç olmadı. Bildiklerimiz sadece büyüklerimizin bize anlattıkları hikâyeler ya da masallardır.

Türkiye gibi pek çok kültürün karıştığı topraklar üzerine kurulmuş bir ülkede tarih eğitimi, bu kültürel motifleri sunmanın en iyi yoludur.

Savaştan sonra Balkanları terk eden Türklere kısaca değinen tek kitap, Milli Eğitim Bakanlığı'nın çıkardığıdır: "Bulgarlarla imzalanan İstanbul Antlaşması ve Yunanistan'la imzalanan Atina Antlaşmasıyla, Bulgar ve Yunan adalarını terk eden Türklerin hakları belirlenmiştir." Ancak bu hakların ne olduğu belirtilmemiştir. Aynı kitapta, "Balkan Savaşları sonunda oraları terk eden Türkler bugüne gelen önemli bir konudur" diye eklenmiştir. "Balkan Devletlerinin anlaşmaları Türklerin zaman zaman Türkiye'ye göçüne neden olmuştur" iddiaları da bu kitapta yer alır.²⁶

1994'te yayımlanan bir kitapta Balkan Savaşları'nın sonuçları üzerine ilginç yorumlar yer alır:

Osmanlı Devleti Balkanlar'daki topraklarının çoğunu kaybetmiştir. Bundan cesaret alan Hristiyan dünyası Türkleri Anadolu'dan atıp toprakları paylaşma arzusuna kapıldılar. Osmanlı'nın Balkanlar'daki etkisi bitmişti. Terk edilmiş topraklarda yaşayan milyonlarca Türk, Bulgarlar, Yunanlılar, Sırlar ve Karadağlıların zulmü altında kalmışlardır. Binlercesi katledilmiş, hayatlarını kurtarmak için Anadolu'ya göçenlerin büyük bölümü açlık ve salgın hastalıklardan ölmüştür. Ege Adaları'nı kaybettikten sonra, her biri Anadolu'yu tehdit eden askeri birer üs haline gelmişti.²⁷

Sosyal tarih dediğimizde kastettiğimiz elbette bu değil.

Aynı kitapta Balkan Savaşları'yla ilgili üç de çizim var. Alt başlıklar şöyle:

1. Rumeli'den Türk göçü, 2. Müslüman mezarlıklarının Bulgarlar tarafından yıkılması, 3. Türk köylerinin Bulgarlar tarafından yakılıp yıkılması.²⁸

Bir tarih kitabının sayfaları arasına çizimler ve fotoğraflar eklenmeli, ama konu daha eğitici ve tatmin edici olabilirdi.

SONUÇ

Görüldüğü gibi, Türk tarih ders kitaplarında Balkan Savaşları'na yaklaşım, dönemin siyasi ve askeri gelişmelerinin Osmanlı bakış açısıyla ortaya konmasıdır. Bu durumda, çok fazla gereksiz detay vardır. Antlaşma maddeleri, ordulardaki asker sayıları, kişi ve yer adları. Ancak, bölgenin bugünkü sosyal ve siyasi durumunu anlayabilmeleri için, Balkanların etnik ve dini yapısı hakkında öğrencilere yardımcı olacak somut tartışmalar yoktur.

Günümüzde genç nesli gözlemlene şansı olan bir öğretmen olarak şunu da ekleyebilirim: Öğrenciler kahramanlık öyküleri okumak istemiyorlar. Geçmiş analiz etmelerine, bugünü anlayabilmelerine yarayacak gerçekleri istiyorlar.

Kendilerine ve ötekilere saygı duyacak bir neslin yetişmesi için en iyi aracın tarih eğitimi olduğuna inanıyorum. Ötekilere barışçı ve anlayışla davranacak yeni nesiller yaratmak bugünün tarih eğitiminin sorumluluğudur.

Pek çok eğitimci ve tarihçinin katıldığı bu kongrenin en iyi sonucu, gelecek nesiller için genel tarih yazma projelerinin başlayacak olmasıdır. Ve Balkanlar, başlanacak en iyi konu olacaktır.

NOTLAR

- 1 [Ahmet] Hamit [Ongunsu] ve [Mehmet] Muhsin [Teker], *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930, ss. 710-711.
- 2 G. Tekin ve Y. Turhal, *Yeni Müfredat Programına Göre Liseler İçin Tarih 3*, İstanbul, 1990, s. 211.
- 3 M.E.B., *Tarih 2, Ders Geçme ve Kredi Yönetmeliğini Uygulayan Orta Öğretim Kurumları İçin Ders Kitabı*, Ankara, 1993, s. 63.
- 4 M. K. Su ve A. Mumcu, *T. C. İnkılap Tarihi*, İstanbul, 1981, s. 8.
- 5 E. Mercil, İ. Miroğlu ve Y. Halaçoğlu, *Ders Geçme ve Kredi Sistemi, Lise Tarih II*, İstanbul, 1994, s. 223.
- 6 Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, ss. 711-712.
- 7 E. Oktay, *Tarih Orta III, Yeni ve Yakınçağ*, İstanbul, 1968, s. 170.
- 8 E. Oktay, *Tarih Lise III*, İstanbul, 1978, s. 260.
- 9 Tekin ve Turhal, *Yeni Müfredat Programına Göre Liseler İçin Tarih 3*, s. 211.
- 10 Age., ss. 211-213.
- 11 Mercil, Miroğlu ve Halaçoğlu, *Ders Geçme ve Kredi Sistemi, Lise Tarih II*, s. 224.
- 12 Su ve Mumcu, *T. C. İnkılap Tarihi*, İstanbul, 1981, ss. 8-9.

- 13 M.E.B., *Tarih 2, Ders Geçme ve Kredi Yönetmeliğini Uygulayan Orta Öğretim Kurumları İçin Ders Kitabı*, s. 63.
- 14 H. Basri, *Tarih III, Yeni ve Yakın Zamanlar*, İstanbul, 1933, s. 302.
- 15 N. Akşit, *Tarih Lise III, Yeni ve Yakınçağ*, İstanbul, 1951, s. 170.
- 16 Tekin ve Turhal, *Yeni Müfredat Programına Göre Liseler İçin Tarih 3*, s. 211.
- 17 Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, ss. 712-713.
- 18 E. Oktay, *Tarih Orta III, Yeni ve Yakınçağ*, s. 170.
- 19 Su ve Mumcu, *T. C. İnkılap Tarihi*, s. 9.
- 20 Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, ss. 713-714.
- 21 Su ve Mumcu, *T. C. İnkılap Tarihi*, s. 9.
- 22 E. Oktay, *Tarih Lise III*, ss. 260-261.
- 23 A. Mumcu, *Yeni Programa Göre Liseler İçin Tarih III*, İstanbul, 1990, s. 171.
- 24 Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, ss. 715-716.
- 25 Su ve Mumcu, *T. C. İnkılap Tarihi*, s. 11.
- 26 M.E.B., *Tarih 2, Ders Geçme ve Kredi Yönetmeliğini Uygulayan Orta Öğretim Kurumları İçin Ders Kitabı*, ss. 63-64.
- 27 Mercil, Miroğlu ve Halaçoğlu, *Ders Geçme ve Kredi Sistemi, Lise Tarih II*, s. 225.
- 28 Age., ss. 223-225.

OSMANLI DİRLİK-KAPI DÜZENİ VE KUL KİMLİĞİ

METİN KUNT

Tarih içinde “öteki” kavramı genellikle, millet toplumlarının birbirini dışlaması olarak algılanıyor. Kökeninden, milliyetinden sıyrılmış, kendi cinsiyle dayanışma ya da ırkdaşlarına bağlılık yerine, efendisine hizmet için yetiştirilmiş kulları bu bağlamda nasıl ele almalı? Osmanlı toplumunun geneli içinde sayıca çok az bir grubu “öteki” tartışması içine çekmeye gerek var mı? Milliyetçilik çağında “kapıkulu” bir aşağılama, kötüleme sözü niteliği almış, ama Osmanlı siyasal düzeninde kulların konumunu irdelediğimizde, bir yönetici tabakası oluşturduklarını gözlediğimizde, kulların kendilerini çeşitli “ötekilerden” ayırdıklarına ve üstün tuttuklarına şaşmamak gerek. Dahası, kendilerini “Osmanlı” adı altında yeni bir ırk bileşimi saydıkları bile öne sürülebilir. Bu açılardan kul konusu “öteki” kavramının belirginleşmesine yardımcı da olabilir. Gerçi Osmanlı kapıkulu kurumu öteden beri tarihçilerin ilgisini çekmiş, hakkında birçok yayın yapılmıştır, ama biz gene de kulları “öteki” kavramı çerçevesinde ele alabilmek için bazı özelliklerini gözden geçirerek, pek bilinmeyen ya da üstünde durulmayan yönlerini vurgulayarak başlayalım.

Kapıkulu kurumunun gelişmesinde temel nokta, zaten kulların toplumun temel direği sayılacak millet toplumundan ayrı olmasıdır. Hükümdarlar, ülkeleri içinde egemenliklerini pekiştirmek için kapıkulu oluşturmayı gerekli görüyorlar, yoksa güçlerini siyasal yapı içindeki diğer beylerle paylaşmak zorunda kalabilirler. Toplumunu oluşturan bireyler çeşitli aile, aşiret bağları içinde oldukları için hükümdara kolayca baş eğmeyebilir, diğer beylerin çevresinde güç odakları ortaya çıkarabilirler. Hükümdar, toplum dışından çekilip alınmış, savaşçı niteliği güçlü kişilerden kendine has asker besliyor. Bu kişiler yerinden, vatanından kopmuş, kan ve aile bağla-

rından arındırılmış, kendilerine yabancı bir ortama getirilmiş oldukları için artık sadece efendileri olan hükümdara sadık kalacaklar, amaçlanan budur. Üstelik efendilerinin malı sayılıyorlar, hükümdarın has kulu. İslam tarihinde böyle halife askerine *memlûk* deniliyor, sahip olunan şey anlamına. Müslüman doğan kişi hukuki anlamda kul olamayacağı için, Emevi ya da Abbasi halifelerinin memlûkları İslam ülkeleri dışından, Müslüman olmamış Türklerden, Slavlardan, Kafkasyahlardan, Frenklerden oluşuyor. Kapıkulu oluşturmada bu İslam devlet geleneğinin yanında, bir de İç Asya bozkırlarının geleneği var. Boy beyleri aşiretinden kopmuş, bozkırda boşa gezen yiğitleri topluyor çevresine, *nöker* diye. Beyin nökeri boy halkının dışında ayrı bir konumda, beye sadık ve doğrudan onun emrinde bir kişi, ama İslam toplumlarındaki memlûk gibi bağımlı değil. Osmanlı devletinin gelişme sürecinde bey kapısı oluşması İslam ve bozkır siyasal geleneklerinin bileşimiyle ortaya çıkmış.¹ Osman Bey’in hem nökerlerinden hem kölelerinden oluşan has çevresi 14. yüzyıl boyunca, sarayda bü-tünleşerek sultanın kapıkulu haline gelmiş.

Kul kısmının toplum dışından gelmesi gerek demiştik. Osmanlı kapı-kulları da akında, baskında ele geçirilmiş kişilerden oluşuyor önce. Osmanlı devleti büyüdükçe, uç beyliği kimliğinden çıkıp yöresel bir güç haline geldikçe, hükümdar artık akında kendi payına düşen esirlerin yanında ek bir kaynak yaratmak zorunda kalıyor ve diğer akıncıların talanından hisse istiyor. Balkanlar’daki akınlarda ele geçirilmiş esirlerin ve diğer ganimetin satılmak üzere Anadolu’ya getirilişinde Gelibolu’ya gümrükçü koyuyor, hem nakit hem esir olarak *pencik*, yani *penc-yek*, yani beşte bir pay topluyor. Böylece artık sultan sayılan bey, artan geliri ve esirleri ile kapısını çok daha büyütme ve siyasal düzen içindeki yerini güçlendirmek imkânını buluyor. Kul kaynağı olarak, 14. yüzyıl sonlarında bir de Osmanlı’ya has bir yenilik çıkıyor ortaya: Devşirme toplamak. Devşirmenin diğer kul kaynaklarından farkı, ülke içi bir kaynak olması. Sultan kendi adamlarını gönderiyor; kendi kapısına asker olsunlar diye, köylerden eli yüzü düzgün, güçlü, kuvvetli Hristiyan çocuklar ve delikanlılar devşirtiyor. Geleneksel *ilm-i kiyafe*, yani kişinin gözünün içine bakıp kişiliğini tanıma ilmi uyarınca, bu delikanlılardan en cin gibi, en yakışıklı olanları, içinin güzelliği yüzüne vurmuşları özel eğitim görüp daha önemli görevlere hazırlanmak üzere doğrudan saraya alınıyor. Devşirme, sultana has bir kaynak; yani diğer beyler kapılarını düzerken sultanın yaptığı gibi ülke halkını zorla çekip alamıyor.

Hükümdarın kendi ülkesi içinden kul toplaması İslam anlayışına aykırı, diğer İslam devletlerinde görülmemiş bir durum. Acaba Osmanlı düzeninde böyle bir yenilik niçin ve nasıl ortaya çıktı? Akınlarda bol sayıda

esir ele geçirilirken neden sultan ülke halkının çocuklarını devşirmeye gerek gördü? Belki akında gelişigüzel kapmak yerine devşirmede çocukların seçilerek toplanması, böylece saraya daha yararlı ve yetenekli kişilerin alınabilmesi bir sebep olarak görülebilir. Devşirme yönteminin ortaya çıkışı ile ilgili olarak yakınlarda ileri sürülen bir öneri de yabana atılmamalı. Bu öneriye göre devşirmeyi başlatan Osmanlı beyi değil de, ünlü uç beylerinden Gazi Evrenos Bey olabilir. Uç boyu, ülkenin durmuş oturmuş iç bölgelerinden farklı, hâlâ akına-talana açık; belirgin bir yönetim gelişmemiş daha. Osmanlı ili ile karşıdaki hasım arasındaki sınır kesin bir çizgi ile belirlenmiyor, bir bölgenin bütünü uç boyu sayılıyor. Böyle bir yörede kimin Osmanlı buyruğuna baş eğmiş, kimin daha teslim olmamış hasım olduğunu kestirmek kolay değil. İşte devşirme, uç boyunun bu belirsizliği içinde gelişmiş olabilir. Hele on yıl kadar bir süre Osmanlıların Gelibolu'da üstünlüğü kaybettikleri ve Balkanlar'daki uç beylerine katılacak gönüllülerin Anadolu'dan karşı yakaya geçmesinin zorlaştığı göz önünde tutulursa, Gazi Evrenos Bey'in kendi uç boyunda devşirme toplamağa girişi yadırganmamalı.²

Devşirmenin nedeni-nasılı ne olursa olsun, gelişmesini daha sağlam izleyebildiğimiz dönemlerde sultana has olduğu kesin. Buna karşı bey kapılarında satın alınmış, akında ele geçirilmiş kulların yanında “kendi iradesiyle bende” olmuş, yani gönüllü kulluğa giren zimmilere de rastlanıyor; bunlar için yeni ve çelişkili bir terim uydurup “özel devşirme” diyebiliriz.³ Ülke içinden kul toplama yönteminin şer’en uygun olmaması ise önceleri tartışılmamış bile. Devşirme yöntemi ile kul toplamak acaba ele geçirilen bölgelerde Müslümanlaşmayı sağlamak amacı ile açıklanabilir mi? Osmanlı kul düzeninin toplamı içinde devşirmenin sayıca azlığını göz önüne aldığımızda böyle bir amaç akla yakın gelmiyor. Çocukları devşirilen ailelerin derin üzüntüsünü küçümsememek gerek, hali vakti yerinde ailelerin devşirme toplamaya gelen padişah adamlarına rüşvet vererek ya da saklayarak çocuklarını kurtardığı oluyor.⁴ Öte yandan, yerinden yurdundan kopartılan, yeni bir kimlik verilen devşirmelerin, üstün rütbe kazandıklarında ailelerini de düşündükleri ve onlara yardım ettikleri de gözlenebiliyor. Sayıları az olduğu halde belki seçkin olduklarından devşirmelerin üstün bir siyasal önemi var.

Kul düzenini incelerken pek üstünde durulmayan, fakat kesinlikle göz önünde tutulması gereken bir nokta, kapı ve kulların sadece sultana has değil, çok daha yaygın olduğudur. Osmanlı siyasal düzeni incelendiğinde ötekilere göre sayıca ve nitelik olarak çok çok üstün olan padişah kapısının parlak görkemi gözleri kamaştırdığından olsa gerek, diğer kapılar sönük kalıyor, unutuluyor. Oysa kullar zaten Osmanlı toplumunun temel

direği sayılan dirlik düzeninin bir sonucu, çünkü dirlik kul edinmeyi öngörüyor. Tımarlı sipahilerin ve daha yüksek rütbeli komutan ve beylerin, beylerbeyilerin ve paşaların bir yıllık masraflarını karşılamak üzere verilen dirlik gelirleri, en düşük tımarlar dışında, bütün dirlik sahiplerinin dirlikleri oranında *cebeli* beslemesini gerektiriyor. Osmanlı siyasal düzeni, dirliklilerin irili ufaklı binlerce kapısından oluşuyor denebilir.⁵ Bir tımarlının kapısındaki cebeliler belki yörenin gönüllü delikanlılarından oluşuyor, ama beylerin, paşaların, vezirlerin yüzlerce hatta binlerce kişilik kapılarında kullar çoğunlukta. Sultan kapısı bu kapılardan sadece biri, ama en büyüğü ve siyasal düzenin temel taşı. Sultanın ya da diğer dirliklerin kapılarındaki kullar, bir süre tek efendiye hizmet ettikten sonra kendileri de dirlik alabilir. Rütbesi ne kadar yüksek olursa olsun, kapı mensubu doğrudan efendisinin adamı sayılır; öte taraftan en küçük tımarlı bir sipahi kendi dirliğine sahip ve bağımsızdır. Hem dirlikler kul besleme sonucunu doğurduğundan hem de kullar kapı hizmetinin sonunda dirliğe çıkarak bağımsız gelire kavuştuklarından, dirlikleri ve kapıları, sadece bir merkez ve çevre (*periphery*) ikilemi olarak değil, birbirini tamamlayan öğeler olarak görmeliyiz.

Yapısal açıdan kapı mensubu kulların konumu öteden beri tartışılmıştır. Fakat kul kimliği nasıl oluşur? Kul, devşirilip ya da akında esir edilip bir kapıya girdiğinde kendisine yeni bir kimlik veriliyor. Yerinden köyünden uzaklaştırılıyor, Hristiyan iken Müslüman oluyor, yeni bir ad veriliyor, Türkçe öğreniyor: Yeni bir kişi çıkıyor ortaya. Delikanlının tam yeni serpildiği, bıyığının terlediği çağda geçirdiği bu din ve dil değişiminin, aileden ayrılmanın ruhsal yükünü tartışmaya girişmeyelim. Alınan yeni ad, bu kimlik değişiminin yazılı kaynaklarda en kolay izlenebilen yönüdür.

Sadece ilk ad değil, yeni bir baba adı da taşıyor kul; herhalde “Hristo oğlu Mehmet” gibi bir ad garip geldiğinden, yeni Mehmet’e yeni bir baba adı veriliyor. Bu yeni baba adı, “tanrı kulu” anlamına “Abd-ullah” ya da gene “abd” ile başlayan, örneğin “Abdülmennan” gibi bir tamlama oluyor. Tabii Abdullah ve benzeri adlar Müslüman doğmuş bir kişiye ad olarak verilebilir. O zaman Müslüman Abdullah’ın oğlu Mehmed’i, yeni Müslüman olmuş bir “Mehmed bin Abdullah”tan nasıl ayırmalı? Osmanlı toplumunda kullanılan kişi adlarını incelediğimizde ilginç bazı gözlemlere varıyoruz. Müslümanlaşmanın yoğun olduğu ortamlarda, örneğin kullar arasında Abdullah ve benzeri tamlamalara ilk ad olarak değil, sadece sonradan verilen yakıştırma baba adı olarak rastlanıyor. Buna karşılık, öteden beri Müslüman olan yörelerde ve kesimlerde yeni doğan erkek çocuklara da Abdullah adı verilebiliyor. Yani Müslümanlaşma durağan ise baba adının Abdullah olması kişinin yeni Müslüman olduğunun kanıtı

değildir; Müslümanlaşma dinamik bir olay ise Abdullah baba adlı bir kişinin yeni Müslüman olduğu kesindir.

Kişi adlarına gelince, burada bir özellik var.⁶ Gene Müslümanlaşmanın yoğun olduğu ya da uç boyları gibi Müslüman ve diğer dinlerden halkların karışık yaşadığı ortam ve yörelerde İlyas, İsa, İshak, Davud benzeri Ahd-i Atik'ten ve İncil'den alınma adlara sık rastlanıyor. Kul adlarında diğer bir grup da Timurtaş, Karaca benzeri ya da Balaban, Şahin, Doğan gibi yırtıcı kuş adları, ki bunlar hep Müslümanlaşma öncesi Türkçe adlardır. Osmanlı bey konağı gittikçe görkemli bir padişah sarayına dönüştüğünde ve Osmanlı siyasal düşüncesinde İslamiyet öncesi İran Sasani geleneği ağır basmağa başladığında ise kul adlarında yeni bir kaynak çıkıyor ortaya; bunlar özellikle Firdevsi'nin *Şahname*'sinde ün kazanmış eski İran adları: İskender, Firuz, Bihruz, Ferhad, Hüsrev bu gibi adların en çok rastlanılanları. Buna karşılık, hiç olmazsa erken dönemde Ahmed, Mehmed, Hasan, Hüseyin, Ali gibi durağan Müslüman toplumlarındaki en yaygın adlar, belki de kullara yakıştırılmadığından, kulluk yoluyla Müslümanlaşanlara verilmiyor. Demek ki Osmanlı toplumunda, Müslüman da olsa kişinin adından kökenini hatta düzen içindeki konumunu kestirmek mümkündür: Bir "Şahin bin Abdullah" ya da "Hüsrev bin Abdülmennan" kesinlikle kul kökenlidir, bir "Mehmed bin Abdullah" ya da "Abdullah bin Mehmed" Müslüman doğmuştur, önemli bir kişiye ulemaandır ya da kâtiptir.

Adıyla toplumun diğer kesimlerinden ayrılan kul, genç yaşında yaşadığı değişimin etkisiyle ve girdiği kapıda aldığı terbiye ile önce efendisine, sonra kendisiyle aynı kimlik değişimine uğramış diğer kullara, özellikle aynı yaşta yetiştirildiği *hocadaş*lara bağlanır. Bir kapının kulları arasındaki dayanışma, İngiltere'de Eton ya da Türkiye'de Galatasaray mezunlarının dayanışmasının çok ötesinde sayılmalıdır, çünkü geçirdikleri dönüşüm çok daha sarsıcı ve edindikleri yeni kimlik ve benlik çok daha büyük değişimin sonucudur.

Padişah sarayında kulların dayanışmasıyla ilgili bazı ipuçlarına da değinelim. Tarihçi Mustafa Âli "filan vezirin yurtdaşı imiş ve filan ağanın kardaşı imiş deyü" saraya kul alınmada kayırmalardan şikayet ediyor.⁷ Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir belge de böyle kayırmaların, ya da devşirilme adayların nasıl saptandığını gösteriyor. Bu belgede Bosna'nın bir köyünde hangi ailelerin hangi çocuklarının "eyü" ve "yarar" olduğu belirtiliyor, besbelli saraydaki gençlerden biri köyünden bildiği, tanıdığı, belki çocukluk arkadaşı olan delikanlıları devşirmeye önermekte.⁸ Saraydaki kullar sadece hocadaşları ile değil, bir yandan da memleketlileri ile arkadaşlık edebiliyor, akrabalarının kanadı altında bulunabiliyor, hatta saray içinde kıdemli bir kulun çevresinde, yamacında kümelenabiliyor.⁹

Padişah kapısında hizmetten sonra belirli aralıklarla ve padişah değişimi gibi belli başlı olaylar dolayısıyla kullar *çıkma* denilen bir törenle görev değiştirir. *Enderun*'daysa *birun*'a geçer, yani iç oğlanlıktan ve iç ağalıktan sarayın dış hizmetlerine geçip yeniçeri, altı bölük süvarisi, kapıcıbaşı olur. Birun görevlileri saraydan çıkıp dirlik alırlar, sarayda kazandıkları rütbe göre tımara, zeâmete, hatta daha yüksek görevlere giderler. Saraydan çıkma sırasında haremde de değişim yaşanır, haremde yetiştirilmiş, eğitilmiş ve çeşitli hizmetler görmüş cariyeler de çıkar, çoğu, *Enderun*'da yetişmiş ve dirlik almış kullarla evlendirilir. Dahası, çıkma sırasında önemli bir görev atanmış kıdemli bir saraylı, kimi zaman yanına saraydan tanıdığı, belki de adamı saydığı daha genç kulları toplayarak çıkar.¹⁰ Vezir, paşa ve bey konaklarında da benzer çıkmalar olduğunu varsayabiliriz. Sonuçta kulluktan çıkma, cariyelerle ya da en seçkinleri efendilerinin kızlarıyla ya da kızkardeşleriyle evlenmiş, damat olmuş, kapılarında saraydan bildikleri kullar bulunduran bir yönetici tabakası oluşur. Hatta bunlar arasında aynı efendinin sarayından, konağından çıktuktan sonra birbiriyle ilişkileri ve dayanışmayı sürdüren, kapılararası kümeler de gözlenir. Değişik siyasal görüşlerin, yönetimde ya da ülkelerarası ilişkilerde değişik siyasetlerin uluorta tartışılmadığı Osmanlı düzeninde, böyle üç-beş kapıdan oluşan kapı kümeleri farklı siyasetlerin odağı olur.

15. yüzyıl sonlarında kulluk daha geniş bir anlam kazanır. Kul oğlu olduğu için Müslüman doğmuş olmakla beraber padişah kapısında görevli bir kişi, "hünkârın ekmeğini yediğim için kulu sayılırım" diyor.¹¹ Hatta 16. yüzyılda Sultan Süleyman bir fermanında bütün imparatorluk halkından "kullarım" diye söz ediyor, ama biz kul sözünü kapı mensubu anlamında kullanmağa devam edelim.¹² İşte bu doğduğu memleketini ve anadilini bütünüyle unutmasa, hatta kullukta memleketlileriyle dayanışmayı sürdürse bile yeni bir dil, din ve adla yeni bir benliğe bürünenler asıl Osmanlı sayılıyor. Bu Osmanlı kimliğini en iyi anlatan Mustafa Âli, her cinsin, ırkın en iyisinin, en güzelinin, en akıllısının bileşiminden oluşur Osmanlılar, diyor.¹³ Zaten Osmanlı devletinin yüceliğinin sırrı da bu; yoksa ne Safevi ne Hint-Timurî imparatorluklarında olduğu gibi dini-ideolojik, Hz. Muhammed ve Hz. Ali ya da Cengiz Han soyuna dayanan bir üstünlük savı var. Osmanlı devleti, ırkları birbirine katıp neredeyse bir bütün ırk yaratmış ki *din ü devlete* canla başla hizmet edip yüceltsinler. Ama bu üstün ırk saffanlığa değil, tam tersi, yeni bir bileşime, çağımızın genetik uzmanlarının da dediği gibi, birbirine uzak olduğu için birbirini zenginleştiren genlerin karmasına dayanıyor.

Şimdiye kadar kul kimliğini irdeledik ama "ötekilere" değinmedik. Osmanlı'nın ötekisi kim? Yukarıda belirtildiği üzere, önce kabul etmeli ki

Osmanlı bütünüyle bağdaşık, homojen değildir; kendi içindeki değişik cinslerin pekâlâ farkında, üstelik kulların ilk kimlikleri de silinip atılmıyor.¹⁴ Hatta değişik cins ya da yöre gruplarının dayanışması da gözleniyor, Bosnalı ya da Gürcü dayanışması gibi.¹⁵ Bir Arnavut kökenli Osmanlı için ilk “öteki”, Çerkes kökenli bir Osmanlı olabilir, hele araya kapılararası bir sürtüşme girmişse. Fakat bunun sonuçta “sınıf içi” bir ayrışma sayılması gerekir. Osmanlı kaymak tabakasında işleve dayanan bir ayrılma da söz konusudur: Yani askeri komutan-yöneticiler, Osmanlı terimiyle *ümera* ile din-adalet-eğitim-sivil yönetim ile görevli *ulema* arasında. Gerçi Müslüman doğmuş ümera olduğu gibi, kul asıllı yeni Müslüman ulemaya da rastlanıyor; fakat ümera-ulema ayrışmasında köken farklılığı da var; üstelik bu gruplar kendi içlerinde evlenip ötekiliklerini sürdürüyorlar.

İmparatorluk içinde asıl ayırım yönetici tabakası ile reaya halk arasındadır. Reaya ister Müslüman ister zimmî, ister Türk ister Arap olsun, kul kökenli Osmanlı sadece rütbesiyle değil yetiştirilmesiyle, bilgisiyle de kendini halktan üstün sayıyor. Yalnız 1600 yılından sonra, hem padişah kapısında hem ümera konaklarında Müslüman doğmuş kapı mensupları çoğaldıkça, hele taşra âyanı güçlendikçe, Osmanlı tabakası ile Rumî halk arasında bir yakınlık göze çarpıyor. Osmanlı tabiriyle *Rumî*, Anadolu’ya da Balkanlı Türkçe konuşan Müslüman demek. Bu Osmanlı-Rumî yakınlaşmasına en iyi örnekleri Evliya Çelebi’nin seyahat anılarında bulabiliriz. Evliya Çelebi İstanbullu Müslüman bir ailenin çocuğu, ama saray terbiyesi almış, saraydan çıkınca özellikle Çerkes annesinin akrabalarından çeşitli paşaların, en meşhuru vezir-i azam Melek Ahmed Paşa, hizmetine girmiş ve bütün âl-i Osman ülkesini gezmiş. Bu konumu ile tam bir Osmanlı. Evliya Çelebi diyelim Makedonya’da bir kasabaya uğrasa, o kasabanın âyanı, eşrafı ile sohbet ve ülfet ediyor, kasaba halkının gayrimüslimleriyle pek alâkası yok. Zimmîlerin kılık kıyafetlerinden, bazı geleneklerinden söz etse bile, belli ki sadece kasabanın Müslüman eşrafını kendi ayarında sayıyor.¹⁶ Fakat Evliya Çelebi’nin gözünde ötekilik ölçüsü sadece Müslüman olup olmamak değil, çünkü diyelim Kahire’ye gittiğinde Rumî ve Osmanlı’yı yerli Müslüman halktan üstün görüyor, hatta Kahire’deki Rumîlerin kendi ayrı camileri olduğunu ve bunun Mısırlıların camilerinden çok daha temiz olduğunu anlatıyor. Balkanlar’daki Ortodoks halk kadar olmasa bile, Rumî olmayan Müslümanlar da yabancı Evliya Çelebi’ye.

Gene Evliya Çelebi’nin anlattıklarından izliyoruz, Van’dan Tebriz’e gittiğinde aynı dili bile konuşsa kendini yemekleriyle, gelenekleriyle, siyasal anlayışıyla bambaşka bir dünyada buluyor. Safevi ülkesi Osmanlılara Avrupa’dan daha yakın, daha bildik olabilir ama gene de yabancı. Halbu-

ki birçok Osmanlı’nın aslı Frenk, yani Alman, İtalyan, Leh vb. olduğu için bazısına Avrupa çok yabancı değil. Üstelik uzun süre Avrupa ile savaşa olsun, barışta olsun çeşitli ilişkileri olan Osmanlılar Avrupa geleneklerini de biliyorlar. 1567’de Edirne’ye gelen Safevi elçisi, çeşitli Avrupa elçileriyle karşılaştığında Frenklerin şapka çıkararak selam vermelerine şaşınca, mihmandarı Osmanlı paşası bunun Frenk âdeti olduğunu, saygı göstergesi sayıldığını anlatıyor; paşa, Avrupa’yı bilmeyen, herhalde ömründe hiç Avrupalı görmemiş Safevi’ye hiç olmazsa basit birkaç Avrupa özelliğini anlatabilecek durumda.¹⁷ Ama Avrupa devletlerini ne kadar bilse, Katoliğini, Protestanını ne kadar ayırsa, hatta bu bölünmeleri kendi çıkarı için kullanmasını da becerse, sonunda bir Osmanlı için Avrupa toptan *Frenğistan*’dır. Halk kültürü düzeyinde, masallarda, hikâyelerde, destanlarda, hatta müzikte bile benzerlik sezilse de, dahası Akdenizliliğin verdiği, kendini özellikle yemek ve yapı zevkinde gösteren yakınlaşmayı unutmamak da, Avrupa ve Osmanlı kaymak tabaka kültürü bütünüyle değişik kaynaklardan oluşur; şiir zevki başkadır, müzik başka, hele görsel sanat bambaşka. Bir Osmanlı paşası Safevi elçisiyle sohbetinde aynı dili kullanmanın yanında aynı kaynaklara değinerek sözü zenginleştirir, Avrupalılarla ilişkide bu söz konusu değildir.

Bu konu kolay kolay çözümlenir değil, üstünde çok daha fazla durmak, uzun boylu düşünmek gerekiyor. Bu gibi sorular daha yeni yeni soruluyor Osmanlı tarihçiliğinde. Avrupa’yla ya da Safevi ülkesiyle ötekileşmenin, yabancılaşmanın sınırlarını saptamak için konunun ileride tartışılarak pişirilmesini bekleyelim. Ülke içinde Osmanlı kul tabakası ile reaya halk arasındaki ayrışmanın siyasal boyutlarına dönelim gene. Bu ayrışmanın en belirli sonucu, kulların reayadan değişik bir adalet yönetimi içinde yer alması. Reaya, kadıların uyguladığı, sultan kanununa ve İslam şeriatına dayanan bir hukuk düzeni içindedir, zimmî reaya da Osmanlı kanununa tâbidir, isterse kendiliğinden de kadı mahkemesine başvurabilir ya da anlaşmazlıklarını cemaati içinde çözümler. Kullara gelince, onlar da kişisel hukuk açısından aynı konumdadır, evlenme-boşanma ya da miras davaları şeriata göredir. Fakat siyasal, yönetimle ilgili ve askeri konularda iş değişik, hatalar ve suçlar mahkemede değil siyasi ve askeri divanda kesinleşir, en ağır cezalar bir anda verilir kullara. Padişah reayasını kadı mahkemesi kararı olmadan cezalandıramaz, ama kullara karşı söz onundur; vezir-i azamına kızsı sürgüne gönderir ya da boynunu vurdurur. Şeriata göre efendi, mirasçısız ölen kölesinin malını alır; ama kul düzenindeki efendi bunun çok ötesinde, suçlu gördüğü kulun malına el koyar, müsadere eder. Rütbece, gelir düzeyiyle reayadan kat kat üstün konumda olan kullar hata ve suçlarının cezalandırılmasında hukukun, kadı mahkemesinin

korumasından yoksundur.¹⁸ Gene de, dirliğini, hatta yaşamını yitirmek tehlikesiyle karşı karşıya olmasına rağmen kul rütbesinin nimetleriyle ve reaya karşı üstünlüğüyle övünür.¹⁹

İmparatorluk kul düzeni, millet dayanışması anlayışının tam tersi bir durumdadır. Kulun konumu, hükümdarın ya da doğrudan sultanın kulu değilse kendi efendisinin buyruğunda olmayı ve efendisinin hizmetinde *din ü devletin*, yani İslam dininin ve âl-i Osman devletinin uğrunda çaba göstermeği gerektirir. Gene kazandığı rütbenin gereği olarak, bazen de malım müsadereden kurtarmak için, vakıf yapar toplum hayrına. Sonunda kul için asıl “öteki”, millet grupları değil, yönettiği halktır denebilir.

NOTLAR

- 1 Nöker kavramının önemi için bak. Halil İnalcık, “The Question of the Emergence of the Ottoman State”, *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1981-2), ss. 71-79.
- 2 Vassilis Demetriades, “Some Thoughts on the Origins of the Devşirme”, *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, yay. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon 1993, ss. 23-33. [*Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997]
- 3 Topkapı Sarayı Arşivi, D. 10087. Konferansta Maria Todorova, Bulgaristan’da geçen yıllarda Hristiyan ad verilen Müslümanlardan bu işlem için dilekçe alındığını hatırlatarak, belgelerde geçen “gönüllü” sözüne güvenilemeyeceğini belirtti. Haklı, ama bu durumda “kendi iradesiyle bende” olanlar küçük bir sayı oluşturduğu için belgeye inanılabilir sanırım.
- 4 *Süleymanname*’de (yay. Esin Atıl, New York, 1986) devşirmeyle ilgili bir minyatürde, devşirilmemek için saklanmış çocuklar görülüyor, ss. 94-95.
- 5 Bu gerçeği padişah III. Mehmed’e vezir-i âzam Yemişçi Hasan Paşa, “kullarınızın zenginliği boşa gitmez, kapı beslemelerinin faydası gene devletedir” diye anlatıyor: Cengiz Orhonlu, *Telhisler*, İstanbul, 1970, s. 18.
- 6 Metin Kunt, “Ottoman Ages and Ottoman Names”, *Journal of Turkish Studies-Inalcık Festschrift 10-11*, 1986-87.
- 7 *Mevâid ün-nefâis fi kavâid ül-mecâlis*, İstanbul, 1956, ss. 20-21.
- 8 İlginç olduğu için aynen aktarıyorum: “Raduya veled-i Narançık’ın üç oğlu var imiş, amma kiçisi eyü oğlan imiş”. “Yorgo Liçulyapik’in bir yarar oğlu var imiş”. TSA, E. 9607.
- 9 Bu konuları daha önce bazı yayınlarımda incelemiştim: “Ethnic-regional (*cins*) solidarity”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 5, 1974: Transformation of *zimmi* into *askeri*, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, yay. B. Braude ve B. Lewis, New York, 1982, I: ss. 55-67; ve “Kulların Kulları”, *Bağaziçi Üniversitesi Der-gisi-Beşeri Bilimler*, 3, 1975.
- 10 Daha çok 17. yüzyılda rastlanan bu olaya bazı örnekler: Naimâ, *Tarih IV*, ss. 340-341, V, s. 280.
- 11 V.L. Ménage, “Some Notes on the Devshirmé”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 29, 1966, ss. 64-78; Metin Kunt, *Sultans Servants*, New York, 1983, ss. 41-42.

12 M. Kunt, *Sultans Servants*, ss. 35-38.

13 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, Princeton, 1986, ss. 255-256. [*Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996]

14 İlk öz adların unutulmadığı, bunların bazen lakap olarak kullanılışından anlaşılıyor. Yeniçeri Ağası Halil Ağa’ya “Vasil Ağa”, Mahmud Ağa’ya “Apostol Ağa” dendiği gibi. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, yay. Mehmet İpşirli, İstanbul, 1989, I, ss. 220-221, 265.

15 “Ethnic-regional (*cins*) solidarity”, *age*.

16 Osmanlı yönetim kadrosu ile Müslüman âyanın yakınlaşması arttıkça Müslüman reaya da farklı algılanıyor, 18. yüzyıl sonlarında artık reaya sözü sadece zimmiler için kullanılır hale geliyor. Önceki dönemlere kesinlikle ters bir kullanım bu.

17 Selânikî, I, s. 70.

18 Bu açıdan Tanzimat fermanıyla can ve mal güvenliğinin sağlanması reaya için değil, devlet görevlileri için anlaşılmalıdır.

19 Bu övünç, kul olmasa da Osmanlı yönetiminde önemli yeri olan diğer kişiler için bile geçerlidir. Baron de Tott anılarında anlatıyor; bir suç yüzünden idam edilen bir Fenerli Rum beyinin eşine bir Avrupalı başsağlığı dilerken özellikle, beyin idamla ölmesine üzüldüğünü söyleyince, beyin eşi kızmış, “ya nasıl öleseydi?” demiş ve ailesinde kimsenin sıradan bir bakkal gibi ölmediğini gururla belirtmiş (*Memoirs*, Londra, 1785, I, ss. 218-219).

OSMANLI TOPLUMUNDA KÖLE KİMLİĞİNİ KUŞATAN UYGULAMA VE ZİHNİYET YAPILARI

Y. HAKAN ERDEM

Osmanlı'da kölelik konusuna geçmeden, kölelik kavramının kendisi üzerine bir not ile başlarsak konu dışına pek de çıkmış sayılmayız. Köleliğin ne olduğunun tamamıyla bilindiği varsayılır. Oysa kölelik kaypak/tanımlamaya gelmez bir kavram olduğunu göstermiş ve köleliğin ne olduğunu belirlemek yolunda pek çok çaba sarfedilmiştir. Kölelik bir güç ilişkisidir. Bu haliyle “hükmetme ilişkilerinin en aşırı biçimlerinden biri”¹ ve “özel bir hükmetme ilişkisi”² olarak görülmüştür. Köleliği böyle özel yapan ve diğer tahakküm ilişkilerinden kolayca ayrılmasını sağlayan niteliklerin tartışılması bu bildirinin kapsamı dışındadır. Burada, bu bildirinin amaçları doğrultusunda Orlando Patterson'ın geçici kölelik tanımına bağlı kalmayı yeterli buluyorum:

Kölelik, doğuştan gelen haklarından yabancılaştırılmış ve genellikle onuru kırmış insanların sürekli ve şiddetli bir biçimde tahakküm altına alınmasıdır.³

Bir insanı bu özel tahakküm ilişkisine sokmadaki ilk adım köleleştirilmedir. Tarihte köleleştirme Öteki'nin üyelerine reva görülen bir kader olmuştur. Öteki'nin üyeleri köleleştirilebilirdi çünkü temelde farklıydılar, yani tam insan sayılmazlardı. Hatta onların öldürülebilir bile olduklarını düşünürsek, kölelik mantıklı bir gelişme olarak ortaya çıkıyordu. Yenen, yenilenlerden ele geçirilen tutsakları öldürmek yerine onları köle yapabiliyordu. Başka bir deyişle, kölelik savaş sonucu öldürmeye bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, kölelik bir af değil cezanın şartlı olarak değiştirilmesiydi. İnfaz, köle güçsüzlüğünü kabullendiği sürece askıya alınmaktaydı.⁴ Böylece köle, öteki'nin bir temsilcisi veya bir iç düş-

man olarak görülüp kendisini köleleştirenlerin tercihine bağlı olarak ya içinde yaşadığı toplumla eninde-sonunda bütünleşir veya sürekli olarak bu konumunu korurdu.

Herhangi bir “Öteki” düşüncesi, bir “biz” düşüncesini de gerekli kılmaktadır. Osmanlılar da dahil olmak üzere, İslam toplumlarının etnik önyargılar ve stereotiplerden arınmış olmamalarına karşın İslam'daki bu biz onlar ayrımının odak noktası ırka değil dine dayanmaktaydı. Hür doğmuş bir Müslümanın köleleştirilmesi herhangi bir şekilde mümkün değildi. İslam hukuku ceza köleliği, borç köleliği, kendini köleleştirme (gönüllü kölelik) ve çocukların satılması gibi köle yapma yöntemlerini tanımadığı için teorik olarak, bir Müslümanın doğuştan gelen hürriyet hakkını yitirmesi ve köle durumuna düşmesi tehlikesi yoktu. Başka bir deyişle, kölelik açısından bakarsak, Müslümanların dahili olarak ötekileştirilmelerinden bahsedemeyiz. Bu, bu ilkenin her zaman Müslümanların yararına çalışmış olduğu anlamına gelmez. Örneğin, bir Müslüman hükümdar, gerek başka bir Müslüman devletin tebaası olsun gerek kendi devletine ayaklanan asiller olsun, ele geçirdiği Müslüman tutsakların köle yapılmasını emretme hakkına sahip değilken bunların öldürülmesini emredebilirdi. Açıkça görüleceği gibi bu, köleleştirmenin ölüme alternatif olamadığı bir durumdu. Sonuçta İslam'ın kölelik anlayışı *extrusive* (toplumun üyelerinin dışlanarak köle durumuna düşürüldüğü sistem) olmayıp *intrusive* (kölenin dışardan getirilen bir yabancı olduğu sistem) idi.⁵ İslam toplumlarında köle, düşmüş bir vatandaş değildi. Kendi isteğine aykırı da olsa, gelip topluma girmiş bir yabancıydı. Daha açıkçası o, pagan ise *küfrü*, tektanrılı bir dine mensup ise İslam devletine fiili olarak karşı koyması nedeniyle cezalandırılmış bir kişiydi. Kısaca, İslam hukukçularının gözünde köleleştirme (*istirkak*) küfrün bir cezasıydı.⁶

Genelde İslam toplumları, özelde Osmanlı toplumu bir açık kölelik sistemine sahip olup, Osmanlı toplumu, kölelerin ayrı etnik gruplar olarak tutulduğu ve sahiplerinin akrabalık sistemlerine kabul edilmedikleri kapalı köleciler toplumlardan değildi.⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda kölelerin ve köle asıllı insanların hakim topluma kabul edilmeleri görece olarak kolay olmaktadır. Efendisinin çocuğunu dünyaya getiren bir cariyeye, efendi çocuğun babası olduğunu kabul ettiği anda, otomatik olarak efendisinin ailesine giriyordu. Böyle bir cariyeye “çocuk anası” (*ümmüveled*) statüsü kazanır ve bu statü, efendinin kendisini elden çıkarmasını engellerdi. Aslında böyle bir cariyeye yarı hür bir durumda olup eğer o zamana kadar azat edilmemişse efendisinin ölümünde tam hürriyetine kavuşurdu. Buradaki düşünce, kan bağı olanlar arasında efendilik-kölelik ilişkisi olamayacağı il-

kesine, yani bir kişinin ölen babasından bir köle olarak kendi anasını tevârüs edemeyeceği temeline dayanmaktadır. İslam, evlilik içinde ve dışında erkek köleler ve hür kadınlar arasında cinsel ilişkiyi hoş görmediği için erkek köleler açısından bu tür çıkış noktaları yoktu. Erkek köleler için evlilik yoluyla ana veya hakim toplum ile bütünleşme fırsatı ancak azattan sonra mümkündü. Kullandığım kaynaklara göre, erkek azatlı köleler için bu tür fırsatlar Osmanlı toplumunda gerçekten de pek boldu. Evlenecek taraflar arasında denklik (*kafa'a, küfüv*) gözetilmesi ilkesi Osmanlı toplumunda öylesine uygulanmamıştır ki, eski köleler İmparatorluk hanedanına bile giriyor ve damad ünvanına sahip oluyorlardı.⁸

Burada vurgulanması gereken, İslam'a girişin, otomatik olarak azadı sağlamasa da, kölenin sonunda hakim topluma kabul edilmesini büyük ölçüde kolaylaştıran bir ilk adım olduğudur. Gerçekten de pek çok Osmanlı için kölelik bir nimetti. Kölelik bir gayrimüslimi İslam'a getiren bir araç, bir "kafiri" Müslümana, zavallı bir "vahşiyi" veya bir yoksulu uygar ve varlıklı bir kişiye dönüştüren bir aracı olarak görülmekte idi. İki örnek vererek bu noktayı göstermeye çalışalım. Koca Hüsrev Mehmed Paşa'nın hanesinden yetişen ve 1877'de sadrazamlığa kadar yükselen Rum asıllı bir köle olan İbrahim Edhem hakkında, İbnülemin Mahmud Kemâl İnâl'in düşünceleri şöyle:

Edhem Paşa taliin lutfûna mazhar olan insanlardandır. Sakızda esir edilerek İstanbul'a getirilen ve köle olarak satılan bir Rum çocuğu olduğu halde -kibar ahrardan her zatın evlâdına bile nasib olmayan saadetlerle karşılaştı... Bu saadetlerin en büyüğü ise - selameti dareyni temin eden- dini islâmı müşerref olması ve hayatını islâm muhitinde muazzezen itmam etmesidir... Hüsrev Paşanın konağında -diğer köle ve uşaklar gibi- âdi hizmetlerde kullanılmayub marifet tahsili için Paris'e gönderilmesi de -şayan-ı gıpta- bir bahtıyarlıktır.⁹

Bu ifadeden, büyüklerin çocuklarının Müslüman olmadığı ve ihtida etmelerinin [Müslüman olmak] de kendilerine yasak olduğu sonucunu tabii ki çıkarmamalıyız! İnâl'in anlatmak istediği, İbrahim Edhem'in sadetine giden yolun ihtida etmekten geçtiğidir.

19. yüzyılda bile önde gelen pek çok Osmanlı'nın köle olarak edinilip Osmanlı toplumuna girerek yönetici seçkinlerin saflarına katıldıkları düşünülmürse, İbrahim Edhem'in durumunun ne benzersiz ne de tesadüfi olduğu ortaya çıkar. Bununla birlikte, bu durum, söz konusu insanların "kölelik süreleri" sırasında, kölelik koşullarına tabi olduğu ve azat olduktan sonra bile, köle asıllı oluşlarından dolayı alaylara maruz kaldığı olgularını görmemizi engellememelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda köle olmak gerçekten de şizofrenik bir deneyimi andırmaktadır. İşgal ettiği yüksek mevkilerden bağımsız olarak (veya bilakis onlar yüzünden) İbrahim

Edhem bu açıdan da bir istisna değildi. Çağdaşı Osmanlılar arasında, etnik orijinlerine gönderme yapılarak kendisine "Deli Corci" lakabı verilmişti¹⁰ ve en azından bir kez kökenlerinden dolayı alaycı bir biçimde eleştirilmişti. Önde gelen aydınlardan ve o sırada Rodos mutasarrıflığında bulunan Namık Kemâl babasına yazdığı bir mektupta Dahiliye Nazırı İbrahim Edhem Paşa için şunları söylüyordu:

Dahiliye Nazırı [Edhem Paşa] hazretlerinin muamelalâtı, insanı sahihan bizar ediyor. Cevdet Paşanın rivayetine göre danesi ellişer kuruşa satılmış olan Sakız kölelerinden gelme ve Hüsrev Paşa dairei edeb ve terbiyesinden yetişme değilim ki memur namına bir sancağın başına belâ olub durayım.¹¹

Aynı döneme ait ikinci örneğimiz, tek bir kişinin değil bir grubun, Çerkeslerin Osmanlı toplumuna massedilmeleri, daha doğrusu bu massedilişin Osmanlılarca nasıl algılandığı konusundadır. Osmanlılar 1857'de, özellikle İngiltere'nin diplomatik baskısı altında siyah köle ticaretini yasaklamayı taahhüt ettiklerinde, bu alanda İngiltere'yi tatmin ettiklerini düşünerek Çerkes köle ticareti konusunda kendi başlarına bırakılmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Siyah köle ticaretinin bütünüyle yasaklanmasını görüşmek için toplanan Osmanlı Meclis-i Vükelâsında, vükelâ, Çerkes köle ticaretinin siyah köle ticaretinden tamamıyla farklı olduğunu İngilizler'e göstermenin yollarını aramışlardı: Nihayetinde bu işten kazançlı çıkanların başında Çerkeslerin kendileri geliyordu. İmparatorluğa girdiklerinde Çerkesler *bedeviyet*'den *medeniyet*'e getiriliyorlar, ülkelerini terk etmeleriyle *fakr-ü ihtiyac*'tan çıkıyor ve *refah-ı saadet*'e kavuşuyorlardı. Pek çoğu yüksek mevki sahibi Osmanlılarla evlenmek için kendi istekleriyle İstanbul'a geliyorlardı. Dolayısıyla, siyah köle ticaretinde olduğu gibi insani nedenlerden ötürü Çerkes köle ticaretini yasaklamak gereksizdi.¹² Osmanlıların Çerkes köle ticareti ve köleliği üzerindeki bu düşüncelerinin samimiyetinden kuşku duymamız için bir neden yoktur. Ayrıca birçok Çerkesin de aynı yönde düşündüğü konusunda çok sayıda kanıtımız vardır.

Bu noktada unutulmaması gereken, bir "barbar-kafir"ın bir "medeni dindaş"a dönüşümünün rasgele olmayıp kölelik aracılığı ile "başarıldığı"dır". Köleliğin defalarca denenmiş kuralları, mevcut kölelik sisteminin yapısından ve kölelerin gelecekteki istihdam biçimlerinden bağımsız olarak, iki dünya arasında yaşayan bu insanlara uygulanıyordu. Köle ve çevresi arasındaki bağlantı efendi idi ve bu dönüşüm efendiler gözetiminde yapılıyordu. Köle, toplum tarafından sahibinden bağımsız bir varlığa sahip olduğu düşünülmeyen biri, sosyal açıdan bir *gayrı şahıs* idi. Köle, hemen tüm köleci toplumlarda sosyal olarak ölü bir kişi olarak tanımlanmaktaydı. Doğuştan gelen tüm haklarından yabancılaştırılmış olan kölenin yaşa-

yan akrabaları ile olan bağları inkâr edildiği gibi, geçmişteki ataları ve gelecekteki çocuklarına ilişkin hak ve görevleri de olamazdı.

O gerçek bir jeneolojik münzevi idi. Yaşayanlarla sosyal ilişkilerinde formal olarak tecrit edildiği gibi atalarının sosyal mirasından da kültürel olarak tecrit edilmişti.¹³

Köleliğin bu yorumu, yani kölenin doğuştan gelen haklardan yabancılaşmış ve sosyal olarak ölü bir gayri şahıs olduğu görüşü Osmanlı deneyiminden gelen kanıtlarla da desteklenmektedir. Başka sistemlerde olduğu gibi, İslam hukukunda da köleler yasal güçsüzlükler ile kısıtlanmıştı. Sahibinden bağımsız bir varlığı olmayan, gerçekte yaşıyor olmasına karşın “dünya bakımından ölü mesabesinde” olan bir köleyi “azat etmek, bir ölüyü mânen ihya etmek” demektir.¹⁴ Uygulamada bu ilkeyi en iyi biçimde, kefaret için yapılan azatlarda görüyoruz. Şeriat, bir Müslümanın diğeri kaza ile öldürmesi gibi ciddi bir kabahatin, eğer öldüren yeterince varlıklıysa, kefaret olarak bir Müslüman köle azadını gerektirdiğini söylüyordu. Bilmen’in kelimeleriyle:

Maahaza bir kimseyi haksız yere öldürmüş olan bir şahıs, hukukullahı tecavüz etmiş, âmmeye menfaatlerini ihlâl etmiş, maktûlün mensub olduğu cemiyeti mutazarrır ve müteessir kılmıştır. Binaenaleyh böyle bir cinayetde bulunan bir müslüman, kefaretle mükellef bulunur, tâ ki *mânen ölü olan bir köle veya cariye-yi hürriyet hayatına kavuşturmak* suretiyle âmmeye tarziye vermiş, cemiyetin zararını min vechin telâfiye çalışmış olsun.¹⁵ (Vurgu benim)

Azat edilecek kölenin Müslüman olması önkoşulu ise yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Bu şekilde, yaşayan bir ölünün (kölenin) yaşayanlar saflarına katılmasıyla hür Müslümanların sayısının azalması engellenmiş oluyordu.

Osmanlılar, efendinin, kölesi ile toplum arasındaki tek bağ olarak önemini bütünüyle kavradıkları gibi, böyle ideal bir efendi-köle ilişkisine ulaşmak için kölenin tüm doğuş haklarından yabancılaştırılması gerektiğinin de bilincindeydiler. İmparatorluktaki esirciler, sattıkları “mal”ın gerçek “kul cinsi” olduğu ve ileride ana-baba dahil hiç kimsenin köle üzerinde bir hak talep etmeyeceği ve müdahalede bulunmayacağı yolunda teminat vermek durumundaydı.¹⁶ Doğuş haklarından yabancılaştırma süreci Sultan’a ait köleler için de söz konusu idi ve bu yabancılaştırmanın, en azından özel kişilere ait kölelerin durumunda olduğu kadar köklü olması gerekiyordu. Devlet, ordu ve yönetim işlerinde kullanılmak üzere köle olarak devşirilen kişilerin doğuştan gelen hak ve bağlardan bütünüyle koparılmış olmasına dikkat ederdi. Böylece bir devşirme oğlanı devşirildik-

ten sonra ailesinden, ata kültüründen ve dininden ayrılırdı. Bu bağlamda belirtmeliyiz ki, devşirmeleri Osmanlı kültür çevresine aktarmak tek başına yeterli bulunmuyor ve belki de II. Mehmed döneminden başlayarak devşirme oğlanları Anadolu Türk köylülerine “satılarak” (yani kiralana-rak) Türkçeyi ve Türk geleneklerini öğrenmeleri sağlanıyordu.¹⁷

Köleleştirilen ve doğuş haklarına yabancılaştırılan kişilerin var olan belli normlara göre davranışlarını bekleniyor, üstelik, sistemin nihayetinde kendi yararlarına çalıştığı konusunda ikna edilmeleri gerekiyordu. 16. yüzyıl yazarlarından bürokrat Gelibolulu Mustafa Âli, 1600 yılında ölümünden hemen önce son kitabı *Mevâid ün-nefâis fî kavâ'id il mecâlis'i* yazmıştır. Genel adab-ı muaşeret üzerine bir kitap olmaktan öteye giden ve “16. yüzyıl sonunda Osmanlı yaşamının canlı bir resmini veren”¹⁸ bu eser bizim bakış açımızdan hem bir “köle sahipleri el kitabı” hem de “köleler için bir ayakta kalma rehberi” idi. *Mevâid ün-Nefâis* gibi kaynaklar sayesinde, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kölelik zihniyeti hakkında bir görüş edinebilmekte ve Osmanlı seçkinlerinin değişik etnik kökenlerden köleler hakkında oluşturdukları önyargıları görebilmekteyiz.

Âli’nin stereotipler kataloguna göre Arnavutlar kötü huylu ve vakarsız, Kürtler sadakatsizdi. Rus kölelerin cariyeleri fahişe, gençleri homoseksüel ve erişkin erkekleri (kazakları) ayyaş olup Türkçeleri berbat ve hepsinden önemlisi kaçmaya eğilimli olurlardı. Nubyalılar hariç tüm siyahlar kötü huylu ve içkiciydi. Boşnak ve Hırvatlar boylu boslu, yakışıklı ve terbiyeliydi. Gürcüler pis, Macarlar titiz, hizmetlerinde temizdi fakat kimilerinin efendilerine ihanet ettikleri de olurdu. Acemlerin arasında zeki ve zarif olanlar çoktu. Çerkes ve Abazalar yakışıklı ve cesur fakat serkeş ruhlu olur, kötü Türkçe konuşturlardı. Eflak, Erdel ve Boğdanlılar yakışıklı fakat Macar ve Hırvatlara göre daha kötü huylu olurlardı. Habeşler duygusal, iyi huylu olur, işlerini iyi yaparlardı. Genelde Çerkesler, Hırvatlar, Abazalar, Boşnaklar iyi olur, bir ölçüde de Frenkler ve Macarlardan iyi hizmet-kârlar/köleler çıkardı. Arada sırada Macar ve Gürcülerin de kaçmak gibi “ciddi bir suçu” işledikleri görülürse de böylelerine Ruslar, Hintliler ve siyahlar arasında her zaman rastlanırdı.¹⁹

Âli’nin “köle sahibinin el kitabı”nın Osmanlı seçkinlerinin değişik etnik kökenli köleler hakkında oluşturduğu önyargıları ve seçkinlerce etnik-bölgesel bazda köle istihdamı kalıplarını gerçekten de yansıttığı konusunda yeterli göstergelere sahibiz. Burada şu kadarını söyleyelim ki, Âli’nin katalogunda en fazla kara çalınan gruplardan olan Rusların, imparatorluğa Kırım Tatarları aracılığı ile sürekli ve düzenli bir Rus köle akımı olmasına karşın, Osmanlı yönetici elitince istihdamından kaçınılıyordu. Bütün Osmanlı tarihi boyunca pek çok Boşnak veya Çerkes karşı-

yalnızca tek bir Rus kökenli sadrazamla karşılaşmamız basit bir tesadüf eseri olmasa gerektir.

Kendisini Osmanlı toplumunun bir akıl hocası olarak gören Âlî, yaşadığı günü geçmiş ile olumsuzca kıyaslar ve nereye baksa, köleler ve kölelik alanı da dahil olmak üzere, bir bozulma görür. Onun açısından hür Müslümanların sarayda ve büyüklerin kapısında satın alınmış köleler (*abd-i müştera*) ile karışması bu bozulmanın nedenleri arasındadır. Hizmetkâr olarak istihdam edilen toplumun aşağı katlarına mensup kişiler ile bir araya gelmelerine izin verilirse, kölelerin Osmanlı yol ve yordamına göre eğitilmesi mümkün olmaz. Bundan dolayı kapıların bütünüyle kölelerden oluşturulması arzu edilir. Yine de bir realist olarak çevresindeki gerçeklerin farkında olan Âlî tavsiyelerini hem hizmetkâr hem de köleleri kapsayacak biçimde yazar. Böylece, bir kapıdaki satın alınmış köleler ve hizmetkârlar efendileri aleyhinde dedikodu yapmamalı, kendilerini başka efendilerin hizmetinde bulunanlarla karşılaştırmamalı, elbise, ayakkabı vesaire gibi isteklerle efendilerinin canını sıkmamalıdır. Diğerlerinden daha kötü durumda oldukları doğru bile olsa, şikâyet etmeleri yalnızca kabahat ve hiyanetlerinin kanıtı olabilir, çünkü mecazda efendilerinin (yani sahiplerinin) nimetini ve cömertliğini beğenmemek, gerçekte kulu oldukları Mevlâ'nın nimetlerini inkâr etmek anlamına gelir. Eğer satın alınmış köleler dedikodu yapan hizmetkârları susturamaz ve sahiplerini durumdan haberdar etmezlerse, onlar da bu kötü huylu kişilerin hiyanette suç ortaklarıdır.²⁰ Böylece görülüyor ki Âlî, satın alınmış kölelere daha çok güvenmekte ve efendinin köle ile toplum arasındaki tek bağlantı olması gereğinin önemini kavramaktadır. Efendinin bu tekelci konumunun hür hizmetkârlar tarafından tehdit edilmemesi gerekmektedir.

Âlî için Osmanlı köleliği kendini sürekli yenileyebilecek, sürdürebilecek durumdadır. Bugünün köleleri yarının efendileridir. Eğer gelecekte kendi kölelerince sevmek ve sayılmak istiyorlarsa, köleler efendilerine gereğince davranmalıdırlar. Gelecekleri hakkında sahiplerini sorgulamaktan vazgeçmeli, henüz daha kapıdayken dirlik edinme sevdasına düşmemelidirler. Eğer resmi bir görevleri varsa efendilerinin çocuklarına yardım etmeli, gerekiyorsa bu uğurda para harcamalı ve onlara dirlikler satın almalıdırlar. Aynı şekilde kapı yoldaşı oldukları diğer köle ve hizmetkârlara da yardımdan kaçınmamalıdırlar. Sahibine itaat etmeyenler aşağılık yaratıklardır. Eğer satın alınmış köle cinsinden iseler bir kapıdan öbürüne satılmaktan kurtulamayacaklar, hizmetkâr iseler hiçbir zaman onmayacaklardır.²¹

Âlî'ye göre bir kölenin işleyebileceği en büyük, aynı zamanda en anlaşılmaz ve gereksiz suç kaçmaktır. Bir köle efendisinden kaçtığı anda ger-

çek efendiye, Mevlâ'ya asi olur. Hiç kuşku yoktur ki, bu kaçanlar güçlüklerden dolayı kaçmamaktadır. Çünkü nerede bir kaçak köle ele geçmişse pahalı elbiseler giydiği görülmüş, cebinde para bulunmuştur. Yine de Âlî'nin bir tesellisi vardır; yalnızca Ruslar, Hintliler, Macarlar, Gürcüler ve siyahlar kaçar! Türkçe öğrenen ve İslam'a gelenler bu suçu işlemezler, çünkü eski hizmetlerini yakmak, yok pahasına satılıp yeni baştan köle olmak istemezler.

Ama şaşılacak yönü budur ki kimi olur, düzenbaz şeytanın baştan çıkarması ile, kısacası bilgisi ve görüşü olan hizmetkâr da kaçar. Üç-dört yıllık hizmeti geçmişken yeni baştan kul olup satılmaya gider. Hatta Cihan Padişahı Selim Han'ın oğlu Sultan Murad Han'ın sarayından iki soysuz uşağın kaçuktan sonra ele girip cezalandırıldığını da gördük.²²

Âlî'nin köle sahiplerine de bazı uyarıları vardır: Kölelere iyi davranılması gerekir. Kölelerin yabancı bir ülkede, aile ve toplumları ile olan bağları koparılmış ve yardıma muhtaç hallerini göz önünde tutan Âlî, onları yetimlerden sonra en fazla merhamete layık ikinci grup olarak görmektedir. Duygusal bir dille kölelerin durumunu anlatırken aslında ideal ve ebedi köle tipini çizmektedir:

İkincisi satın alınmış kullar ve güzel cariyeye cinsinden hizmetliler, babanın, ananın vatamndan ayırttığı esir cariyelerdir (!). Köleliğin zinciriyle hep el-pençe bağlı dururlar (*kayd-ı rikkîyetle daima dest-bestelerdir*), efendi ve yönetici belaları ile üzgün ve gönülleri kırık olduğundan ölseler efendilerinden başka kendilerine acır, ağlar yoktur. Karınları ekmeğe doymasa, muratları üzre örtü, giyecek bulmasa, üzüntülerine, mihnetlerine ondan özge acıyan yoktur. Gönülleri nice nesneler arzu eder, ellerine girmez. İçleri kimi yemekleri özler, pişirip önlerine konması için kimse ilgilenmez. Dâr-ı dünyada ne akraba ve talukatları vardır, ne emlakleri, ne bir tek tanıdıkları vardır, ne kimse ile ortaklıkları vardır.²³

Hiç kuşkusuz, pek çok Osmanlı köle sahibi de Âlî gibi düşünüyor ve hissediyordu. Bunlar, bir yandan kaçan kölelere ve onların ağırca cezalandırılmalarına veya ilk başta köleleştirilmelerine ilişkin tutumları ile öte yandan, kölelere genelde iyi davranmaları arasında bir çelişki görmüyorlardı. Köleleştirme küfürlerinin bir cezası idi, itaatsizlik ve kaçma durumunda da köleler cezayı hak ediyorlardı. Bir efendinin bu iki farklı tutumdan hangisini göstereceği kölenin göstereceği, sadakat ve itaat ile ilgiliydi. Kendi güçsüzlüğünü kabullenen, köleliğin tüm güçlüklerine göğüs geren, sahiplerinin en kaptisli isteklerine itaat eden ve hepsinden önemlisi kaçmaya yeltenmeyen köleler, sahiplerinin kendilerine iyi davranmasını hak ederlerdi. Bu iyi muamele, kuşku yok ki kendilerine defalarca anlatıl-

dığı veya gösterildiği gibi, değerli armağanlara, olası istihdama veya efendinin ailesi ile köle arasında bir evlilik ilişkisine kadar gidebilir, efendi ile kölesi arasındaki itibari yakınlığı daha elle tutulur, gözle görülür bir hale getirebilirdi. Bütün Osmanlı kölelik sisteminin bu ilkeler ile işlediği ve aslında muazzam bir okul görevi gördüğünü söylemek mümkündür. Fakat bu eşitler arasında bir yarış mıydı? Bazı kölelerin fiziki özellikleri veya etnik kökenlerinden ötürü, daha başlangıçta yarışı yitirdikleri bir gerçek değil miydi?

Osmanlıların elindeki pek çok kölenin, sistemi tıpkı efendileri gibi algılamaları, birçoğunun efendiliğe geçtikten sonra kendi “öğrencilerini” devşirmeleri dikkat çekicidir. Kısacası, ötekinin “yolculuk” sırasında “rehabilitate” edilmiş ve azat ile yeniden hayata döndürülmüş üyeleri için bütünleşme kapıları ardına dek açtı. İçine doğduğu kültür, din ve dil ile olan bağları koparılıp atılan “öteki” de artık, “biz”e biraz daha yaklaşıyordu.

NOTLAR

- 1 O. Patterson, *Slavery and Social Death*, Cambridge, Massachusetts, 1982, s. 1.
- 2 J.L. Watson (ed), *Asian and African Systems of Slavery*, Oxford, 1980, s. 3.
- 3 O. Patterson, *age*, s. 13.
- 4 *age*, s. 5.
- 5 Köleliğin *intrusive* ve *extrusive* yorumları için bkz. *age*, ss. 38-45.
- 6 Ö.N.Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 1, s. 208.
- 7 Açık ve kapalı kölelik sistemleri için bkz. J.L. Watson, *age*, ss. 9-13.
- 8 Örneğin Sultan Abdülmecid döneminde kapdan-ı derya olan Damad Halil Rifat Paşa, kendisi de Abaza asıllı bir eski köle olan Koca Hüsrev Mehmed Paşa'nın hanesinden yetişmeydi. Bkz. İ.M.K.Inal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, ii, s. 601.
- 9 *age*, ii, s. 623.
- 10 *age*, ii, s. 625.
- 11 *age*, ii, s. 631.
- 12 BA/İrade/Dahiliye/24316, 29 Cemaziyülevvel 1273/ 25.1.1857. Sultan'ın iradesi ertesi gün çıkmış olup Meclis-i Vükelâ mazbatası da 28 Rebiyülahir 1273/ 24.12.1856 tarihlidir.
- 13 O. Patterson, *age*, s. 5 ve s. 38.
- 14 Ö.N. Bilmen, *age*, iii, s. 41.
- 15 *age*, s. 38.
- 16 Çağatay Uluçay tarafından yayımlanan böyle bir belgede, Mayıs 1865'te Saray'a satılan bir cariye'nin annesi, kızına gelecekte asla karışmayacağı konusunda esirci ile birlikte teminat vermektedir; bkz. *Harem II*, s. 14, not 27.
- 17 *Esas-ı Nizam-ı Yeniçeri*, nakleden Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1940, i.10'da "Acemi Oğlanlar".

- 18 C.H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, 1986, ss. 184-186. [Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996].
- 19 Mustafa Âli (ed. ve çev. O.Ş. Gökyay), *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerine Ziyafet Sofraları*, İstanbul, 1978, i. s. 149-150. Ayrıca bkz. Mustafa Âli (ed. C. Baysun), *Mevâ'id-ün Nefâis fi Kavâ'id-i Mecâlis*, İstanbul, 1956, ss. 152-154.
- 20 Mustafa Âli (O.Ş. Gökyay), *age*, i. 141-143 ve Mustafa Âli (C. Baysun), *age*, ss. 142-5.
- 21 Mustafa Âli (O.Ş. Gökyay), *age*, i. 145-8 ve Mustafa Âli (C. Baysun), *age*, ss. 147-152.
- 22 Mustafa Âli (O.Ş. Gökyay), *age*, i. 177-179 ve Mustafa Âli (C. Baysun), *age*, ss. 183-187.
- 23 Mustafa Âli (O.Ş. Gökyay), *age*, i. 210-211 ve Mustafa Âli (C. Baysun), *age*, ss. 227-228.

DELİ “ÖTEKİ”

JAMES FENTRESS

Bu konferansta incelenen tarihyazıcılığı geleneklerinin ürünü olan milli destanlar belli tarihsel olaylardan bahsederler; bunlar “milli bilincin” uyanışı ve siyasi bağımsızlık için verilen mücadele ile ilgili olaylardır. Bu olaylarla bir hikâye kurulur; dolayısıyla da kötü kahramanlara ihtiyaç vardır -zalimler, rakipler, hainler, iç ve dış düşmanlar gibi. Bu bağlamda, milli destanların kendi “öteki”sini keşfettiğini, ancak bununla da kalmayıp varlığına ihtiyaç duyduğu “öteki”ni hakiki anlamda yarattığını söyleyebiliriz. Bu makalede belirli bir milli mücadeleden ziyade, “ötekiliğin” aynı anda keşfedildiği ve yaratıldığı süreç üzerinde durulacaktır.

19. yüzyıl yazarlarının kendi tarihyazıcılığı geleneklerini inşa ederken kullandıkları bir dizi siyasi ve toplumsal temayı Aydınlanma’ya, Aydınlanma’ya karşı gelişen tepkiye ve belki de en dolaysız bir şekilde, Fransız Devrimi’nin akışına borçluyuz. Öyleyse, “öteki”nin tanımlanmasıyla ilgili bir makalenin Devrim Fransa’sı üzerine odaklanması yerinde olacaktır; ben de bu nedenle esas örneğimi Fransız Devrimi’nden seçtim. Ancak, üzerinde duracağım “öteki”, Devrimin uzun ve çok çeşitli *ennemies du peuple* (halk düşmanları) listesine dahil değil. Ben, daha ziyade, delilerle ilgileneceğim.

Bu alışılmadık bir konu olarak görülebilir. Deliler su götürmez şekilde “öteki” oldukları halde, milliyetçi tarihçilerin bu kimselerle ayrı bir toplumsal sınıf olarak ilgilendikleri pek görülmez. Yine de, deli “öteki”ni incelemek, “öteki” fikrinin içinde her durumda kaçınılmaz olarak saklı bulunan kavramsal damarları açığa çıkarmamıza yardımcı olacaktır.

18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında deliliğin tanımlanması meselesinden biraz soyut bir şekilde bahsederek başlayacağım. Tabii bu, deliliğin herhangi bir dönemde soyut ölçütlerle tanımlandığı anlamına gelmiyor. Bu konudaki tartışmaların, delilik için önerilen çeşitli tanımların

toplumsal ve siyasi uzantılarına ilişkin gözlemlerden etkilendiğini göreceğiz. Bu da aslında pek şaşırtıcı değil. Devrim sırasında, deliliğin tanımı tımarhaneye kapatılma ölçütlerini belirlemekle kalmıyor, aynı zamanda masum delileri, söyledikleri ya da yaptıklarının siyasi ve adli sorumluluğunu sonuna dek taşımak zorunda olan delilerden ayırt etmeye yarıyordu.

Bu ayrım, Devrimin kendisine ilişkin bir yargıyı da beraberinde getiriyordu: Devrim toplu delirmeden öte bir şey değilse, ancak az sayıda insan bu dönem boyunca yaptıklarından sorumlu tutulabilirdi; yok eğer Devrim bir toplu kahramanlık ya da toplu suç vakası ise ahlaki ve maddi sorumlulukla ilgili bambaşka sonuçlara varılıyordu. Deli “öteki”nin tanımı, her halükârda, büyük bir ideolojik yük taşımak zorundaydı.

Ancak delilik kelimesiyle ifade edilen gerçek, simgesellikten öteye geçmiyordu. Delilik ve Devrime ilişkin ateşli tartışmalarda tımarhane sakinlerinin sorunları kolaylıkla göz ardı edilebiliyordu. Ele alacağımız dönem genellikle psikiyatrik reformların yapıldığı bir dönem olarak kabul edilir. Ne var ki bu reformlar esas olarak, tıptaki gelişmelerden ve toplumun delilere olan yaklaşımının değiştirilmesine ilişkin çabalardan ibaretti. Delilerin kendileri bu reformlardan fazla etkilenmemişlerdi. Son örneğimiz olan Théroigne de Méricourt vakasında, gerçek ile eğretileme arasındaki bu ayrımı göreceğiz ve o dönemde yaşayan kimselerin bu ayrımı neden fark edemedikleri üzerinde duracağız.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupa’nın deliliği algılayışında önemli bir kayma görüldüğü genellikle kabul edilir. Elbette hiç kimse, bu değişimden yalnızca Fransız Devrimi’nin sorumlu olduğunu öne sürmeyecektir. Çünkü söz konusu değişim, Devrimden çok önce Fransa ile İngiltere’de başlayan çok daha geniş ölçekli bir kültürel gelişmenin parçasıydı. Dolayısıyla, hem Devrimi hem de bu yeniden tanımlamayı aynı genel nedenlerin ortak sonuçları (ancak farklı türden ve tamamen farklı ölçeklerde sonuçlar) olarak değerlendirmek daha sık rastladığımız bir tavidir. Ancak bu tavrı benimsemiş yazarlar, Devrim sırasında yaşanan olayların, düşüncelerin yeni bir doğrultuya yönelmesindeki etkisine her zaman yeterince dikkat etmemişlerdir. Deliliğin klasik tanımı akıl yitimi idi. Delilik, geleneksel olarak, hem fizyolojik hem de zihinsel bir olgu olarak görülmüş; beyindeki bozukluklardan kaynaklanan, beraberinde getirdiği bedensel bozukluklarla ve zihinde aklın tamamen çökmesiyle gözle görünür hale gelen bir durum olarak yansıtılmıştı. En azından Montaigne’in zamanından itibaren bu iki açıklamanın -bozuk beyin ve bozuk akıl- her zaman aynı anda geçerli olmadığı fark edildiyse de, bu tutarsızlık bir sorun sayılmamıştır. Bunun nedeni, muhtemelen, zihin ile beden ayrılığı fikrinin, Fransız doktorların 19. yüzyılın ilk yarısında fizyolojik nedenlerle zihinsel “nedenler”

arasındaki *hiatus infranchissable*¹ (aşılmaz boşluk) diye andıkları şeyin varlığının henüz bir sorunsal olarak tanımlanmamış olmasıydı.

Zihinsel ve fiziksel açıklamaların tutarsızlığı meselesinin ortaya çıkması için, “zihnin” “beden”e açıkça karşıt biçimde yeniden tanımlanması gerekiyordu. Böyle bir tanımlama, “Kartezyen” zihin teorisi olarak anılacaktı. Bu fikir 17. yüzyıl boyunca gündemde olduğu için, sadece Descartes’ı takdir etmek (veya suçlamak) haksızlık olacaktır. Yine de, modern felsefenin bir türlü vazgeçemediği “zihin-beden” meselesi, zihni, tüm maddi tözlerden niteliksel olarak farklı, maddesiz “düşünen bir töz”, bir *res cogitans* olarak tanımlayan Descartes’in yazılarına dayanmaktadır.

Bu tanımlama, rasyonalist epistemoloji için yeni bir sorunsal ortaya koymakla kalmadı, aynı zamanda deliliğe ilişkin geleneksel yaklaşımların sorgulanmasını gerektirdi. Kısaca söyleyecek olursak, bir kez zihinle beden birbirinden ayrılıp karşı karşıya kondu mu, deliliği iki farklı şekilde değerlendirmek teorik olarak mümkün hale geliyordu. Delilik ya bir beyin hastalığı ya da bir zihin “hastalığı” olarak değerlendirilebilirdi. Elbette deliliği fizyolojik nedenlere bağlayan sayısız görüş vardı. Genelde, sara’nın bir tür delilik olduğu, üstelik de beynin hasar görmesiyle ortaya çıktığı düşünülüyordu. Aptallığın ya da ileri derecede gerizekâllılığın halk arasında, Tanrı’nın elinin dokunuşuyla oluştuğuna inanılıyorduysa da, bu tür görüşlere sahip kimselerin gözünde doğuştan gelen bozukluklar oldukları aşikârdı.

Deliliğe ilişkin diğer fizyolojik açıklamalar artık çok daha şüpheli görünüyordu. Delileri “ay çarptığına” dair eski inanış yakın zamanlara dek varlığını korudu. “Melankolik” kişilik tipi ise Aristo tarafından zaten tasvir edilmişti. 17. ya da 18. yüzyıllarda yaşayan bir doktor, görece sakin delilik türlerine muhtemelen “melankoli” teşhisi koyar, bu hale belli “bedensel sıvıların” ya da “mizaç” tiplerinin sebep olduğunu söyler ve yıldızların geldiği belli konumların melankoliye zaten eğilimli olan kimselerde bu hale yol açtığını da eklerdi.

18. yüzyıla gelindiğinde, astrolojik nedenler, en azından tıp mesleğinin daha aydın ve saygın üyeleri arasında geçerliliklerini kaybetmeye ve yerlerini doğrudan dünyamızla ilgili meteorolojik nedenlere bırakmaya başladılar. Fransa, 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca ciddi boyutlarda bir melankoli salgınından mustarip oldu. Daha çok kadınlara musallat olan bu illet - Charcot’nun “histeri”si gibi- kadınların başka şekilde açıklanamayan şikâyetlerine teşhis koymak için başvurulmuş genel bir terim haline geldi. Diderot, melankoli patlamasına dinsel fanatikliğin neden olduğunu düşündüğünü belirtmişti. Onun bu görüşü, hastalık derecesine varan dinsel saplantının deliliğe dönüşebileceğini söyleyen büyük Amerikalı doktor, Phila-

delphialı Benjamin Rush tarafından da destekleniyordu.² Avrupa’daki ciddi tıp çevreleri ise bu tür bir akıl yürütmeyi reddediyordu; dindarlığı deliliğin nedeni gibi göstermek küfre girerdi; üstelik bu açıklama maddi nedenlere değil, manevi nedenlere dayanıyordu. Meteorolojik nedenler aramak çok daha bilimsel bir tutum gibi görünüyordu; dolayısıyla, pek çok Fransız doktor, melankolinin yayılmasına, dünyanın en melankolik ülkesi olan İngiltere’de ortaya çıkan ve Manş’taki sislerin terkinde Fransa’ya taşınan yoğun ve zehirli bir bulutun neden olduğuna kanaat getirdi.

Tıp çevreleri, delilik konusunda, bugün bize çoğu hayal ürünü gibi görünen fizyolojik nedenler bulmakta kararlıydılar. Franz Anton Mesmer (1734-1815), 1770’lerin sonlarında Paris’teki aristokrat müşterilerini, yüksek vizite ücretleri karşılığında “manyetize” ediyordu. Mesmer, tüm evreni dolduran ve insanları doğaya, gök cisimlerine ve birbirlerine bağlayan, görünmez ancak maddi varlığı bulunan bir sıvı olduğuna inanıyordu. Mesmer’e göre hastalıkların nedeni bu sıvıdaki dengesizliklerdi; hastalar ancak bu maddenin dengesinin yeniden sağlanmasıyla iyileşebilirlerdi. Ellenberger, bu teoremin Newton’un getirdiği, bütün cisimlerin birbirini çekmesini sağlayan gizemli bir güç olan *gravitatio iniversalis* kavramından esinlendiği yorumunu yapıyor. Mesmer’in teorisini kurarken yararlandığı bir diğer kaynak da ilk elektrik deneyleriydi. Mesmer’in *baquet*’si* odanın ortasında duran metal bir kaptı. Bu kaba, hastaların sözde hastalıklı bölgelerine yerleştirdikleri esnek borular bağlıydı. Bu, kısa süre önce icat edilen Leyden Şişesi örnek alınarak yapılmış tuhaf bir aygıttı. Mesmer, en azından bir-iki yıl boyunca, gerdeliyle pek çok insanı iyileştirmişe benziyor.³

Bu örnekten şunu anlıyoruz: 18. yüzyıl doktorları birçok dalavere çevirmek zorunda kalmalarına rağmen, bütün hastalıkların ardında maddi sebepler olduğunda ısrar ediyorlardı. Bugün “psikolojik” ya da “psikosomatik” diye adlandıracağımız türden açıklamalardan kaçınıyorlardı. “Bugün böyle adlandırdık” diyorum, çünkü 18. yüzyılda yaşayan bir doktor bu terimleri kullanmaz, onun yerine “manevi” nedenlerden bahsedirdi. Bunlar da tıbbi nedenler değildi; ahlak filozoflarının, eğitimcilerin ve ilahiyatçıların alanına giriyorlardı.

Ancak bu inatçı materyalizm, deliliğin, ruhun, bir başka deyişle, maddesiz bir varlık olan *res cogitans*’ın bir hali olarak da tanımlanabileceği fikriyle çelişmekteydi. Bu tanımlamayı mümkün kılan Descartes’in zihin teorisiydi. Tabii, sonuçta çelişki, zihni maddesiz, “düşünen bir töz” olan aklın evi olarak gören Kartezyen ikilikten kaynaklanıyordu. Hastalığı ta-

* Gerdel: Ayran, süt vb koymaya ya da hayvanlara yem vermeye yarayan, ağızyla dibi aynı genişlikte, kova biçiminde tahta ya da deri kap -ed.

mamen bedensel bir olgu olarak gören doktorlar için, tanımlı gereği bedensiz olan bir tözün nasıl olup da hastalığa veya maddi hasara maruz kaldığını anlamak mümkün değildi.

Bu sorunun herkesin kafasını kurcalamadığını, sadece giderek baskınlaşan materyalizmi Kartezyen zihin anlayışıyla bağdaştırmak gerektiğini hissedilen yeni bilimsel çevrelerde, özellikle de tıp adamları arasında tartışıldığını vurgulamak gerek. Örneğin, doktorların aksine hukukçular, deliliğin sebeplerinin fizyolojik olup olmadığına kafa yormuyorlardı. Hukuk mesleği, materyalist bakış açısına herhangi bir yatırım yapmadığı için, kendi delilik tanımıyla Kartezyen felsefeyi bağdaştırmakta hiçbir güçlük çekmiyordu. Hukukta, delilerin yaptıklarından sorumlu tutulamayacakları kabul edilegelmişti. Eski hukuk âlimleri de hukuken kendinden sorumlu sayılmayacak delileri, cadılık, büyüculük yapan, Şeytan'la işbirliği eden ve dolayısıyla cezalandırılması gereken delilerden ayırt etmek istemişlerdi. 17. yüzyılda, İngiliz mahkemeleri deliliği, doğru ile yanlış ayırt edememe şeklinde kendini gösteren akıl yitimi olarak tanımlamışlardı. Deliliği bu şekilde tanımlamak basit ve kullanışlı bir ölçüt sağlıyordu; İngilizlerin bu görüşüne 18. ve 19. yüzyıl Fransız mahkemelerinde sürekli gönderme yapıyordu.

Muhtemelen, bilimsel çevrelerin dışında pek az insan, Kartezyen ikiliğin deliliğin tanımıyla ilgili sonuçları üzerinde düşünüyordu. Çoğu kişinin kafasındaki zihin modelinin Hristiyanlığın geleneksel ruh kavramına çok daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. Ruh, Descartes'ın *res cogitans*'ının aksine, herhangi bir illetten mustarip olabilirdi. Ruh "hastalanabilir", açgözlülük, kıskançlık ya da şehvet "urlarıyla" sarılabilirdi. Ruh acıkabilir, susayabilir, hatta tamamen eriyip tükenebilirdi.

Bunlar, bedeninin illetleriyle ruh arasında kurulan analogilerdi. Bir insanın manevi karşılığı olan ruh, bir homunculus, içimizdeki bir "cüce" olarak hayal ediliyordu. Homunculus, bilim adamları arasında -en hafif deyişle- pek itibar görmemiştir. Filozoflar bu çocuksu imgeye hâlâ tepeden bakarlar. Çağdaş filozoflardan Dennett, beynimdeki homunculus'un beyninin içinde başka bir homunculus daha mı var (ve onunkinin de içinde bir başkası; bu böyle sonsuza kadar gider) diye sorar.⁴ Geçmiş olduğu kadar eskie dayanan bu ruh anlayışı, her ne kadar bilimsel açıdan gülünç olsa da, zihni bedensel bir imgeyle anlatmakta filozoflardan çok daha başarılı olmuştur; dolayısıyla da deliliğin sadece akıl yitimi olarak değil de gerçek bir illet ya da "zihinsel hastalık" olarak tanımlanması için bir zemin hazırlar. Nitekim, 19. yüzyıl psikiyatrisi, Descartes'ın "düşünen töz"ünden esinlenmiş "anlık" (*intellect*) kavramıyla, tutkuları, duyguları, ahlaki ve algısal duyarlılıkları içinde barındıran geleneksel insan ruhu anlayışını birleştirerek ilerleyebilmiştir. Sonuçta da hastalanabilen, dolayısıyla da psikiyat-

rik tedavi uygulanabilecek bir "zihin" modeli ortaya çıkmıştır. Hristiyanlıktaki ruh kavramının bu laikleştirilmiş biçimi kısa zaman sonra uygun bir isme kavuşacaktı: Psişe.

Bu noktaya kadar deliliğin soyut bir şekilde tanımlanması meselesi üzerinde durduk. Tabii, o dönemdeki tartışmaların soyut bir tarzda yürütüldüğünü iddia etmiyoruz. İlk psikiyatristlerin, ilahiyattaki ruh kavramını sessizce alıp kendi alanlarında kullanmaya başladıkları o dönemde, Devrim Fransa'sının harareti bir şekilde kilisenin konumu üzerine tartışmakta olduğunun anımsanması gerek. Bazen hayati derecede önemli toplumsal ve siyasi çıkarlar, birtakım soyut tartışmalara bağlı olabiliyor. Deliliğin yeniden tanımlanması aynı zamanda, delilerin özelliklerinin ve toplumsal konumlarının yeniden tanımlanması ve delilerle deli olmayanlar arasında nasıl bir ilişki olması gerektiğinin yeniden düşünülmesi demektir. Bu yeniden tanımlama, tedavi, tecrit ve hepsinden öte, yetki konularında yeni soralara gebeydi: Bazı insanları deli olarak tanımlama, tecrit etme, tedavi sürecine sokma yetkisi kimin elinde olacaktı? Bunlar, doğrudan ya da dolaylı olarak pek çok insanı ilgilendiren somut konulardı.

Avusturyalı doktor Franz-Joseph Gall ile öğrencisi Kaspar Spurzheim, 1808 yılında Institut de France'ın üyelerine, insan beyni üzerinde on yıldır sürdürdükleri araştırmaların sonuçlarını içeren bir *Mémoire* sundular. Gall, "filozoflar" dediği, insan beyninin bir "*tabula rasa*" olduğuna ilişkin Lockçu yaklaşımın izinden giderek insan bireyleri arasındaki tüm farklılıkların doğuştan gelmeyip sonradan kazanıldığını savunan yazarları eleştirerek söze başlıyordu. Bu "filozoflar" çağdaş izleyicileri gibi, kendilerini akla hayale sığmayan, her gün görüp yaşadıklarımıza aykırı öğretiler öne sürmekle suçlayan karşıtlarının sivri oklarına maruz kaldılar. Gall, farklı insanların farklı yetenek ve becerilerle doğduğundan kim şüphe eder, diye yazmıştı.

İnsanlarda görülebilecek en önemli eğilimlerden biri de, Gall'in deyişiyle "öldürme eğilimi"ydi. Gall bu eğilimi, insanın "vahşet içgüdü" adını verdiği bir kavram öne sürerek açıklıyordu. Gall'e göre tüm tarih, insan denen yaratığın kana susamış acımasız bir hayvan olduğunu gösteriyordu. Gall, Malthus'tan esinlenerek, savaşın ve büyük ölçekli şiddetin altında vahşet içgüdüünün yattığını ve bu içgüdüünün bu şekilde, aşırı nüfus artışlarını engelleme işlevi gördüğünü söyleyecek kadar ileri gitti.⁵

Gall burada dursa yine iyiydi. Ama o, iddialarını bilimsel kanıtlarla desteklemesi gerektiğini düşünüyordu. Nöroloji henüz emekleme çağındaydı; Gall, birkaç insan beynini açıp incelemiş ve birtakım mükemmel çizim ve makaleler yayımlamışsa da, belli davranış türlerinin beyindeki hangi bölgelerle ilgili olduğunu gösterebilecek durumda değildi. Neyse ki bunu yapması gerekmediğini fark etti; gerekli bilgiler kafatasının yüzeyin-

den de elde edilebilirdi. Gall beyinlerle uğraşmaktan vazgeçip, toplaması ve incelemesi daha kolay ve insanlar henüz sağken incelenebilmeleri gibi önemli bir avantaja sahip olan kafataslarına el attı.

Gall araştırmaları boyunca çok sayıda insan ve hayvan kafatası topladı; ayrıca, sayısız hastanın kafatasını ölçüp inceledi. Kafatasının biçiminin beynin biçimini yansıttığından şüphe duymayan Gall, kısa sürede, kafatasının sahibinin yeteneklerini ve hangi davranışlara eğilimli olduğunu belli eden tümsekleri ve çıkıntıları sınıflara ayırdı.

Institut de France'ın tüm üyeleri ikna olmamıştı. Gall'in kafatasının biçiminin beynin biçimini yansıttığı iddiası, çoğu anatomi uzmanı tarafından şüpheyle karşılanıyordu. Gall'in Institut de France ile giriştiği mücadele kısa sürede bir dedikodu malzemesi haline geldi. Konu Napoléon'un da ilgisini çekti. Hatta, Gall'in iddialarının tartışıldığı Enstitü toplantılarından birine katıldı ve Gall'in Avusturyalı meslektaşı Mesmer kadar büyük bir şarlatan olduğuna kanaat getirdi. Gall'in hırsızlık eğilimini gösteren bir tümsek çeşidi saptadığına değinerek, frenolojinin* teorik iddialarının kabul edilemeyeceğini belirtti. Napoléon'a göre, bu saptama saçmalıktan öte bir şey değildi: Hırsızlık özel mülkiyet kurumundan bağımsız düşünülemezdi; ama bu kurum topluma yakın bir geçmişte girmiş bir yenilikti. Demek ki insan soyunun var olduğu sürenin büyük kısmında, henüz var olmayan bir davranış türünü ifade eden bir tümsek vardı.

Napoléon'un yaklaşımı oldukça ilginç. Gall'in beynin bir "organ" olduğu teorisi, bir organın yapısının organın hem ilk eldeki işlevini hem de nihai amacını yansıttığını öne süren Alman filozof Herder'den esinlenmişti.⁶ Böyle organik bir bakış açısı taşıyan Gall'in, beynin işlevinin ve amacının biçiminden çıkarsanabileceğini varsaymakla kalmayıp, anatomi teorilerini insan toplumunun evrimine ve insanlar ile hayvanların dünyaları arasındaki ilişkilerle uygulamaya kalkması doğaldı. Ancak Napoléon'un yaklaşımı en az Gall'inki kadar çağdaştı. Napoléon, Gall'in iddialarının tarihsel olarak imkânsız olduğu eleştirisini getiriyordu. Bu yaklaşım, Durkheim'ın yüz yıl kadar sonra yapacağı kriminolojik saptamaları müjdelemesinin yanı sıra, bir başka önemli yazarın, Rousseau'nun yazdıklarını hatırlatması bakımından da ilginçtir. Napoléon'un görüşü, Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı kitabındaki ünlü bir paragrafta doğrudan gönderme yapıyor gibiydi. Rousseau o paragrafta şöyle diyordu:

Medeni toplumun asıl kurucusu bir parça toprağın etrafını çevirip 'burası benim' diyen ve kendisine inanacak kadar enayi insanlar bulabilmiş ilk insandır".⁷

* Kafatasını inceleyerek zihinsel melekeler ile kişilik özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışan araştırma dalı; eski dilde "ilm-i kîhf" -ç.n.

Demek ki bilimsel bir tartışma görüntüsü altında, çok daha geniş kapsamlı toplumsal konularla ilgili tartışmalar sürebiliyor. Bunda, bilimsel iddiaların sıkı bir rekabet içinde olmasının da payı var. Ancak meselenin boyutları bilimsel tartışmaları aşıyordu. Gall'in "filozoflar"a ve onların insan doğasına ilişkin bireyci ve rasyonalist varsayımlarına çamur atmasına kimsenin karşı çıkmamış olması dikkate değer. Gall de, karşıtları da, insanın kişiliğinin akıl sahlbi bireyin özgür iradesi dışında bir güç tarafından şekillendiğini kabul ediyorlardı. Peki bu güç neydi? Gall'e bakılırsa, organın doğasıydı. Gerçek bir bilim adamı organı inceleyerek bir kimsenin kişiliği hakkında ipuçları elde edebilir, üstüne üstlük, insan türünün evrimi ve geleceği hakkında genel bir resme kavuşabilirdi. Biyoloji, alınyazısıydı; bu alınyazısını çözmek de bilim adamlarının işiydi.

Bu yaklaşım, toplumu ahlaki bir düzen olarak gören klasik Jakoben bakış açısına tamamen tersti. Rousseau'ya ve onun yazdıklarını okuyup Milli Meclis önünde konuşurken alıntılaman sayısız devrimciye göre toplumdaki bozukluklar, insan organlarının biyolojik biçimlerine kazanmış, kurtulunması imkânsız illetler değildi; bunlar, daha ziyade, nüfusun bir kesimini ötekine tabi kılan, zenginler acımasızca aylıklık ederken fakirleri durmaksızın küçük düşürücü bir şekilde çalışıp didinmeye mahkûm eden ve asla doğal diye nitelenemeyecek yasa ve âdetlerin ürünüydü. Toplumu zincirlerinden kurtarmak, ahlaki düzeni yeniden kurmak, doğru yasa ve kurumlar sayesinde insanlara doğal güçlerini yeniden kazandırmak, Devrimin kendi kendine biçtiği görevlerdi. Toplumdaki bozukluklar, yozlaşmış bir toplumsal düzenin ürünüyse, bu düzenin yıkılması bozuklukların da yok olacağı anlamına gelmez miydi? Barère 1794'te şöyle diyordu: "Devrim tamamlandığında aramızda hâlâ şanssız kimseler varsa, Devrim uğruna sarf ettiğimiz bütün emekler boşa gitmiş demektir." Fakirlik, suç ve delilik toplumsal hastalıklarsa, toplumsal reformlarla iyileştirilemezler miydi? Bu, geçerli bir çıkarım gibi görünüyordu.

Napoléon yönetiminin egemen sınıfı 1808'de büyük reform projesiyle kendini hâlâ özdeşleştirmektedir. O yüzden, bu sınıfa mensup bilim adamlarının çoğunun Gall'in teorilerini değersiz ve katı bir şekilde determinist bulmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Napoléon Devrimin kendini hâlâ anladığını söylüyordu. Devrim, 1808'e gelindiğinde epey yol kat etmişti ve bu sınıfa mensup kişilerin çoğu, Barère'nin 1794'te sarf ettiği sözleri duysa, bunlar boş laf deyip geçerdi. Sınıf ayrıcalıkları kaldırılmış, hapishaneler yeniden düzenlenmiş, yeni yasaların hazırlanışı son aşamaya gelmişti. Deneme amaçlı kurulan akıl hastanelerinde, delilerin tedavisinde yeni yöntemler denenmekteydi. Yine de eski sorunlar bir türlü ortadan silinmiyordu. Entelektüellerin çoğu, Gall'in, Devrim uğruna sarf ettikleri

emeğin nafiye olduğunu öne süren katıksız determinizmini reddediyorlardı, ama toplumdaki bozuklukların reform denen sihirli değneğin şöyle bir sallanmasıyla ortadan kalkamayacağını da kabul ediyorlardı.

Ama bu, bozuklukların niteliğinin belirsizleşmesine neden oluyordu. Süregiden fakirlik ve toplumsal marjinalleşme, kısmen eski alışkanlıkların, âdetlerin, tarzların varlığını korumasına bağlanabilirdi. Suçluluğun ve deliliğin, hastalıklar gibi fizyolojik kökenli oldukları, eğitimdeki ve halk sağlığındaki ilerlemelerin bu illetleri azaltmasına rağmen köklerini tamamen kurutamayacağı kabul edilebilirdi. Ama iş bu kadar basit değildi. Devrimin sorumlu tutulamayacağı, düzeltmekte başarısız kaldığı, düzeltmek için elinden geleni yaptığı bozuklukların yanı sıra, bir de Devrimin, bile-rek ya da bilmeyerek, kendisinin yarattığı bozukluklar vardı. Tımarhaneler ile hapishaneler hâlâ doluyorsa, bunun nedeni, Devrimin buraları dolduracak yeni “öteki” grupları yaratmış olmasıydı.

Devrim, kendi neden olduğu yıkımdan bahsetmekte zorlanıyordu. Tabii, bu bir bakıma düpedüz inkârcılıktı. Devrim, kurbanlarının başlarına gelenleri hak ettiklerini iddia ediyor; genellikle de bu kurbanların varlığını bile inkâr ediyordu. Ancak Devrime ihanet gibi bir sorun bulunmasaydı bile, Devrimin, kendi yarattığı “ötekiler”in doğasını soğukkanlılıkla değerlendirmesi zor olurdu. Bunu yapması için, kendi kendini anlamasına izin veren bir bakış açısına sahip olması gerekirdi; ancak bundan hâlâ yoksundu.

Théroigne de Méricourt, iflas etmiş Belçikalı bir çiftçinin kızıydı.⁸ Beş yaşındayken annesini kaybetmiş ve genç üvey annesinin kötü muamelesine maruz kalmıştı. Zeki, çekici, etkileyici bir kişiliğe sahip bir genç kadındı; kendisini baştan çıkardıktan sonra terk eden bir İngiliz subayıyla yaşadığı ilişkinin ardından Paris’e gitmiş, şarkıcılıkta tutunmaya çalışmış ancak pek başarılı olamamıştı. Paris’te geçimi yaşlı bir aristokrat tarafından sağlanmış, bu kişi daha sonra ona belli bir yıllık gelir tahsis etmişti.

Ancak Fransız Devrimi’nin patlak vermesiyle, Théroigne ani bir değişim geçirdi. De Sieyès o meşhur risalesinde “*Tiers Etats*” diye anılan halk sınıfının hiçbir şey olmadığını, ancak her şey olması gerektiğini yazmıştı. Théroigne bu sözlerin özellikle kendisi için söylenmiş olduğunu hissetti. Eski rejimde kadınların sürekli aşağılandığını düşünüyordu. Yeni özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ülkülerinin, onu geçmişinden kurtaracağına, kendisine yepyeni bir toplumsal kimlik kurmasına imkân sağlayacağına inanıyordu.

1790’da Paris’ten Versailles’a taşınarak, Milli Meclis’in günlük toplantılarına katılmaya başladı. Burada de Sieyès ile tanıştı ve yıllık geliriyle, ileri gelen demokratların buluşma yeri haline gelen bir salon açtı. Ateşli bir Cordelier ve kadın hakları savunucusu oldu. Kadınların bu haline neden

olan aşağılamaları reddetmesi, onu kadın giysilerinden vazgeçmeye itti. “Amazon” giysisi adını verdiği, erkek giysisine benzer yeni elbiselerle do-laşmaya başladı. Bu faaliyetleri, ondan meclisin *catin*’i, yani “sürtüğü” olarak bahseden ve onu vekillerle âlem yaparken resmeden kraliyet yanlısı basının hışımına uğramıştı. Ancak bunlar düpedüz iftiraydı. Théroigne geçirdiği değişimden sonra gönül işlerinden elini eteğini çekmişti. Çok sade, hatta aşırı derecede ahlakçı bir kimse olup çıkmıştı. Bazı Meclis üyelerinden gelen evlenme tekliflerini reddetmiş, çapkın çapkın konuşmalar-dan, ahlaksız sözlerden hoşlanmadığını açıkça belli etmişti. Tıpkı Robes-pierre gibi, Rousseau’nun yazıları ve Devrimin sertliği ve heyecanı saye-sinde elini kolunu bağlayan melankoliyi yenebilen, erdemli ve kardeşlik-ten yana bir ruha kavuşan bir *Quaker* olan Gilbert Romme’u keşfetti.

Ne var ki bu yanlış ve haksız suçlamalar Théroigne’in peşini bir otuz yıl daha bırakmadı. Théroigne kraliyet yanlısı basının iddia ettiği gibi ha-kikaten “hafif” bir kadın olsaydı, davranışları paradoksal bir şekilde muh-temelen böylesine büyük bir rahatsızlık yaratmayacaktı. Théroigne’in fa-liyetlerini böylesine tehlikeli kılan sıradışlıklarıydı. Kendisine yeni bir toplumsal kimlik yaratmak istiyor, davranışlarıyla kadınsılık kalıplarına karşı çıkıyordu.

Rousseau *Emile*’in beşinci bölümüyle, *La Nouvelle Héloïse*’de kadının, daha az bozulmuş, insanın özüne daha yakın bir cins olduğunu yazmıştı. Kadın hassas, içgüdüleriyle hareket eden, doğaya erkekten daha yakın bir yaratıktı. Ancak erkekten daha az rasyonel, soyut düşünceye erkekten da-ha az yatkın olduğu için toplum tarafından daha kolay yozlaştırılabiliyor-du. Bu yaklaşımın bir başka örneği, 1775 yılında Pierre Roussel adlı bir doktorun *Système physique et moral de la femme* adlı yapıtında verildi.

Bu doğrultuda varılan sonuçlar, *Encyclopédie*’deki “Femme” (Kadın) maddesinde tekrarlandı ve daha da ayrıntılandırıldı. Kadının, başlıca özel-likleri yumuşaklık ve nemlilik olan “rahimsel” bir mizacı vardı. Ayrıca, fri-jit kadınların spermleri daha iyi tuttuğuna, dolayısıyla da daha kolay ha-mile kaldıklarına dair bir inanış vardı. Frijitlik doğurganlığın göstergesi-ydi; frijit kadınlar, hem kolay hamile kaldıkları hem de kocalarını aldatma-ya daha az eğilimli oldukları için iyi zevceler sayılıyorlardı. Orgazm olabi-len kadınlar birçok erkekle birlikte olmaya yatkındı, ama hiç değilse kolay kolay hamile kalmıyorlardı.⁹

Kadınlar hakkında bu gibi düşüncelerin hâkim olduğu bir ortamda Théroigne gerçekten de bir tehdit olarak algılanmış olabilir. O iffetli bir kadındı, dolayısıyla da doğurganlık potansiyeli taşıyordu. İyi bir zevce gi-bi kolay kolay baştan çıkarılamıyordu. Ancak hem “kadın” hem de “zev-ce” kimliklerini reddetmiş, kendini Devrime ve onun daha eşit bir top-

lumsal kimlik vaadine adanmıştı. Théroigne'i tehlikeli kılan, tutumundaki anormallikti; bu anormalliğin aslında numara olduğu gösterilebilirse, Théroigne tüm Devrimin sahteliğinin bir simgesi haline gelebilirdi.

Milli Meclis, Antoine de Rivarol ile etrafındaki Devrim karşıtı grubun gözünde bir riyakârlık abidesiydi; vekiller, Rousseau'cu "erdem" anlayışının maskesi altında sefahat sürüyor, mevcut ahlaki düzeni alaşağı etmenin yollarını arıyorlardı. De Rivarol'e göre, nasıl Milli Meclis'in düşük tabakalardan gelme delegeleri, erdemlilik ve vatanseverlik maskesini çok uzun süre taşıyamayacaksa, Théroigne gibi bir kadın da o konumda saf ve temiz kalmayı başaramayacaktı. Théroigne'in erkekleri, sözde iffeti ve tavizsiz ilkelerinin ardında aslında tamamen yozlaşmış, şehvet düşkün bir kadın bulunduğunu iddia eden de Rivarol, Théroigne'i doğal ahlaki düzenden doğaya aykırı bir sapma olarak gördüğü Devrimin simgesi haline getirdi.

1790'da Devrimi bu şekilde algılayanlar azınlıktaydı. Aynı yıl, delileri iyileştirme amaçlı bakım uygulanması akımının en hararetli savunucusu olarak anılacak olan doktor ve filozof Pinel Devrim heyecanı ile yanıp tutuşuyordu. Delilik üzerine ilk makalesinde, zihinsel hastalıkların ahlaki niteliklerin eksikliğinden kaynaklandığını yazdı. 18. yüzyılın ikinci yarısında daha çok üst tabakadan Fransızları esir alan sinir hastalıkları, melankoli ve karasevdayı aristokrasinin lükslerine ve aylaklığına bağladı. 1789 olaylarını överek, bu sayede milletin ahlaki güçlerinin canlandığını, insani enerjilerinin harının arttığını söylüyordu. Ancak diğer yandan da denetlenemeyen tutkuların sonuçları konusunda endişeler taşıyordu; tutku halinin aşırılaşmasının zihin hastalığı tehlikesini arttırdığı uyarısında bulunuyordu.

Théroigne'in hayatının geri kalanı Pinel'in bu kaygılarını doğrular gibiydi. Théroigne Fransa'nın Avusturya ile savaşa girmesini hararetle destekliyordu; hatta Amazon arkadaşlarını ardına katıp Devrim ordusuyla savaşa katılmayı ve en ön saflarda savaşmayı önerdi. Bu öneri hoş karşılanmadı. Paris'teki siyasi durum hızla değişiyordu; Théroigne'in 1790'da çevresinde bulunan erdemli ve filozof kafalı arkadaşları Jakobenler, Montagnardlar (Dağlılar), sankülotlar ve Hébertistler tarafından saf dışı bırakılıyorlardı. Ancak terörü destekleyen bu gruplar bir süre sonra ölüm kalım savaşı vermek zorunda kalacaklardı. Terör yanlıları, siyasi görüşlerinin radikalliğine rağmen, kadınların ahlaki hakkındaki fikirlerinin gelenekselliği bakımından kraliyet yanlısı basından hiç de geri kalmıyorlardı.

Ancak Théroigne'e yönelik ilk saldırıların, onlardan değil de sankülotların Paris'teki kadın destekçilerinden gelmesi oldukça ilginç. Bunlar, Théroigne'den bir yabancı ve entelektüel olduğu için hoşlanmayan alt tabakadan kadınlardı. Onun erkekleri giysilerinden de rahatsız oluyorlardı.

Théroigne, 1792'de Faubourg Saint-Antoine'da, belinde tabancalarla çıkıp Amazon alayı kurulması önerisi konusunda kadınlara hitap ettiğinde saldırıya uğramaktan kıl payı kurtuldu. Ertesi yıl, konvansiyona katılmaya çalışırken bir grup kadın tarafından yakalanıp herkesin içinde pataklandı. Théroigne, aslında iki kere rezil olmuştu; hem herkesin içinde pataklanmış hem de daha beter dövülmekten, nefret ettiği Marat'nın müdahalesiyle kurtulmuştu.

Théroigne, bu olayın ardından toplumsal hayattan elini eteğini çekti. Paris'te ticaretle uğraşan erkek kardeşinin yanına yerleşti. Ertesi yıl, kardeşi Théroigne'in delirme belirtileri gösterdiğini polise bildirdi.

Théroigne 1794 Eylülünde deli ilan edildi. Kendisi ise bir komploya kurban gittiğini iddia ediyordu. Dışarıda, Paris sokaklarında terörün etkisi had safhaya ulaşmıştı. Théroigne terörün beyni olan Halk Kurtuluş Komitesi'nin önde gelen üyelerinden, arkadaşı ve komşusu Saint-Just'e iki mektup yazdı. İmzalamayı unuttuğu ilk mektup kayboldu. İkincisiye, Théroigne'in yaşadığı bölgenin komitesi tarafından ele geçirildi ve bir "komplo"dan bahsedilmesinden telaşa kapılan üyeler tarafından Genel Güvenlik Komitesi'ne iletili. Bölgesel komite, Saint-Just'e karşı komplo düzenlendiğine dair söylentiler duymuş olabiliyordu; hatta belki de kendisi bu komploların bir parçasıydı. Her halükârda, Halk Kurtuluş Komitesi'nde bulunan terör önderleri Saint-Just, Robespierre ve Couthon Théroigne'in mektubunun ele geçtiği günün ertesinde tutuklandılar. Bir sonraki günün sabahı da giyotinde can verdiler.

Théroigne 1795'in başlarında *Maison des folles du faubourg Saint-Marceau*'ya kapatıldı. Aynı yılın eylülünde Théroigne'in kaybolan mektubu nihayet gün ışığına çıktı. Artık terör sona ermiş, ipler Direktuar'ın eline geçmişti. Siyasi içerik bir kez daha şiddetli bir değişim geçirmişti. Bir yıl önce bölgesel komite tarafından ciddiye alınan suçlamalar, bu kez Théroigne'in deliliğinin kanıtları olarak görülüyordu.

Théroigne kilit altında daha da çıldırdı. 1797'de onun ziyaretine gelen Pierre Villiers şöyle yazmıştı: "O devrimci cadalozu gördüm; hatta ziyaret ettim. 1797'de onunla biraz sohbet ettim; doğrusunu söylemek gerekirse, o sırada aklını tamamen kaçırmıştı. Ağzından sürekli 'özgürlük' ve 'eşitleme' kelimeleri dökülüyordu." Robespierre'in özel sekreteri olan Villiers'in mutlaka bildiği gibi, bunları söyleyen birine deli demek oldukça tuhaftı. Théroigne'in dediklerinde akla aykırı hiçbir şey yoktu, çünkü bunlar terörün kullandığı dilin bir parçasıydı. Théroigne de, terör sona erdikten sonra bu dili kullanmaya devam eden tek insan değildi. Théroigne'in kullandığı dilin örnekleri, Babeuf'ün 1796 tarihli *Eşitler Komplosu* manifestosunda ve Thermidorcu karşı hareketten kurtulmayı başarabil-

miş, buna rağmen fikirlerini delicesine bir cesaretle herkesin içinde açıklamaktan hâlâ çekinmeyen Jakoben grupların sözlerinde bulunabilirdi. Ancak Babeuf ile beraberindeki komplocular 1796'da giyotine gönderilmişlerdi; Théroigne, karşı hareketin başlarında deli ilan edilme şansına sahip olmasaydı, muhtemelen aynı yolun yolcusu olacaktı.

Demek ki delilik alameti olan, teröre özgü dilin kendisi değil, bu dilin, terör dönemi kanlı bir şekilde sona erdikten sonra da kullanılmaya devam edilmesi idi. Thermidorcular terörü toplu delirme olarak açıklayabiliyorlardı. Théroigne'in bu görüşe katılmayacağı kesin; ama onun deliliği, kullandığı dilden ziyade, Jakoben Devrimi'nin bittiğini kabul etmemekte inatla direnmesinde yatıyordu. Ilımlılara ve kralcılara çatmayı, bir komploya kurban gittiğinde ısrar etmeyi sürdürdü. Bir keresinde, resmi görevle tımarhaneye gelen eski bir konvansiyon üyesini tanıdı. Théroigne ona bağırıp çağırırdı, “omurgasız” diyerek sövdü ve Halk Kurtuluş Komitesi'nin en kısa zamanda layıkını vereceğini söyledi.

Théroigne, 9 Eylül 1799'da, 1794'ten beri Pinel'in yönetiminde olan Salpêtrière'e aktarıldı. Pinel, Bicêtre'deki tımarhanedeki hastaların zincirlerden kurtulmasına katkıda bulunmuştu. Şimdi de Salpêtrière müdürü olarak buradaki hastaların zincirlerini çözdürmüştü. Kısmen İngiliz doktor Tuke'tan esinlenerek geliştirdiği tedavi anlayışı, hastaların son derece disiplinli bir ortamda ahlaki bakımdan yeniden eğitilmelerini öngörüyordu. Ama bunun yanı sıra bir de “teatral teknikler” dediği bir yöntem geliştirmişti. Bu yöneme göre, tımarhane görevlileri, gerekli kostümleri giyerek, hastalarının fantezilerini ya da saplantı haline gelmiş korkularını tam tekmil piyesler olarak sahneye koyuyor ve olayları mutlu bir sona bağlıyorlardı.

Bu, Devrimden esinlenmiş bir tedavi yöntemi idi; Devrim, eski rejimin tüm simgeleri ve görsel şatafatıyla birlikte yıkılmasıyla oluşan imgesel boşluğu doldurmak amacıyla, kendi halk şenliklerini ve törenlerini icat etmişti. Bu kamusal faaliyetler, eski rejimde dışlanmış bireyler olarak yaşayan halkı özgürleştirmek ve vatandaşlar olarak yeni milletle bütünleştirmek amacını güdüyordu. Dışlanmışları zincirlerinden kurtarıp yeni ve daha doğal bir toplulukla bütünleştirmek gerçek bir devrimci temaydı. Pinel'in hastaları saplantılarından kurtarmayı amaçlayan doğaçlama piyesleri de, hem biçim hem de işlev açısından Devrimin büyük törenlerini andırıyordu. Paris'te bu törenlerin hâlâ düzenlendiği ve Salpêtrière'deki hastaların pek çoğunun Devrimle ilgili travmalardan mustarip olduğu düşünülürse, Pinel'in teatral teknikleriyle -en azından kısa vadede- başarılı sonuçlar almış olması muhtemeldir.

Théroigne'in bu piyeslerde rol aldığına dair hiçbir kanıt yok. Rol al-

saydı faydası olur muydu, onu da bilemiyoruz. Ne de olsa o, eski rejimin devrilmesiyle ilgili bir travmadan mustarip değildi. Devrime ve onun özgürlük vaadine inanmıştı; Devrimin kendisi ve tüm kadınlar için yeni bir toplumsal kimlik sağlayacağını düşünüyordu; yaşadığı travma, Devrimin kendisinden değil, vaatlerini yerine getirmemesinden kaynaklanıyordu.

Pinel, 1810'da emekliye ayrıldı ve Salpêtrière'deki müdürlük görevini Esquirol'e devretti. Théroigne o zamana dek hep kendi kendine konuşmuş, Esquirol'ün onunla konuşma ya da onu yazmaya teşvik etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Théroigne'in hayatının son yıllarındaki davranışları hakkındaki tüm bilgilerimizi, Esquirol'ün 1838'de Brüksel'de yayımlanan *Des Maladies Mentales* adlı kitabındaki tasvirlerle borçluyuz.

Téroenne'nin [sic] hiçbir giysiye, geceliğe bile tahammülü yok. Her gün, yatağını, daha doğrusu üzerinde uyuduğu samanları, sabah akşam defalarca kova kova suyla ıslatıyor. Yazın yatağına uzanıp çarşafıyla üzerini örtüyor. Kışınsa örtüsü ve çarşafıyla yatıyor. Tamamen suya batmış taş zeminli odasında çıplak ayakla dolaşmak hoşuna gidiyor.

Hava buz gibi olduğunda bile bu davranışlarından vazgeçmiyor. Yatmadan önce geceliğini giymesini ya da başka bir örtü almasını bir türlü sağlayamadık. Ölümünden üç yıl kadar önce ona verdiğimiz büyük elbiseyi neredeyse hiç giymedi. Dondurucu soğuklarda su bulamadığı zaman, buzu kırıp vücudunu, özellikle de ayaklarını yıkamak için su çıkarıyor.

Küçük, karanlık, nemli ve eşyasız bir odada yaşamasına rağmen halinden oldukça memnun görünüyor; son derece önemli şeylerle meşgul olduğuna inanıyor; ona yaklaşanlara gülümsüyor; bazen de “seni tanımıyorum” diye kestirip atıyor ve örtüsünün altına saklanıyor. Ziline tepki verdiği nadiren görülüyor. Genelde “bilmiyorum, unuttum” diyor. Israr edersek huzursuzlanıyor. Yavaş bir sesle kendi kendine konuşuyor ve “talih, özgürlük, komite, devrim, alçaklar, hüküm, tutuklama” gibi kelimelerle dolu sözler söylüyor. Ilımlılara büyük bir kin besliyor.

İsteddiği bir şey verilmediğinde, özellikle de su almasını engellemeye çalıştığımızda öfkeden çılgına dönüyor. Bir keresinde, refakatçilerinden birini öyle bir hışımla ısırdı ki bir parça et ağzında kaldı. Bu kadının kişiliği aklını yitirmesinden sonra bile silinmemişti.

Odasından pek çıkmıyor. Daha çok da yatakta yatıyor. Çıktığında ise ya çıplak oluyor ya da üzerinde sadece geceliği bulunuyor: Bir iki adım atıyor, daha çok da dört ayak üstünde emekliyor ve yere uzanıyor; sonra, sabit bakışlarla yeri inceleyerek, bulduğu bütün kırıntıları alıp yiyor. Onun saman, kuş tüyü, kuru yaprak ve çamura düşmüş et parçalarını alıp yediğini gördüm. Avluyu temizlediklerinde, gidip süprüntülerle dolu yalaklardan su içiyor, bu suyu başka herhangi bir içeceğe tercih ediyor.¹⁰

Esquirol, Théroigne ile iletişim kuramamıştı, bu yüzden de Pinel'in, Théroigne'in aşırı tutku yüzünden delirdiğine dair teşhisini tekrarlamak-

tan öteye gidemedi. Peki bu ne tür bir tutkuydu? Esquirol Devrimin ilk aşamalarını bilemeyecek kadar gençti. Théroigne'den bahsederken, yalnız Pinel'in teşhisini değil, onun şehvet düşkününü bir kadın olduğuna dair iftira dolu hikâyeleri de kısmen tekrarladı:

Kendini çeşitli parti önderlerine verdi; pek çok ayaklanmada yer aldı; özellikle de 1789'da, birliklerin arasına birtakım meşum kadınlar sokmak ve askerlere para dağıtmak suretiyle Hollanda alayının yozlaştırılmasında katkısı olmuştur. [...]

1792 olaylarında önemli bir rol oynamıştır. Katliamlarda yer aldığı kanıtlanamamışsa da, Abbey [hapisanesinin] avlusuna gidip hapishane mahkemesinin önüne getirilmiş zavallı bir adamın kafasını kılıçla uçurduğu hâlâ anlatılır. Adamın muhakkak eski sevgililerinden biri olduğu söylenir.¹¹

Bunların taraflı bir tutumla uydurulmuş iftiralar olduğuna şüphe yok; ama insan, bunları yazarken yaşı epey ilerlemiş olan Esquirol'un, hikâyesinin doğruluğundan şüphe ettiği için mi, yoksa böylesine belden aşağı dedikoduları doğrudan aktarması yakışıksız kaçacağı için mi “anlatılır”, “söylenir” gibi ibarelere başvurduğunu merak ediyor. Yine de Esquirol'ü çok sert eleştirmek haksızlık olur; notlar elbette 1838'den önce tutulmuştu, ama artık bu tarihe gelindiğinde Restorasyon geride kalmış, Temmuz Monarşisi dönemi başlamıştı. Balıkçı kadınların 1789'da Versailles'daki yürüyüşü, 1792 günleri başka bir çağa ait gibiydi. Artık Devrim gerçekten de bir toplu delirme nöbeti gibi görülüyordu.

Bunca zaman sonra yaşayan bizlerin, Théroigne hakkında kendi psikiyatristinden daha fazla bilgi sahibi olmamız tuhaf. Tuhaf ama bu, aynı zamanda da bize bir şeyler gösteriyor: Théroigne hakkında ilk kez de Rivarol tarafından uydurulan yalanları tekrarlayan Esquirol, farkında olmadan (ama asla istemeden değil), de Rivarol'ün çizdiği Devrim tablosunu doğruluyordu. Bu tablo Restorasyon sırasında resmi gerçeklik haline gelmişti.

De Rivarol da, takipçileri de “hıcivlerinin” pek çok “abartı” içerdiğini muhtemelen biliyorlardı; ama Restorasyon bunları olgusal gerçekler olarak aldı. De Rivarol'ün iftiralarıyla Pinel'in korkuları birleşerek Esquirol'ün Théroigne'in deliliğine koyduğu teşhisi meydana getirdi; tamamen olgusal saptırmalara dayanan bu teşhis, Théroigne'in deliliğine aslında pek uymuyordu. Teşhis, daha ziyade, Théroigne ile hikâyesinin eğretiliği devrime uyuyordu. Devrim çocuğu olan Esquirol bunu fark edecek durumda değildi. Eğretilmeyi göremedi. Herhangi bir bağlantı olduğunu bile anlayamadı -en azından bilinç düzeyinde. Ama Théroigne'in geçmişine ilişkin yanlış bilgiler sunması gerektiğini, aksi takdirde teşhisinin geçerliliğini yitireceğini sezmiş olmalıdır. Bu gerekliliği nahoş bulmuş ve

“anlatılır” gibi sorumluluğu üzerinden atan ibareleri bu nedenle kullanmış olabilir. Esquirol'ün bağlantıyı, teşhisini mümkün kulan eğretilmeyi göremediği, Théroigne konusu açarken dikkatsizce sarf ettiği cümleden de anlaşılmaktadır:

Aşağıdaki saptamalar, hem siyasi olaylardan hoşlananları hem de olağandışı tıbbi olguları inceleyenleri ilgilendirecektir.¹²

Pinel ile Esquirol'ün, teşhisleriyle delilik konusuna yeni bir yaklaşım getirdikleri göz ardı edilmemeli. Esquirol'ün ilk önemli çalışması olan 1805 tarihli doktora tezi, *Tutkular Üzerine*¹³ adını taşıyordu. Tutkuyu -aşırı tutkuyu, sapkın ya da çarpık tutkuyu, saplantılı tutkuyu- deliliğin hem nedeni hem de belirtisi olarak anmak Fransız Devrimi'nden sonra gelen kuşaklara, deliliği akıl yitimiyle bir tutan klasik teoriden çok daha doğru geliyordu. ‘Aklını kaçırmış’ kimselere artık gerizekâli gözüyle bakılmıyordu; düşünme ve hissetme yetilerine, hatta bir tür akıl gücüne sahip oldukları düşünülüyordu. Bunlar belki de ‘akıllı canavarlar’dı; dehşetengiz şeyler yapabilecek, zeki ama akli dengesi bozuk kimselerdi.

Deliliğe ilişkin yeni yaklaşımın, yeni ve daha insancıl tedavi yöntemleriyle bağlantılı olduğunu da unutmamalıyız. Klasik anlayışa göre, aklını yitiren bir kimse, yalnız mahkemede şahitlik yapabilme yeteneğini değil, aynı zamanda şahıslığını da yitiriyordu. Deliler, hukuken ‘akılsız’ kabul ediliyor, insan sayılmıyor, hayvan yerine konuyordu. Nitekim deliler 18. yüzyılda, herhangi bir bakımdan ya da uzman yardımından mahrum, azıcık yiyecek verilerek duvara zincirleniyor, yatıp dinlenmeye dahi olanak bulamıyorlardı. Delileri hayvan kategorisinden çıkarıp “hasta”lar arasına dahil eden bu yeni yaklaşım, onları toplumun ilgisini ve şefkatini yöneltilebileceği yeni bir odak haline getirdi. Aslına bakılırsa, romantizm, bireyciliğe yaptığı vurguyla, tuhaf ve garip şeylere duyduğu ilgiyle, insani tutkulara olumlu yaklaşmasıyla deliliğin yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmakla kalmadı, aynı zamanda delilerin özel ilgiye, incelemeye, nezarete ve tedaviye muhtaç bir grup olarak toplumla yeniden bütünleştirilmesine yardımcı oldu.

Peki deliler toplumla nereye kadar yeniden bütünleştirilebildiler? Bu konu üzerine son zamanlarda yapılmış çalışmalarda, delilere yapılan muameledeki değişimlerin yüzeysel olup olmadığı sorgulanmaktadır.¹⁴ Delilerin tedavisindeki reformlar, tıpkı hapisanelerde ve eğitim kurumlarında reform için verilen mücadele gibi, duyguları vurgulayan ve doğanın insanları tedavi edebileceğine inanan romantizm ile Fransız Devrimi'nin ardından ortaya çıkan, reformun ve insanların yeni baştan eğitilmesinin mümkün olduğunu düşünen ütöpik toplum felsefelerinden esinlenmişti.

Ne var ki genel tavır değişiklikleri, tımarhanelerin işleyiş düzenine yansımayabiliyordu. Hastalıkları fakirlik, kötü beslenme, eğitimsizlik ve erken tıbbi müdahale yapılamaması nedeniyle daha da kötüleşen tımarhane sakinlerinin büyük çoğunluğu için pek bir şey değişmedi. Halk arasında delilere duyulan merak, tımarhaneye kapatılmış kimselerin iyiliği için samimi bir kaygı olmaktan genellikle uzak kalıyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında insanları büyüleyen “akıllı canavarlar”, muhtemelen, Salpêtrière’in bugün bize Gericault’nun tablolarından bakan unutulmuş sakinlerinden ziyade, Edgar Allan Poe’nun sayfalarında dolanan ya da Baudelaire’in, Nerval’in, Lautreamont’un kabuslarında gezinen kahramanlara benziyordu.

Pinel’in bir filozof, filantrop ve psikiyatrinin öncülerinden biri olarak, önce Bicêtre’de, ardından da Salpêtrière’de delilerin zincirlerini çözerek kazandığı ün, öğrencisi Esquirol sayesinde perçinlendi. Ertesi yüzyılda, delilerin zincirlerini çözen Pinel imgesi bir ikon haline geldi: Charles Muller 1849’da *Pinel libérant les aliénés*, Tony Robert-Fleury de 1878’de *Pinel dévissant les aliénés* adlı tabloları yaptılar.¹⁵ Ancak yine anlamı belirsiz bir imgeyle karşı karşıyayız. Gerçek bir olaya gönderme yapan ve psikiyatrinin delileri tımarhaneye kapatmakla yetinmeyip tedaviye yönelmesini simgeleyen bu imge psikiyatriyle devrimin ortak imgeler havuzunun bir parçasıydı. Devrim ile delilik arasındaki paralellik, Châteaubriand’ın 1826 tarihli *Essai sur les Révolutions* adlı yapıtının ikinci cildinde açıkça ifade edilmiş ve irdelenmiştir. İnsanlar kibirlerinin, zaaflarının, seslerini duyurabilme arzularının esiri olup kendilerini Tanrı gibi görmeye başlıyorlardı; sonuç ise devrim ve delilik oluyordu. Bu kanı, Esquirol’ün takipçilerinden Georget’nin, cinayetle sonuçlanan cinnet halleri üzerine yaptığı çalışmada alıntılanmış ve savunulmuştur.¹⁶

Ne yazık ki Théroigne de Méricourt’un deliliği hakkında, özellikle de sorunun başlangıç safhalarına dair çok az bilğimiz var. Esquirol 1810’da onu ilk gördüğü sırada, Roudnesco’nun “*Punivers de la folie carcérale*” diye ifade ettiği, uzun süredir akıl hastalığından mustarip kişilerde sık sık görülen bir tür suskunluk ve durgunluk hali içindeydi. Théroigne’in daha sonra gösterdiği belirtilerin pek çoğunun, uzun yıllar tımarhanede kapalı kalmaktan kaynaklandığını rahatlıkla kabul edebiliriz; ama yine de bu, 1795’teki ilk tımarhaneye konuşunu sadece hain ve art niyetli kimselerin oyunu olarak görmemiz için yeterli sebep değildir. Pekki başlangıçta sergilediği belirtiler nelerdi? Terörün dilini kullanmayı sürdürdüğü ve bir komployu kurban gittiğini iddia ettiği dışında pek bir şey bilmiyoruz. St.Just’e yazdığı mektup, heyecanlı ve taşkın bir ruh halini yansıtıyor; ama o mektup kesinlikle deli bir kadının elinden çıkmış değil. Théroigne komplocuları, ılımlıları ve diğer alçakları herkesin için-

de açık açık suçlamaktan çekinmezdi. Roudinesco, Théroigne’in belki de bu yüzden, kendi güvenliği için tımarhaneye konduğunu düşünüyor. Ama gerçekten böyleyse, niye Thermidore döneminde salıverilmedi? Pierre Villiers 1797’de niçin “aklını tamamen kaçırmış” olduğunu söyledi?

Théroigne’in, 1795’te devrim ile delilik arasındaki ilişkiyi çoktan simgelemeye başlamış olması çok daha muhtemel. Delirdiğini, yalnız başlarda ona iftira edenler değil, Théroigne’in, davalarını büyük bir hevesle sahiplendiği gruplar da düşünüyordu. Sanki devrim aynaya bakmış, kendi aksini tanıyamamış ve onun “deli ‘öteki’”nin görüntüsü olduğunu söylemişti.

Eğer “öteki”, “ben”in aynadaki aksiyse, “öteki” ancak çarpıtarak yansıttığı “ben”e göre “öteki”dir. Milliyetçi tarihçilerin yazdıklarında, halkın doğal kimliğinden ziyade, ideologların halka giydirmeye çalıştığı epik, abartılı bir kimliğe rastlarız. “Ben”in kimliği sözel bir *topostan* ibaretse, zorunlu olarak yarattığı zıddı olan “öteki” de herhangi bir gerçek tarihsel içerikten yoksun demektir.

Eğer “ben” gerçek kimliğini mücadele içinde kurabiliyorsa, demek ki “öteki”nin gerçek doğası da mücadele içinde açığa çıkacaktır. Bu da söz konusu mücadeleyi İyi ile Kötü mücadelesinin bir alegorisi, hem de “ben” ile “öteki”nin kimliklerinin durmaksızın kaybolup yeniden belirdiği, maskeler ardına gizlenip açığa çıktığı, yansıtıldığı ve değiş tokuş edildiği bir aynalar ve maskeler oyununa benzetmektedir.

Bu kelime oyunu herhangi bir iç tutarlılıktan dahi yoksundur. Milli mücadeleler genellikle pürüzsüz bir şekilde yürümez; vasat tarihsel metinlerde bile çeşitli kaymalar, ani manevralar, ittifaklardaki değişimler açıkça görülebilir. Bu da anlatının kesintiye uğradığı, alegorinin çözülür gibi olduğu durumlarda devreye, özel akıl yürütme biçimlerinin ve çözümlemelerin sokulması gerektiğini gösterir. Başlangıçta “öteki” konumunda olan grupların neden üçüncü bölümde birden “geri kazanıldığını”, ancak beşinci bölümde “maskeleri düşünce” neden tekrar bir kenara atıldıklarını; bir yerde zalimlerin emrine sadistçe itaat eden zorba uşaklar olarak resmedilen polislerin, nasıl olup da bir başka yerde halkın namusunun kahraman bekçileri olarak tasvir edildiğini; bir sayfada kindarlığı ve taassubu kışkırtan din adamlarının bir başkasında bir lokma bir hırka yaşayıp giden erdem ve kanaatkârlık timsalleri olarak görünmelerini; mücadelenin özgürleştirdiği söylenen grupların nasıl sonradan onun karşısında yer alabildiğini; devrimin neden kendi çocuklarını yutmak zorunda kaldığını açıklamak için daire üstüne daire* eklenir.

* *Epicycle*: Mat. Merkezsel bir daire çevresi üzerinde devreden küçük daire -ed.

Bu yaklaşımın ceremesini, mücadelenin uğruna verildiği söylenen halk çekmektedir. Théroigne örneğinin de gösterdiği gibi, onların kendi gerçikleri bir simgeler oyununda unutulup gitmektedir.

NOTLAR

- 1 Bkz. Claudio Pogliano, *L'organo dell'anima*'nın giriş kısmı, Marsilya, 1985, ss. 22-27. Bu kitap, Franz-Joseph Gall'ın seçme yazılarından oluşmaktadır.
- 2 Henri F. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic History*, New York, 1970, s. 53.
- 3 *Age*, ss. 57-69.
- 4 Daniel C. Dennett, *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*, 1986, s. 80. B. F. Skinner'e göre "bilim insanı insanlıktan uzaklaştırmaz, tersine insanın cüceleşmesini önler" (*About Behaviorism* içinde, NY, 1964, s. 213).
- 5 *L'organo dell'anima*, s. 117-120.
- 6 Bu konuda Herder'in *Ideen Zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*'ına başvurabilirsiniz. Daha yeni tartışmalar için bkz., E. Lesky, "Gall und Herder", *Clio Medica* II (1967), 85-96; S. Shapin, "Homo Phrenologicus: Anthropological Perspectives on an Historical Problem", *Natural Order: Historical Studies of Scientific Culture* içinde, ed. B. Barnes, ve S. Shapin, Beverly Hill-Londra, 1979, ss. 41-67.
- 7 İngilizce çevirisi (Penguin) Maurice Cranston, s. 109.
- 8 Elizabeth Roudinesco, *Théroigne de Méricourt: une femme melancholique sous la Révolution*, Seuil, 1989 (Bu kitap Martin Thom tarafından *Madness and Revolution*, [Verso, 1991] adıyla İngilizceye çevrildi).
- 9 *Age*.
- 10 Esquirol, *ivi*, ss. 220-222. Fonte Basso'nun İtalyanca çevirisinden çeviriyorum (*Delle Passioni*, Milano, 1982).
- 11 *Age*.
- 12 Esquirol, *age*.
- 13 *Des Passions, Considérées comme causes, symptômes et moyen curatifs de l'aliénation mentale*, Paris, 1805. Esquirol Pinel'in öğrencisiydi.
- 14 Özellikle bkz., G. Swain, *La sujet de la folie*, Toulouse, 1977; J. Postel, *Génèse de la Psychiatrie*, Paris, 1981; J. Postel ve C. Quétel ed., *Nouvelle Histoire de la Psychiatrie*, Toulouse, 1983. İngiltere için bkz., Andrew T. Scull, *Museums of Madness*, Penguin, 1970. Bu konuda Foucault'nun *Surveiller et Punir*'i (Paris, 1978) ile *Histoire de la Folie à L'Age Classique*'i (Paris, 1972) de okunmaya değer.
- 15 Mario Galzigna, *Des Passions*'un İtalyanca basımının giriş kısmı (Marsilya, 1982), s. 19, dipnot 25.
- 16 *Discussion médico-légale sur la folie ou aliénation mentale, suivie de l'examen du procès criminel d'Henriette Courier, et plusieurs autres procès dans lesquels cette maladie a été alléguée comme moyen de defense*, Paris, 1826.

KADIN VE BİR MİLLETİN KADERİ: MİLLİ UYANIŞIN İLK DÖNEMLERİNDE KADINLARA BİÇİLEN ROL

JITKA MALEÇKOVA

Ülkenin ümidi sizlersiniz, sevgili kardeşlerim. Birkaç yıl içinde milletinizin yüce gururu olabilirsiniz. Önünde hayatın kapıları ve yolları yeni yeni açılan sizler için, hiçbir şeye alışmaya vakit dahi bulamamış sizler için, her şey kolaydır, her şey mümkündür. Zihinleriniz her yana bükülebilen taze bir fidan gibi esnek... Toplumsal hayatta sizinle gerçekleştirecek olumlu değişiklikler saymakla biter mi?... Sizin sayenizde ülkemizin, sevgili anamızın gücünü, öz suyunu, canını tüketen o utanç verici önyargıların kökü kurutulacak... Siz, bahar dalı gibi çiçeklenen vatansever Çek kızları, dünyaya kendinizi kanıtlamak zorundasınız; damarlarınızda bir damla saf Çek kanı varsa, kanıtlayacaksınız.¹

Milli cemaatin birleşmesinde, uyanmasında ya da kurtulmasında kadınlara belirleyici, hatta neredeyse sihirli bir rol biçen benzer sözler, 19. yüzyıl boyunca pek çok toplumda duyulmaktaydı. "Kadın", milli gururu savunacak, milletin "olgunluğunu" kanıtlayacak, ülkenin toplumsal hayatında istenen değişimleri gerçekleştirecekti. Bu, aynı vatani paylaştıkları erkekler gibi acısını çektikleri hürriyet eksikliğinin yanında, daha başka kısıtlamaların da sıkıntısını çeken kadınlara yüklenmiş insanüstü bir görevdi.

Bu makale, milli bilincin ortaya çıkmakta olduğu dönemlerde, beş ayrı toplumdaki erkeklerin, bir yandan gelişmiş ülkelerin baskısı, diğer yandan da milliyetçi proje ile toplumlarındaki kadınların mevcut durumu arasındaki çelişki karşısında kadınlara ne gibi bir rol biçtiklerini incelemektedir. Aynı zamanda, genelde sadece diğer Müslüman Ortadoğu ülkeleriyle karşılaştırılabileceği düşünülen Osmanlı-Türk örneğini, daha geniş bir Avrupa bağlamı içinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Rusya, İtalya, Yunanistan ve Çek toprakları, Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun son dönemlerinde gündeme gelen milli meselenin ya da kadın sorununun irdelenmesi için karşılaştırmalı bir çerçeve kurarken ilk tercih edilecek ülkeler olmayabilir. Bu makalenin esas ilgi odağı olan milli bilincin oluşmaya başladığı dönemler, bu toplumlarda 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 1860'lar arasındaki zamana denk düşer. Oysa Osmanlı vatanseverlerinin kadınlara ilgi duymaya başladığına dair ilk belirtilere bu zaman diliminin sonunda rastlanır. Türk milli bilinci ise daha da sonra ortaya çıkmıştır. Dahası, bu ülkeler, toplumsal ve ekonomik gelişme, siyasi gelenekler, kültür ve din, tabii bir de kadınların konumu bakımından farklılıklar göstermekteydiler.

Çek toprakları, 1860'lara gelindiğinde, hızla gelişen kapitalist toplumyla, Habsburg İmparatorluğu'nun en fazla sanayileşmiş bölgelerinden biri haline gelmişti. Rusya ise 19. yüzyıl boyunca, Avrupa siyaseti üzerinde önemli derecede etkili oldu. Bu toplumların her ikisi de Yunan, İtalyan ve Osmanlı-Türk toplumlarıyla bir noktada ortaklaşmaktaydı: Hepsi de toplumu kenetleyen yeni bir milli bağ yaratma ve hızla değişen dünyada yerlerini alma, özellikle de gelişmiş ülkeler karşısındaki konumlarını belirleme çabası içindeydiler (Osmanlılar bu süreci daha sonra, 19. yüzyılın sonlarında yaşadılar). Bir başka deyişle, yeni milli toplumun birleşmesini, uyanmasını, kurtulmasını ya da yaratılmasını sağlayacak milli kimlikler ile onları uygar toplumlar arasına katacak milli bir ilerleme ve gelişme çizgisi arıyorlardı.

Böyle bir çaba içine girmiş toplumlar, burada bahsedilenlerden ibaret değildi. Dolayısıyla, başka bölgelerden örnekler eklenebilir; daha genel sonuçlara varmak için eklenmelidir de. Ancak araştırmanın bu aşamasında, bu makale, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Yunanistan, Çek toprakları ile İtalya gibi birbirinden epey farklı ülkelerde vatanseverlik temalarını işleyen ilk yazılarda kadınların ele alınmış biçimleri arasındaki ortak özelliklerin izini sürmekle yetinecektir.

YÜCE BİR GÖREV: KALKAN VE UMUT OLARAK KADIN

Şemseddin Sami, 1879'da, "Avrupalılar kadınlar konusunda İslam dinine pek çok yanlış suçlamada bulunuyorlar" diye yakınırken, kadınlarla ilgili onca eser vermesinin ardındaki saiklerden birini gözler önüne seriyordu.² Müslüman ya da Türk kadınlar hakkında çeşitli ideolojilerin bakış açısıyla yazı kaleme alan başka Osmanlı yazarları da Avrupalıların bu konudaki yanlış fikirlerini düzeltmek istemişlerdir.³

Müslüman ve Doğulu kadın imgesinin, bu kadınların cinselliğinin, daha sonraki acınası durumlarının, Avrupa kimliğinin inşasında ve Avrupalıların Avrupalı olmayan ülkelerin işlerine karışmasını meşrulaştırmada oy-

nadığı rol, Edward Said'in *Orientalism* yapıtının etkisiyle yazılmış pek çok incelemede gözler önüne serilmiştir. George Mosse, (Kuzey-)Batı ülkelerinde, burjuva ahlakı ile Öteki'nin günah ve ahlaksızlığının karşı karşıya konmasının temellerinin, milliyetçilik ile saygınlık arasında kurulan bağda yattığını göstermiştir: "Protestan Kuzey'de saygınlığın esiri olanlar, yasaklanmış cinsel fantezilerini yabancı milletlere ve bölgelere yansıttılar."⁴ Bu bölgeler arasında yalnız Müslüman Ortadoğu değil, Katolik Güney Avrupa da vardı.

Aralarında Goethe, Stendhal, Lamartine ve De Musset gibi ünlü isimlerin de bulunduğu pek çok yazarın, eserlerinde İtalyan kadınların şehvet düşkünlüğünden bahsetmesi, ilk İtalyan vatanseverlerin hararetli tepkilerine neden oldu. Bu tepkilerden biri de, İtalyan kadınları üzerine ünlü bir yazı kaleme alan Niccolo Tommaseo'dan gelmişti.⁵ Müslüman kadınların durumunda da olduğu gibi, eleştiriler ne sadece erkek yazarlardan geliyor, ne de ahlak konusuyla kısıtlı kalıyordu. Nitekim, daha 1824'te, Ginevra Canonici Facchini, bir İngiliz kadının suçlamaları karşısında "cins-i latifin ve İtalyamızın şerefini" savunmaya talip olmuş ve İtalyan kadınlarının ahlakının, annelik duygularının ve eğitim düzeyinin diğer Avrupa ülkeleri kadınlarından eksik yanı olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.⁶ Kadınların konumu ve ahlakı, bazen de toplumun herhangi bir değişime, en azından başka ülkelere bakılarak gerekli görülen değişimlere ihtiyacı olmadığını kanıtlamak için kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da İslamcılar bu yolu seçmiş, İslam'da kadınların, Batılı hemcinslerinin elde etmek için mücadele etmek zorunda kaldığı tüm haklara zaten sahip olduklarını ya da İslam'ın kadınlarla ilgili kurallarının üstünlüğü apaçık ortada olduğu için, onları başka sistemlerle karşılaştırmının bile gereksiz olduğunu savunmuşlardır.⁷ Yabancı modellerin açıkça reddine, hem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hem de başka toplumlardaki modernleşme, vatanseverlik ve milliyetçilik yanlılarının yazılarında da rastlanabilir. Bu entelektüeller, kadınların durumunun düzeltilmesini savunuyor, ancak İngiltere, Fransa ve Amerika'da modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan fakirlik, fuhuş ve çeşitli sapkınlıklardan kaçınılması gerektiğini düşünüyorlardı. Ayrıca, kadınların en gelişmiş ülkelerde bile hak ettikleri konumda bulunmadığını ve/veya kendi toplumlarının kadın konusunda herhangi bir yabancı modeli örnek almak yerine, milli özellikleri daha iyi ifade eden faydalı yerel geleneklere yönelmesi gerektiğini söylüyorlardı.⁸

Kadınların konumunu ve başarılarını toplumun "olgunluğunun" bir göstergesi sayan vatanseverler, kendi milletlerinin uygar ülkeler çemberine dahil olduğunu kanıtlamaya çalışıyorlardı. Bu amaçla bilim, sanat, kültür ya da siyaset alanında cinslerinin neler yapabileceğini gösteren seçkin

kadınları öne çıkardılar. Osmanlı-Türk bağlamında, bu kadınlar arasında ilk kadın yazarlar, şairler ve makale yazarlarıyla birlikte,⁹ nüfuz sahibi vali-de sultanlar, Arap saraylarında takdir gören Türk kökenli rakkaseler de vardı.¹⁰ İtalyan kadınlarının da gerektiğinde Amerikalı, İngiliz ya da Fransız hemcinsleri gibi, mükemmel şairler, yazarlar, sanatçılar, hatipler, tüccarlar, diplomatlar ve ülkelerinin yüce gönüllü savunucuları olabileceği öne sürülüyordu.¹¹ Gerçek örnekler yetersiz kalınca, olağandışı kadın figürleri icat ediliyordu: Çek uyanışını savunan (*revivalist*) ilk yazarlardan biri, Çek kadınlarının edebi üretim düzeyi bakımından Alman yazarlara denk olduğunu kanıtlamak amacıyla hayali bir kadın şair yaratmıştı.¹²

Bu ülkelerde görülen ortak stratejilerden biri de, kadınların milli geçmişin inşasına, hatta uydurulmasına dahil edilmesi idi. Kadın özgür, erkekle eşit ve erdemli olduğunda, milletin ilk baştaki bozulmamış halinin bütün iyi özelliklerini yansıtıyordu. Kadının ahlakının bozulması, konumunun düşmesi ve genel olarak toplumdaki gerileme dışsal bir etkene bağlanıyordu: Örneğin, Osmanlı-Türk entelektüelleri, İran ve Yunan-Bizans uygarlıklarını, bazen de Araplardan gelen âdetleri, özellikle son dönemlerde de İslam dinini suçluyorlardı.¹³ Rus vatansever yazarlara göre sebep Bizans İmparatorluğu (hatta kimilerine göre doğudan Hristiyanlığın alınması) ile Tatar hakimiyetiydi.¹⁴ Yunanlı vatanseverler ise yozlaşmayı Osmanlı hakimiyetine bağlıyorlardı.¹⁵

Bu yabancı etkiler yalnız kadınları değil, bütün toplumu yozlaştırmıştı. Dolayısıyla kadınlığın ve kadının kendisinin durumunun düzeltilmesiyle, ülkenin silkinceceği hatta kurtulacağı umuluyordu. Niccolo Tommaseo, 1835'te, İtalyan kadınının, İtalyan halkının "daha katlanılabilir bir kadere sahip olmasının güvencesi" olduğunu söylemişti; daha sonra Giuseppe Mazzini de, İtalyan kadınının milli, siyasi ve toplumsal hayatta olumlu etkileri olacağını umduğunu belirtmişti.¹⁶ Rus tarihçi Vitalii Shul'gin 1850'de, "kadın ezildiğinde, zulme uğradığında bile erkek üzerindeki gücünü korumuştur" derken, onun toplumun ruhunu ve niteliğini belirleyen "güçlü bir toplumsal etkisi" olduğundan bahsederken, çağdaşı olan pek çok kimsenin görüşlerini de yansıtıyordu.¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda Şemseddin Sami'den (1879) Celal Nuri'ye (1915) pek çok entelektüel, kadın sorununun çözülmesinin tüm toplumun ilerlemesinin önkoşullarından biri, hatta belki de en önemlisi olduğuna inanıyordu.¹⁸

Kadın, milletin iyiliği için hem mütevazı, erdemli, gayretkeş, hem de eğitilmiş ve milli bilince sahip olmalıydı. Ancak böyle bir kadın, toplumda istenen değişimleri -toplumsal reform, milletin uyanması ya da kurtulması gibi- gerçekleştirecek çocuklar yetiştirebilirdi. Kızlar, çocuklarına ve toplumsal bakımdan etkin olan kocalarına yardımcı ve rehber olacak şekilde,

erkekler ise milli dava uğruna hayatlarını feda edecek şekilde yetiştirilmeliydi.¹⁹

Kadından, toplumun ahlaki bakımdan yeniden doğmasını sağlamasının yanı sıra bazen de milli gelişmeye daha doğrudan katılması bekleniyordu. Bir kadın, kendisine uygun işleri yaparak topluma maddi katkıda bulunabilir ya da kültür, bilim ve sanat alanlarında -tabii milli çıkarları savunarak- entelektüel üretime katılabilirdi.²⁰

Ancak, "milli kadın" milletin uzak bir geçmişte sahip olduğu erdemleri kendinde topluyor ve/veya toplumu kurtarmayı vaad ediyorsa da, çağdaş kadın ne hikmetse bu ideale uymuyordu.

BİR HAYAL KIRIKLIĞI: KÖSTEKLENEN/KÖSTEKLEYEN KADIN

Geçmişteki özgür kadın kahramanlarla karşılaştırılınca, yakın dönemlerin kadınları köle gibi görünüyordu. Kadınların, farklı toplumsal koşulların sonucunda düştükleri konum, tüm toplumun esaretinin sebeplerinden biri olarak algılanıyordu. Tommaseo'ya göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında İtalya'da, kadınlar, esaretin temel sebeplerinden biriydi çünkü, kadınlar köle olunca kölelik tüm toplumun niteliği haline gelir, tüm vatan daşlar köle olurdu.²¹ Rus Shul'gin'in 1850'de ancak kendisi köle olan erkeklerin kadınlara köle muamelesi yapabileceğini, ama bu adamların tarihsel gelişimin yasalarını engelleyemeyeceğini, olsa olsa geciktirebileceğini yazıyordu.²² Yarım yüzyıl kadar sonra yaşayan Türk-Osmanlı entelektüelleri ise daha az iyimserdi; kadınların köle konumuna düşürülmüş olması ya da köle muamelesi görmesi hâlâ ilerlemenin önündeki önemli engellerden biriydi.²³

Türk ve Müslüman kadınların konumu, hayvanlarıkiyle karşılaştırılıyordu. Kadınlar hayvanlardan bile kötü durumdaydılar; hayvanlar gibi doğal bir şekilde gelişme hakkına bile sahip değillerdi.²⁴ Üstelik, dişi hayvanlar gibi sadece üreme işlevinin yükünü değil, erkekleri memnun etme zorunluluğunu da taşıyorlardı.²⁵ Kadınlar, erkeklerin malıydılar, birer nesneydiler - ziynet eşyaları ya da mücevherler gibi lüks nesneler.²⁶

Kadınlara yakıştırılan köle, hayvan ya da nesne benzetmeleri, ya kadınların durumunun düzeltilmesi gerektiğini ifade etmek için ya da Shul'gin'de, daha sonra da Gökalp'te gördüğümüz gibi, mevcut durum ile çok daha vahim olan geçmiş arasındaki tezatı ortaya koymak için kullanılıyordu. Ancak bu benzetmeler genelde, kadınların edilgenliğine, geri kalmışlığına, özellikle de tembelliğine, cehaletine ve lüks düşkünlüğüne örtük bir eleştiri taşıyordu. Bunların hiçbirisi toplumca hoş görülen özellikler değildi. Francesco Guerrazzi, 1850'lerde, önde gelen bir kadın eğitimcinin görüşlerinden bahsederken, bu fikirlerin bir kısmını da ifade etmişti:

...kadınlar bir hiçtir; süs hayvanıdır, üstelik hiç de en iyi cins hayvan oldukları söylenemez; zevk nesneleridirler; sunağa yatırılıp kurban edilirler, iftirayla karalanırlar. Bunlara neden olan kendi güçleri ya da zaaflarından çok, başkalarının hayalgücünün çılgın kaprisleridir; ve bu kadar talihsiz olmadıkları durumlarda da ya kötü, yetersiz eğitim, ya saçma sapan gelenekler, veyahut da insanı yozlaştıran aptalca bir lüks düşkünlüğü nedeniyle laftan anlamaz, asil duygulardan ve belki de sevgi ve şefkatten yoksun hale geldikleri görülecektir.²⁷

Osmanlı-Türk yazarları, evlerinde birer mahpus ya da süs bitkisi gibi yaşayan kadınların tembelliğini, mücevher düşkünlüğünü ve eğitimsizliğini anlaşılabilsalar da, birer anne ve toplum üyesi olarak yetersizliklerinin ve kişiliklerindeki “bozuklukların” kaynağı olarak görüyorlardı.²⁸ Yunanistan, devrim sonrasında, Osmanlı mirasından sıyrılmak istiyordu. Ancak, “doğulu geçmiş”in cehalet, geri kalmışlık ve akılcı olmamak gibi olumsuz özellikleri erkeklerden ziyade kadınlarla özdeşleştiriliyordu. Burjuva ahlakını taşıyan erkekler, gelişmekte olan burjuva toplumunda kadınların rolünün tüketerek, tembellik ederek kocalarının konumunu sergilemekten ibaret olmasını eleştiriyorlardı.²⁹ Rus ve Çek toplumlarında ise kadınların geriliğine ilişkin suçlamalar, Yunanistan’daki gibi tüm kadınlara değil, yalnızca bazılarına yönelikti. Çek vatansever Vesely’nin eserinde olduğu gibi cahil, evini çekip çevirmeyi ne isteyen ne de becerebilen, ülke meseleleriyle ilgilenmeyen kadınlarla, seçkin, bir başka deyişle eğitilmiş, çalışkan ve vatansever kadınlar karşı karşıya konuyordu; beceriksiz ve cahil olanlar, ne uyumlu bir yuva yaratabilirler ne de ailelerinin ve milletlerinin refahına katkıda bulunabilirlerdi.³⁰

Kadınlar edilgen ve geri kalmış olarak nitelenince, durumlarını kendi kendilerine düzeltmeleri de doğal olarak imkânsız görünüyordu. Mehmed Zekeriyâ gibi kadın konusunda duyarlı bir yazar 1911’de, hâlâ Ortaçağ’da yaşayan, köle gibi eve kapatılmış Türk kadınlarından bırakın bir devrim, herhangi bir olumlu değişim dahi beklenemeyeceğini yazmıştı. Sadece genç erkekler milletin ve kadınların dertlerine çare bulabilirdi.³¹ Siyasette etkin rol alan kadınların bulunduğu Rusya’da bile, Çernişevski *Chito delatı* (Ne Yapmalı?) adlı romanında, bir yandan kadın-erkek eşitliğini savunurken, diğer yandan da kendisinin ve erkek kahramanlarının, kadın kahramanların özgürleşmesine aracılık etmesini ve bu süreci denetlemesini gerekli görmüştür.³²

Kısaca söyleyecek olursak, ideal kadından toplumu kurtarması beklenirken, gerçek kadınları erkeklerin kurtaracağı düşünülüyordu. Bazı erkek yazarlar, belli ki, kadınların etkin olarak kurtarıcı rolünü yerine getirmesini beklemiyor, daha ziyade manevi destek vermelerini uygun buluyorlardı. Tommaseo’nun örnek İtalyan kadınının gücü, sevgisinde, kendini feda

edebilmesinde, sessiz ve itaatkâr olabilmesinde yatıyordu. Ona göre kadınla erkek arasındaki fark, acı çekme erdemiyile eyleme geçme gücü arasında ki farka denkti. 1850’de, Büyük Petro ile birlikte kadınların Rus toplumsal hayatına yeniden katılmaya başlaması hakkında olumlu Yeyler yazan Shul’gin de aynı şekilde “bir erkek gücünü, etkinliği (ve) üretkenliğiyle, kadınsa çilekeşliği ve tahammül gücüyle gösterir” diye düşünüyordu.³³

Erkekler kadın sorununu çözüp kadınlara milli bilinç aşılayacak, onlar da bu bilinci gelecek nesillere aktaracaktı. Çek uyanışının erkek temsilcileri kadınlara hitap ederek, onları milli kurtuluşa katkıda bulunmaya teşvik ediyor, kadın uyanışçıların kamusal alana, özellikle de kültür alanına katılmasını etkin bir şekilde destekliyorlardı. Bu destek, en azından ilk dönemlerde, kadınların milli davayı anlamaları, kabul etmeleri ve onun için çalışmaları için öncelikle erkekler tarafından uyandırılmaları gerektiği kanısının bir göstergesiydi. Genç kadınların zihinlerine ilişkin girişte alıntıladığımız “taze bir fidan” benzetmesi, bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

Kadınlardan çeşitli toplum ve dönemlerde vatansever olmaları da beklenmiştir. Ancak bu vatanseverlik, daha çok, erkeklerin vatanları için duyduğu sevgi ve yaptıkları fedakârlıkların bir yansımasından ibaret olarak algılanmıştır. Bir başka deyişle, kadın, yalnızca bir erkeği -bir vatanseveri- severek vatansever olabilirdi. Namık Kemal’in 1870’lerde yazdığı *Vatan yahut Silistre*’de merkezi yer işgal eden bu imge, 30 yıl kadar sonra Ahmed Hikmet’in hikayelerinde yeniden belirdi. Ancak Namık Kemal’in oyunundaki Zekiye, vatani -ve sevdiği erkek- uğruna savaşmayı, hatta ölmeyi göze alırken, Ahmed Hikmet’in kadın kahramanı sevdiği için ancak dua edebilmektedir.³⁴ Amfiteatrov, 20. yüzyıl başlarında, 19. yüzyıl Rus kadınlarını açık açık vatanseverlik duygularından yoksun olmakla suçladı. Ona göre, Tolstoy’un *Savaş ve Barış*’ındaki kadın kahramanlar, gerçeği tam olarak yansıtıyordu; kadınların Napoléon savaşları sırasında ülkenin kaderine duydukları ilgi, erkek kardeşlerine, kocalarına ya da sevgililerine duydukları ilgiden öte bir şey değildi. Nadiren sergiledikleri vatanseverlik örnekleri de aslında klişelerden ibaretti.³⁵

BİR TEHLİKE: ZİNCİRLERİNİ KIRMIŞ KADINLAR

Kadınlar bazen de milli davayı etkin bir şekilde desteklemişler, bu yönde teşvik edilmişler ve Vatan’a yaptıkları hizmetler için onurlandırılmışlardır. Devrim ya da savaş dönemlerinde, “milletin çıkarları” tehlikeye girdiğinde, kadınların konumu, toplumdaki rolleri ve millete olan görevleri daha büyük bir sıklık ve hararetle tartışılmıştır. Kadınların, bayrak dikmek, yaralılara bakıp erkek akrabalarına manevi destek olmaktan, çeşitli gösterilere katılıp erkeklerle omuz omuza çarpışmaya kadar çeşitli katkıla-

rı olumlu karşılanıyor, takdir ediliyordu. Ancak “*Mariannes au combat*”dan geleneksel yerlerine dönüp yeniden istikrarın saygın simgeleri olmaları istendiğinde, coşku yerini sıkıntıya bırakabiliyordu.

Yunanistan’da yaşananlar bu tür bir gelişmenin tipik örneği sayılabilir. 18. yüzyılın ikinci yarısında Yunan milli bilincinin ilk ortaya çıktığı dönemlerde, Rhigas Pheraios gibi kimi entelektüeller, hem erkekler hem de kadınlar için zorunlu eğitimi savunmaktaydılar. İlk devrim hükümetleri de Vatan’ın hem erkeklerle hem de kadınlara ihtiyacı olduğunu vurguluyordu. 1820’lerde Yunan devrimi sırasında ve onun hemen sonrasında, savaşın Lascarina Bouboulina ya da Mado Mavroguenous gibi kadın kahramanları, popüler şiirlerde övülmüş, erkek entelektüeller ile siyasetçiler tarafından takdir edilmişlerdir. Kadınlar toplumun etkin üyeleri olarak görülmüyorlardı. Ancak yeni bağımsız devletin onlara vatandaşlık hakkı vermemesi karşısında kimsenin pek sesi çıkmadı. Devrimci bir şiirde Mado Mavroguenous adına tapınaklar kurulacağı vaad ediliyordu. Ancak ailesi tarafından terk edilip fakir düşen Mavroguenous, Bağımsızlık Savaşı’nda yer almış diğer subaylarla aynı koşullarda yeni devletin ordusuna katılmayı talep ettiğinde, kendisine sadece dul asker eşlerine bağlanan maaş tahsis edildi.³⁶

Kadınlara karşı tavırdaki değişim her zaman bu kadar belirgin değildi ve geçici olabiliyordu. Ancak devrimleri genelde kadınların kısıtlandığı bir dönemin izlediği söylenebilir. Çek kadınları 1840’larda giderek daha yoğun bir şekilde milli davaya destek olmaya çağırıyorlardı. 1848’deki olaylar sırasındaki etkinlikleri nedeniyle çeşitli popüler şarkılarda özgürlük savaşçıları ve vatanseverler olarak övüldüler. Öte yandan, bu etkinlikleri düşmanca tepkilerle de karşılaşmıştır. Bunlardan biri de, belli başlı Çek gazetelerinden birinde yayımlanan ve “pazar yerinde gösteriler yapma”nın “düpedüz sapkınlık” olduğunu söyleyip kadınların sadece “erkekler aracılığıyla” siyasete katılması gerektiğini öne süren, “Kadınların Kurtuluşu” ve “Kadınların Siyasete Katılma Hakkı Üzerine” adlı makalelerdir.³⁷

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki kadınlar 1908 devrimi sırasında bu tür bir “sapkınlık” sergilememiş, toplu gösterilere katılmaya daha sonraki senelerde başlamışlardı. Erkek entelektüeller, özellikle Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı sırasında kadınların vatansever etkinliklerini teşvik edip, çeşitli potansiyeller taşıdıklarını kabul etmişlerdir. Selahaddin Asım, toplumdaki eğitimcilerle idarecilerin esas olarak kadınlardan oluşması gerektiğini savunacak kadar ileri gitti. Tekin Alp de kadınların yalnız Türk kimliğinin yayılmasına değil, aynı zamanda Türkçülük ideolojisinin *yaratılmasına* da katkıda bulunduklarını vurguladı.³⁸ Ziya Gökalp’in savaş sonrası dönemde etkili olan çalışmalarında, kadınlara önemli ama daha çok

simgesel nitelikte bir görev yükleniyordu. Gökalp’in yapıtları bu bakımdan, feminizmin Türklerin milli özelliklerinin bir parçası olduğuna dair abartılı ibareler içerse de, Selahaddin Asım’ın ya da Tekin Alp’inkilere kıyasla daha ölçülü sonuçlara varmaktadır.³⁹

Hem Osmanlı İmparatorluğu’nda hem de ele aldığımız diğer toplumlarda, erkeklerin kadınlarla ilgili yapıtlarının temel amacı genelde cinsler arasındaki “uygun/doğru” iş ve görev bölümünü ortaya koymak ya da vurgulamak değildi. En azından milli bilincin ilk oluşmaya başladığı dönemlerde, kadınların evden çıkıp kamusal alana girmesini engellemeye çalışmıyorlardı. Ancak bu yazarlar, şehirlerdeki üst, bazen de orta sınıf kadın ve erkeklerin hayat tarzlarında, giysilerinde ve alışkanlıklarında büyük değişimlerin yaşandığı, kadınların toplumun kültürel hayatına katılmaya ve kendi kurtuluşları için çaba sarfetmeye başladıkları bir dönemde yazıyorlardı. Bütün bunların kadınlara ilişkin söylemi hiç etkilememiş olması mümkün değildir.

Özellikle tartışmalı konulardan biri eğitimdi. Kadınların eğitilmesini savunanlar bile uygunsuz ya da yanlış bir eğitimin, kadınların ahlakı ve toplumsal düzen için tehlikeli olacağına dikkat çekiyorlardı. Pek çok entelektüele göre tek “doğru” eğitim, ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan, bir başka deyişle, kadınların oğullarını vatanşah, vatansever ve geleceğin reformcuları, kızlarını da bu erkeklerin yardımcısı olacak şekilde yetiştirmelerini sağlayan eğitimdi.

Tommaseo, İtalya’da o dönemde mevcut olan kadın eğitimi sistemini eleştiriyor, kadınlara sadece dans, müzik dersleri verildiğini, tembel tembel kitap okumanın ve kibar kibar aylıklık etmenin öğretildiğini, ancak bu sistemde ülkenin, kocalarının, çocuklarının ve insan yüreğinin acılarının ve ihtiyaçlarının ihmal edildiğini söylüyordu. Kadın eğitimi, ailenin, dolayısıyla da tüm toplumun yararına yönelmeliydi. Ancak, gereğinden fazla eğitim gören ya da siyasetle ilgilenen kadınlar “canavarlaşıyor”, en azından kadınlıklarını kısmen yitiriyorlardı.⁴⁰ İtalyan yazarlar, Rus kadınlarının Fransız usullerine göre, ama kadınlara yararlı bilgilerle (esas olarak ev işleriyle ilgili bilgiler) eğitilmesini savunan ve 1850’lerde eğitimin (alt sınıftan) kızlarda ailelerinin karşılayamayacağı beklentiler doğurabileceği uyarısında bulunan Rus yazar Nikolai Dobroliubov’la aynı kelimeleri kullanıyorlardı.⁴¹

Yunan Dili ve Edebiyatını Yayma Derneği’nin 1869’da düzenlediği yarışmanın Yunanistan’daki ilk ve orta eğitim konusundaki raporunda “mevcut kız okulları aslında erkeklerle uygun eğitim kurumlarıdır” deniyor ve “ülkenin çok sayıda Pierides’lere ihtiyacı yok ama çok sayıda erdemli anneye ihtiyacı var” diye belirtiliyordu. Demek ki kız okulları, özel-

likle de orta öğretim okulları, ya kapatılmalı ya da aile hayatı ile annelik üzerine eğitim veren yararlı kurumlar haline getirilmeliydi.⁴²

Celal Nuri'ye göre, kadınlar yalnız çocuklarını iyi eğitebilmek için değil, kendi hayatlarını mutlu bir şekilde yaşayabilmek için de bilgilendirilmeliydiler. Ancak kadınların kurtuluşu öyle bir dakikada gerçekleşecek bir iş değildi, dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genç kızlara, özlemini çekecekleri ama elde edemeyecekleri bir özgür hayat biçimi öğretilmemeliydi. Kadınların eğitimi, gelişimleriyle paralel yürümeliydi. Özgür bir hayat tarzını anlatan yazılar, kadınların yozlaşmaya başlamasına neden olabilirdi. Bu da hem aile hem de millet için bir tehdiydi.⁴³ Mehmed Ziya, 1911 gibi ileri bir tarihte, bilginin kadınları yozlaştıracığına, ahlaklarını bozacağına dair sık sık işitilen iddialar karşısında, tıpkı otuz yıl önce Şemseddin Sami'nin yaptığı gibi, kadınların eğitilmesini savunmak zorunda kalmıştı.

Yukarıda söylenenlerden de anlaşılacağı gibi, erkekler kendi milletlerinden olan kadınları erdem timsali olarak görüyor, tıpkı İngiliz, Alman ya da Fransız yazarlar gibi cinsellikle ilgili hayal ve eleştirilerini öteki (bu durumda Batı Avrupalı) ülkelere yansıtıyorlardı. Hafifmeşreplik, şehvet ve lüks düşkünlüğü, yabancı kadınların tipik özellikleri olarak anılıyordu. Eğitimi, giysileri, davranışları, faaliyetleri ve emelleriyle “kadınlarımız” şablonuna uymayan yerli kadınlar da yabancı ülkelerle özdeşleştiriliyordu.

Osmanlı-Türk yazarlarının özellikle edebi yapıtlarında rastladığımız yüzeysel bir eğitim görmüş, Batılılaşmış, çoğunlukla da düşük kadınlar, geleneksel Müslüman (ya da genelde doğrudan söylenirse de, Türk) değerlerinin terkedilmesiyle ortaya çıkan yozlaşmanın simgeleridir.⁴⁴ Ağa-oğlu'na göre, İstanbul elitlerine mensup Batılılaşmış kadınlar (tam Ağa-oğlu'nun dilediği gibi) eğitilmiş olsalar da halktan kopuktular, dolayısıyla da Türk ve Müslüman kadınlarını temsil ettikleri ya da onlara örnek teşkil ettikleri söylenemezdi.⁴⁵

Yunanistan'da da “kadınların yabancı hayranlığı”, Batılılaşmanın yozlaştırıcı yönlerinin simgesi haline geldi ve herkesin yerini bildiği eski zamanlar ile bugünün yüzeysel ve ahlaksız hayat tarzları arasında nostaljik karşılaştırmalar yapılmasını kolaylaştırdı.⁴⁶ 1850'lerin edebi dergilerinde ve yıllıklarında uygarlığın sadece yüzeysel, zararlı ve ahlaka aykırı yönlerini örnek alan kadınlar eleştiriliyordu. Bavyera tarzı lokallere, bazen de tiyatroya giderek kamusal alanda kendini gösteren az sayıda kadın, hemen “kozmopolit burjuvazi” mensupları olarak yaftalanıyorlardı. Balolara katılan kadınlar bile cinslerinin geleneksel erdemlerine aykırı davranmakla suçlanıyordu. Meşhur “eski Yunanlılar”dan biri şöyle yakınıyordu: “Yunanistan'ı Türkler'den kurtarmanın, kadınlarımızı erdem ve mütevazilik-

ten uzaklaştıracağını, kendilerini önlerine ilk gelenin kollarına bırakacak kadar düşeceklerini bilseydim, yedi yıl boyunca savaşmazdım.”⁴⁷ Amfiteatrov, kendini zekâlarını ve eğitimlerini geliştirmeye, iktidar heveslerini tatmin etmeye veren kadınların Batılı elitlerin dünyasına ait olduğunu, oysa hakiki Rus kadınlarının büyük (erkek) Rus yazar ve düşünürlerinin sözlerini ve hatırasını mütevazı bir şekilde muhafaza ettiğini belirtmişti.⁴⁸

Kadınlara, bir yandan milletin kurtulmasında önemli, hatta belirleyici bir rol verilirken, diğer yandan da milletin “karanlık” dönemlerindeki gerilemenin veya toplumda o gün yaşanan sorunların kabahati yükleniyordu. Tommaseo'nun 1833'te belirttiği gibi: “Kadınlar, millete özgürlük yolunda hem büyük engeller çıkarmış, hem de büyük katkılarda bulunmuştur.”⁴⁹ 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında eser veren bazı Türk yazarlar, Türk ya da Müslüman toplumlarının gerilemesine, hem kadınların durumunun kötüleşmesinin hem de doğrudan kadınların kendisinin neden olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁰ Aynı dönemde milli bilincin gelişiminin daha ileri bir aşamasında olan Rusya'da bir yazar, Büyük Katerina döneminin siyasal ve toplumsal bakımlardan etkili kadınlarını (Çariçe'nin kendisi de dahil), Rusya'da ahlaki, siyasi ve toplumsal çöküntüye sebep olmakla suçluyordu.⁵¹

DEĞİŞİMİN ÇELİŞKİLERİ

İlk Çek, Yunan, İtalyan, Rus ve Türk vatanseverlerin yazılarında, toplumlarının içinde bulunduğu dönüşüm dönemine özgü çelişkiler kadınlarda somutlanmaktaydı. Erkekler bir taraftan, olağanüstü niteliklere sahip ideal bir “Çek (Yunan, İtalyan, Rus, Türk) kadını” imgesi yaratıyorlardı. Bu kadın, milletin gurur kaynağı, hem dışarıdan gelebilecek eleştirilere hem de toplumun kendisini diğer toplumlarla karşılaştırınca kapılabileceği yetersizlik duygusuna karşı bir kalkandı. Genelde mütevazı, sevgi dolu ve fedakâr biri olarak resmedilen bu modern ama milli kadın, milleti istenen, hak ettiği yere getirecek güce sahipti.

Diğer taraftan, “gerçek kadınlar”, gerek kısıtlayıcı toplumsal koşullar, gerekse kendi yetersizlikleri nedeniyle, bu ideal imgeden uzaklaşmışlar ve hayal kırıklığı yaratmışlardı. Gelişmiş milletlere yetişme çabasında olan bu ülkelerde, kadınlar toplumun modernite öncesi geçmişinin yaşayan uzantıları ve ilerleme önündeki engeller olarak görülüyorlardı. Özellikle kadınların cehaleti, ailenin işlevini yerine getirememesinin ve kadınların topluma ve millete olan görevlerini yapamamalarının nedeni olarak algılanıyordu.

Ancak vatanseverlerin istediği ilerleme, toplumsal ilişkilerde, ailenin ve kadınların yaşantısında çeşitli değişimleri de beraberinde getirecekti. Kadınların gereğinden fazla ya da yanlış bir şekilde eğitilmesi aileyi de top-

lumsal düzeni de tehdit ederdi. Eğitimli ve faal kadınlar fazla serbest oluyorlar, erkeklerin yazılarında milli değerleri, gelenekleri ve ahlaki tehdit eden unsurlar olarak anılıyorlardı.

Söz konusu ülkelerin tümünde, kadın sorunu ile milli meseleye ilişkin farklı farklı görüşlere sahip, yukarıda bahsedilen “fazla geri - fazla ileri” ikileminin bileşenlerinden herhangi birine vurgu yapan çeşitli bireyler ve siyasi akımlar vardı. Bireysel bir duruşa sahip yazarların çalışmalarında da, kadınların kurtuluşunu destekliyor olsalar bile, çelişiklere rastlanmaktadır.

NOTLAR

- 1 İsmi bilinmeyen bir yazarın “Çek Ülkesinin Taze Genç Kızlarına Sesleniş” adlı, 1842 tarihli yazısından. Flora Kleinschnitzova tarafından, *Ceska zena v dejinach naroda* (Millî Tarihinde Çek Kadınının Yeri) içindeki Podil zeny na narodnim obrozeni’de (Millî Uyanışa Kadınların Katkısı) alıntılanmıştır. Prag (Novina), 1940, ss. 123-126.
- 2 Şemseddin Sami, *Kadınlar*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1296/1879, s. 54.
- 3 Örnek için İslamcı yazar Mahmud Esad’ın ya da “Batıcı” Celal Nuri’nin yapıtlarına bakılabilir. Mahmud Esad ve Fatma Aliye, *Taaddüd-i Zevcât: Zeyl*, Konstantiniyye, Tahir Bey Matbaası, 1316/1898-99, ss. 22, 28, 70. Celal Nuri, *Kadınlarımız*, İstanbul, Matbaa-ı İcihad, 1331/1913, s. 163.
- 4 George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, New York, Howard Fertig, 1985, s. 20.
- 5 Niccolo Tommaseo, *La donna, scritti, varii, con assai giunte inedite*, Milano, Editrice Agnelli, 1872. Ayrıca bkz. Michela De Giorgio, *Le Italiane dall’Unità a oggi. Modelli culturali e comportamenti sociali*, Roma, Bari, 1992, s. 9.
- 6 Ginevra Canonici Facchini, *Prospetto biografico delle donne italiane rinomate in letteratura dal secolo decimoquarto fino a’ giorni nostri, con una risposta a Lady Morgan risguardante alcune accuse de lei data alle donne italiane nella sua opera L’Italie, Venedik*, Tipografia di Alvisopoli, giriş kısmı, 1824.
- 7 Bu görüşlerden ilki için bkz., Ebüzziya Tevfik, “Feminizm”, *Takvim ün-nisa: 1317 sen-i hicriyesine mahsus*, ss. 254-281. Diğerleri içinse bkz., Mahmud Esad, *age.*, ss. 63-67.
- 8 Bkz. Celal Nuri, *Kadınlarımız*, ss. 76-79 ve 87-102; Francesco Guerrazi, *Due Scritti inediti di Amelia Calani. Considerazioni sull’educazione delle donne Italiane*, Ceno-va-Floransa, (Pasquale Paoli Editore), 1859, ss. 25-27, 39-40 ve çeşitli yerlerde. Aleksandr V. Amfiteatrov, “Zhenshchina v obshchestvennykh dvizheniyakh Rossii” (Rusya’daki Toplumsal Hareketlerde Kadın), *Vsemirny vestnik*, Petersburg, 1906, ss. 1-39.
- 9 Örneğin, gazeteci ve yazar Ahmed Midhat’ın hakkında bir kitap yazdığı Fatma Aliye, ilk kadın romancılardandı; ayrıca kadınlar üzerine makaleler kaleme almış, çeviriler yapmış, dil, tarih ve kültür konularında yazılar yazmıştı.
- 10 Bkz. Ahmed Ağaoğlu, *İslamiyette Kadın*, haz. Hasan Ali Ediz, Ankara, Birey ve Toplum Yay., 1985 (ilk yayımlanışı 1901), ss. 54-59.
- 11 Francesco D. Guerrazzi, *age.*, s. 41.
- 12 Vladimir Macura, “Culture as Translation”, *Translation: History and Culture*, S.

Bassnett ve A. Lefevere (ed.), Londra, New York, 1990, ss. 64-70.

- 13 Bkz. Ahmet Ağaoğlu, *İslamiyette Kadın*, s. 59; Ahmed Cevad, “Bizde Kadın”, der. Hayrünissa Köni, *Tarih ve Toplum*, Mart 1988, s. 26, ilk yayımlanışı 1910. Ziya Gökalp, *Principles of Turkism* (Türkçülüğün Esasları), İngilizceye çeviren Robert Devereux, Leiden, E.J. Brill, 1968, s. 115, ilk yayımlanışı 1920. İslamiyeti suçlayan yaklaşımlar hakkında daha fazla bilgi için, bkz., Mehmed Zekeriyâ (1911), “Yirminci Asırda Türk Kızları ve Türk Kadınları”, *Yeni Felsefe*, 6, ss. 15-20; Selahaddin Asım, *Osmanlı’da Kadınlığın Durumu*, der. Metin Martı, İstanbul, Arba yay., 1989, ss. 11, 19-20 (ilk olarak 1910’da *Türk Kadınının Tereddidi yahud Karışık* adıyla yayımlandı).
- 14 Vitalii Shul’gin, *O Sostoianii Zhenshchin v Rossii do Petra Veligako: Istoricheskoe issledovanie* (Büyük Petro Dönemine Kadar Rusya’da Kadınların Durumu: Tarihsel Bir Araştırma), Kiev, 1850, XXV-XXVI.
- 15 19. yüzyıl Yunan tarihçiliği, kadınların eve kapatılması gibi aşağılayıcı gelenekleri Yunan kültürünün Osmanlılarca “yozlaştırılmasının” bir ürünü olarak görüyordu. Bkz. Eleni Varikas, *La Révolte des dames: Genèse d’une conscience féministe dans la Grèce du XIX siècle (1833-1908)*, Tarih ve Uygarlıklar bölümünde verilmiş doktora tezi, Université de Paris, 1986, ss. 32-33.
- 16 Niccolo Tommaseo, *age.*, s. 251; Guiseppe Mazzini, *L’Amore e la missione della donna*, Cenova, Libreria editrice moderna, 1914, ss. 36-37; ayrıca bkz., F.P. Bortolotti, *Alle Origini del Movimento Femminile in Italia: 1848-1892*, Torino, Guilio Einaudi editore, 1975, ss. 25-26.
- 17 Vitalii Shul’gin, *age.*, ss. III-IV.
- 18 Şemseddin Sami, *age.*, s. 47; Celal Nuri, *age.*, ss. 12-13.
- 19 Bkz. Ahmet Ağaoğlu, *age.*, s. 59; Mehmed Zekeriyâ, *age.*, s. 16; Selahaddin Asım, *age.*, s. 185; Niccolo Tommaseo, *age.*, ss. 1-7; Francesco D. Guerrazzi, *age.*, s. 42; Vitalii Shul’gin, *age.*, ss. III-IV. Yunanistan’da 19. yüzyılın ortalarında bu görüşler G. Tertsetis ile A. Lascaratos tarafından dile getirilmişti: Eleni Varikas tarafından alıntılanmıştır, s. 103. Çek kadınlarla ilgili benzer görüşler için, bkz., Josef Vesely, *Zeny Ceske, nositelky stesti sveho narado* (Çek kadınları, Milletlerinin Mutluluk Kaynağı), Prag, B.T. Batovec, 1888, ss. 9, 35.
- 20 Şemseddin Sami, *age.*, ss. 23-31; Selahaddin Asım, *age.*, s. 185; Giuseppe Mazzini, *age.*, s. 49; Carlo Pisacane, *Saggio Sulla Rivoluzione*, Torino, Giaime Pintor, 1952, s. 215 (ilk yayımlanışı 1859); Frantisek Doucha, “Slovo o spisovatelstvi vlastenek” (Kadın Vatanseverlerin Yapıtları Üzerine Birkaç Söz), Flora Kleinschnitzova tarafından alıntılanmış, *age.*, s. 126.
- 21 Niccolo Tommaseo, *age.*, s. 249.
- 22 V. Shul’gin, *age.*, ss. V-VI.
- 23 Mehmed Zekeriyâ, *age.*, ss. 15, 19-20; Celal Nuri, *age.*, s. 8.
- 24 A. Ağaoğlu, *age.*, ss. 13-14.
- 25 Selahaddin Asım, *age.*, ss. 10-11.
- 26 Şemseddin Sami, *age.*, s. 4.
- 27 F. Guerrazzi, *age.*, s. 12.
- 28 Celal Nuri, *age.*, ss. 165, 178-179, 211; A. Ağaoğlu, *age.*, ss. 13-14, 54 ve 59.
- 29 E. Varikas, *age.*, ss. 110-111; ayrıca bkz., Eleni Varikas, “Gender and National Identity in fin de siècle Greece,” *Gender and History*, c. 5, Yaz sayısı, 2, 1993, s. 271.

- 30 Josef Vesely, *age.*, ss. 9, 13.
- 31 Mehmed Zekeriya, *age.*, ss. 15, 19-20.
- 32 Bkz. Linda Edmondson, "Women's Emancipation and Theories of Sexual Difference in Russia, 1850-1917," *Gender Restructuring in Russian Studies: Conference Papers*, M. Liljeström, E. Mantyaasari, A. Rosenholm (ed.), Helsinki, Ağustos 1992, Tampere (University of Tampere), 1993, s. 49.
- 33 Niccolo Tommaseo, *age.*, s. 269; V. Shul'gin, *age.*, s. V.
- 34 Örneğin, "Padişahım alınız menekşelerimi, veriniz gülümü" adlı 1911 tarihli hikâyeye bakılabilir.
- 35 Aleksandr Amfiteatrov, *age.*, s. 5.
- 36 Eleni Varikas, *Gender and National Identity*, ss. 269-270; *La Révolte des Dames*, s. 52 ve 60.
- 37 İkinci makaleyi bir kadının yazdığını zikretmek gerekir. Bkz. Stanley Z. Pech, *The Czech Revolution of 1848*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1969, ss. 321-323.
- 38 Selahaddin Asım, *age.*, s. 185; Tekin Alp, *Turkismus und Panturkismus*, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar, 1915, ss. 12-13.
- 39 Bkz. Ziya Gökalp, *age.*, s. 115.
- 40 N. Tommaseo, *age.*, ss. 251, 272.
- 41 Nikolai Dobroliubov, "Mysli ob uchrezhdenii otkrytykh zhenskikh shkhol" (Açık Kadın Okullarının Kurulmasına Dair Bazı Düşünceler), *Sobranie sochinenii* (Tüm Eserleri) içinde, cilt I, Moskova, Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoi literatury, 1950, ss. 383-395, özellikle bkz., s. 386.
- 42 E. Varikas, *La Révolte des Dames*, ss. 113, 126-127.
- 43 Celal Nuri, *age.*, ss. 121, 124.
- 44 Bununla birlikte, en azından ilk Türk romanlarında Batılılaşmış, yüzeysel, mutsuz (ve başarısız) erkek tiplmesi de en az bu kadar sık görülmekte ve önem taşımaktaydı.
- 45 A. Ağaoğlu, *age.*, ss. 13-15.
- 46 E. Varikas, *La Révolte des Dames*, s. 112.
- 47 *Age.*, ss. 78, 82.
- 48 A. Amfiteatrov, *age.*, ss. 2-5.
- 49 N. Tommaseo, *age.*, s. 251.
- 50 Ahmet Ağaoğlu, *age.*, s. 59.
- 51 A. Amfiteatrov, *age.*, ss. 2-3.

AZERBAIJAN'DA BASMAKALIP TARİH EĞİTİMİ VE MÜCADELE YOLLARI

HÜSAMETTİN MEMMEDOV (KARAMANLI)

Sovyet rejiminin Azerbaycan'a ve eski Sovyet cumhuriyetlerine yerleşmesinden sonra, bolşevik hükümetlerinin rejimlerinin ideoloji esasım dayalı özül üzerine koymak amacıyla ele aldıkları tedbirler içinde, aynı sisteme dahil olmuş milletlerin tarihinin politik, sosyal ve ekonomik sorularını Marksist ideolojiye dayanarak araştırmasını yapacak tarihçi kadroların hazırlanması da vardı.

Kadro yetersizliği nedeniyle bolşevikler Sovyetleşmenin ilk döneminde aydınlara sert davranmaktan çekinmiş ve sadece kadro probleminin çözülmesiyle uğraşmaya mecbur olmuştu. Bu durumdan yararlanan milliyetçi Türk aydınlara'nın yarattıkları "Azerbaycan'ın Yeni Kültür Komitesi" adlı kurum 1921-1922 tarihlerinde Sovyetleşmeye karşı açık şekilde tepki göstermiş, hatta üniversite öğrencileri arasında Türkçülük propagandası yapmayı başarmıştı.¹ Bu nedenle bolşevikler yüksekeğitim görmeleri için proletarya içinden öğrenci seçmişler ve onları sınavla değil, Komünist Parti'nin tavsiyesi ile üniversiteye almayı başarmışlardı. Bu yolla bolşevikler orta ve yüksek okulların proleterleştirilmesi politikasını uygulamaya başlamış oldular.²

1923'te Tarih-Edebiyat ve Tıp fakültelerinden oluşan Bakü Üniversitesi'nde sosyal ilimlerin eğitiminde de ciddi değişiklikler oldu. Tarih-Edebiyat Fakültesi İçtimai (sosyal) İlimler Fakültesi'ne dönüştürüldü ve burada Sosyalizm Tarihi, Tarihi Materyalizm, Sovyet Anayasası ve diğer kürsüler açıldı. Aynı zamanda Marksist öğretim üyelerinin yetersizliğini gidermek için, Azerbaycan'ın Eğitim Bakanlığı Rusya'nın Eğitim Bakanı Lunaçarski'den kadro temininde yardımcı olmasını istemişti. Aşağı yukarı Azerbaycan'daki durumda bulunan Rusya'dan Marksist tarihçilerle beraber liberal

oryantalistler ve tarihçiler (P. K. Juze, N. Ya. Marr, V. V. Bartold, A. N. Samoyloviç, İ. İ. Meşaninov vb) de gönderilmişti.³

11 Şubat 1921 tarihinde, Lenin'in teşebbüsüyle Moskova'da açılan ve amacı yükseköğretim kurumlarında ders verecek kadroların hazırlanması olan "Kırmızı profesörler" Enstitüsü'nü bitirerek Bakü'ye gelmiş Marksist tarihçiler N. Pçelin, A. S. Bukşpan, A. Rayevskiy, A. Popov, A. Nikişin, Ya. Rothauzer, V. V. Pokşişevskiy, S. İtkin, A. Dubner, S. Şef ve başkaları, liberal oryantalist ve tarihçilerden farklı olarak, Azerbaycan'ın Sovyetleşme öncesi dönemini, yani Azerbaycan'da bolşevik devrimini hazırlamış faktörleri araştırmakla yetinmiş ve grevlerin, sendika hareketinin, bolşevik teşkilatlarının tarihi ve bolşevikleri ilgilendiren diğer konularla uğraşmışlardı. Bu konular aynı zamanda Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin "Parti Tarihi" bölümünde de incelenmişti.⁴

1920'lerin sonlarında Azerbaycan Türklerinden tarihçi olarak V. Hulflu (araştırma konusu: Selçuklu Devleti'nin siyasi yapısı), A. Salamzade (araştırma konusu: feodal ilişkiler), A. Memmedov (araştırma konusu: petrol sanayii), Reşid İsmayilov (araştırma konusu: Azerbaycanın siyasi tarihi) çalışmaktaydılar.⁵ Bunların arasında sadece gazeteci Hüseyin Minasazov Marksist tarihçilerin ele almadıkları konuyla (Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edilmesi) ilgili Rusça yazmış olduğu "Bir İhtilalin 100. Yılı" (Bakü, 1926; 2. baskı-Bakü, 1930) broşüründe arşiv belgelerine dayanarak Azerbaycan'ın Rusya'yla gönüllü olarak birleşmesinin söz konusu olamayacağını, bu olgunun işgal olarak ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymuştu. H. Minasazov'un bu araştırması hariç, Sovyet döneminde konjonktüre bakmaksızın yazılmış ikinci bir araştırma söz konusu değildir.

Üniversitede olduğu gibi, Sovyetleşmenin ilk yıllarında ortaokullarda okutulacak tarih dersi, komple konular (dersler) içinde verilmeye başlanıyor. Bundan dolayı 1920-1923 tarihlerinde ortaokullarda tarih dersleri kaldırılmış ve yerine "içtimaiyyat" dersi konulmuştu. Yeni dersin amacı, genellikle gençlerin ideya ve siyasi terbiyesinin yöntemlerini belirlemek ve esasını koymak olmuştu.⁶

1923-1931 tarihleri arasında devam eden bu durum Komünist Parti'nin 5 Eylül 1931 tarihli "İlk ve ortaokullar hakkındaki" kararıyla değiştirilir. Karara göre, okullarda tarih dersleri öğretilmeye başlanır.⁷ Fakat buna karşılık, 1931 tarihinde tarih dersleri yüksekokullarda kaldırılmış, Bakü Üniversitesi'nin Tarih Fakültesi kapatılmıştı, bu durum 1934'e kadar devam etmişti.⁸

1931-1934 tarihleri arasındaki dönemde Sovyet hükümeti fikrini genellikle tarih araştırmaları ve eğitimde Marksist metodolojinin yerleştiril-

mesine, araştırma ve eğitimin karakteri ve içeriğine, yeni ders kitaplarının yazılması üzerine yoğunlaştırmıştı.

1936 tarihine kadar siyasi rejimin tam olarak yerleşmiş olması, yeterli sayıda Marksist tarihçinin hazırlanması, orta ve yüksekokulların proleterleştirilmesinin sonuçlanması nedeniyle Sovyet döneminde de çalışmaya devam eden eski nesil tarihçilere baskı uygulanmaya başlanmıştı. Marksist ideolojiye aykırı davranışlar Pantürkist, Panislamist, Trotskist, Zinovyeveci, Buharinci, milliyetçi, yabancı devletlerin istihbarat teşkilatlarının ajanı olmakta suçlanmış, hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ve kurşuna dizilmişlerdi.⁹

1937-1938 tarihlerinden sonraki dönem Azerbaycan tarih iliminde, özellikle II. Cihan Savaşı yıllarında Marksizmi basmakalıp görmenin esası koyulmuş oldu. Bu dönemden başlayarak Marksizmin revize olunabileceği endişesi kaldırılmış bulunuyordu. Bundan dolayı, ilimde kabul olunmuş prensip ve kuralların değiştirilmesi için gösterilen teşebbüsler çok ihtiyatlı şekilde karşılanırdı. Örneğin, 1946 tarihine kadar "SSCB Tarihi"nde Azerbaycan tarihine yer verilmemiştir. 1946 tarihinde Bakü'de hazırlanmış "İlkokul programları"nın tarih dersleri bölümüne ilişkin yönetmelikte şöyle yazılıydı:

"SSCB tarihi" programına Azerbaycan tarihinin *birkaç* önemli dönemine ve olayına ait *belirli* (altı tarafımızdan çizilmiştir-H.M.) konular kronolojik devamlılıkla ilave edilsin.¹⁰

1959'dan başlayarak "Azerbaycan Tarihi" okullarda geniş ölçüde öğretilmeye başlanmıştır. Azerbaycan Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi ve Başbakanlık'ın 5 Kasım 1959 tarihli "Azerbaycan SSC okullarında tarihin öğretilmesinde bazı değişiklikler yapılması hakkında" kararıyla Azerbaycan tarihi dersinin 4., 7.-9. sınıflarda ve yükseköğretim kurumlarında eğitimi belirlenmiş, 1960 tarihinde ortaokullarda öğretilmek amacıyla "Azerbaycan tarihi" ders kitabı, 1964'te A. N. Guliyev ve E. İ. Memmedov'un 7-8. sınıflarda okutulmak üzere yazılmış "Azerbaycan Tarihi" ders kitabı ve 1959-1964 tarihlerinde Azeri Türkçesi ve Rusça olmak üzere 3 ciltlik *Azerbaycan Tarihi* basılmıştı.

Azerbaycan Tarihi ders kitaplarında Sovyet Devleti ve Komünist Partisi'ne sevgi, komünizm idealleri, ateizm doğrultusunda, Marksizm-Leninizme saygı, burjuva düzeni ve ideolojisine karşı barışmaz mücadeleci olarak terbiye başlıca amaç olmuştu.

Bu ortamda tarih eğitimi tarih ilmi ile aynı kaderi paylaşmak zorundaydı. Eğitimdeki mecburi pasiflik metodik kitapların yazarlarını da etkilemişti.

Tarih eğitimi için yazılan metodik kitaplar da¹¹ aynen Rus bilim adamlarının yazmış olduğu metodik kitapların¹² Azerbaycan Türkçesinde yazılmış varyantlarından başka bir şey değildi. Ele alınan konular, tarih derslerinde öğrencilerin ateizm ruhunda terbiyesine, enternasyonalist terbiyeye, Marks, Engels, Lenin'in eserlerinin kullanılmasına ve bunun gibi diğer konulara ait olmuştur. Metodik kitaplarda verilen örnekler eski Yunan ve Roma, Çarlık Rusyasının tarihinde köylü isyanları ve bolşevik ihtilalleri ile ilgili olmuştur. 1917'den sonraki dönemde ise yeni Azerbaycan tarihinden değil, Sovyet tarihinden örnekler verilmekle yetinilmişti. Aslında bu metodik kitaplar Azerbaycan tarihini, Marksizmin gerçekçi ve üstün bir ideoloji olduğunu kanıtlamaya yönelik olarak kullanıyorlardı.

Azerbaycan'da tarih ilmi ve tarih eğitimi aslında, eski Sovyet tarih ilminin bölünmez bir bölümü olarak formlaştırılmış ve geliştirilmişti. Bu, sadece Marksist metodolojiye dayanması ile değil, aynı zamanda kadro hazırlığı, araştırma konularının seçilmesi, ilimdeki teşkilatlanma işlerinin benzerliğinde de ortaya çıkmıştı.

Azerbaycan'ın Sovyet hükümeti ve Komünist Partisi Azerbaycan tarihinin eğitiminde reformlar yapma teşebbüsünde bulunmuş, fakat 1980 ve 1990'da tarih eğitimi ile ilgili olarak aldığı kararlar hiçbir sonuç vermemiştir, çünkü reform olarak düşünülen bu tedbirler direktif karakteri taşımış ve esaslı değişimin yapılmasına yönelik olmamıştı.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan tarihi ile ilgili ders kitaplarının yazılmasında bir teşebbüste de 1992-1993 tarihlerinde gösterilmişti. Tanınmış Azerbaycan tarihçilerinden oluşan bir grup tarafından 6.-11. sınıflar ve aynı zamanda üniversite öğrencileri için 2 ciltlik *Azerbaycan Tarihi* hazırlanmıştı. Latin alfabesi ile basılmış ortaokul ders kitaplarının ilk dikkati çeken pozitif yönü Azerbaycan tarihini sahtekârlıktan kurtarmalarıdır.¹³ Bunun da başlıca nedeni 1992-1993 tarihlerinde Azerbaycan'da söz ve fikir serbestliğinin yerleşmiş olmasıydı.

Üniversite öğrencileri için yazılmış *Azerbaycan Tarihi*'nin birinci cildinde tarih objektif şekilde incelenmiş, ilk defa olarak Güney Azerbaycan tarihi, etnogenezi konusu, kaynaklar bölümü vb yazılmıştı. Fakat bazı teorik konular hakkında yazarların görüşleri belli olmuyor. Örneğin, sosyal-ekonomik formasyonların tarihi evrimin esasını teşkil ettiği yazıldığı halde (s. 14), ders kitabındaki araştırma bu görüşü açıklamıyor. Aynı şey tarihin çağlara göre bölünmesi hakkında da söylenebilir. Herhalde hangi çağın ne zaman başlaması ve bitmesi üzerine bir fikir söylenmemiş, formasyonlarla çağların aynı dönemlere rastlaması fikri ise esaslandırılmamıştı. Yine aynı ders kitabında Rusya'yla birleştirilmesine kadar Azerbaycan tarihi coğrafi bütün olarak ele alınmıştı. Fakat 1813 tarihinden başlayarak 20.

yüzyılın başlarına kadar olan Azerbaycan tarihi Kuzey Azerbaycan ile sınırlanmıştı. Bundan dolayı, incelediğimiz ders kitabında ise İran'ın terkinde kalmış Güney Azerbaycan'ın tarihinin ayrı bölümde verilmesi zorunluluğu ortaya çıkmış ve bununla da "Azerbaycan Tarihi" ders kitabında Güney Azerbaycan Tarihi bölümü, yama şeklini almıştı.¹⁴

Bağımsızlık kazanan devletlerde, totaliter rejime son vermek, ondan kurtulmak isteyen toplumlarda kurtulma çabalarının ağırlı-sancılı oluşu, tarihin "ötekiliğe" sürüklenmesinin subjektif olarak mümkün olduğunu ve ders kitaplarının yazılması işinin devam ettirilmesinin önemini göz önünde bulundurarak, bazı tekliflerde bulunmak isterdik:

1. Söz ve fikir serbestliği vermekle demokratik düzenin yerleştirilmesi için gerekli olan kanunların Parlamento tarafından kabul olunması ve acil olarak eğitim reformunun yapılması,

2. Ders kitaplarının yazılması işinde Eğitim Bakanlığı'nın uyguladığı istenilen şahıslara sipariş verme usulünün kaldırılması,

3. Tarihçilerin yaratıcı potansiyelinin artırılması, bilim adamının statüsünün yükseltilmesi, serbest yaratıcılık için gerekli olan hukuki, maddi ve ekonomik garantilerin verilmesi,

4. Azerbaycan'ın kağıt sıkıntısı içinde bulunması nedeniyle ders kitaplarının disket, mikrofiş veya sesli olarak kasetlere yazılıp kütüphanelere dağıtılması,

5. Açıköğretim görenler için Radyo ve TV'de tarih derslerinin verilmesinin sağlanması,

6. Öğrencilerin teşkilatlandırılması (örneğin, ilmi kurumların yaratılması, kongrelerin tertiplenmesi vb).

Bu teklifler doğrultusunda eğitim reformunun gerçekleştirilmesi, Azerbaycan'da tarih eğitiminin ve tarihçiliğinin gelişmesi için de önemli bir adım olacaktır.

NOTLAR

- 1 T. A. Musayeva, *Revolutsiya i narodnoye obrazovaniye v Azerbaydjane. 1920-1940 godı*, Bakü, 1979, s. 100.
- 2 Age., ss. 91, 104-105.
- 3 Age., ss. 91, 100
- 4 A. S. Sumbatzade, *Azerbaydjanskaya istoriografiya XIX-XX vekov*, Bakü, 1987, s. 76, 80.
- 5 Age., s. 90-91.
- 6 N. A. Paşayev, *Tarih Tedrisinin Metodikasi*, Bakü, 1972, s. 9.
- 7 Age., s. 10.
- 8 Y. H. Seferov, *Azerbaycanın Gedim Tarihinin Tarihşünaslığı (1920-1980ci iller)*, Bakü, 1994, s. 3

- 9 Ayrıntılı olarak bkz.: Ziya Bünyadov, *Kırmızı terror*, Bakü, 1993, ss. 88-95, 114-121, 128-137, 169-172, 177-182, 193-199 vd.
- 10 *İbtidai Mekteb Programları*, Bakü, 1946, s. 5.
- 11 M. Guliyev, *Tarih Derslerinde Şagirdlerin Elmi Ateizm Terbiyesi*, Bakü, 1974; E. M. Mehdiyev, *Tarih Derslerinde Şagirdlerin Halqlar Dostluğu ve Beynəlmiləçilik Ruhuunda Terbiye Edilmesi*, Bakü, 1962; Ş. C. Memmedbeyli, *Azerbaycan Tarihinin Tedrisinde Marksizm-Leninizm Klasiklerinin Eserlerinden ve Tarihi Senedlerden İstifade Edilmesine Dair*, Bakü, 1959; M. Ş. Korenberg, *Azerbaycan Tarihi Üzre Metodika Vesait*, Bakü, 1972.
- 12 A. J. Strajev, *Metodika prepodavaniya istorii*, Moskova, 1964; V. G. Kartsev, *Metodika istorii v naçalnoy škole*, Moskova, 1956; N. G. Dayri, *Obuçeniye istorii v starşih klassah sredney şkoli*, Moskova, 1966.
- 13 Bu ders kitapları içinde subjektif fikrimize göre, en yüksek seviyede olanı şudur: E. İsmayılov, C. Hesenov, T. Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi. II.ci Sınıf Üçün Derslik*, Bakü, 1995.
- 14 *Azerbaycan Tarihi (En Gedim Zamanlardan XX. Esrede) I Cild*, Z. M. Bünyadovun ve Y.B. Yusifovun redaktesile, Bakü, 1994. Diğer ders kitaplarından farklı olarak bu ders kitabı, ne yazık ki, Kiril alfabesi ile basılmıştı.

GEÇMİŞTE VE ŞİMDİ TÜRKMENİSTAN'DA TARİH VE TARİH DERSİNİN VERİLİŞİ

ORAZPOLAT EKAYEV (BAHARLI)

Tarih çok ilginç ve şaşırtıcı gelişmelerle doludur. Eski devirlerde birçok imparatorluk ortaya çıkmıştır. Bu imparatorluklar yöneticilerin adaletli olmamaları ya da halkın gündelik hayatından uzaklaşmaları ve ona düşman olmaları sebebiyle er ya da geç yıkılmışlardır. Çünkü tabiatın kendi kanunları vardır, imparatorluklar belirli devirleri geçirdiklerinde mutlaka yıkılmışlardır. Bu imparatorluklardan biri olan Rus İmparatorluğu ve son Sovyetler Birliği bünyelerindeki değişik milletlerin dillerini, millî duygu ve geleneklerini kaybetmeleri için çaba sarfetmiştir. O zamanlar Türkmen tarihi yerine Rus, Slav ve Avrupa devletlerinin tarihini, Türkmen dilinin yerine Rus dilini öğrendik. Bilimsel çalışmalarımızı Rusça yazdık. Yöneticilerimiz çocuklarını Rus okullarında okuttular, geleneklerimizi inkâr ettiler ve kendilerini Türkmen halkından soyutladılar.

Gerçeği söylemek gerekirse biz Sovyetler Birliği imparatorluğunun yıkılacağını hiç düşünmedik.

Bu imparatorluk yıkıldıktan sonra Sovyetler Birliği bünyesindeki değişik cumhuriyetlerin milletleriyle birlikte Türkmen halkına da bağımsızlık yolu açıldı. Özümüzün kanı bir ve komşu kardeşlerimizle selamlaşmak, karşılaşmak fırsatı çıktı. Elimiz kolumuz uzadı. Bağımsız Türkmenistan'ın resmi ve gayri resmi temsilcileri artık dünyanın dört bir tarafına seyahat ediyorlar. Geçmiş devirde dünyanın birçok ülkesinde Türkmenistan'ın varlığı bile bilinmiyordu. Bugün Türkmenistan'ın yeşil bayrağı Birleşmiş Milletler'de değerli yerini aldı.

Cumhurbaşkanının emriyle Türkmen halkının öz gelenekleri, ananeleri canlandırılmaya başlandı.

Türkmenistan'daki okullarda tarihin okutuluş şeklini dört bölüme ayırmak istiyorum:

1) Rusların Türkmenistan'ı fetih tarihinden (1881) 1917'nci yıla Ekim devrimine kadar.

2) 1917'nci yıldan 1991'inci yılın Ekim ayına kadar - Sovyet birleşmeler totaliter rejim devri.

3) 1991'inci yılda Türkmenistan bağımsızlığını alandan sonraki devir.

4) Tarih dersini nasıl okutmalı?

1) 19. yüzyıl Türkmen halkı için zor bir zamandı. Türkmenlerin çokları Selçuklular, Osmanlılar ile geçmiş yüzyıllarda cenuba ve batıya gidip yeni devletler kurdular. Atayurtta kalanları ise Mongolların zulmünde oldular. Türkmenistan'ın güzel olan şehirleri Mari, Köhneürgenç, Nusay, Dehistan, Şehrislam, Abivert ve başka şehirleri viran oldu. Bu şehirlerin zenginlikleri dış yurtlara götürüldü. Memlekette küçük boy hanlıkları kuruldu. Onlar ise her vakit düşmanlarla savaştılar.

Aslında 16. yüzyılın başında Akkoyunlu, Karakoyunlu Türkmen padişahlıkları Safeviler tarafından yıkıldıktan sonra Türkmenistan'ın yeri kızılbaşlar ile Özbek hanlarının savaş meydanına çevrildi.

Kendisine gücü yeten Türkmenler her iki tarafı da kabul etmediler. Safeviler İran'ı, Azerbaycan'ı basıp alıp Şiacılığı kuvvetlendirdiler ve Türk Müslüman dünyasında bölünme oldu.

Türkmenistan'ın Türkmenleri Şiacılığı düşman olarak gördüler. Batıya ve cenuba giden Türkmenler ile ilişki kesildi. Bütün Türkmenlerin ulu gücü ikiye bölündü ve azaldı. Bunun için Türkmenistan'ın Türkmenlerinin son durumları zayıfladı.

Kendi aralarında birlik olmadığı için Ruslar Türkmenistan'a asker getirdiler. Ruslar 1879'uncu yıldaki birinci savaşta büyük yenilgiye uğradılar. Fakat 1881'inci yılda Rusların ikinci savaşında Göktepe kalası zaptedilip alındı ve binlerce Türkmen şehit edildi. Bu devirde Türkmenlerde okuma yazma oranı çok düşüktü. Bazı dini medreseler, mektepler olmasa başka mektep yoktu.

Ruslar Türkmenleri bilimsiz bırakmak için hep okulları kapadılar. Çünkü Orta Asya'da Ruslara karşı silah alıp savaşanlar Türkmenlerdi. Türkmenistan İngilizler ile Rusların arasında bölündü. İngilizlerin yardımıyla Etrek-Gürgen nehirleri arasındaki Türkmenler zorla İran'a verildi. Afganistan'ın Cüzcan vilayetinin yüzde seksen yaşayanı Türkmenlerdi. Bu vilayet de halkıyla birlikte Afganistan'a verildi. Şimdi bu Türkmenler zorluklarla karşı karşıyadırlar. Şimdiki Türkmenistan'daki Türkmenler de üçe bölündü. Taşhavad vilayetini Hiva Hanlığı'na, Lebap vilayetini Buhara Emirliği'ne Ruslar zorluk ile verdiler.

Mari, Ahal, Tecen, Balkan, Mangışlak vilayetleri ise birleştirildi ve Zakaspi vilayeti ismi verildi.

Türkmenistan Rusya'nın sömürgesi altında kırk yıl kaldı. Bu devirde sosyal, iktisadi ve kültürel yönlerden geri bırakıldı. Yerli halkın bilimini, milli kültürünü geliştirmeye izin verilmiyordu. Bunun hakkında Türkistan'ın General Gubernatır'ı kendi sözlerinde, "biz yerli halkı 50 yıldır ilimden ve mektepten dışarda koyduk" diyor. Bunun hakikattan da böyle olduğuna halkın uçtan tutma bilimsiz olduğu şahitlik ediyordu. 1897 halk sayımında, milletin yüzde 96'sının bilimsiz olduğu ortaya çıktı. Bütün ülke boyunca şehirlerde yaşayan yerli zengin adamların bilimliliği yüzde 2'yi geçmiyordu. Çok köylerde okuyup yazma bilenler yoktu. Rusya Çarlık Rejimi kendi sömürgelerinin halklarını bilimsiz saklamak siyasetini uyguluyordu. Misal için, 1908 yılında Zakaspi vilayetinin başkanı Yevreyinov yukarı organlara, "vilayetteki üç tane yerli ve sekiz tane Rus mekteplerinin olması Türkmenlere yeter" diyor. Var olan mekteplerde okuyan öğrencilerin sayısı azdı. 1914'te Türkmenistan'da bütün halkın yüzde 0.04'ü okuyup yazabiliyordu. Onlar da Rus çocuklarıydı.

Çarlık devrinde kendi sömürgelerinin halklarının zahmetkeş (işçi) adamları, çocukları ilkmektebi bitirseler de devam ettirmek için mücadele vermiyorlardı.

Vilayette 1914-1915 öğretim yılında 58 tane umumi bilim veren gündüzcü mektep vardı. Bu mekteplerin 15 tanesi ilkmektep, 6 tanesi yarım-orta ve üç tanesi ortamektepti. Bu mekteplerde 7.000 öğrenci okuyordu. İlkmekteplerde 4.500, yarımorta mekteplerde 1.000, ortamekteplerde de 1.500 öğrenci okuyordu. Mekteplerin hepsinde 300 muallim işliyordu. Onlar da esasen Ruslardı.

1913 yılında Zakaspi vilayetinde 492 tane dünyevi mektep, 555 tane İslami mektep ve 63 tane medrese vardı.

Eski yerli mekteplerde okulun kuruluşu ucuzdu. Onlardan çoğu yazamıyorlardı. Fakat Kuran'ı ezberden biliyorlardı. Bazıları sadece hesabı biliyorlardı. Devlet bu dini mekteplere yardım vermiyordu, fakat halk yapabildiğince yapıyordu.

Medreselerde bilim yukarı derecede okutuluyordu. İslam hukuku, felsefe, lojik, hitabet, aritmetik, coğrafya, geometri dersleri okutuluyordu. Fakat medreselerde zenginlerin çocukları okuyorlardı. Medreseyi tamamlayanlar ise kadı, müftü, muallim, imam, hatip oluyorlardı.

Zakaspi vilayetinde Türkistan'ın başka yerlerinde olduğu gibi, bir nice karışık Rus ve yerli millettten olan öğrencileri okutan mektepler açılmıştı. Çarlık rejiminin hesabına göre bu mekteplerin vazifesi yerli halkın arasından Çara vefalı yöneticiler hazırlamaktan ibarettir.

Bu mekteplerde subaylar yerli mekteplerin muallimlerini, yöneticilerini, tercümcilerini, kâtiplerini, kadılarını ve yerel idarelerin yöneticilerini hazır-

lıyorlardı. Ama Çarın maksadına karşı bu mektepler ilk dünyevi mektepler oldu. Bu mekteplerin yerli halkın arasında dünyevi bilimi yaymaya yardım ettiği bilinmelidir. Ama devlet Türkmen çocuklarını okutmak için fazla kaynak ayırmıyordu. Mesela 1913'te halk maarifi için verilen fiat ülke bütçesinin yüzde 1,8'i olmuştur. Öğrenci başına 25 kapak harçlık verilmiştir.

Çarlık hükümeti Türkmenlerin bilimli olmasını istemiyordu. 1915 yılının 22 Ağustosunda Maarif Bakanı Türkistan'ın Rus çocukları için başlangıç okulu olmalıdır kararı almış, ama yerli halkın çocuklarına Rus bilimini vermek lazım olmaz demişti.

O devirde Zakaspi vilayetinin hepsinde 272 muallim çalışıyordu. Mekteplerin iki tanesi kızlar ve erkekler lisesi olup 1137 öğrenci vardı, onlardan 43 tanesi yerli çocuklarıydı.

Aşkabat'ta 1914'te 16 tane Şehir Lisesi ile birçok aşağı ve orta bilim veren mektepler vardı. Onlarda da Rus milletinden köy iktisadı için hünerli iş yerleri hazırlıyorlardı.

Bu devirlerde ilk Türkmen dünyevi muallimleri yetişmişti: Muhammet Kuli Atabayev, Tatyana Tekinskaya, Gaygısız Atabayev. Onlar Türkmen halkının ilk pedagoglarıdır. Marı'da, Çeleken'de, Nohur'da Türkmen mektepleri açmışlardı. Fakat o devirde yalnızca Rusya ve Avrupa tarihi okutulmaya izin verilmiştir.

2- Oktobur inkılabından sonra bilimsizliği kaldırmak için çok işler yapıldı, kızlar, kadınlar, erkekler, orta yaşlı adamlar için mektepler açıldı. Muallimler yetmiyordu. Genç muallimler kendileri okuyor ve okutuyordu. Bu durum esasen 1924 yılında, Türkmenistan, Sovyet Birleşik devletin altında devlet olduktan sonra daha güçlendi. Türkmenistan'ı devlet yapmakta Türkmenistan'ın gerçek oğlu Gaygısız Atabayev'in rolü büyüktür. Gaygısız Atabayev, Hacı Atabayev, Nedirbay Aytakov olmasaydı Türkmenistan devlet olmazdı.

Onlar Taşhavuz, Lebap vilayetlerini birleştirip Türkmenistan devletini kurdular. Gaygısız Atabayev büyük bilim adamlarını Türkmenistan'a davet edip Türkmen halkının tarihini yazdırdı, neft yağı ve gaz ocaklarını açtırdı.

Aynı vakitte yurttan millî bağımsızlık hareketi devam ediyordu. Onlara totaliter rejim "Basmacılar" diye isim verdi. 1937-1938 yıllarında Türkmen halkının büyük oğulları Gaygısız Atabayev, Nedirbay Aytakov bağımsızlık hareketine yardım ediyorlar diye Stalin buyruğu ile atılıp öldürüldüler.

Yetmiş yılın sonunda bir tek bilimsiz adam kalmadı. Türkmenistan'ın zenginlerinin hepsi Rusya'ya götürülse de halk da terakki etti, durumlar, yaşayış iyi oldu. Parasız sağlık ve eğitim hizmetleri verildi, insanlar arasında denklik oldu. Ama halkın örfü, âdeti, dini ve gelenekleri elinden gitti. Halk Ruslaşmaya başladı. Rus dilinde okundu, Rus dilinde yazıldı. Afri-

ka'nın, Amerika'nın, Avrupa'nın tarihi öğretildi. Bütün Türkmenistan tarihine mekteplerde otuz saat veriliyordu. O da esasen Sovyetler devri ve komünist partisi tarihiydi.

Oğuz, Gazneviler, Selçuk, Osman babalarımızın Türkmenliklerini bildirmek istemediler. Türkmenler bu devirde öz toprağına Türkmen'in memleketi diyebilmiyordu.

Bilim adamları kendi tarihlerini el yazma kaynakları öğrenip bilselerdi bile hakikatı yazmaya izin yoktu. Yazsalar da neşredilmiyordu. Çünkü Türkmen halkı Rusların karşısına Merkezi Asya'da göğsünü gerip karşı duran halktı. Bunu Ruslar iyi biliyordu. Milli duygu uyanır kalkmış olur diye korkuyordu. Bunun için "Korkut Ata", "Oğuzname" ve başka da Türkmen güvenci olan eserler neşredilip öğrenildiği için büyük bilim adamları Boymuhammet Garriyev, Mehdi Koseyev, Hidir Deryayev, Bahşı Cürmenek, Orazmuhammet Abdalov gibi alimlerimiz onlarca yıllar zindanda kaldılar.

Sovyet Birleşik Devletleri'nden sonra üçüncü devri hesaba alalım:

3- Bu devirde Türkmen ilkokullarında ortaokullarında yüksekokullarında tarih dersi nasıl okutuluyor?

Allahu Teâlâ'nın yardımıyla biz de bağımsız olduk. Hoşluk ve şadlık ile başka problemler de gündeme geldi.

Şimdi Türkmen dilinde Türkmen'in ve büyükbabalarımız olan Oğuzlar-Gazneviler-Selçuklular-Horezimşahlar ve bunlardan önceki ve sonraki devirler tarihi nasıl ders veriliyor ve verilmeli? Türkmenistan'ın yüzde 70'i köylerde yaşıyor. Köy öğretmenleri bilim adamlarından Türkmen'in Türkmen dilindeki tarihini talep ediyorlar. Şehirdeki üniversitelerde, ortaokullarda öğretmenler kendileri Türkmen olsalar da Türkmen dilinde ders veremiyorlar. Bu durumda eğitim bakanlığı bilim adamları neler yaptılar? Bu konuda Türkmenistan'ın cumhurbaşkanı yeni okul programı yapmayı ilan etti.

Bağımsızlık Allah'a şükür kan dökmeden, savaşmadan oldu. Rusların akıları kaçtı siz bize lazım değilsiniz dediler. Bizim hep zenginlerimizi Rus merkezine götürönlere başlarından gitti. Başlarından gittikleri de iyi oldu.

Biz bağımsız devlet olduk. Ama şunu da bilmeliyiz ki savaşı zahmetsiz kazanılan bağımsızlığın kıymeti olmaz. Çünkü bu bağımsızlıktan kendi zenginliği için faydalananlar da oldu.

Şimdi mekteplerde tarih okutuluşunu konuşalım. Mekteplerde Türkmenistan'ın tarihi için Sovyet birleşmeler devrinde otuz saat ders vardı. Bağımsızlıktan sonra 240 saat oldu. Üniversitede 240 saat, pedagojik enstitülerde 218 saat, teknik enstitülerde 80 saat, teknik mühendislik liselerde 240 saat. Bunlar Türkmenistan tarihi için verilen saatlerdir. Bunlar-

dan başka da tarihi fakültelerde, ehli umumi tarih, Asya'nın, Avrupa'nın Amerika'nın tarihi, kadimi tarih, arkeoloji, etnografya dersleri öğreniliyor.

Şimdi Aşkabat'taki Mahdumkuli ismindeki üniversitenin tarih fakültesinin tarih muallimlerini hazırlayan bölümünde tarih dersinin ve ona kolay derslerin okutuluşunu misal verelim:

Türkmenistan tarihi 240 saat, arkeoloji 36 saat, etnografya 36 saat, kadimi eski tarih 36 saat, kadimi dünya tarihi 168 saat, Batı yurtlarının orta yüz yıllıklar tarihi 218 saat, Avrupa'nın ve Amerika'nın yeni tarihi 238 saat, Asya ve Afrika tarihi 320 saat, dış yurt Türkmenlerinin tarihi 52 saat, Sovyet Birleşik Devletleri tarihi 90 saat, Amerika ve Avrupa'nın 20. yüzyıldaki tarihi 160 saat, Amerika ve Avrupa yurtlarının tarih kaynaklarının öğrenilişi 34 saat, Amerika ve Avrupa yurtlarının histografyası 34 saat, dünya medeniyetinin tarihi 54 saat, felsefe 100 saat, felsefe tarihi 50 saat, siyaseti öğreniş 50 saat, din tarihi 24 saat, tarih okutuluşunun metodu 100 saat, tarihi öğrenmekte matematik metotlar 36 saat, Türkmenistan medeniyetinin tarihi 34 saat, Türkmenistan histografyasının tarihi 50 saat, Türkmenistan'ın yazı kaynaklarının tarihi 34 saat, Türkmenistan'ın coğrafyası 34 saat, Türkmen edebiyatının tarihi 52 saat. Esasi (Anayasa) Kanun çıkarıcı 34 saat, merkezi Asya devletlerinin tarihi 50 saat, etnopedegokika 20 saat, paleografya 34 saat, numuzmatika 34 saat, arşiv işleri 24 saat, müze öğrenilişi 34 saat, öğrenilen disiplin 206 saat. Aşkabat'taki Devlet Mehmet Azadi ismindeki ve Çarcev'deki Seyit Nazar Seydi ismindeki pedagoji enstitülerinde Türkmen dili ve tarihi ile Rus dili ve tarihi fakültelerinde Türkmenistan'ın tarihini öğrenmek için 218 saat veriliyor. İlkçağ cemiyetinin tarihi 26 saat, kadimi doğunun Yunan'ın tarihi 70 saat, orta yüzyıllıklar tarihine 70 saat, yeni tarihe 80 saat, yakın yeni tarih 72 saat, öğrenilen yurdun tarihi (Rus dili ve tarih fakültesi için) 104 saat, Asya ve Afrika yurtlarının tarihi 102 saat, histografya 48 saat, kaynakları öğreniş 40 saat, arkeoloji 40 saat, etnografya 36 saat, dünya medeniyetinin tarihi 32 saat, Türkmenistan'ın siyasi tarihi 40 saat, felsefe 80 saat, siyaseti öğreniş 8 saat, dinin ve dünya fikirlerinin tarihi 36 saat. Yukarıda adlandırılmış pedagoji enstitülerinin tarihle ilgili olmayan fakültelerinde Türkmenistan'ın tarihi 140 saat, siyaseti öğreniş 80 saat, Rus dilinde okuyan Rus dili ve edebiyat bölümünde Rusya'nın tarihi 80 saat, bunlardan başka da politetik enstitüde 80 saat, transport 80 saat, harbiye enstitüsünde 80 saat, medeniyet enstitüsünde 80 saat, konservatuvarya enstitüsünde 80 saat, tıp enstitüsünde 80 saat Türkmenistan'ın Tarihi okutuluyor.

Mekteplerde tarih dersine beşinci sınıftan başlanıyor, beşinci sınıfta 68 saat, altıncı sınıfta 68 saat, beşinci ve altıncı sınıflarda İran'ın, Merkezi Asya'nın ve Sovyet Birleşik devletlerinin tarihi okutuluyor. Türkmenis-

tan'ın tarihine yedinci sınıftan başlanıyor. Bağımsızlıktan sonra Türkmen dilinde okutmak için Türkmenistan'ın Türkmen dilinde tarih kitabı yok. Halkın kendisine olan güveni güçlenmeye başladı geçmiş tarihine heves başladı. Radyo ve televizyonlarda, gazete ve dergilerde tarih hakkında konuşmalar başladı ve makaleler neşredildi.

Cumhurbaşkanının başkanlığında Türkmenistan ve Türkmenlerin tarihini yazmak için devlet komisyonu kuruldu. Tarihi genel olarak Sovyet Birleşik Devletleri devrinde beş formasyona (gelişme safhası) böldüler: 1- İlkel insan toplumu ve cemiyeti 2- Kölelik devri 3- Feodal (Derebeylik) cemiyet 4- Kapitalizm cemiyeti 5- Sosyalizm ya da komünizm cemiyeti. Bu bölüm-müşlkle 70 yıl tarih okutuldu. Şimdi tarih bilim adamları ikiye bölündü. Birincisi, yeni tarih programlarını formasyonsuz hazırladılar, fakat devirlere böldüler: 1- Türkmenistan pek kadimi zamanlarda (kadimiyet - bizim zamanımızdan önce üçbin yıllığa kadar), 2- Türkmenistan kadim devirde (bizim zamanımızdan önce üçbin yıllıktan başlayıp - bizim devrimizin altıncı yüzyıllığı), 3- Türkmen halkının gelişmesi (7.-13. yüzyıllıklar), 4- Türkmen halkının parçalanmış devri (13.-19. yüzyıllığın ortası), 5- Türkmenistan sömürge devrinde (19 yüzyılın ikinci yarısı - 20. yüzyıllığın başı), 6- Türkmenistan, Sovyet hâkimiyeti altında (1917-1991), 7- Türkmenistan bağımsızlık devrinde (1991 yılda). Şimdi bu programı açıp göstereyim:

1- Türkmenistan Pek Kadimi Zamanlarda

Türkmenistan'da pek kadim adamlar, yaşadıkları yerler (taş devrinin ilk zamanlarının esası), eski eserleri: Kesgirbulak, Yenice, Canurpa, Canak, Pinhan, Daşkuyu, Eğri çöp, Balahana, Bulakdere ve başkaları. Mezedit devrinin eski eserleri, Damdam çeşme, Cebel kovağı, Gaylı ve başkaları, ilk adamların hazır şeyleri götürmek, avcılık, balık tutmak, gibi çeşitli işler ile meşgul olmak. Zahmet kuralları, ateşten faydalanmak, annelik uruğu ve onun manası.

Neolitik Çağ Cilalı Taş Devri

Zahmet kurallarının iyileştirilmesi, çömlekçilik işleri. Ekinciliğin ve malcılığın geliştirilmesi. Zahmet paylaşımı - Bağımsızlık uruğunun rolünün yükseltilmesi. Cenup Türkmenistan'da Çeytuntepe, Çobantepe, Pessecik Tepe ve başka köyler. Kelteminar medeniyeti.

Sulu ekimcilik, ENİW Medeniyeti ve onun esası, eski eserleri. Pirincin bulunması, ve onun ehemmiyeti. Ekinciliğin pek iyileşmesi, hünerliliğin gelişmesi. Altıntepe şehri, onun yurdumuz tarihindeki rolü. Emlak denksizliğinin araya gelmesi neticesinde ilk kuruluş cemiyetinin ayrılması. Yavaş yavaş Margionada ilk sınıf cemiyetinin ve devletinin yüze çıkması,

ilk adamların medeniyeti ve sanatı. Nakış, çini sanatı, adam ve hayvan şekilleri hat yazı alametleri adamların inancı.

2- Türkmenistan Kadim Devirde

(Bizim zamanımızdan önce üç bin yılıktan başlayıp - bizim devrimizin altıncı yüzyılı).

Altın-tepe cemiyeti dünyanın kadim sivilizasyonlarından biridir. Altın-tepe'deki kazı işleri, şehir kalelerinin yapılış usulü, sanatçılığın ilerleyişi. Hatın yazısının ileri seviyede olması. Altın-tepe sivilizasyonunun dünyanın başka sivilizasyonları ile bağlantıları, demirin öynümcülüğe getirilmesi, onun ehemmiyeti, Patriarkat uruğunun araya gelmesi. Bizim zamanımızdan önce birinci 1000 yılığın birinci yarımında Türkmenistan'ın yerinde yaşayan halkiyetler, boylar, onların cemiyetçilik kuruluşu.

Ahamenitler devleti tarafından Türkmenistan'ın zaptedilmesi. Yerli halkın dış basıp alıcılara karşı savaşı. Fıradanın başkanlığında baş kaldırma ve onun neticesi. Hak hukuksuz köleler, devlete vergi veren işçiler.

Ahamenitler devrinde şehir-köyler, Yelkentepe Erkgala. Ahamenitler devletinin yıkılması Orta Asya'yı İskender Zülkameyn'in zaptetmesi. Yerli halkın Yunan Makedon basıp alıcılarına karşı savaşı. Sipitamen'in başkanlığında baş kaldırma ve onun neticesi.

Türkmenistan Selevkiler devletinin kol altında. Şehirlerin, hünerciliğin, ticaretin ilerlemesi. Selevkilere karşı savaşın güçlenmesi ve onun neticesi. Parfiye devletinin araya gelmesi, Parfiye devletinin sosyal, iktisadi ilerlemesi. Siyasi kuruluş. Nusay'ın - Mori'nın öne gitmesi. Ekinciliğin, malcılığın, atçılığın, sanatçılığın, ticaretin ilerlemesi.

Parfiye devletinin dış siyaseti. Parfiye devletinin yıkılması.

Kadimi Harezmi Devleti

Ekinciliğin, malcılığın, hünermentçiliğin ilerlemesi. Ev kuruluşu. Harezmi'nin komşu devletlerle ara bağlantıları. Kadimi Harezmi'nin eski eserleri cenup Doğu Türkmenistan Kuşan devletinin kol altında.

Şehirlerin ve ticaretin ilerlemesi. Amul. Su bentlerinin kuruluşu. Ok-sın'ın (Amuderya) orta akımındaki Kuşan devrinin eski eserleri, Kuşan devletinin iç ve dış siyaseti.

Cenup Türkmenistan'ı Sasaniler devletinin zaptetmesi.

Mari Sasaniler zamanında Sasaniler devrinin eski eserleri.

Dahmasseget, Alanlar, Hunlar, Abdallar gibi başkaca birçok göçebe boylar ve onların yaşayış durumları.

Abdallar Devleti'nin Kuruluşu

Horasanın üstünde. Abdallar ile Sasaniler arasındaki savaş.

Türkmenistan büyük ipek yolunda. Halkları birbirine kolaylaştırmakta. Ticaretin ve Medeni bağlantıların ilerlemesinde büyük ipek yolunun ehemmiyeti.

Büyük ipek yolunu yeniden yola koymak için şimdi yapılan işler.

Medeniyet Kadimi - Nusayda ve Harezmi'de mimarlık ve şekillendirme sanatının ilerlemesi.

Parfiye'de hat yazı, Zerdüştlük. Avesta. Medeniyete Helenizmin tesiri.

3- Türkmen Halkının Gelişmesi

Türk Hakanlığı-Hanlılığı. Türkmen'in kadim Ata babaları - Arapların Türkmenistan'ı zaptetmesinden önce Türkmenistan'ın sosyal iktisadi siyasi durumları.

Muhammed Peygamber, İslam ve Kuran hakkındaki malumatlar.

Arapların gelişi ve İslamın yayılışı Mukanna'nın baş kaldırması. Arap elifbası ve onun medeniyete tesiri.

Türkmenistan'ın Arap hilafetinin egemenliği devrinde sosyal iktisadi ve siyasi durumlar. Türkmen halkının gelişmesi ve "Türkmen ismi".

Oğuzhan. Oğuzların cemiyetçilik siyasi kuruluşu, onların topluluklara bölünmeleri, iktisadi uruğ, boy tertipleri. "Korkut Ata", "Oğuzname".

Selçuklular. Selçuk-Gaznevi irtibatları. Selçuklular ile Gazneviler arasındaki Dandanakan (Daşabat) savaşı. Selçuklu devletinin kuruluşu Tuğrul Bey, Çağrı Bey. Selçukların Kafkas, Orta ve Yakındoğu yurtlarına gelmeleri. Dehistan, Abiverd, Zemm (Kerki) şehirleri.

Alparslan ve Melikşah. Devletin idare sistemi. Nizamülmülk ve onun meşhur *Siyasetname* kitabı. Feodal ilgilerin ilerlemesi.

Sultan Sancar. Mari'nin ilerlemesi, büyümesi. Selçuk devletinin gelişmesi ve ilerlemesi onun yavaş yavaş yıkılması.

Harezmişahlar Devleti

Harezmi'nin ilerlemesi. Harezmi, Tekeş ve Muammer şahların devirleri. Ekinciliğin genişletilmesi. Harezmi'nin orta yüzyıllık şehirleri: Gürgeç (Köhnürgeç), Şahsenem, Diyarbakır, Türkmen'in gelip çıkışı hakkında orta yüzyıllık tarihçileri: Mahmut Kaşkarlı, Raşideddin, Salırbaba Gulali-oğlu.

Doğunun büyük âlimleri: Ali İbni Sina, Hoca Ahmet Yesevi, Elbiruni, Elhorizmi, Elfarabi, Essamani, Vefai ve başkaları.

Saraks'ta Essaraksi'nin türbesinin üstünde kubbe yapılması.

4- Türkmen Halkının Dağılan Devri (13.-19. yüzyılın ortası)

Mongolların zaptetmesi yerli halkın basıp alıcılarına karşı kahramanlık

savaşları. Cellaeddin Mengliburun, onun Mongol basıp alıcılarına karşı savaşta serdarlık rolü.

Mongol basıp alıcılarının Türkmen halkına maddi, medeni ve ruhi tarafından gelen zararları.

Türkmenistan'ın Hulağlar devletinin ve Altınordu'nun kol altına düşmesi.

Halkın ağır siteme koyulması Türkmen boylarının komşu dış yurtlara yayılması.

Türkmenistan Timuriler Devrinde - (14.-15. yüzyıllarda)

Timuriler devrinde sosyal iktisadi bağlantılar ve sulama sisteminin yeniden kurulması. Türkmen boylarının ulu toplumunun Sarıkamış Gölü'nün yanına (Boğruna) toplanması. Bagabad (Enim) şehrinin kurulması. Timuriler devletinin yıkılması.

Türkmen boylarının birleşmelerinin türemeleri ve onun sebepleri.

Esası ulu Türkmen boyları, onların tireleri (sülaleleri) yaşadıkları yerler. Ensari Baba, onun yaptığı işler.

Medeniyet: Amali haşem senedi ve onun ilerlemesi. Güzellik ile yapılan kumaşlar ve halılar. "Al-Nesevi, Yunus Emre, Koca Türkmen, Vefai ve onun *Runak el İslam* (İslamcının Nuru) kitabı. Türkmen halkı (16-19. yüzyılın ortaları).

Türkmen boylarının yerleşimi. Onların göçüşleri. Türkmen buhara bağlantıları.

1510 yılında Talhatan baba eteğindeki savaş. Lebap Türkmenlerinin sosyal iktisadi ve siyasi durumu. Onların Buhara Emirliği'ne biriktirilmesi ve onun neticeleri.

Türkmen-Harezmi (Hiwa) bağlantısı. Harezmi (Hiwa) Hanlığının bir araya gelmesi. Demirkazık Türkmenlerinin Hiwa Hanlığı'na güç ile biriktirilmesi. Hiwa hanlarının Cenup Türkmenistan'ın yerlerini zaptetmek için savaşları. Sarıkamış Gölü'nün yavaştan kuruması, onun Türkmen boylarının hayatındaki tesirleri.

Ebülgazi Han. Onun Türkmenler hakkındaki siyaseti. Ebulgazi'nin *Şecere-i Terakime*'si (Türkmenlerin nesil ağacı) ve onun ehemmiyeti.

Türkmen-İran Bağlantıları

Etrek-Gürgen Türkmenlerinin eser işleri ve hayatı. İran Şahlarının onlara sitemi.

Aba Serdar'ın başkanlığında Türkmenlerin başkaldırmaları, onun sebebi ve neticeleri. Rus Türkmen bağlantıları. Türkmenlerin Ruslar ile iktisadi ve siyasi bağlantıları.

Demirkazık Türkmen boylarının ulu toplantıları. Rus Devleti'nin ihtiyarına geçmesi İstavropol Türkmenlileri.

Medeniyet. Maddi ve ruhi medeniyet. Zengin köylülerin evleri, göçebe adamların ev kuruluşu. Edebiyat halk öğreticiliği. "Koroğlu Efesi", "Şahsenem-Karip", "Neccep Oğlan" Türkmen oyunları. Aydim saz, şairler. Muhammed Bayramhan, Karacaoğlan, Andalip ve başkaları.

Nadir Şah Avşar Türkmenin İran'da devlet başına gelmesi. Onun Türkmenleri seyredışı. Muhammed Kazım'ın *Eylemin Bezeği*, *Nadir Şah'ın Kısası* isimli kitabının tarihi vakaları öğrenmekteki ehemmiyeti.

Nadir Şah'ın öldürülüşü. 1813 yılında Hoca Yusuf'un başkanlığında Türkmenler'in baş kaldırması.

1858 yılında İran'a karşı Garnkala Savaşı. Türkmen boylarının Caferkulu Hanı'nı yenişleri.

1861 yılında İran'a karşı savaş ve Türkmenlerin üstün çıkması.

5- Türkmenistan, Rusya Padişahının Sömürgesi Devrinde (1881-1917)

Rusların Türkmenistan'ı Zaptetmesi İngiliz-Rus Rekabeti. Türkmenistan'ın Parçalanması.

Göktepe Savaşı

6- Türkmenistan Sovyet Hâkimiyeti Altında (1917-1991)

7- Türkmenistan Bağımsızlık Devrinde (1991-...)

Türkmenistan'da okullar enternasyonal şekilde okutuluyor. Her öğrenci Rus mekteplerinde de Türkmen mekteplerinde de okuyabilir. Aşkabat şehrinin yarısı Rus mektepleri. Çünkü Türkmenlerin büyük vazifedeki adamları çocuklarını Rus mekteplerine veriyorlardı. Rus dilinde okusalar konuşsalar kendilerini medeniyetli ve bilimli sanıyorlardı. Amma pratikte onlar ne Rus ne de Türkmen'di. Çünkü Türkmenin zengin medeniyetinden uzaklaşıyorlardı. Çünkü atababalarımızdan gelen geleneklerimizi edep ve terbiyelerimizi bilmiyorlardı.

Bunun karşısında bazı köylerde yaşayan başka milletlerin çocukları Türkmence okuyup Türkmen gelenek ve göreneklerini öğreniyorlardı ve iki dili de biliyorlardı ve zengin oluyorlardı. Bunlara Türkmen halkı hürmet ediyordu ve yaşadığı yurdun dilini bilenleri medeniyetli hesap ediyorlardı. Rus mekteplerinde okuyan Türkmen dilini bilmeyen Türkmen çocuklarına, babasının izini yitiren diyorlar.

Bağımsızlıktan önce üniversitelerinde okul Rus dilinde okutuluyordu. Köylerden gelen oğlan ve kızlara zor oluyordu. Birinci ikinci sınıflarda okuduklarında da manasını bilmiyorlardı, okuyup ezberliyorlardı. Bağımsızlıktan sonra bu durumlar çevrildi. Çocukları kendi milli mekteplerine vermeye başladılar. Bununla bir derece Rus mektepleri de işliyor. Adamlar istedikleri mektepte okutabilirler.

Üniversitelerde Rus ve Türkmen bölümü var. Teknik enstitüler ve mühendislik liseleri şimdi sadece Rus dilinde okutuluyor. Çünkü şimdi Türkmen dilinde kitaplar yok. Elbette bu durum uzun zaman devam edebilmez, bağımsız devletin öğrencileri bağımsız milli devlet dilinde okutulmalıdır. Bu hak kanunidir.

Gelecekte tarih dersini nasıl okutmali?

Bu problem en zor işlerden biri. Tarih, esasen, geçirdiği vakaları yazıyor ve haber veriyor. Geleceği doğru haber vermek her bir insanın başaraacağı iş değildi. Amma geleceği doğru planlamak için çok ciddi çalışmalı. Tarih dersi Türkmenistan boyunca yeterli öğretilmedi, bunun sebeplerini yukarıda anlattım. Aşağıda şunları anlatacağım:

1. Türkmenistan yeni elifbasına geçmeli.
2. Türkmen halkının tarihini bilim adamları doğru yazmalı ve Türkmen dilinde Türkmenistan'ın hepsi halkına yetirmeli, bildirmeli.
3. Türkmenistan'ın çocuklarını tarih dersiyle kahraman babalarımızı Türkmen halkına bildirip onları milli kalkış ruhunda terbiyelemeli. Amma bunlar başka bir milletin ve devletin karşına olmalı değildir, özüne olmalıdır.
4. Tarih dersi verilende komşu devletlerin iyi şeylerini öğretmeli, düşmanlık ruhunda terbiyelemeli değil. Amma yurdunu, milletini memleketini korumak için öğrencileri hem ilmi nokta nazarında hem milli nokta nazarında yetiştirmeli. Çünkü Türkmenistan'ın 4.5 milyon nüfusu var. Amma benim yurduma dışardan zaptetmeyi hayal eden büyük devlet adamları da var. Bunun için bizde bir atalar sözü var: "Allaha inansan inan. Eşeğin sağlam berk bağla" kaçmasın.
5. Şimdi bizlerde problem çok, hepsi istediğimiz şeyler olmuyor. Gelecekte tarih dersi okutulanda kompüter sistemiyle matematik hesaplamayla, yeni arkeoloji ilimleri de halkın gelenekleriyle dilin edebiyatın tarihi eli okutulsa iyi tarih mütehassıslarını hazırlamak mümkün olur.
6. Öğrencilere tarih dersi okutulanda mektep dersinden başka da pratik dersler verilse iyi olur: anıt yerler, tarihi evler, gelenekler, mimari yerler, arkeoloji kazı yerleri.
7. Tarih dersleri verilende öğrenilen yurdun tarihiyle bir vakitte komşu memleketlerin tarihi de öğrenilse iyi olur. Çünkü komşuları anlamak ve birlikte düşünmek başarı sağlar.
8. Tarih dersleri verilende yurttaki az milletlerin vekillerini incitmek olmaz. Muallimler onların tarihini de iyi durumda bildirseler onlara hürmet olmuş olur.
9. Tarihin esası Türk dilinde konuşan Türk milletlerin genel tarihi olmalıdır. Bunu Türk milletlerinin öğrencilerinin hepsinin bilmesi zaruridir.

Tarih dersinin dışında Türk halkları için umumi tarih yazılsa ve öğrencilere öğretilse çok problemler aradan gider.

10. Tarih dersine bağlantısı olmayan bir şey söylemek istiyorum. Umumi tarih dediğimiz gibi umumi Türk dili olmalıdır. Böyle dediğim Türkiye'nin Türk dili değildir. Yani Oğuz babalarımızın kadimi Türk dilini esas edip hepsi dillerimizdeki dış sözlerini ayırıp (temizleyip) kendi öz dilimizi araya getirsek hepimiz birbirimizi problemsiz anlayabiliriz.

11. Çocuklarımıza komşu halkların dillerini öğreterek, pratikte birbirlerinin devletine gelip dostluk yapsalar, dostluk meydana (araya) gelebilirler ve büyüklere örnek olarak problemler aradan gider, iyilik başlar.

KAYNAKLAR

- Abdurrazzak Samarkandi, *Matlas Sadayin va Macmayi Bahrayn*, Taşkent, 1969.
 Abulgazi Bahadur Han, *Şecereyi Terakıma*, Aşkabat, 1992.
 M. Annanepesov, *Bratstvo naveki* (Ebedi kardeşlik, Ruslarla gönüllü birleşmenin 100 yılı), Aşkabad, 1983.
 Baburname, Taşkent, 1958.
 Cuma Davletov, *Turkmentskiy aul v konse 19-naçale 20 veka*, Aşkabad, 1977.
 Orazpolat Ekayev (Baharlı), *Türkmenistan ve Türkmenler 15-16 yüzyıllarda* (Rus dilinde), Aşkabat, 1981.
 Orazpolat Ekayev (Baharlı), *Tarihin Gözüne Dosdoğru Bakmalı*, Aşkabat, 1991.
 Orazpolat Ekayev (Baharlı), *Türkiye Dün ve Şimdi*, Aşkabat, 1994.
 Orazpolat Ekayev (Baharlı), *Yat İllerde Doğan Bar* (Başka memleketlerde kardeş var), Aşkabat, 1991.
 Rahim Eshov, *Sırlı Toslamaların Fidaları*, Aşkabat, 1995.
 Hafız Tanış Buhari, *Safarnamayı Şahı*, Moskova, 1983.
 Hasan Beg-i Rumlu, *Ahsen ür-tevarih*, Kalküta, 1931.
 Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century. A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Londra, 1935.
 İstoriya kultui Sovetskogo Turkmenistana (1917-1970), Aşkabat, 1972.
 Korkut Ata, *Eski Türkmen Destanı*, Aşkabat, 1990.
 Obzor Zakaspiyskoy oblasti (1882-1914 yy.), 14 cilt, Aşkabat, 1883-1916.
 Prisoedineniye Turkmenii k Rossii: Sbornik arhivnih dokumentov, Aşkabat, 1960.
 Programma po istorii Turkmenistana, dlya visşih učebnih zavedeniy, Aşkabat, 1991.
 Programma po istorii Turkmenistana, Aşkabat, 1994.
 Programma po istorii Turkmeniskoy SSR. Dlya sredney şkoli, Aşkabat, 1983.
 Programma po Kursu "İstoriya TSSR" dlya istoričeskikh fakultetov gosudarstvennih pedagogičeskikh institutov, Aşkabat, 1966.
 Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, I. cilt, Ankara, 1992.
 Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul, 1992.
 Türkmenistan'ın Tarihi, I. kitap, Aşkabat, 1994.
 Türkmenistan SSR'nin tarihi boyunca programma. Orta mektepler için, Aşkabat, 1962.
 Vostaniye 1916 goda v Turkmenii. Dokumenti i materialı, Aşkabat, 1992.

GENÇLİK VE TARİH: GENÇLER ARASINDA TARİH BİLİNCİ KONULU KARŞILAŞTIRMALI AVRUPA PROJESİ

BODO VON BORRIES

Şu anda devam eden “Gençlik ve Tarih” adlı bir ampirik araştırma projesinden söz etmek istiyorum. Bu çalışma tabii ki, sadece benim tarafımdan tamamlanmadı; Magne Angvik (Bergen, Norveç), Laszlo Kéri (Budapeşte, Macaristan) ve şahsımdan oluşan bir sürekli kurul ile aralarında, bu kongreye katılan Orhan Silier (Türkiye), Anna Frangoudaki ve Thalia Dragonas’ın (Yunanistan) da bulunduğu yirmi beş-otuz kadar ulusal koordinatör tarafından gerçekleştirildi. Söz konusu çalışma, Hamburg’daki Körber Vakfı’nın desteğiyle gerçekleştirildi; ancak, resmi olarak Brüksel’deki Avrupa Komisyonu ve diğer bazı vakıflardan da yardım alındı. Bu alanda faaliyet gösteren bir Alman vakfının yoğun çabalarını açıklayan birkaç söz söylemek gerektiğini düşünüyorum.

Demokratik bir toplum için siyasi eğitim konusundaki çalışmalarıyla tanınan Körber Vakfı’nın desteğinin iki nedeni var. İlk olarak, vakıf Doğu Avrupa’da 1989 yılındaki değişikliklerin sonrasında etnik çatışmaların, demokrasi alanındaki eksikliklerin ve hoşgörüsüzlüğün gelecek yıllarda karşılaşılabilecek problemlerin ana nedeni olabileceğinin farkına varmış, bağımsız grupların sosyalizm-sonrası ülkelerde insan/yurttaş hakları, karşılıklı hoşgörü, tarih eğitimi ve siyasi öğrenim konusundaki yararlı faaliyetlerini teşvik etmeye karar vermiştir. Bu konferans için sağlanan maddi destek bu politikanın başka bir örneğidir.

Diğer yandan, Körber Vakfı’nın 1974 yılından beri düzenlediği “Alman Tarihi” konulu uzun soluklu bir öğrenci yarışması da söz konusu.¹

Bu yarışmada öğrencilerin kendi topluluklarında ya da bölgelerindeki bazı sorunları araştırarak tarih öğrenmeleri bekleniyor. Öğrenciler, örneğin “Nasyonal Sosyalizm Altında Günlük Yaşam: Weimar Cumhuriyeti’nin Sonundan II. Dünya Savaşı’na Kadar” (1980/81), “Nasyonal Sosyalizm Altında Günlük Yaşam: Savaş Yıllarında Almanya” (1982-83), “Çevrenin Bir Tarihi Var” (1984/85), “Kentimiz - Yabancılar İçin Bir Yuva” (1986-87), “Anıtlar: Anma, Öğüt, Kışkırtma” (1992/93) ya da “Doğu-Batı/Batı-Doğu Hikâyeleri” (1994/95) gibi daha önceden belirlenmiş alanlarda, geçmişteki sosyal ve gündelik süreçleri araştırıyorlar.

Körber Vakfı tarafından desteklenen bu yarışmanın ilkesi, tarihin, salt olayların veya bilgilerin toplamından ibaret olmadığını, yorumlama, tartışma, iletişim ve düşünme yetenekleri ile bir bütün oluşturduğunu vurgulamak. Tarihsel sorumluluk ve tarihsel yargının özerkliği vakfın ana amaçları. Dolayısıyla, vakfın Almanya’daki durumu komşu ülkelerdekiyle karşılaştırarak benzer ya da farklı kavramların etkilerini belirlemek için iyi nedenleri var.

1. TEMEL MANTIK VE HEDEFLER

1.1. “Tarihsel Bilinçlilik” (*Historical Consciousness*) Nedir?

Bir İskandinav ve Alman kavramı olarak “tarihsel bilinçlilik”, bazen neredeyse “sabit fikir” anlamına gelebilir. Bu bir yanlış anlaşılmadır. Her ikisi de önemli olduğu halde, “tarihsel bilinçlilik” tarih bilgisi ya da motivasyonu olarak tanımlanmamıştır. Ancak, “tarihsel bilinçlilik”in aşağıdaki unsurları daha önemli bazı davranış ve yeterliklerdir:

-Geçmişin değiştirilebilirliğinin, yabancı insan ya da kültürlerin farklılığının (“öteki”liğinin) anlaşılması,

-Bugünün dünyasının olaylarının ve problemlerinin, geçmişteki kökenlerini incelemek yoluyla açıklanması,

-Dönemlerin, kişilerin, süreçlerin ve olayların yorumlanması ve haklarında yargılara ulaşılması,

-İnsan ve yurttaş haklarının, çevrenin korunması, kültürel otantiklik gibi haklar sayesinde sonuçlandırılacak olan tamamlanmamış bir tarihsel süreç olarak içselleştirilmesi,

-Gruplara (bölge, sınıf, cins, ulus vb; ama yalnızca ulusal olanlara değil!) sadakat hissi ve bu sadakat hislerinin denetimi/sınırları,

-Geçmişin yorumlanmasının, bugünü algılayışın ve (en önemlisi) gelecek hakkındaki beklentilerin uzlaştırılması,

-Tarih üzerine düşünmenin kaçınılmaz ama metodik bir şekilde, yorumlama ve farklı açılarından bakma süreçleri ile birlikte yürütülmesi (bu nedenle de farklı perspektiflere ve tartışmalara ihtiyaç duyulması),

-“Ulus”, “Avrupa”, “ilerleme”, “değişim”, “demokrasi”, “refah”, “savaş ve barış” gibi temel kolektif kimlik kavramları,

-“Göç”, “çevre sorunları”, “birinci ve üçüncü dünya” gibi olguların tarihsel yorumlarla karşılaştırılarak bu olgulara karşı temel siyasi tavır alınması.

Başka bir deyişle: Alman ve İskandinav “tarihsel bilinçlilik” geleneği (ya da nosyonu) yerine, “siyasi ve tarihsel tavırlar” tanımı kullanılabilir.

1.2. Kültürlerarası Karşılaştırmalar

Devletler arasında en yüksek “tarihsel bilinçlilik” seviyesini ortaya çıkarmayı amaçlayan bir yarışmayı teşvik etmek niyetinde değiliz. Dolayısıyla IEA-Araştırmaları (*International Association for the Evaluation of Educational Achievement*) ile aramızda oldukça sınırlı bir paralellik var. Bir ulusun daha gelişmiş bir tarihsel bilinçliliğe sahip olması nedeniyle kendini diğer uluslardan daha üstün görmesi, bizim kesinlikle istemediğimiz bir şey. Ama insanların bilgilenmeye acil ihtiyaçları olduğunu düşünüyoruz:

-Her ulusun “tarih kültürü” ve “siyasi kültürü” hakkında olduğu kadar, “öğrenme kültürü”nün de özellikleri hakkında bilgi sahibi olunmalı,

-Herkes kendi gelenekleri ve tarihsel tecrübeleri üzerinde, kendininkilerini başkalarinkıyla karşılaştırarak düşünmeli ve bunları incelemeli,

-Politik kimlik oluşumlarını da kapsayan tarihsel sosyalleşme süreci de bunun “gelişme mantığı” çözümlenmeli,

-Daha “Avrupalı” bir düşünceye yönelik ihtiyatlı çabaların ve tarih öğretiminde gerekli olan değişimin ne kadar şansı olduğu hesaplanmalıdır.

“Önyargılar”dan kaçınmak ve “Avrupa kimliği”nin teşvik edilmesi doğrultusundaki çabaların yalnızca hevese değil, var olan zihniyetin daha derin bir şekilde incelenmesine dayandırılması gerektiğini düşünüyoruz. Bu, tüm Avrupa için ortak “tarih ders kitapları” oluşturulmasına yönelik bazı projelerle aramızdaki çok önemli bir farktır.² Çeşitli ulusların tüm tarihçileri, şüpheli noktalar konusunda hemfikir olsalar da, bu noktaların önemi (yani, tarih derslerine ayrılan oldukça sınırlı ders saatleri için bu noktalar arasından seçim yapmak) konusunda aynı ölçütlerin kullanılması zordur.

Örneğin, Türk, Yunan ve Bulgar öğrencilerin Osmanlı İmparatorluğu hakkında aynı kitapları okumaları uzun bir süre için belki hiçbir zaman mümkün olmayacaktır. Bu sadece hükümetlerin “aşırı hoşgörölü ya da aşırı anti-milliyetçi” kitapların okullarda kullanılmasını kısıtlamasına değil, her toplumun kendine has geleneklerine bağlıdır. Kitaplar “öğrenenler”in durumunu ve zihniyetini dikkate almalı, sosyalleşme süreci öğrencinin “yaşadığı dünya”da (*Lebenswelt*) başlamalıdır. Farklı sosyal sınıfların (ya

da farklı cinslerin) tarihi yorumlamaları bile birbirleriyle aynı değildir. Ancak, herkesin kendi görüşü olduğunun bilinmesi, farklılıkların karşılıklı olarak kabul edilmesi ve kendi geleneği, düşüncesi ve kimliği içindeki “yabancı”nın varlığının bir noktaya kadar onaylanması daha barışçıl ve hoşgörölü bir etkileşim için faydalı olabilir.

1. 3. Sosyalleşmenin Hangi Şekilleri?

Bu ihtiyatın (ayrılık yerine farklılıkların karşılıklı kabulü) nedenlerinden biri, ülkelerimizdeki farklı öğretim ve öğrenim stilleri hakkında çok şey bilmediğimiz gerçeğidir. Ders kitaplarını okumak durumunda olanların şartlanmaları ve önyargıları, kapasiteleri ve motivasyonları hakkında daha çok şey bilmemiz gereklidir. Aynı şey farklı okul sistemleri ve gelenekleri bağlamında farklı öğretim şekillerinin etkileri için de geçerlidir. Aslında, değişik ülkelerdeki farklı öğretmenlerin elinde aynı kitapların çok farklı işlevleri olabilir.

Tarih bilinci ve öğretimi şimdiye kadar -İstanbul’daki bu konferans da dahil- sadece tarih araştırmaları ve (ulusal ya da uluslararası) politik çıkarlar açısından değerlendirildi. Bunların her ikisi de öğrenim sürecinin önemli belirleyicileridir. Bilimsel sonuçlar ve ulusal ittifak da dikkate alınmalıdır. Fakat öğrenim kurumunun (örneğin okul) doğası ve öğrenen öğelerin (örneğin öğrenciler) ihtiyaçları, tecrübeleri ve ehliyetleri de öğretimde ve ders kitabı üretiminde önemli olan ve dikkatle incelenmesi gereken faktörlerdir.

Çocuklar ve ergenlik çağındakiler, yetişkinlerin onların akıllarında tutmalarını istedikleri tarihsel olayların içeriğini ve bu olaylardan çıkarılacak sonuçları aslında öğrenmiyor ve hatırlamıyorlar. Öğrenme psikolojisinin sorunları ve öğrencilerin ön şartlanmaları, ilgileri ve yeterlikleri çoğu zaman unutuluyor ya da bu unsurlara gereken önem verilmiyor. Tarih öğreniminin süreçleri hakkında güvenilir ampirik bilgilere sahip olduğumuz söylenemez. Sistemli ve karşılaştırmalı bir şekilde yapılmış araştırmalar ise yok denecek kadar azdır. Bu yüzden bizim çalışmamız bu eksiklikleri giderecek bir katkıda bulunmaya çalışmaktadır.

Üyemiz olan ülkelerdeki tarih öğretmenleri için -doğal olarak- en ilginç sorular olduklarından, şu konuları da araştırmaktayız:

-Öğrencilerin (ders kitapları dahil olmak üzere) gözde tarih öğrenim araçlarından zevk almaları,

-Öğrencilerin tarih bilgisi ve yorumu araçlarına olan güveni (ders kitaplarının diğer kaynaklarla karşılaştırılması),

-Öğretmenlerin tarih öğretiminde ulaşmak istedikleri hedefler ve öğrencilerin bu hedefleri algılamaları,

-Öğretmenlerin ve öğrencilerin perspektifinden bakıldığında tarih öğretiminin tipleri,
-Tarih öğretiminin değişik tiplerinin özel etkileri,
-Cinsiyet, sınıf, öğrenim, dini inanç, siyasi görüş gibi sosyal verilere bağlılık.

1.4. İletişim Ağı Kurmanın Gerekliliği

Verileri yorumlamak için öğretmen ve öğrenci anketlerinden fazlasına ihtiyacımız var. Niteliksel veriler (müfredat, ders kitapları, uzmanların görüşleri) çok önemli. Çözümlemeler (derecelendirme, korelasyon, faktör analizleri, gruplama vb) sadece bilgisayarlar tarafından yapılamaz. Başka bir deyişle, bilgisayar işlemleri yorumlamanın yerini tutamaz. Gelecekte daha birçok toplantının ve tartışmanın gerçekleşmesini umduğumuzdan, Avrupa iletişim ağını çalışmamızı değerlendirmek ve yayımlamak, çıkarımlarda bulunmak ve özellikle niteliksel ampirik araştırmalarımızın (okulda derslerin gözlemlenmesi gibi) sürdürülmesi için kullanabiliriz.

Bu tür bir iletişim ağı yalnızca bilimsel araştırmalar için yararlı olmakla kalmaz; öğretmenler, profesörler, bilginin yayılması ve tarih/politika öğretimi işlevini yerine getiren diğer kişiler arasında iletişimin sağlanması ve tüm bu kişilerin mübadelesi konusunda da verimli olabilir. Bu yüzden gelecekte de etkinliklerin devamı ve bağlantıların sürmesi umundayız.

2. PILOT ARAŞTIRMA (1992) VE ANA ARAŞTIRMA (1994/95)

2.1. Organizasyon

1992 yılında çeşitli ülkelerden bir grup tarih öğretmeni ve sosyal bilimci olarak bizler dokuz Avrupa ülkesinde (Rusya, Polonya, Macaristan, Almanya, İtalya, Fransa, İngiltere, Norveç) kız ve erkek 900 sekizinci sınıf öğrencisine anket uyguladık. Uluslararası grubun başında Magne Angvik (Bergen), Laszlo Kéri (Budapeşte) ve ben bulunuyorduk. Veri analizi Hamburg'da gerçekleştirildi; sonuçların geniş biçimi maalesef sadece Almanca olarak yayımlandı,³ kısaltılmış biçimi de İngilizce olarak basıldı.⁴

Tabii ki, bilinçli olarak seçilen katılımcı ülkelerden 100 öğrenciyi temel alan böyle bir pilot çalışma kesin bulgular için yeterli değildir. Bu çalışma sadece Avrupa iletişim ağını, anket yöntemlerini, çevirileri ve bilgisayar çalışmalarını denemek için yapılmıştı. Aslında, çalışmanın amacı bilimsel sonuçlar üretmek değil, bilimsel hipotezler oluşturmaktır. Bu yüzden aşağıdaki örnekler güvenilir sonuçlar vermek amacıyla değil, olası bilgi tiplerini göstermek için verilmiştir.

2.2. Tarih Yorumları

Aralarında “karanlık ve batıl dönem” ve “şövalyelerin romantik dönemi”nin de bulunduğu çeşitli “ortaçağ” stereotipleri test edildi. Polonya, Almanya, Fransa, İngiltere ve Norveç’te “aydınlanma çağı”nın tipik (ve olumsuz) yorumları tercih edildi; oysa bu ülkelerin bazılarında (Polonya, Almanya, Norveç) uzun bir süre Ortaçağ yüzyılları ulusal tarihin önemli dönemleri olarak yüceltilmişti. Öte yandan, Ortaçağın “romantik” ve olumlu yorumu, Ortaçağdaki Tatar istilası ve İtalya’nın parçalanması olgularına rağmen Rusya, Macaristan ve İtalya’da tercih edildi.

“Sömürü” ve “deniz aşırı bölgelerde Avrupalıların ilerlemeye katkısı” fikirlerinin karşılaştırıldığı koloniyal tarihin yorumuyla ilgili olarak da oldukça beklenmedik düşünceler dile getirildi. Birçok ülkede (özellikle Polonya, Almanya, Fransa ve Norveç’te) “sömürü” denince, eski sömürgeci güçler olduğu kadar “masum” uluslar da akla geliyordu. Ama “ilerlemeye katkı” fikri (ikisi de sömürgeci devlet olan) Rusya ve İngiltere’de yarış kazanarak Macaristan ve İtalya’daki sömürü fikrini hemen hemen dengeleyordu. Dolayısıyla kolonileşmenin sömürgeci geçmiş tarafından yapılan yorumunun dolaysız olarak belirlenmesi olası gözüküyor. Sosyal söylemlerin belirsiz süreçleri de araştırılmak zorundadır.

Fransız Devrimi -çok kaba ve yapay bir bakışla- “insan haklarının doğuşu” ya da “terör ve giyotin” olarak değerlendirilebilir. “İnsan hakları” versiyonu Fransız, İtalyan ve Macar öğrenciler tarafından kesin olarak, Almanya ve İngiltere’de ise daha ihtiyatlı bir şekilde tercih edildi. Fransa göz önünde tutulduğunda teoriye uygunluk gösteren bu durum, (Burke ve Schiller’in tutumları hatırlandığında) İngiltere ve Almanya söz konusu olunca aynı uygunluğu göstermemekteydi. Rus, Polonyalı ve Norveçli öğrencilerin “terör”ü “insan hakları”na tercih etmeleri zaten beklene mezdi. 1917’deki “Rus Devrimi” bu konuda kısmen sorumlu olabilir.

Adolf Hitler konusu daha da karmaşık: Hitler esas olarak “çılgın bir suçlu” muydu, yoksa “kabiliyetli bir baştan çıkarıcı, yetenekli bir hatip ve örgütçü” mü? Alman, Polonyalı ve Macar öğrenciler “kabiliyetli baştan çıkarıcı” üzerinde dururken, diğer ülkelerin öğrencileri yeteneklerden çok suça yönelikliği ön plana çıkardılar. Almanya bağlamında bu, başka bireylerin ve grupların sorumluluklarını azaltmak için bir çaba olarak görülebilir. Polonyalı ve Macar öğrencilerin neden aynı yorumu seçtikleri (ya da seçer gördükleri) çok ilginç bir soru olarak karşımıza çıkıyor.

2.3 Siyasi Tutumlar ve Genel Yapılar

Tarih bilincinin diğer boyutlarıyla ilgili olarak daha birçok soru sorulmuştu. Bunların çoğu açık ya da örtük olarak siyasi görüşlerle ilgiliydi.

Örneğin, tarih konusundaki yayınlara ne kadar güven duyulduğu ölçüldü: Çoğu ülkelerde, beklendiği gibi, “tarih ders kitapları”nın “tarihi romanlar”dan daha güvenilir olarak değerlendirildiği görüldü. Öyleyse Rus ve Macar örneklerinde neden bunun tersi geçerliydi? Son onyıllardaki tahrifler zorunlu ders kitaplarına olan güvene zarar vermiş gibi görünüyor - muhalif romancılar geleneğinin henüz unutulmamış olduğu da göz önünde tutulmalı. Bunun gibi birçok hikâye anlatılabilir.

Topluluklar ve sistemlerle ilgili olarak “Avrupa”, “ulus” ve “demokrasi” gibi kavramlar hakkında sorular soruldu. Üç farklı boyut tespit ettik: “Onaylama”, “Avrupa ile mesafeli olma” ve “demokrasiye yönelik eleştiri”. Eski sosyalist ülkelerdeki katılımcıların tümü Batı ülkelerindekilere göre çok daha tasvipkâr görünür, “Avrupa”ya karşı sevgilerini ve umutlarını hararetle bir şekilde ifade ederken, İngiltere ve Norveç “Avrupa”ya oldukça mesafeli yaklaşıyorlar. Bu sonucun 1992’deki durumu temsil eder nitelikte olması mümkündür. Ama o zamandan bu yana değişiklikler olmuş olabilir. 1992 yılında dahi “demokrasi”yi en fazla eleştirenlerin Rus öğrenciler olduğu, ama hemen arkalarından “demokrasinin anası” olan İngiltere’deki öğrencilerin geldiği de eklenmelidir. Öte yandan, Fransız öğrenciler demokrasiye karşı çok az bir nefret hissediyorlardı.

Her ülkenin özel kültürel geleneğine ve durumuna bağlı bir alanda ortak yapıları belirlemek zor gibi görünüyordu. Yine de, pilot çalışmada faktör analizi sonucunda dört genel boyut belirlenebildi: “bilgi”, “motivasyon”, “memnun olmamak ya da eleştirel olmak” ve “etnikmerkezcilik”. Temsili olmayan küçük grupların ortalama değerlerinin ulusların sınırları hakkında güvenilir bir bilgi vermemesine rağmen, daha sonraki çalışmalarda bu boyutların belirginleşeceğini beklemek makul görünmektedir.

2.4. 1995 yılındaki Ana Araştırma Alanının Belirlenmesi

1994 ve 1995 yıllarında araştırmamızın esas aldığı alanı belirledik. Üyelerimiz:

- İzlanda, Norveç, Danimarka, İsveç ve Finlandiya,
- Estonya, Litvanya, Rusya ve Ukrayna,
- Bulgaristan, Hırvatistan ve Slovenya,
- Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya,
- Almanya, Belçika, Britanya (İngiltere, Galler, İskoçya) ve Fransa,
- Portekiz, İtalya (Güney Tirol ile beraber) ve Yunanistan,
- Türkiye, Filistin ve İsrail.

Kısmen hükümetten gerekli izni alamamamız, kısmen de konuyla ilgilenen muhataplar bulamamamız yüzünden, diğer bazı ülkelerle çalışma şansımız maalesef olmadı. Bazı ulusal koordinatörler alan çalışmasını za-

manında bitirecek finansman ve organizasyonu sağlayamadı. Bu nedenle, pek çok sebepten ötürü *Youth and History* (Gençlik ve Tarih) projesi İspanya, İsviçre, Avusturya, Hollanda ve Lüksemburg, İrlanda ve Malta, Letonya, Moldavya ve Beyaz Rusya, Slovakya, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Bosna, Makedonya ve Arnavutluk’u kapsamadı. Yine de katılan ülkelerin sayısı umulandan çok oldu; bunun gibi bir çalışma daha önce gerçekleştirilememişti.

Ulusal katılım, ilke olarak, ulusal hükümetler ya da kurumlar tarafından finanse edildi. Daha önce de ifade edildiği gibi merkezi yönetim ve uluslararası analiz Körber Vakfı (Hamburg) tarafından gerçekleştirildi. Avrupa Birliği’ne üye ülkelerin finansmanı kısmen Avrupa Komisyonu (Brüksel) tarafından karşılandı. Üye olmayan ülkelere de Körber Vakfı (Hamburg) ve Ditze Vakfı (Hamburg) gibi Alman vakıfları tarafından destek verildi.

Veriler, girişleri ve ayıklanmaları Bergen’de yapıldıktan sonra Ağustos 1995’te Hamburg’a ulaştırılacak. Bu verilerden yararlanılmasının ilk adımı Ekim 1995’e kadar maddelerin tasviri bir analizinin yapılması olacak; ikinci adımda ise Aralık 1996’ya kadar yapısal analiz gerçekleştirilecek. Bu işlemlerden sonra verilerin tümü uluslararası bilim dünyasının yararlanabileceği hale getirilecek.

3. YÖNTEM SORUNLARI

Pilot araştırma bizlere beklenen bazı zorlukları ve bu zorluklarla mücadele etmenin bazı tekniklerini gösterdi. Seçtiğimiz yol için ödememiz gereken bedeli gayet iyi biliyoruz. Ana yöntemsel kararlar olmaksızın bir alanı araştırmanın imkânsızlığı da ortada.

3.1. Kültürel Özelliği Olmayan Bir Araç

Derin kültürel farklılıkları kültürün kendisine bağlı olmayan bir araçla ölçmek gibi bir paradoks söz konusu. Oysa, tüm ülkelerdeki öğrencilere aynı kapalı anketi vermek suretiyle bizim yaptığımız şey tam da bu. Dolayısıyla tüm ulusal çatışmaları, travmaları ve zaferleri bu anketten çıkarmak zorundayız. Sırlara, Hırvatlara, Boşnaklara, Makedonyalılara, Arnavutlara ve Kosovalılara Balkan tarihi (Ortaçağ krallıkları, Bizans etkisi, Balkan savaşları) hakkında aynı soruları sormak tabii ki ilginç olurdu. Aynı şey Türk, Yunan ve Bulgar çocuklarına yöneltilecek Osmanlı tarihi ile ilgili sorular için de geçerlidir. Ancak Norveçli, Portekizli ya da İsrailli çocuklar bu sorulara ne cevap verebilirler? Bu tür özel konular motivasyon kaybına ve kullanılan aracın kabul edilmemesine yol açabilir.

Çok genel ve temel tarihsel kavramlar bulmak durumundaydık. Dola-

yısıyla bulacağımız şeyler azami farklılıklar ve en uygun ulusal özellikler değil, asgari farklılıklar ve azalmış özellikler olacaktır. Pekiyi, başka bir seçenek var mı? Arkadaşım Jörn Rüsen ve ekibi sadece açık sorular sormak ve tüm öğrencilerin özgün cevaplarını kodlamak suretiyle başka bir yol izlediler.⁵ Ama ellerindeki malzemeyi kodlamak için aynı grupları ve ölçütleri kullanamadılar. Dolayısıyla en kaba ve genel kategorileri ikinci bir adımda incelemek zorunda kaldılar. Aksi takdirde farklılıkların açık olgularını ya da ampirik sonuçlar ve teorik varsayımlar arasındaki bağlantıları bulamayacaklardı. Öte yandan Rüsen çoğu zaman önemli miktarda veriyi kullanamadı; bazen öğrencilerin yarısı açık maddeler hakkında bir şey söyleyemedi.

Kapalı soruların her biri üzerinde tüm katılımcı ülkeler tarafından (ya da en azından büyük çoğunluğunca) çok dikkatli görüşmeler ve seçimler sonucunda mutabakata varılması gerekmektedir. Her madde ile ilgili anlamlı bağlantılar, fikirler ya da çıkarımlar üretebilmeleri için her ülkedeki gençlere eşit şans verilmesinin mutlaka sağlanması lazımdı. Çok önemli bazı hallerde her ulusal koordinatörün mutlak veto hakkı vardı. Uzmanlarımızın üyelerin tarihsel kültürleri hakkındaki önerilerinin çok ciddiye alınması gerekiyordu.

3.2 İzler

Bu yöntem, çeşitli “yöntem-etkileri” ya da “izler” bırakmaktadır. Öğrenciler zaman zaman, tarih üzerinde testimiz sırasında olduğu kadar yoğun bir şekilde hiç düşünmemiş olduklarını ifade ettiler. Bu, dar anlamıyla yöntem-etkisinin, ölçüm için kullanılan aracın ölçülen olguya etki etmesinin bir göstergesidir. Öte yandan bu tür ifadelerden, sadece bilgi ve kanaatleri tespit etmeye değil, düşünmeye sevk etmeye de yönelik bir anket hazırlamış olduğumuz sonucunu da çıkarabiliriz.

Tarihsel bilinçlilik durumlara bağlı, sorulduğu, kullanıldığı ya da ihtiyaç duyulduğu bağlamlara özgüdür. Verili bir durumun tasviri olmaksızın tarihsel bilinçliliğin incelenmesi imkânsızdır; her “emek-deneyi” gözlemin gerçekleştirildiği ortamdan, ve gözlemin kendisinden kaynaklanan bir kayma riski taşır.

Dolayısıyla sorular sormak suretiyle araştırma yapmaya seçenek olabilecek bir yöntemin varlığı söz konusu değildir. Anketi uygularken mümkün olduğunca benzerlik ya da aynılık sağlanması yapılabilecek tek şeydir. Çoğu zaman öğretmenlerin değil, testleri yürütenlerin yardımıyla anketleri okullarda gerçekleştiriyoruz. Ancak okulda test edilmek Rus, Portekizli, İzlandalı ve İsrailli çocuklar için gerçekten aynı şey mi? Tam olarak bilmiyoruz; böylece başlangıçtaki soruna geri geliyoruz: Önemli ölçüde

kültüre bağlı bir konuyu, ulusal farklılıklardan esas olarak bağımsız olan yöntemler aracılığıyla araştırmak.

3.3. Farklı Dillerde Aynı Çeviriler

Üçüncü büyük sorun dildir. Ortak ve resmi proje dilinin İngilizce olmasına rağmen, anketin İngiliz öğrenciler için de uyarlanması (çevrilmesi) gerekti. Zira bazı açılardan bakıldığında anket tam anlamıyla “siyaseten doğru” (“Kara Afrika” ve “göçmenler” gibi terimler kullanmıştık) görünmüyordu ve öğrencilerin kullandığı dile göre de yazılmamıştı.

Diğer ülkeler için sorun çok daha karmaşıktır. Her yorumcunun bildiği gibi, bir dilden bir başkasına tam bir çeviri mümkün değildir. En önemli örnekleri vermek istiyorum: Almanca, İngilizce ve Fransızca’nın her birinde “ulus” (*nation*) kelimesinin -en azından- farklı çağrışımları ve yan anlamları vardır. Ataları yüzyıllarca Avrupa’daki hemen her çatışmada rol almış olan İtalyan veya Hollandalı öğrenciler için “Avrupa” “biz”, “Avrupa tarihi” de “bizim geçmişimiz”dir. Kanal’ın, Kuzey Denizi’nin ve Pireneler’in ötesinde yaşayan ve savaşan Norveçliler, İskoçlar ve Portekizliler için ise “Avrupalılar” “ötekiler” olabilir. Pekiyi Yunanlılar, Türkler, Bulgarlar için “Avrupa” ne ifade ediyor? Onlar kendilerini gerçekten Avrupa’nın parçası olarak mı görüyorlar?

Kültürden bağımsız ölçme aracının parçaları olan tarihsel dillerin engellenemez farklılıklarının olduğu kadar, incelenen kültüre bağlı olgunun parçaları olan tarihsel yorum farklılıklarının her birinin aynı madyonun sadece bir yüzünü temsil ettiği kolayca anlaşılabilir. Araştırmamızın nesnesi ile metodunu birbirinden mutlak şekilde yalıtılmak mümkün değildir. Çevirilerimizi özellikle bağımsız yeniden çeviriler ile denetliyor ve yeniliyoruz. Ama bu bile mutlak anlam aynılığını sağlayamıyor. Bu ikili denetimi içeren yöntemimizin gerçekten hiç bir alternatifi yok.

3.4. İşlemler ya da Tutumlar

Uluslararası karşılaştırmaların temel amacı tarihsel düşünüşün zihinsel işlemler boyutunun tasvir edilmesi ve açıklanmasıdır. Zihinsel işlemler denince tarihsel anlamları üretme şekillerini ve detaylı tarihsel öğrenme süreçlerini kastediyoruz. Ama bu tür bir çalışmanın bazı kısıtlamaları olduğu (özellikle kapalı soruların özellikleri ve Likert ölçekleri) da unutulmalıdır. Aslında öğrencilerin verdikleri cevapların tutarsızlıklarında ısrar etmek ya da tekrarlanan imalarla onları bir ikileme itmek olanaksızdır. Hangi tip olursa olsun, bir anket tek yönlü bir iletişim anlamına gelir, bu da toplanan bilginin geçerliliğini azaltır.

Niteliğe yönelik soruların röportaj tekniği ile sorulması ya da (Piaget geleneğine uygun olarak) bireyin tarihsel bir ikilem hakkındaki fikirlerini açıklamasının istenmesi mantık ve tarihsel öğrenme süreçleri alanlarında araştırma yapmanın daha iyi bir yolu olabilir. Ama bu metodu kullanmakla, temsili ve rastgele örnekleme metoduyla geniş çaplı bir araştırma yapmak iddiamızdan vazgeçmiş oluruz. Aslında anketler yoluyla araştırma yapmak tarihsel/siyasi tutumların olduğu kadar önyargıların, çağrışımların, kamusal ve gayriresmi fikirlerin de ölçülmesi için, tarihsel düşünme işlemlerinin incelenmesinde olduğundan daha iyi bir yöntemdir. Probleme psikolojik olmaktan ziyade sosyolojik bir yaklaşım sağlayan anketler aracılığıyla bireysel başarılarından çok sosyal âdetler hakkında daha çok bilgi toplayabiliriz.

Katılımcı ulus-devletlerin ve etnik azınlıkların tarihsel kültürlerindeki farklılıklar temel olarak ortaklaşa tecrübelerle açıklanabilir. Farklı siyasi düşünceler (ve âdetler) çoğu zaman geçmişin farklı yorumlarından daha önemli bir rol oynayabilir. Değişik siyasi kültürlerin geçmişte oluşturulan farklı şekillere indirgenmesi de zor görünmektedir. Kültürlerarası bir karşılaştırmanın sonucunda tarihsel öğrenmenin detaylı süreçlerinin daha benzer görülmesi olasılığı oldukça fazladır. Dolayısıyla seçilmiş olan yöntem ilk karşılaştırmalı çalışma için uygun gözükmektedir.

Genel olarak, siyasi tutumları ve tavırları da tarihsel yorumları olduğu gibi araştırmaya dahil etmiş olduğumuza pişman değiliz -belki de onları tarihsel düşünüş işlemlerinden daha iyi ortaya çıkardık. Ayrıca birçok konu bu iki alanın arasında bir yerde yer almaktadır. Örneğin, yoksul olmak yerine zengin olmanın meşru kılınması, göçmenlere vatandaşlık haklarının verilmesi ya da geri alınması, zorla evliliğin kabul ya da reddedilmesi, sömürge olmanın verdiği zararların giderilmesi, tarihi anıtların trafik ihtiyaçlarının gerektirdiğinin tersine korunması, savaşta komşu bir devlete kaybedilen eski bir bölgenin yeniden ilhak edilmesi, ilerleme ya da gerileme, temel siyasi konuları ilgilendiren kararlar.

NOTLAR

- 1 Bkz. Bodo von Borries, *German History. A Pupil's for the Federal President's Prize*, Inter Nationes, Bonn, 1989.
- 2 Bkz. Jacques Aldebert ve diğerleri, *Europäisches Geschichtsbuch. Eine europäische Initiative von Frédéric Delauche*, Klett, Stuttgart, 1992.
- 3 Bkz. Bodo Von Borries, Magne Angvik vd'nin işbirliğiyle, "Jugengliches Geschichtsbewusstsein im europäischen Kulturvergleich. Verfahren und Erträge einer empirischen Pilotstudie 1992", Bodo von Borries, Jörn Rüsen vd, *Geschichtsbewusstsein im*

interkulturellen Vergleich. Zwei empirische Pilotstudien içinde, Centaurus, Pfaffenweiler, 1994, ss. 13-77.

- 4 Bkz. Bodo von Borries, "Exploring the Construction of Historical Meaning: Cross-Cultural Studies of Historical Consciousness Among Adolescents", Wilfried Bos ve Rainer H. Lehmann (ed.), *Reflections on Educational Achievement. Papers in Honour of T. Neville Postlethwaite*, Waxmann, Münster ve New York, 1995, 25-49.
- 5 Jörn Rüsen vd., "Geschichtsbewusstsein von Schülern und Studenten im internationalen und interkulturellen Vergleich", Bodo von Borries, Jörn Rüsen vd, *Geschichtsbewusstsein im interkulturellen Vergleich. Zwei empirische Pilotstudien içinde*, Centaurus, Pfaffenweiler, 1994, ss. 79-206.

“UYANIŞ” MECAZI: ORYANTALİZM VE MİLLİYETÇİ TARİHYAZICILIĞI

GABRIEL PITERBERG

GİRİŞ

Sunacağım tebliğ, daha büyük bir çalışmanın, modern Ortadoğu’daki cemaatlerin kendilerini teritoryal milletler olarak hayal etme süreçlerinde tarih yazımının ve öğretiminin oynadığı rol üzerine karşılaştırmalı bir çalışmanın parçasıdır. Burada, Mısır, Siyonist/İsrail ve Türk milliyetçilikleri karşılaştırılacaktır. Bu milliyetçilikleri tek tek ayrıntılı olarak çözümlemekten ziyade, milliyetçi tarih bilincinin temelinde yatan “gramer” ve bu gramerin tarihyazıcılığı aracılığıyla nasıl inşa edildiği ve aktarıldığı üzerinde yoğunlaşmayı tercih ediyorum. Daha genel bir düzeyde, kimlik anlatılarının inşasında tarihyazıcılığının yerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı umuyorum.

Milliyetçi tarih metinlerini, Benedict Anderson’ın önerdiği “modern millet” tanımı ile Hayden White’ın getirdiği modern tarihyazıcılığı tanımını harmanlayarak okumaya çalışacağım. Bununla birlikte, Partha Chatterjee’nin Anderson’a getirdiği eleştirileri ve daha az Avrupamerkezli, sömürge ve sömürgecilik-sonrası toplumları daha fazla dikkate alan bir teori geliştirme çabasını da göz ardı etmiyorum. Ancak, Chatterjee’nin eleştirileri geçerli olsa da, Anderson’un millet kavramına getirdiği “hayali cemaat” tanımını dışlamıyor. Anderson ile White arasında göz ardı edilemeyecek anlamlı farklar bulunuyorsa da, her iki yazarın yaklaşımlarının, zıt ikiliklere yaslanan paradigmalara etkili eleştiriler ve alternatifler sunması, görüşlerinin harmanlanmasını cazip kılıyor.

Anderson, “hakikaten, ampirik olarak gerçek” olduğu varsayılan cemaatlerle, “kurgusal” ya da “icat edilmiş” olduğu kabul edilen cemaatler arasındaki ikiliği önemli ölçüde yıkıyor. Hayden White, bir yandan tarih-

sel anlatıları okumanın yeni yollarını önerirken, diğer yandan da “içerik-biçim”, “tarihyazımı-kurgusal edebiyat” gibi iyice yerleşmiş ikiliklerin altında yatan kurguları açığa çıkarıyor.

ORYANTALİZM VE MİLLİYETÇİ TARİHYAZICILIĞI

Bu tebliğde öne sürmek istediğim temel görüş, Edward Saïd’in ve yapıtlarının etkisiyle oluşan kapsamlı literatürün eleştirel bir şekilde teşhir ettiği gibi, Oryantalist söylemin, daha önceleri milliyetçi-teritoryal tarihyazıcılığının “grameri” olarak anılan olgunun önemli bir bileşeni olduğudur. Çalışmalarından başta haberdar olmadığım Chatterjee’nin tespitlerinin benim bu tespitimle büyük ölçüde örtüştüğünü ve ikimizin de Saïd’in açıklamalarından benzer şekillerde etkilendiğini görünce doğrusu oldukça şaşırdım.

Oryantalizmin milliyetçi-teritoryal tarihyazıcılığında nasıl işlediğini gösterebilmek için Osmanlı hâkimiyetinin modern Mısır’da üretilmiş iki farklı tür tarihsel metinde nasıl yansıtıldığını inceleyeceğim. Bu metinler, profesyonel tarihçilerin yapıtları ile 1920’lerin ikinci yarısından itibaren *et-Terbiyyetü’l-Vataniyye* dizisi kapsamında yayımlanan ders kitaplarıdır. Milliyetçi bilinçte merkezi bir yeri olan ve Anderson tarafından başarıyla çözümlenen uyanış mecazının, “İslam uygarlığının gerilemesi”ne dair Oryantalist anlatıyla kuvvetlendirildiğini düşünüyorum. Bu anlatının, Mısır tarihsel söylemi tarafından, belki pek de farkında olmadan benimsenmesi, uyuyan milletin, boyunduruğundan kurtulduğu bir *ancien régime*’in (Osmanlı) hayal edilmesini mümkün kıldı. Bu uyanış yalnızca milli bir olay olarak değil, aynı zamanda modernliğin bir parçası olarak da inşa edildi.

Gerilemeye ilişkin Oryantalist anlatının tarihsel metinlerde en kuvvetli biçimde ortaya çıktığı alan, zaman sunumudur -mesleki jargonda dönemlendirme-. Burada ele alınan örnekte, dönemlendirme sorunu, 1970’lerden beri Ortadoğu tarihçiliğinde en ateşli tartışmaların yaşandığı konulardan biri olan “bölgede modern dönemin başlangıcı” üzerinde odaklanıyor.

Mısırlı tarihçilerin bu konudaki yaklaşımları belirleyicidir. Bu da yokluğunu fazlasıyla hissettiğimiz merhum Albert Hourani’nin deyişiyle, “Yakındoğulu tarihçilerin, doğrultusu Batı tarafından belirlenmiş gözlerle” kendilerine baktıklarına ilişkin görüşleri doğruluyor. Bu tarihçiler, Oryantalist söyleme bağlılıklarını açıkça sergiler şekilde, Napoléon’un Mısır’ı işgal ettiği tarih olan 1798’in, Oryantalizmin Mısır’daki Osmanlı dönemi olarak tanımladığı (1517’den başlayan) dönemle, 19. yüzyıl arasında aşılabilir bir duvar olarak dikildiğini düşünüyorlar. Osmanlı döneminin yansıtılışı *rukûd* (durgunluk, uyuma) mecazıyla ifade ediliyor: Hem Mısır hem de genel olarak Ortadoğu, Osmanlı boyunduruğu altında geçen üç yüzyıl boyunca

tarihsel bir uykuya dalmıştı; bunun sebebi de bölgenin, tüm hareketliliğin yaşandığı Avrupa'yla bağlantı kurmasına izin verilmemesiydi; Fransız işgali Mısır'ı bu uyku halinden kurtaran, 19. ve 20. yüzyılların “yeni yönelimler”inin (*el-itticehâtü'l-cedide*) önünü açan dış kaynaklı, Toynbee-vari bir uyarıcıydı. Bunu, iki önemli tarihçiyi ele alarak göstereceğim.

20. yüzyıl Mısır tarih-yazıcılığının duayenlerinden Şafiq Ghurbal'a göre Fransız işgalinden önceki beş yüzyıl üzerinde ciddiyetle durmaya değmezdi. Ghurbal, *The Beginning of the Egyptian Question* (1928) adlı yayımlanmış master tezine yazdığı sunuşta, 19. yüzyılın Ortadoğu tarihinde, özellikle de Mısır tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu belirtiyor. Ghurbal'a göre, 19. yüzyıl tarihi, Doğu'nun Batılılaşmasından ibaretti. Fransız işgali bu süreçte bir dönüm noktasıydı; Batı'nın müdahalesi ve kültürel etkisi önemli bir yere sahipti. Ghurbal'ın sunuşunun başında yaptığı alıntı bu bakımdan anlamlıdır: “*M. Lavissee, L'Organisation de l'Orient est en somme, le fait capital de la période moderne*” diye yazmıştı”.¹

Burada Ghurbal'ın tarihçiliğinin ayrıntılı bir çözümlemesine girişmek mümkün değilse de, Oryantalist söylemi büyük olasılıkla Londra Üniversitesi'ndeki tez danışmanı Arnold Toynbee'nin etkisiyle benimsediğini belirtmek gerekir. Örneğin, Toynbee'nin Ghurbal'ın kitabına yazdığı ön-sözden alınan şu kısa parçaya bakalım. Toynbee burada, 1798 yazında Fransız kuvvetlerinin önünü kesmek için at üstünde savaşan Memlûk beylerinden bahsederek “Batı-Doğu” karşılaşmasını kendi algıladığı şekilde tasvir ediyor:

...ve insanlarla değil (Doğuluların 1798'de insan kapasitesine ilişkin anlayışlarına göre), Mr. Well'in “Marşlılar”ının akla hayale sığmayan, karşı konulmaz güçleriyle donanmış yaratıklarla karşılaştılar. Bu Baulı “Marşlılar”, en baştan itibaren önlerine geleni yıkıp geçtiler; Doğulu insan şaşakalmıştı. Mısır, insanüstü Fransızlarla insanüstü İngilizlerin birbiriyle mücadele ettiği bir savaş alanı haline geldi.²

Ghurbal'ın önde gelen takipçilerinden biri olan Cemaleddin eş-Şeyyal, Oryantalizmin modern Mısır tarih-yazıcılığı söyleminde daha çok kabul edilmesini sağlamıştır. Bu söyleme *rukûd* (durgunluk, uyuma) terimini kazandıran odur. Bu sözcük, Osmanlı boyunduruğunda geçen üç yüzyıllık Mısır tarihinin onun için ne anlama geldiğinin kısa bir ifadesidir.³ Eş-Şeyyal'ın çalışmalarının özgün tarafı, Oryantalizmle teritoryal milliyetçiliğin ayrılmaz biçimde iç içe geçtiğini gözler önüne seren *en-nahdatü't-tilka'iyye* (kendiliğinden uyanış) tezidir. Eş-Şeyyal'e göre bu uyanış, 18. yüzyılın ikinci yarısında, Batı ya da Doğu etkisinden bağımsız, tamamen Mısır'dan ve Mısırlılardan kaynaklanan bir olay olarak gerçekleşmiştir.

Ancak buradaki tartışma bakımından ilginç olan, eş-Şeyyal'ın, bu Mısır kaynaklı uyanışın “19. yüzyıldaki tercüme ve taklit hareketiyle” bir kenara bırakılmasının sadece kaçınılmaz değil, aynı zamanda arzu edilecek bir olay olduğunu öne sürmesidir.⁴

Eş-Şeyyal'e göre bu “kendiliğinden uyanış”ın bir yerde durmasının sebebi, Fransızların Mısır'a “Mısır'ın uyanışıyla her bakımdan temel bir karşıtlık sergileyen bilimsel bir uyanışın izlerini” getirmeleridir (modernleşme ile milliyetçiliğin, aynı kelime *-nahda-* kullanılarak bir bütünün iki benzer parçası olarak sunulması dikkate değer). Bunun sonucunda, Mısırlı bilim adamları “kendi sahip oldukları bilgiyle Fransızlarınkini karşılaştırmaya başlamışlardı”. Şeyyal'e göre, Fransız işgali Mısır'da silinmez izler bırakmıştı. Dolayısıyla da Mehmed Ali Paşa'nın reformları “Mısır'ın gerçek bir uyanış, dünyadakiyle örtüşen bir uyanış yaşaması için Batı'nın taklit edilmesini gerektiriyordu”.⁵

Uyanış, işte böyle bir temel üzerine inşa edilmişti. Örneğin, eş-Şeyyal, Mısır'ın, üç kıtanın kavşağındaki konumu, sonsuz denecek kadar uzun ırmağı, yaratıcı insanları ve renkli kültürü sayesinde “bağımsızlığını ve farklılığını tarih boyunca korumuş olan” Mısır'a özgü bir kişilik damıtabildiğini iddia eder.⁶ Eş-Şeyyal'ın, Mısırlıların, Osmanlı egemenliğinin en başkını olduğu dönemler gibi darboğazlarda bile başardığını düşündüğü şey özellikle dikkate değer:

...ama o noktada Mısırlıların nesiller boyunca terk etmediği bir şey (ortaya çıktı), bu da onların kendilerinin ve ülkeleri Mısır'ın bilincinde olmalarıydı (*şu'-rahum bi-enfüsihim ve bi-bilâdihim Mısır*). Bu bilinç Mısır'ın kültürel hayatında iz bırakmıştır, Mısırlılar hep kendi tarihlerine, yöneticilerine, ulemasına, şehirlerine, mabetlerine, Nil'e, bayramlarına yönelmişlerdir. Bu kararlı çaba sayesinde *hitât* (yazılış) zincirine ve onun parçası olan tarih kitaplarına sahip olduk. *Hitât*, İbn AbdülhakOm'in Mısır'ın fethi üzerine yazdıklarıyla başlayıp, Ali Mübarek'in *Hitâtü't-Tevfikiyye*'si, Emin Sami'nin *Takvimü'n-Nil'i* ve Abdurrahman er-Rafi'i'nin *Tarihü'l-Hareketü'l-Kavmiyye*'si ile sona erer.⁷

Eş-Şeyyal'ın bu sözleri hakkında şunu belirtmemiz gerek: Bu parçanın, eş-Şeyyal'ın 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı egemenliğinin en zayıf olduğu dönemde bir “kendiliğinden uyanış” yaşandığına ilişkin tezinden alındığı hatırlanacaktır. Kanımca bu parça, milleti boş, homojen bir zamanda, uzak bir geçmişten bugüne doğru akan, dolayısıyla da sonsuza dek akmayı sürdürecektir olan organik bir öz olarak algılayan yaklaşımın mükemmel bir örneğidir. Paragrafın çekirdeğini oluşturan, Mısırlıların kendilerini ne zaman zor koşullarda bulsalar *şu'-rahum bi-enfüsihim ve bi-bilâdihim Mısır*'a yöneldiklerine ilişkin cümleye bakalım. Bu cümle ve hatta tüm paragraf, Renan'ın “Millet Nedir?” başlıklı ünlü konuşması-

nın içine rahatlıkla eklenebilir. Bir başka deyişle, tüm modern milliyetçi tarihyazıcılıklarının altında yatan, “gramer” diye adlandırılacak bir ortak tabandan söz edilebilir. Renan’ın metninden alınan şu kısa parça, Renan’ın genel olarak millet kavramı hakkında düşündükleriyle eş-Şeyyal’ın belli bir millet hakkında düşündüklerinin esasen aynı olduğunu göstermekte ve bu temel “gramer”i gözler önüne sermektedir:

Millet bir ruh, manevi bir ilkedir. Bu ruh ya da manevi ilke, aslında bir olan iki şeyden oluşmuştur. Bunlardan biri geçmiş, diğeri şimdiki zamanda yatar. Biri, ortak olarak sahip olunan zengin bir anılar mirası, diğeri ise bugünün konsensusu, bölünmez bir biçimde devralınmış mirasın değerini sürdürme isteği ve iradesidir. Saygıdeğer baylar, insanoglu, rastgele hareket etmez. Millet de birey gibi, çaba, fedakârlıklar ve azim ile yoğrulmuş uzun bir geçmişin ürünüdür.⁸

Ders kitaplarına dönecek olursak, bu metinleri ayrı bir başlıkta ele almanın aslında oldukça sıradan bir nedeni var: Bu ilk aşamada, Mısır ders kitapları üzerine araştırmalarım henüz hazırlık safhasında. Bu ayrıma bakılarak, ders kitabı türündeki metinlerin milliyetçi tarihyazıcılığının diğer bileşenlerinden ayrı olarak incelenmesi gerektiğini ya da bu tür tarihyazıcılığının inşasında ikincil bir yer tuttıklarını öne sürdüğüm sanılmasın.

Yine de, ders kitapları, profesyonel tarihsel yapıtlardan iki bakımdan ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, ders kitaplarının çok daha yoğun, sıkıştırılmış metinler olmasıdır. Bu kitaplar uzman olmayan kimseler için yazıldıkları ve geniş bir konu ve dönem yelpazesini kapsadıkları için, belli bir konuya ayrılan yer oldukça kısıtlıdır. Bunun sonucunda da, bu metinlerde edebi ve retorik araçlarla, hatta sözdizimi aracılığıyla gerçekleştirilen anlam üretimi o oranda yoğun oluyor; bu da onları yorumlama işine ilginç bir boyut katıyor.

Profesyonel metinlerle ders kitaplarını ayıran diğer bir unsur da, kasıtlılık (*intentionality*) meselesi ile ilgilidir. Metin yorumlayıcıları arasında çeşitli tartışmalara yol açan bu mesele, ders kitapları konusuyla iki bakımdan ilgilidir. Bu nedenlerden birincisi, ders kitaplarının her birinin bir projenin ya da dizinin parçası olmasıdır (burada *el-Terbiyyetü'l-Vataniyye* dizisini ele almaktayız). Bu tür projelerin belli başlı özelliklerinden biri, projenin diakronik evrimi boyunca her parçanın kendinden önce gelenlerden büyük ölçüde etkilenmiş olmasıdır. Dolayısıyla da, bu durumda kasıtlılığın projenin kurumsal tarihinde aranması gerekiyor gibi görünür. Ancak bu alanda henüz araştırma yapmış değilim; bu dizilerin herhangi bir parçasının yazar(lar)ına kasıtlılık atfetmek de pek verimli olmayacağı benziyor. İkinci neden ise, örneğin sözdizimi aracılığıyla üretilen anlamları, konuşan kişinin bilinçli olarak ürettiğini varsaymanın bir tah-

minden öteye gidememesidir. Dolayısıyla, bundan sonraki kısımda, ders kitaplarında kesinlikle anlam üretildiğini göstereceğim, ancak yazarların kasıtlarını ele almaktan kaçınacağım.

Burada incelenen *el-Terbiyyetü'l-Vataniyye* parçaları, esasen yukarıda bahsedilen milliyetçi tarihyazıcılığı söylemini sürdürmekte ve bu söylemin belli başlı iki bileşenine -Oryantalizm ile teritoryal milliyetçiliğe- uygun bir konumda durmaktadırlar.⁹ Temel anlatı oldukça tanındıktır: Osmanlı’nın Mısır’ı hâkimiyetine alması, milletin tarihinde üzücü -ancak dışsal ve önemsiz- bir safhaydı. Ders kitaplarında Osmanlıların Mısır’ı fethinin sonuçlarına tek değinme, tıpa tıp aynı şekilde söze dökülüp vurgulanan “Mısır bağımsızlığını kaybetti ve Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı bir vilayet haline geldi” ibaresidir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti sözde kalmış, güç kısa süre sonra fiilen Memlûk beylerinin eline geçmişti. Fransız işgalinin ve Mehmed Ali Paşa iktidarının damgasını vurduğu 19. yüzyıl ise Mısır tarihinde yeni bir dönemin -modern dönemin- başlangıcıydı.¹⁰

Bu anlatı, her şeyden önce, Osmanlı dönemine (Oryantalist dönemlemeye göre 1517-1798) ayrılan yerin diğer dönemlere nazaran kısa oluşu ile destekleniyor. Bu dönemin önemsizliği, üç yüzyıllık Osmanlı hâkimiyeti ile üç yıllık Fransız hâkimiyetine eşit yer (iki sayfa) ayrılmasıyla açıkça ifade ediliyor; bu ders kitaplarında Mehmed Ali Paşa’nın icraatının kapladığı yer ise her ikisinden de fazladır. Osmanlı dönemine ilişkin kısa tasvirler de aynı derecede anlamlıdır. Bu kısımlar düpedüz kronolojik-olgusal dökümler gibi görünseler de Osmanlı dönemini olduğundan daha kısa ve tali olarak gösteren bir zaman sunumu aracılığıyla dönemin önemini büyük ölçüde azaltmaktadırlar: Tasvirler Osmanlı fethinin hikâyesiyle başlıyor ve sonra aniden Osmanlı varlığının sözde kaldığını kanıtlayan Ali Bey el-Kebîr örneğine ve 18. yüzyılın ikinci yarısına atlanıyor; 1520’lerle 1760’lar arasındaki döneme ilişkin bu bariz suskunluk, onun önemini ya da, aynı mantıkla, önemsizliğini göstermektedir.¹¹

Ders kitaplarının bir diğer ilginç özelliği “sözdizimi yoluyla Oryantalizm” olarak adlandırılabilir. Bununla, iki tür ilişkiye değinilirken kullanılan cümle ve başlık yapısını kastediyorum. Bu ilişkiler, Osmanlılar -ya da bu metinlerdeki şekliyle “Türkler” ile- (hayali bir cemaat ile bir vatanın bileşimi olarak) Mısır; ve Fransızlar ile Mısır arasındaki ilişkilerdi. Bu ifadelerdeki sözdizimi, Mısır karşısında Osmanlıları edilgen, Fransızları ise etken olarak gösteriyor. Bu tür bir sözdiziminin en çarpıcı örneği, Ghurbal’ın *Mystification of the Eastern Question* adlı kitabını tanıtan geniş bir bölüm içinde art arda yer alan iki alt-başlıktır. Bu alt-başlıklar “İçindekiler” kısmında alt alta görüldükleri için daha da çarpıcı olmaktadırlar. Başlıklar şöyle (kelimesi kelimesine çevirmeye özellikle dikkat edilmştir):

Duh-li Mısr tahtı hükmü'l-Etrâk (Mısır'ın Türklerin Hâkimiyetine Girişi)
Duh-lü'l-Fransiyyin Mısr (Fransızların Mısır'a girişi)¹²

Sözdizimi aracılığıyla üretilen anlamı böylesine belirgin kılan, kanımca, iki ibarenin birbirinin hemen ardından gelmesidir: iki satır (metinde) ya da üç yüzyıl içinde (“tarihte”), Mısır, Osmanlı hâkimiyetine “giren” bir öznenen, Fransızların “girdiği” bir nesneye dönüşüyor. Bu noktada, Toynbee'nin daha önce de alıntıladığımız cümlesini anımsamamak imkânsız:

Mısır, insanüstü Fransızlarla insanüstü İngilizlerin birbirleriyle mücadele ettiği bir savaş alanı haline geldi.¹³

Benzer bir sözdizimine anlatının kendisinde de rastlanabilir. Burada incelenen üç metnin tümünde, sözdizimi, gerileme anlatısını şu şekilde yansıtmaktadır. “Türkler” ya da Osmanlılar, 1516-1517 yıllarındaki Osmanlı fethi sürecinden bahseden cümlelerin tümünde etken öznedir. Oysa, anlatı ani bir şekilde 18. yüzyılın ikinci yarısına sıçradığında, bu “Türkler” cümlelerin nesnesi haline gelir; Ali Bey olsun, Fransız işgalciler olsun, diğer âmillerin eylemlerine edilgen bir şekilde maruz kalmaktadır artık.

Bu tür sözdiziminin en belirgin örneği, anlatıda, Fransızların çekilmesi ile Paşa'nın iktidarı arasındaki kısa “ara rejim”in kaba bir resmini çizme işlevi gören bir cümlede karşımıza çıkmaktadır. Bu cümle, üç metinde de neredeyse aynı şekilde kurulmuştur. İbarelerin yan yana kullanılmasının etkisi burada da görülüyor; aynı cümle içinde Fransızlar etken bir özne, Osmanlılar ise edilgen bir nesne olarak yer alıyorlar:

Fransızlar Mısır'dan ayrılınca, ülke görünürde bir kez daha Osmanlı hâkimiyetine, fiilen ise Memlûk idaresine girdi.¹⁴

Sözdizimi, Mısır'ın konumunu cümle içinde değiştiriyor: Virgülden önce nesne olan Mısır, virgülden sonra (“ülke”) özne haline geliyor.

Ders kitaplarında Fransız işgaline atfedilen önem, eş-Şeyyal'ın “kendiliğinden uyanış”ın, neden Batı kültürüne kapı açmak zorunda olduğuna dair açıklamasını anımsatıyor:

Fransız işgali Mısır'da zamanın silemediği izler bıraktı. Çünkü onların gelişi ile ülke Ortaçağ uykusundan uyanmaya başladı; modern çağın ve Mısırlıların o güne dek yabancı olduğu fikir ve bilgileri getiren yeni bir uygarlığın önünü açtı. İşgal ayrıca (Memlûkların) Mısırlılar karşısındaki zayıflıklarını ve acizliklerini ilk defa gözler önüne serdi.¹⁵

Bu ders kitaplarından biri, eş-Şeyyal'den de ileri giderek, yalnız Fransız kültürünü takdir etmekle kalmıyor, aynı zamanda Fransızlara aile sevgisine

benzer bir yakınlık duyulduğunu ima ediyor. Bu sevgi, İngiltere ile Fransa'nın “Mısır Meselesi” üzerine giriştikleri rekabette İngilizlerin kazandığı “kabul edildikten” sonra dile getiriliyor. Aşağıdaki cümle, günümüze kadar üst sınıflara mensup pek çok Mısırlının Fransızcasının Arapçaları kadar akıcı olduğunu somut bir şekilde hatırlatıyor:

Ne var ki, ... Fransa ile Mısır arasındaki bağ, usta ile çırak arasındakine benzer bir bağa dönüştü (*el-üstâd bi-tilmizihi*).¹⁶

NOTLAR

- 1 Şafik Ghurbal, *The Beginning of the Egyptian Question and the Rise of Mehmed Ali*, Londra, 1928, ss. XIII-XIV ve 1-2. Youssef Choueiri'nin, *Arab History and the Nation-State* adlı kitabında (Londra, 1989, ss. 65-104) Ghurbal'ın tarihyazıcılığını derinlemesine incelediğini fark etmemiş değilim. Ancak bu makalenin boyutları ve konusu, tek bir milliyetçi tarihçinin uzun uzun ele alınmasına müsait olmadığı için Choueiri'nin ilginç yorumunu başka bir yerde tartışmak istiyorum.
- 2 Ghurbal, *age.*, ss. X-XI.
- 3 *Rukûd* kelimesi, eş-Şeyyal'ın iki kitabında buradaki anlamda sık sık kullanılmıştır: *Târihü't-Terceme fi Mısr fi 'Ahdi'l-Hamleti'l-Fransiyye*, Kahire, 1950 (bundan sonra *Terceme* olarak anılacaktır); *et-Tarih ve'l-Mu'arîh-n fi Mısr fi'l-Karni't-Tâsi' 'Aşr*, İskenderiye, 1958 (bundan sonra *Tarih* olarak anılacaktır).
- 4 Eş-Şeyyal, *Terceme*, ss. 3-6, ve *Tarih*, ss. 7-10. Aynı teze eş-Şeyyal'ın daha sonraki İngilizce yayınlarında da rastlanmaktadır.
- 5 Eş-Şeyyal, *Terceme*, ss. 196-197.
- 6 *Age.*, ss. 41-42.
- 7 *Age.*, s. 8.
- 8 Ernest Renan, “Millet Nedir?” (11 Mart 1882'de Sorbonne'da yapılmış konuşma); Martin Thom tarafından İngilizceye çevrilmiş ve yayıma hazırlanmıştır, *Nation and Narration*, H. Bhabha (ed.), Londra, 1990.
- 9 *Et-Terbiyyetü'l-Vataniyye*: Kahire'de, 1928'de Tefik el-Mar'aşlı, 1929'da Abdülaziz el-Bişri, 1943'te de Muhammed Rif'at Bey ve Abdülaziz el-Bişri tarafından yayımlanmıştır.
- 10 El-Bişri, ss. 175-76; el-Mar'aşlı, ss. 134-35; Muhammed Rif'at ve el-Bişri, ss. 172-173.
- 11 Osmanlı dönemini anlatan kısımlar için, bkz. el-Bişri, ss. 175-176 ve 176-183; el-Mar'aşlı, ss. 135-136 ve 136-139; Muhammed Rif'at ve el-Bişri, ss. 132-133 ve 173-174 (Fransızlar), ss. 134-139 ve 174-175 (Mehmed Ali).
- 12 Muhammed Rif'at ve el-Bişri, içindekiler, ve ss. 172-173.
- 13 Önsöz, Ghurbal, *The Beginning of*....
- 14 Muhammed Rif'at ve el-Bişri, s. 174. Biraz daha farklı bir şekilde ifade edilmiş hali için, bkz. s. 134; ayrıca, el-Bişri, s. 176 ve el-Mar'aşlı, s. 136.
- 15 Muhammed Rif'at ve el-Bişri, s. 132.
- 16 *Age.*, s. 174.

TÜRK DERS KİTAPLARINDA “YUNANLILAR”: BÜTÜNLEŞTİRİCİ BİR YAKLAŞIM

HERKÜL MİLLAS

Başlıktaki iki sözcük bazı açıklamalar gerektirir: “Yunanlılar” nesnel gerçeklerden hemen tüme varılabilen değişmez bir varlık değildir; bu daha çok sürekli olarak yeniden tanımlanan bir tarihsel kategoridir. “Yunanlılar” sözcüğünün bazı farklı kullanımları ve formülasyonları gerçekte bu bildirinin konusudur. Türk ders kitaplarının uzun vadeli amacı olarak önerilen “bütünleşme” yaklaşımına gelince, bu, “öteki” ile bir bütün olmak için “kendini” terk edilmesini göstermez, fakat sözcük diğer anlamıyla kullanılır: “Birinin çevresi ile davranış ve kişiliğin uyumlu koordinasyonu”.

Türkiye’deki ders kitapları birçokları tarafından ve çeşitli sebeplerle eleştirilmiş ve kınanmıştır. Tarihçiler ve pedagogların yanı sıra, bazen iktidardaki bakanlar bile muhalefete katılmışlardır.¹ Buna rağmen, son yirmi yıldaki gelişmeler çok yavaştır ve hatta bazen bazı konulardaki değişiklikler olumsuz yönde olmuştur.² “Yunanlılar” konusu, bir dizi ihmal ya da “problemlerin” biteviye algılandığı bir meseledir. Konu, ne sadece egemen tarihsel “doğrular” ile uyuşma problemi ne de iki yönlü bir meseledir, daha çok, aşağıda tekrar değinileceği gibi, ulusal kimlik ve sosyal ve uluslararası bir uyum meselesidir.

Genel ihmallere rağmen, yine de son iki yılda “Yunanlılar” konusu üzerinde bazı kısıtlı, fakat belirli gelişmeler kaydedilmiştir. Son yıllarda eleştirilen, Yunanlılara yönelik olumsuz nitelemeler son zamanlarda basılan kitaplardan çıkartılmıştır.³ Aşağıda bahsedilecek olan bu gelişmeler, genelde Yunanlılarla ilgili olan “olumsuz” sıfatların çıkarılması ve bazı aşırı sınıflandırmaların ve basit ifadelerin çıkarılmasıyla sınırlıdır. Genel tarih anlayışı ve felsefesi terk edilmemiş ya da değiştirilmemiştir.

ANTİK YUNANLILAR, BİZANS VE MODERN YUNANLILAR

Türk ders kitaplarındaki Yunanlılar, yakın zamana kadar egemen tarihsel tezler ve anlayışlara uygun olarak resmedilmişlerdir. Türkiye’de genel kabulü ya da asgari bir fikir birliğini karşılayan tek bir birleştirici tarih tezinin olmayışı konu üzerindeki farklı yaklaşımlar için bir neden olabilir. Tarihe giriş ders kitapları 12 yaşındaki öğrencileri belirli bir amaca yöneltir. Örneğin okuyucu 1994’e kadar, Antik Yunan ve Ege uygarlığı da dahil, hemen hemen tüm büyük ulusların ve uygarlıkların son kertede Türk kökenli olduğunu öne süren “Türk Tarih Tezi” ve “Güneş-Dil Teorisi”nin şimdilerde neredeyse terk edilen naiv teorilerinin kalıntılarını izleyebildi:

Orta Asya Türkleri olarak ... bu yerlere ulaştılar, antik dünyanın insanlarına toprağı nasıl işleyeceklerini öğrettiler [vb ve sonuçta] ... Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Suriye ve Ege Denizi civarında önemli uygarlıklar yaratıldı.⁴

Son zamanlarda yapılan değişikliklere kadar geçerli olan Antik Yunan’la ilgili ikinci yaklaşım, kendi farklı varlıklarını “Yunanlılar” olarak, fakat aynı zamanda doğrudan ve baştan başa sükûtle kabul eder:

İ.Ö. 1200’de, bazı barbar kabileler kuzeyden bugün Yunanistan denen bölgeye girdiler. Bu istilacılar bölgeyi yağmaladılar ve harap ettiler ve hiç acımadan insanları öldürdüler. Romalılar bu adsız, bilinmeyen kabilelere “Yunanlılar” dediler.⁵

Üçüncü yaklaşım, İyonlar, Akalar, Giritliler, vb. gibi bazı Yunanlı kabileleri “Yunanlılar”dan ayırmaktır. Yukarıdaki paragraf şöyle devam eder (s. 192-194):

O yıllarda, Akalar Yunanistan’da yaşarlardı. Bu kabileler daha önceleri Ege adalarında ve Anadolu’da yaşadılar [Akalar “Yunanlılığa” yabancı olarak gösterilir H.M.] Barbarların saldırısı üzerine bazıları [Yunanlılar H.M.] Küçük Asya’nın batı kıyılarına gittiler ... İyon adı, Akaların göçünden sonra Anadolu kıyılarında yaşayan halk için kullanılmıştı ... Böylece adı olmayan ve Romalılar tarafından “Yunanlı” denilen barbarların çocukları “İyon” adını kendilerine mal ettiler. Oysa geleneğe göre İyon adı çok uzun zamandan beri Anadolu’nun batı kıyısında yaşayan yerli halkın atalarına aitti. Bu adın “Yunanlı” adı ile hiç ilgisi yoktu ... İyon uygarlığı Anadolu ve Girit uygarlıklarının birbirlerine karışmasından sonra yaratılmıştı.⁶

Bu anlaşılması güç, çapraşık anlatımın ana fikri açıktır: “Yunanlılar”ın, en azından köken itibarıyla hiçbir değeri yoktur ve İyonlar köken itibarıyla Yunanlı değil, [sonuçta] kendi vatanlarında kendi kendilerini yeniden yaratan Anadolu-lulardır.⁷ İyon uygarlığının Yunan karakteristiklerinin reddi Türkiye’deki hemen hemen tüm ders kitaplarında görülür. Bir lise ders kitabında,

Batı dünyası tarafından izlenmek için bir örnek olarak ortaya çıkan Anadolu uygarlığı unutulmuş ve hissi sebepler yüzünden bir Yunan uygarlığı olarak kabul edilmiştir. Oysa bilim ve özgürlük Anadolu’da yüksek düzeylere ulaştığı zamanlarda Mora’da kadınlar aşağı görülüyor ve masaya oturmalarına bile izin verilmiyordu⁸

diye yazar.

Bir komite tarafından hazırlanan ve en yüksek nitelikte olması beklenen en son ders kitabı, konu üzerinde benzer bir karışıklığı sergiler.⁹ İyonların dilinden hiç bahsedilmeyen “Dil ve Edebiyat” başlığı altında İyon uygarlığı, Asurlar ve Frigler ile birlikte bir Anadolu uygarlığı olarak gösterilir; daha da kesin bir şekilde “İyon edebiyatı hakkında mevcut yeterli bilgi yoktur” denir. Birkaç sayfa sonra, muhtemelen başka bir tarihçi tarafından yazılmış olan bir bölümde, Yunanistan başlığı altında “(Antik) Yunan uygarlığı Girit, Yunanistan, Makedonya, Trakya, Batı ve Güney Batı Anadolu’da yaşayan toplumları kapsayan genel bir uygarlıktır”¹⁰ denir.

Bizans, bu imparatorluğun Türk ders kitaplarındaki şaşırtıcı yokluğu yüzünden önemli bir konudur. Bin yıldan fazla yaşayan ve toprakları, insanları ve önemli yerleşimleri Selçuklular ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu tarafından kalıt alınan Bizans İmparatorluğu’nun varlığı ihmal edilmiş ve hatta görmezden gelinmiştir.¹¹

Bir uzmanlar komitesi tarafından hazırlanan en son lise son sınıf kitaplarında Bizans uygarlığına bir sayfanın dörtte biri, tam olarak dokuz cümle ayrılmıştır. 400 sayfalık, iki ciltlik kitabın iki sayfadan fazlası Hititlere ayrılmıştır.¹² İlkokul dördüncü sınıflar için mevcut tek ders kitabında öğrenciler, sadece Türklerin gelişine kadar Anadolu’nun “yabancıların” hâkimiyeti altında olduğunu ve “sahibi” olmadığını okurlar. Kitaba göre,

Bizans’ta sanatlar sürekli olarak geriliyor ve imparatorluk durmadan zayıflıyordu. Bizans adı, ne bir ulusun ne de bir imparatorun adıdır. Bu ad Haliç’teki eski bir kentten gelen çarpıtılmış bir addir. Persler bu kenti yıkmışlardı. Daha sonra bu ad bir devletin adı oldu.¹³

Lise ikinci sınıf ders kitapları Bizans’tan sadece bir kere bahseder:

Türk askeri zaferleri Müslümanları büyük bir tehlikeden korudu. Müslüman ülkelerle karşı yapılan Bizans saldırılarını durdurdu.¹⁴

Bu imparatorlukta yaşayan halklardan bahsedilmez. Bir kitap, Bizans halkının “Rumca” konuştuğundan bahseder.¹⁵

Modern Yunanlılardan iki bağlamda bahsedilir: Modern Yunan devletinin kurulmasıyla sonuçlanan 1821 Yunan devrimi ve Modern Türk devletinin kurulmasıyla sonuçlanan Türk Kurtuluş Savaşı’na göndermeyle. Her iki durumda da genel yaklaşım, adaletsizlik ve/veya zulüm için Yu-

nan tarafını eleştirmektir. Bununla birlikte, bu konuda son zamanlarda basılan kitaplarda büyük gelişmeler de görülmüştür. Birçok durumda Yunanlılara atfedilen olumsuz sıfatlar çıkarılmıştır.

1993’e kadar, ilkökul ders kitaplarında Yunanlılar (“Türk Kurtuluş Savaşı Nasıl Başladı” başlığı altında) a) 1919’da İzmir’de silahsız sivilleri öldüren ve bu şehri yakıp yıkan;¹⁶ b) (“Yunan İsyanı” başlığı altında) hemen hemen bütün Türkleri öldüren, “beşikteki bebekleri bile öldürebildiklerini göstererek” yabancı güçlerin kışkırtmasıyla isyan eden ulus olarak gösterilir. Üstüne üstlük bu olanlar, “hayırlı” Osmanlı idare sistemine rağmen.¹⁷ 1821 Yunan devrimi kısmen Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik açıdan gelişmemesinin ve bu alanda Avrupa’yı izleyememesinin sonucu olarak da gösterilir.¹⁸

Genelde lise ikinci sınıfta Yunan devrimi kısa fakat daha az sempati ve duyguyla anlatılır. Ders kitabı seçimi olan lise son sınıfta genel yaklaşım, Yunanlıları Osmanlı İmparatorluğu’na karşı yabancı güçler tarafından yönlendirilen, “Megali İdea” bayrağı altında Bizans tipinde ve büyüklüğünde bir devleti yeniden kurmaya çalışan imtiyazlı bir millet olarak göstermektedir. İstanbul Ortodoks Patrikhanesi tüm bu planların başı olarak görülür.¹⁹

Modern tarih, esasen Yunan ordusuna karşı yapılan Türk Kurtuluş Savaşı ile bağlantılı olarak öğretilir. Türkiye’deki Rum cemaati (gerçekten Türk uyruklu Rumca konuşan Hristiyanlar) (istisnasız bir blok olarak) düşmanla “işbirliği” içinde ve arzu edilmeyen bir sosyal durum olarak, ekonomik yaşamı “ellerinde tutan” insanlar olarak resmedilirler.²⁰ Bir lise kitabı -1919’a atıfla- “Türk halkının asla unutmayacağı Yunan zulmünden” ve - bugünkü duruma atıfla- “Türkiye’nin güçlü bir birlik içinde olmasını istemeyen” ve “Tüm Ege Denizi’ne sahip olmaya çalışarak vatanımızı boğmak isteyen” komşu ülkeden bahseder.²¹

İki yıl öncesine dek, ilkökul ders kitaplarında, Ege Denizi’ndeki Yunan adaları hakkında şöyle deniyordu:

Ege adalarının çoğunluğu büyük güçler tarafından Yunanistan’a verilmişti. Gerçekten, bu adalar bizim sahillerimize çok yakındır. Yakın geçmişte tüm Ege kıyısı, Adalar ve Yunanistan, Türk yönetimi altındaydı. Ege adaları, 60 yıl önce Osmanlı İmparatorluğu’nun bir eyaletiydi.

Diğer bir ders kitabında, İkinci Dünya Savaşı’nda Yunanlıların Almanlar tarafından “yenildiğini” ve bu yenilgiye rağmen On İki Ada’nın Yunanistan’a “verildiğini” okurduk.²²

Özetle, Yunanlılarla ilgili olarak Türk ders kitaplarında aşağıdaki yaklaşımlar ve/veya değerlendirmelerle: 1) Seyrek ve dolaylı olarak, antik Yunanlılar Türk kökenli olarak gösterilirler; 2) Antik Yunanlılar alçaltılmıştır; 3) İyonlar, antik Yunanlılardan ayrılırlar ve “Anadolulular” olarak

gösterilirler. Bu “Anadolulu” halkların kültürel yönleri, dilleri, dinleri vb. göz ardı edilir; 4) Hemen hemen daima Bizans göz ardı edilir ve onun Yunan mirasından bahsedilmez; 5) Modern Yunanlılar bazı değişmez olumsuz karakteristikler ile gösterilir; saldırgan, sert ve Türkiye’nin düşmanı. “Yunanlılar”ın iki yönü okuyucudan sistematik olarak saklanır: 1) (gerçek ya da hayali) antik Yunan, Bizans ve Modern Yunanistan arasındaki bağlantı; 2) Yunanlıların, özellikle modern Yunanlıların olumlu yönleri. Yukarıda bahsedilen yaklaşımlar, doğal olarak, her bir ders kitabında eşzamanlı olarak bulunmaz, fakat çeşitli yazarlara göre farklılıklara (ve zıt versiyonlara) rastlanır.

YUNANLI İMGESİ

Türk ders kitaplarındaki “Yunanlılar” konusu, hem Yunan hem de Türk taraflarını ele alır. Yunanlılar tasvir edildikleri tarzdan hoşnut değildir ve Türklerin bu hoşnutsuzluk için birçok nedeni vardır. Bazı tarihsel gerçeklerin tutarsızlıkları ve baskısı en açık nedenlerden ikisidir. Modern Yunanlılar şöyle düşünebilirler: 1) Kendilerine adil davranılmadığını;²³ 2) “Düşmanlar” olarak gösterildikleri için askeri tehdit altında olduklarını; 3) Türkiye onların (Yunan, İyon vb) mirasçısı gibi tavır takındığı için kültürel düzeyde de tehdit edildiklerini ve kışkırtıldıklarını. Sonuç olarak, Yunanlılar kendilerini Türklerden uzaklaştırırlar.

Mevcut ders kitaplarından ve “Yunanistan” konusunun işlenmesinden hoşnut olmayan bazı Türkler aşağıdaki fikirleri sunabilirler:²⁴

1) Komşu ulusun “olumsuz” sunuluşu iki taraflı politik ilişkileri olumsuz biçimde etkiler. (Türkiye’de Yunanistan’a karşı olan düşmanca duyguları artırır. Yunan tarafında huzursuzluğa ve tepkiye neden olur). Kızıştırılan ve arttırılan karşılıklı güvensizlik, iki taraflı sorunların çözümünü engeller. Üstelik, milliyetçi söylemlerle yaratılan fanatizm, politikacıları olumlu faaliyetlerde bulunmaktan alıkoyar vb.²⁵

2) Tutarsızlıklar, çelişkiler, dile getirilmeyen meseleler ve tarihsel gerçeklerin tahrif edilmesi istenmez, çünkü bunlar tarihi çarpıtır ve tarih öğretimine zarar verir.²⁶ Böyle bir yaklaşım, eğitimin gerçekten istediğinin tam tersi sonuçlar doğurur, cehaleti yaygınlaştırır.

3) Türkiye’nin en büyük problemi, Avrupa Birliği’ne entegrasyonu ve onunla ortak var olma arzusunun göstermesi karşısında Avrupa ile olan kültürel ilgi ve uyumunda olabilir. Türk ders kitaplarında “Yunanistan”ın ve Yunanlıların sunuluşu, Avrupa içinde benzersiz bir olgu olarak ayrılır ve “Batı”nın tarihsel yorumlarına bütünüyle yabancıdır. Bu ders kitaplarındaki tarih yorumunun geçerliliği ne olursa olsun, bunlar Avrupa’daki (ve dünya çapındaki) egemen görüşlerle çelişirler.²⁷ Türkiye’deki tarihya-

zımı (antik ya da modern) Yunanistan’ın tek ve etnikmerkezci bir değerlendirmesini kabul ederek kendini Avrupa akademik dünyasının ayrı bir yerine yerleştirir.²⁸ Bu görüşlerin öğretildiği öğrenciler Avrupa içinde bir anomali ve düzensizlik olarak göze çarpar. Bu tarih yazımı yaklaşımı, Türkiye’nin Avrupa uluslarıyla arzu edilen birleşmeyi başarmasına katkıda bulunamaz.

YUNANLI İMGESİNİ YENİDEN ÜRETEN NEDENLER

Sorgulanan konular hakkındaki ders kitaplarının değişimi ve gelişimi bununla birlikte sadece akademik bir süreç değildir. Bu, belirli politik kararları gerektirir. Bu tür politik kararlar bazı sosyal gelişmeleri gerektirir. Sözü edilen kitapların ardındaki sosyal, psikolojik ve politik etkiler ve motifler karmaşıktır. Tarih yazımında ve ders kitaplarında gerek duyulan değişikliklerin yapılmasını engelleyen tarihsel ve ideolojik sebepler vardır.

Balkanlar şiddetli etnik çatışmalar yüzünden kötü nam salmıştır. Karşılıklı güvensizlik halk grupları, uluslar ya da sadece devletler içindeki azınlıklar arasında hâlâ yaygındır. Devletler kendi ulusal sınırları içinde kendilerini güvende hissetmezler, daha da kötüsü kendi sınırlarından emin değildirler. Türk toplumunun bir bölümü sık sık “Hristiyan Avrupa’ya yönelik genel güvensizliklerini gösterir. Müslüman Osmanlılar ve Hristiyan Batı arasında yüzyıllardır süren çatışma birçok Türkün bilincinde iz bırakmıştır.²⁹ Batı dünyasının (Yunanlılar dahil) sürekli şekilde Türkler aleyhinde entrikalar çevirdiklerine, Türkler’den nefret ettiklerine vb. inanırlar.³⁰

Türk toplumunun önemli bir bölümü, Yunanistan’ın Türk toprakları üzerinde hak iddia ettiğini düşünür. Yunanistan’la ilgili hemen hemen tüm Türk ders kitapları, “ebedi Megali İdea”dan, Türk topraklarını işgal ederek ülkesini genişletmek için Yunanistan’ın çok bilinen politikasından bahseder.³¹ Bu bildiri hazırlandığı sırada bazı (İslamcı-sağcı) politikacılar eski sakinlerini hatırlatmamaları için İstanbul’daki Bizans surlarının yıkılmasını bile istemişlerdir.³²

Ulusal egemenlik sorunu üzerindeki güvensizlik, bazı tarihsel gerçeklerin reddi arzusunun başlatıyor gibi görünür. Bugünkü Türk toprakları üzerinde antik Yunanlıların varlığının reddedilmesi benzer kaygılardan geliyor olarak görünür.³³ Ders kitaplarında antik Yunanlıların (İyonlar) Yunanlı olmayana ve hatta bazı durumlarda hızla Yunan karşısına dönüşmesi, sadece tarihsel bir yanlışlık sorunu değil, egemenlik anlayışıyla bağlantılı olan bir ulusal kimlik sorunudur. Bugünkü Türkiye’de egemen olan, Türk-İslam anlayışı ile Batı yönelimli Kemalist ideoloji arasındaki halledilmemiş ihtilaf ve uluslararası alanda modası geçmiş “tarihsel iddialara” dayalı toprak iddialarına bağlılık ders kitaplarında da yansıtılır. Ders

kitapları bu halledilmemiş sosyal tartışmalardan ve ideolojilerden ve modası geçmiş inanışlardan doğan çelişmeleri ifade eder.

Genel eğilim ve (antik ve modern) Yunanlıları aşağılama dürtüsü, özellikle 1994'e kadar, iki ulus arasında son iki yüzyılın politik-askeri çatışmaları tarafından yaratılan düşmanlıktan ve Yunanlılar ile Avrupalılar arasındaki ilişkiler konusunda Türkler arasında egemen olan eğilimden kaynaklanabilir. Türkiye'de çok yaygın bir anlayışa göre, "Batı" genellikle Yunanlılara arka çıkar (özellikle "Müslüman" Türkler'e karşı), çünkü Batı bugünkü Yunanlıların antik Yunanlıların torunları olduklarını düşünür. Bu, bazı ders kitaplarında açıkça dile getirilir.³⁴ Antik ve modern Yunanlıları kötülemek eğilimi, "Yunan yanlısı" Batı dünyası tarafından kışkırtılan Türkler'in savunma mekanizmasının bir sonucu olarak yorumlanabilir.³⁵

Sonuç olarak birçok Türk tarihçisi arasında pek yaygın olan tarihin "eski moda" milliyetçi yorumundan ders kitaplarında, Yunanlıların olumsuz imgesinin bir kaynağı olarak bahsedilmelidir. Bu anlayışa göre toplumda ve tüm tarih boyunca, benzer kişiliklerden oluşan tek bir Yunan ulusu vardır. Yunanlılar bir kere düşman olarak görülmüşlerdir ve sonsuza dek de böyle bilinmelidirler.³⁶

Bu milliyetçi tarih yazımının yanı sıra, tarih yazımının "ulus inşası" misyonunu yerine getirmesi gerektiği şeklindeki kavram potansiyel düşmanlara karşı vatanın korunması için şevkle koşmaya hazır yeni bir nesil yaratılması olarak anlaşılır ve Türk ders kitaplarındaki Yunanlılar imgesini kötüleştirir.

Özetle, geçmişte Balkanlar'daki tarihsel şiddet çatışmaları, "Hristiyan Avrupa" ve "Yunanistan"la ulusal egemenlik meseleleri konusundaki karşılıklı güvensizlik, çok söylenen Yunan yayılmacı politikası imgesi (Megaló İdea), ulusal kimlik çatışmaları ve belirsizlik, milliyetçi dünya görüşleri ve tarih yazımı Türk ders kitaplarındaki Yunanlıların bu sunuluşunun ana sebepleridir.

BÜTÜNLEŞTİRİCİ BİR YAKLAŞIM

Birçok kişi tarafından ifade edilen Yunanlılar, "ötekiler" ve "Avrupa" imgeleri konusunda Türk ders kitaplarını geliştirme isteği başarılması zor bir görevdir.³⁷ Yukarıda bahsedilen ders kitaplarında sınırlı fakat birçok değişiklik yapıldı; Türkiye yüksek nitelikte ders kitapları üretmek için yetenekli tarihçilere sahiptir ve bu nedenle teknik olarak bu mümkündür, ama yine de ders kitaplarının nihai gelişimi için siyasi kararı almak zor görünüyordu.³⁸ Bugüne kadarki gelişmeler bazı paragrafların çıkarılmasıyla sınırlıdır, oysa geçmiş yorumlamadaki genel yaklaşım hemen hemen aynıdır.

Bu tür isteksizlikler için birçok ve karmaşık neden sayılabilir. Türki-

ye'deki muhalif ideolojik gruplar arasındaki yaygın sosyal ve kültürel çatışmalar, tarih yazımı ve ulusal kimlik üzerinde önemli değişikliklerin başa rılabileceği uygun bir havanın yaratılmasını engelleyen temel nedenler olabilir. Avrupa-karşıtı ve "anti-empyralist" İslamcı gruplar, anti-İslamcı ve/veya "anti-empyralist" Kemalist gruplar, anti-Kürtçü milliyetçi gruplar ve anti-Türk milliyetçi Kürt gruplar gibi sosyal güçler arasındaki ideolojik karşılaşma, birleştirici bir dünya görüşü geliştirmeyi ve ders kitaplarının baştan başa düzeltilmesine yardım etmek için çok ihtiyaç duyulan asgari sosyal fikir birliğinin oluşumunu engellemektedir.

Yunanlılarla ilgili olan ders kitaplarında gerek duyulan hemen hemen tüm değişiklikler, yukarıda bahsedilen ideolojik olarak çatışan grupların bazı "inanışlarıyla" bağlantılıdır. "Türk Tarih Tezi" (hemen hemen bütünüyle terk edilen) Kemalist bir mirastır; Yunanlıların kötülenmesi etkili milliyetçi/anti-Batıcı sertlik yanlılarıyla ilgilidir, "Anadoluculuk" teorisi kısmen Kemalist entelektüeller, kısmen ve ihtiyatla "Baticılar" ve/veya solcular tarafından geliştirilmiştir; "Doğu"ya kıyasla "Batı"nın kötülenmesi kadar Hristiyan Bizans'ın ve etkisinin ihmali, İslamcı ve milliyetçi grupların çabalarının sonucudur. Tüm bu görüşler, bir ulusal kimlik ihtilafı içinde yansır ve çatışır; her bir grup kendi hedefleri ve ideolojilerinin karşıtı olarak tasarlandığı anlaşılan tüm önerilere karşı çıkarak, direnerek ve engelleyerek kendi görüşlerini dayatmaya çalışır.

Burada çizilen tablo muhakkak surette karanlıktır. Normal olarak pedagojik ya da politik bir mesele olarak sunulan ve iki taraflı görüşmeler ile ya da bir eğitim bakanının tek bir kararıyla çözülebilecek bir şey olarak sunulan mesele, burada karmaşık bir sosyal mesele olarak yorumlanır. Bununla birlikte, böyle bir anlayıştan doğabilecek karamsarlık duygusu ne kadar büyük olursa olsun fark etmez, bu çözümleme problemin gerçek yönünü açıklamak için gereklidir. Problematik bir ders kitabı, teknik ya da politik bir mesele olarak değil, birçok unsurları ile birlikte sosyal bir mesele olarak görülmelidir: İhtilafli tarih felsefeleri, ulusal kimlik ve uluslararası ilişkiler meselelerindeki çatışan ideolojiler, grup kimliği çatışmaları, vb. 1993 ve 1994'ün ders kitaplarında yapılan düzeltmeler de bu konuda adım atılması ihtiyacının kabulünün iyimser bir işareti olarak yorumlanmalıdır.

Ders kitaplarının gelişimi temel olarak her ülkenin iç işidir, ancak uluslararası yansımaları da sahiptir. Ders kitapları bir kere geliştirildiğinde yeni nesillerin eğitim felsefesi ağır ve kesin bir şekilde değişecektir. Daha sonra mevcut ders kitaplarından kaynaklanan olumsuz yönlerin çoğu elenebilir. Kısır döngü aşıkardır: Ders kitapları sosyal olarak belirlenir - geliştirilmiş ders kitapları sosyal gelişmeyi hızlandırır!

Türkiye ilk olarak sosyal açıdan gelişip ardından kendi ders kitaplarını geliştirmeyi de istese, geliştirilmiş ders kitaplarının kendi kültürel gelişmesini hızlandıracağını da düşünse Türk toplumu, her şeyden önce genel olarak “Batı”, özel olarak da “Yunanistan” konusundaki eski elemlerini ve şüphelerini halletmelidir. Avrupa Birliği’nde Türkiye kendini bu grubun bir parçası gibi hissetmelidir, anti-tezi olarak değil. Ders kitaplarındaki tarihsel yorumlar Türk öğrencilerini Avrupa karşıtı görüşlere ve anlayışlara yönlendirmemelidir. Bu eğitimsel pratik Avrupa ile birleşme gününü beklememeli, gerektiği şekilde eğitilen yeni nesil, Avrupa ulusları ile uyumlu bir bütün oluşturmak, uyum içinde bir arada var olmak için mümkün olduğunca erken hazırlanmalıdır.

Öğrencileri eğitmek ve kendilerini Avrupa uygarlığının ve tarihinin bir parçası olarak hissetmelerini sağlamak için bir hedef olarak kurulan eğitim alanındaki anlayış ve çabaya “bütünleştirici yaklaşım” diyorum. (Doğal olarak bu, Türklerin kendilerini aynı zamanda Asya’nın, Ortadoğu’nun ve Balkanlar’ın da bir parçası olarak hissetmesine engel değildir.) Bu, eski devrin korkuları ve fobilerinin terk edilmesi ve “Batı” ile uyumlu bir arada varoluşu gerçekleştirecek olan uluslararası modern ilkeler ve uygulamaların kabul edilmesiyle başarılabılır. Bu hususta, Türk ders kitaplarında antik ve modern Yunan, Avrupa’nın geri kalanıyla bir ihtilaf konusu oluşturmayacak bir tarzda sunulmalıdır.

NOTLAR

- 1 Milli Eğitim Bakanı Köksal Toptan, 19-2-1993 tarihinde, ders kitaplarını “gülünç” olarak nitelemişti. Bkz. ertesi günkü Türk gazeteleri.
- 2 Türker Alkan’a göre (*The Political Integration of Europe*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1982), 1977 yılı daha milliyetçi bir yaklaşımın görüldüğü Türk ders kitapları için bir dönüm noktasıdır: “Türk ders kitaplarında, Batı Avrupa ülkeleriyle bir kültürel entegrasyona yönelen herhangi bir belirti yoktur. Gerçekten, 1977’deki metinlerde yükselen bir milliyetçilik eğilimi vardır” (s. 68).
- 3 Konuyla ilgili eleştiriler için H. Millas’ın şu makalelerine bakınız: 1) Tarih Atölyesi: “Yunanistan ve Türkiye’de Tarih Ders Kitapları”, Londra, Nisan 1991; 2) Georg-Eckert für Instituts der International Schulbuchforschung: “Türkiye’deki Ders Kitaplarında İnsan Hakları”, Diesterweg, Frankfurt, 1994. 3) “Bilder einer Revolution”, Frankfurt-Paris, 1994: “Türk Ders Kitaplarında Fransız Devrimi”. 4) “Eleutherotypia”: “Ta Scholika biblia”, Atina, 24-2-1988, (Yunanca). 5) *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995: “Türkiye’de Etnosantrik Tarihçiliğin Pratik Sorunları” (Türkçe).
- 4 Niyazi Akşit, *Milli Tarih Ana Ders Kitabı, Ortaokul 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992, s. 25. Bu, ortaokul (altıncı sınıf) için tarih ders kitabıdır. Bu paragraf son zamanlarda basılan yeni ders kitabından çıkarılmıştır: *Milli Tarih, Ortaokul 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 11. 1933’de basılan ders kitapları Hititler ve (İ.Ö. 2800’de yaşayan) Fenikelilerin Türk kökenli olduklarını belirtir. Türk Tarih Te-

zi’nin eleştirel bir analizi için bakınız: Büşra Ersanlı Behar, *Tarih ve İktidar, Türkiye’de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Afa, İstanbul, 1992. Bu, Boğaziçi Üniversitesi’nde orijinali İngilizce olarak hazırlanan bir doktora tezinin Türkçe basımıdır. Ayrıca Türkiye’de 1930’larda tarihsel alanda başlatılan çabaların görece daha takdîrkar yorumu için bakınız: Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, Kaynak, İstanbul, 1989.

- 5 F. Sanır, T. Asal, N. Akşit, *Sosyal Bilgiler, 4*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1989, s. 191. Bu paragraf yeni ders kitabından çıkarılmıştır. Yazar adı yok, *Sosyal Bilgiler, 4*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1994.
- 6 Büyük İskender aynı kitapta (s. 191), Yunan bağlantılarına hiçbir gönderme yapılmaksızın “Makedonyalı” sayılır. N. Akşit’in yukarıda bahsedilen ders kitabında (s. 2), M. Kemal Atatürk’ün şu cümlesi okunur: “Diyarbakır, Van, Erzurum, Trabzon, İstanbul, Trakya ve Makedonyalı halk aynı ırktan, tek bir cevherin aynı damarındandır.”
- 7 Türk kimliğine değinen birçok Türkçe metinde kolaylıkla sezilebileceği gibi, esasında “Anadoluluk” coğrafi kavramı, bir çeşit etnik köken ve kimlik belirtmeyi tasarlar. Örneğin bkz.: a) Halikarnas Balıkcısı’nın yazıları (Cevat Şakir Kabaağaçlı, 1887-1973) “Anadoluculuk” anlayışının esas başlatıcısıdır; b) ünlü romancı Kemal Tahir (1910-1973), c) Reşit Ergener (*Görüş* dergisi, 2/1989), d) Bilge Umar (*Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılap, İstanbul, 1993, s. 4); e) Bozkurt Güvenç (*Türk Kimliği*, Ankara, 1994, s. 48) ve f) merhum cumhurbaşkanı T. Özal (*La Turquie en Europe*, Paris, 1988) bu anlayışı dile getirmişti. R. Ergener ve B. Güvenç’in eleştirisi için, bkz. H. Millas *Görüş* 4/1989 ve *Toplumsal Tarih* 2/1995. T. Özal S. Vryonis tarafından, yukarıda bahsedildiği gibi, tüm ulusların son tahlilde Türklerin neslinden geldiğini iddia eden Türk Tarih Tezi’nin bir savunucusu olarak yanlış şekilde eleştirilmişti.
- 8 A. Mumcu, İ. Güneş, C. Bilim, *Kredili Sisteme Göre Liseler İçin Tarih 2*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 56.
- 9 Kazım Yaşar Koprman vd., *Tarih 1*, Ankara, 1993, s. 25 ve 30.
- 10 Aynı çelişkili yaklaşım bir başka ders kitabında da görülür, burada Lyonlar Yunanlılardan farklı olarak gösterilir; on sayfa sonra “Yunanlılar” başlığı altında, Lyon kentleri “Yunan uygarlığının önemli merkezleridir” denir. Bakınız: Nurer Uğurlu, Esengül Balcı, *Tarih, Lise 1*, İstanbul, 1990.
- 11 Bizans’ın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisi Türk tarihçileri arasında gayet kapsamlı şekilde tartışılmıştır. Genelde Bizans’ın etkisi önemsenmemiştir.
- 12 Kazım Yaşar Koprman vd., *age*, s. 28. Anadolu Ortaçağından bahseden ders kitapları da Bizans’ı içmez. Ayrıca bkz. Hakkı Dursun Yıldız, Abdurrahman Mercanlı, *Meslek Liseleri İçin Tarih*, İstanbul, 1991.
- 13 Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *age*, s. 134 ve s. 196. Bu paragraflar yeni ders kitabından çıkarılmıştır.
- 14 Niyazi Akşit, *Ortaokullar İçin Milli Tarih Ana Ders Kitabı 1*, İstanbul, 1992, s. 93. Bir tarafı saldırgan, diğerini savunmada olarak gösteren bu paragraf 1993’te basılan yeni ders kitabında da tekrarlanmıştır.
- 15 Ahmet Mumcu, İhsan Güneş, Cahit Bilim, *Liseler için Tarih 2*, İstanbul, 1992, s. 44. “Yunan” dili (Yunanca) çoğunlukla “Yunan” dilinden (Yunanca) ayrı bir dil olarak anlaşılır.
- 16 Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *Sosyal Bilgiler 5*, 1986, s. 103. Yeni kitap bu anlayışı tekrarlar (s. 161).
- 17 Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *İlkokullar İçin Sosyal Bilgiler 5*, İstanbul, 1986, s. 64. Bu paragraf yeni ders kitabından çıkarılmıştır.

- 18 *Orta Okullar İçin Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük III*, İstanbul, 1992, s. 18. Bu kitap halen okutuluyor.
- 19 1) Hakkı Dursun Yıldız, Abdurrahman Mercanlı, *Meslek Liseleri İçin Tarih*, İstanbul, 1991, s. 145, 146; 2) Kenan Okan, *Tarih 2 - Lise I*, Ankara, 1992, s. 111; 3) Hakkı Dursun Yıldız, Coşkun Alptekin, İhsan Şahin, İdris Bostan, *Tarih, Lise 3*, İstanbul, s. 165, 166; 4) Selahattin Dikmen, Kemal Koçak, *Tarih, Lise III*, Ankara, 1991, s. 241, 242; 5) Kazım Yaşar Koprman vd., *age.*, s. 53. Bu kitaplar arasında 4 numaralı kitap en "hissi" olanıdır: "Yunanlılar özgürdü ... devletin gerçek sahibi olan Türklerden daha iyi bir durumdaydılar ... yeni doğan bebekler dahil tüm Türkleri öldürdüler". Son zamanlarda basılan ders kitapları daha az hissi ve söylemlerinde daha dikkatlidirler.
- 20 *Orta Okullar İçin Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük III*, *age.*, s. 36, 37, 151.
- 21 Mükerrrem Su, Ahmet Mumcu, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük*, İstanbul, 1986, s. 43, 306. Bu ders kitabı artık okutulmuyor.
- 22 Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *age.*, s. 154; ve Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *İlkokullar için Sosyal Bilgiler 5*, İstanbul, 1986, s. 152. Bu paragraflar son zamanlarda bu kitabın yerine basılan ders kitaplarında yoktur.
- 23 Yunanlılar'ın kendileri için sahip oldukları imge Türk ders kitaplarında karşılaşılanların (örneğin saldırgan, kaba vb.) hemen hemen tam zıddı, karşıtıdır. Her bir halk grubu üç imge paylaşır: 1) "kendi" imgesi, 2) "öteki'nin imgesi ve 3) "öteki'nin "biz"i" nasıl gördüğü imgesi. "Biz" ile ilgili olarak, "kendi" imgesi ile "öteki'nin algılanması" imgesi arasındaki ihtilaf ne kadar büyük olursa, iki taraflı ilişkilerdeki gerginlik de o kadar büyük olur. Bakınız. Paris Barbarouses, *Theoria Eksoterikes Politikes* (Dış Politika Kuramı), Sakkoula, Atina-Komotene, 1988, ss. 40-43.
- 24 Mesele esas olarak iki taraflıdır. Bununla birlikte iki taraflı meseleler uluslararası dikkati de çeker. Yunan-Türk ilişkilerinin her yönü birçok tarafın ve grubun ilgisini çekiyor.
- 25 Aynı sosyal ve politik mekanizmalar doğal olarak Yunan (ve diğer ulusların) ders kitaplarına da uygulanır; Yunanistan'daki ders kitaplarında Türk imgesi, üzerinde çalışmayı gerektiren bir konudur.
- 26 "Tarihsel gerçekler" ve "çarpıtılmamış" tarihyazımı, her iki ve birçok tarafça kabul edilen yorumlar gibi, göreceli bir içerikte anlaşılmalıdır.
- 27 Tarihte "Yunanlılar"ın yorumu geniş bir konudur ve bazı egemen yorumlar, çeşitli Yunan tarihçilerinin tepki göstermesine sebep olmuştur. J. Ph. Fallmerayer'in modern Yunanlılar hakkındaki son yüzyıl ya da Martin Bernal'in antik Yunanlar üzerine "Kara Atina" tezleri (politik ve ideolojik olarak etkilenen) akademik tartışmaları başlatmıştır. Türk ders kitapları ve "Yunanlılar" üzerindeki tarih yazımı ile durum farklı bir yödedir: "Bilimsel tez" yoktur, fakat çelişmeler ve susturulmuş dönemler vardır. Türkiye'deki, "Yunanlılar" üzerine tarih yazımının daha genel bir eleştirisi için bkz: H. Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim, İstanbul, 1994.
- 28 Doğal olarak, nereye ait olacağını ve hangi ülkelerle uyum içinde olacağını seçmek herhangi bir ülkenin özgürlüğüdür. Bu, kendi tek dünya görüşünü oluşturmak için Avrupa Birliği ile birleşmeyi reddeden politik gruplar için tutarlı bir politikadır. Bu, ekonomik hatta politik ve kültürel bir ittifakta bütünleşme (birleşme demiyorum) arayanlar için aynı değildir. Bu ders kitapları Avrupa anlayışıyla "bütünleşmemek" için (non-integration) bir iradenin bir ifadesi olarak ayrılır.

- 29 Bu ilişkinin tam bir ifadesi için bkz. Stefanos Pesmazoglou, *Avrupa-Türkiye*, Themelio, Atina, 1993, iki cilt, (Yunanca).
- 30 Türkiye'nin en büyük gazetelerinden biri olan Hürriyet'in (30-11-1994), ön sayfanın yarısını kaplayan manşetleri "Hristiyan ve Avrupalı" uluslar konusunda Türkiye'deki egemen imgenin tipik bir görünümüdür. Bosna'daki tüm şiddetli etnik savaşlar "Türkler'e karşı olan ebedi nefretten" kaynaklanıyor şeklinde yorumlanır. Sırplar "500 yıldan beri kin tutan" (bu bir manşet idi); bu nefreti ve intikam duygularını "inanılmaz katliamlar yaparak Türkler'e karşı olan nefretlerini kusarak" vb. gösteren insanlar olarak gösterilir.
- 31 Daha fazla ayrıntı için bkz. H. Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, ss. 211-215.
- 32 Türk gazetelerine bakınız (28, 29-12-1994). Birçok Türk, doğal olarak bu aşırı "duyarlılığa" tepki gösterdi; bununla birlikte bu öneri hâlâ İstanbul'un eski "sahipleri" konusunda bazı Türkler'in düşüncelerinde nahoş bir izlenim uyandırır. İstanbul Ortodoks Patrikhanesi hemen hemen her gün Türk medyasının bir bölümü tarafından "Megali İdea" ideolojisinin çekirdeği olduğu gerekçesiyle saldırıya uğrar.
- 33 Anadolu uygarlıklarının kökeni üzerine yazılan bir makalede, bir entelektüel "solcu" Türk şöyle yazmıştı (*Görüş* dergisi, Şubat, 1989, İstanbul): "Avrupalılar ile birlikte Anadolu'da seyahat eden (Türkler) Avrupalılar'ın antik abidelerle nasıl değer verdiklerini görebilir ... Latince ya da Yunanca yazıtları gururla okuyan ve çeviren bir Avrupalı ya da Yunanlı ile karşılaşmak her zaman için olasıdır. Bu şartlar altında orada bulunan Türkler kendilerini kaçınılmaz şekilde yabancılaşmış hissederek. Uygarlığımızın Asyalı-İslam kökenli olduğunu iddia eden teoriler, antik uygarlıklar ile olan bağlarımızın zayıflamasına sebep oluyor ve bazı hususlarda kendimizi (bu topraklarda, H.M.) yabancı hissettiriyor."
- 34 Bakınız: Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, SB5, *İbid.*, s. 64; Hakkı Dursun Yıldız, Abdurrahman Mercanlı, *İbid*, s. 145; Kazım Yaşar Koprman (etc). *İbid.*, s. 53.
- 35 Liberal bir Türk gazetesi olan *Hürriyet* (14-1-1996), Atina'da, bir oyundan sonra Türk basketbol oyuncularına Yunanlı seyirciler tarafından madeni para atılmasına ön sayfanın yarısından fazlasını kaplayan manşetlerle tepki göstermişti ve manşetler şöyleydi: "Avrupalı Yunanistan'a bakın! Batı, barbarların kimler olduğunu görmeli!" Yunanlılar'ı Avrupa'nın gözünden düşürmek için duyulan şiddetli heyecan açıktır.
- 36 Yukarıda gösterildiği gibi, 1821'de Türk nüfusunun Yunanlılar tarafından katledilmesi bir ulusun "karakterini" gösteren bir olay olarak yorumlanır.
- 37 1989 Davos zirvesinde Yunanistan ve Türkiye'nin başbakanları, UNESCO'nun gözetimi altında ders kitaplarını düzeltmekten sorumlu olan Yunan ve Türk komiteleri, her iki ülkeden gelen birçok kişi ders kitaplarını geliştirme isteğini ve gereksinimini ifade etmişlerdi. Sonuç olarak, Türk ders kitaplarında yapılan düzeltmeler bazı "olumsuz" nitelermelerin çıkarılmasıyla sınırlı kaldı. Bu adım, en azından otoritelerin bir düzeltme gereksinimini tanımada bir noktaya geldikleri gerçeğini gösterir. Daha iyisi için önemli değişiklikler, son beş yılda Türkler konusunda Yunan ders kitaplarında da görülür, yeni kitaplar önemli gelişmelerle (özellikle ilköğretim düzeyinde) üretilmiştir.
- 38 Ders kitaplarının "karşılıklı ilişkiler" temelinde düzeltilmesi ve geliştirilmesi gerektiği şeklindeki pek inandırıcı olmayan tartışma daha çok, bu yöndeki gecikmeyi haklı çıkarmak için geliştirilen bir mazeret gibi görünüyor.